

نهجانی محہ بروفلد

منڈی اقرأ الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

کوردستان و کیشی سنووری تیرا - عوسمانی

لیکولینہ وہیک لمیشرووی پوہندیہ سیا سیہ کاند

۱۸۴۷ - ۱۶۳۹

برکی یه کم

ههولیر

۲۰۲۲

کوردستان و کیشی سنووری سیرا-عومانی

لیکونیند و هیک له میثرووی په پوهندیه یاسییه کاڼدا

۱۸۴۷-۱۶۳۹

برکی یکم

نہجانی سحر بروٹو

کوردستان و کیشی سنووری تیرا-عومانی

لنگولینہ وہیک لہ میرووی پوہندیہ سیاسیہ کاندا

۱۸۴۷ - ۱۶۳۹

برکی یکم

همولیر
۲۰۲۲

بیروراگه لێك كه له م كتیبه دا هاتوون، بهرپر سیاریتی سه ره بهریان ته نیا ده گه پێته وه بۆ خاوه نی، نه كادی میای كوردی لێیان بهر پرس نیه.

- * ناوی كتیب: كوردستان و كیشه ی سنووری ئێرانی عوسمانی: لێكۆڵنه وه یه ك له میژووی په یوه ندیه سیاسیه كاندا 1639-1847.
- * نووسه ر: د. نه جاتی عه بدو لّلا.
- * بابته: لێكۆڵنه وه ی میژووی (به رگی یه كه م).
- * به رگ و سه ره پرشتیاری هونه ری: عوسمان پر داود .
- * خه تی به رگ: نه حمه د سه عید
- * نه خشه سازی: عیسام مو حسین .
- * بّلاو كراوه ی نه كادی میای كوردی، ژماره (471).
- * چاپخانه ی زانكۆی سه لّاحه ددین - هه ولیر .
- * له به رتۆه به رایه تی گشتی كتیبخانه گشتیه كان ژماره ی سپاردنی (398) ی سالی 2022 ی پێدراوه .

- هه موو مافیكی چاپكردن بۆ نه كادی میای كوردی پارێزراوه .
 - نه م كتیبه نابیت به هیچ جۆر بێ ره زامه ندیی نه كادی میای كوردی دووباره چاپ
 بكرێته وه و یتنه كانی له بهر بگیریته وه .

بۇ جگە رەڭدەشە خۇشە وىستە كانە

ژوان و

ژىنۇ و

ھىلىن

دىيارى و پىشكەشە

له بری پیشه کی

پهنگه خویندنه وه و دووباره شه نوکه وکردنی میژووی په یوه نندیه سیاسیه کانی ئیران و عوسمانی به تاییهت له سده ی شانزه هم به ولاره بو ئیمه له چنه د سهریکه وه گرینگ و پتویست بیت. گرینگ بی له بهرته وه ی له سده ی پانزه هم مه وه کوردستان تازه خهریک بوو به دوا ی ته وه دا ده گه را فۆرمیک بو قهواره ی خوی بدوزیته وه یان هر هیچ نه بی ته وه ی به زمانی ته مرؤ وای پی ده لئن به دوا ی کونفیدراسیونیکی خپله کیدا ده گه را، که وه لای پیویستیه خپله کیه کان و دابه شبوونی جوگرافیایی خپله کانی بداته وه. دروست له و سهروبه نده دا بوو، که جه مسهریکی دیکه ی زور به هیزی (عه قایدی و مه زه بی) له بهرانه ر جه مسهری ده ولته تی عوسمانی سونیکه را قوتبوه. پیکدادان و بهریه ککه وتنی ئهم دوو جه مسهره زور ده موده ست و زوریش خویناوی بوو، ته و لۆزیکه ی ناکوکیه کانی یه کلاده کرده وه ته نیا شم شیر و هیز بوو. دروست له و کاته دا کورد که هیشتا له و ده ورانه دا فۆرمی (نه ته وه) یان (میلله ت) ی وه رنه گرتبوو کاتیک که وته ناو به ردashi ململاتی خویناوی نیوان ئهم دوو هیزه گه وره یه، که چ به ژماره و چ به توانا و چ به جوگرافیا و چ به فهرهنگ له گه ل کورد به راورد نه ده کران. کوردستان له بهر به یانی میژووه وه سنووریکی دیاریکراو و کۆنترۆلکراوی نه بووه تا له لایه ن ده سه لاتیکی کوردیه وه ناسنامه که ی بو هه موو لایه ک بهرچاو و قه بوولکراو بوو بیت، به لکو هه میشه وه ک گروپگه لی بچووک و خاوه ن ناسنامه گه لی جیاواز و پیکناکوک

ژیاون و هه‌لسوکه‌وتیان کردووه. په‌وتی په‌ره‌سه‌ندنی میژووویی ئەم میلله‌ته‌ ئاوا هاتوو و ئەم فرە گروپی و فرە ناسنامیه‌ دواچار به‌وه‌دا شکاوه‌ته‌وه، که هیچ کاتیک یه‌کی‌تیه‌کی نه‌ته‌وه‌یی بو دروست نه‌بیت و نه‌توانیت دروستی بکات. بۆیه له‌ په‌وتی ململاتیی چوار سه‌ده زیاتری نێوان ئەم دوو هێزه‌ گه‌وره‌یه، (کورد) یان راستر بلیین (کورده‌کان) نه‌یان‌توانیوه ببن به‌ ژماره و له‌ گوریس‌گوریستی نێوان ئەم دوو هێزه‌ ته‌نیا وه‌ک گروپه‌یلی عه‌شایر و خێلی سه‌ر به‌م ده‌وله‌ت یا به‌و ده‌وله‌تی هاوسی خۆیان نمایش کردووه.

کورد نه‌یتوانیوه سوود و به‌هره له‌ ئاین وه‌ریگرێ. ئاین لای کورد ته‌نیا بو (عیاده‌ت) یان (په‌رستن) بووه و به‌س. هه‌رچی لای تورک و فارس و پیش نه‌وانیش لای عه‌ره‌ب بووه، ئاین هه‌م (ده‌سه‌لات) و هه‌م (عیاده‌ت) بووه. په‌نگه له‌ هه‌موو میژوووی کورددا، ته‌نیا دوو هه‌ول‌دانی سه‌رنه‌که‌وتوو مان هه‌بێ، که کورد ویستی ئاین هه‌م وه‌کو (ده‌سه‌لات) و هه‌م وه‌کو (عیاده‌ت) به‌کاربه‌یت. یه‌که‌م هه‌ول له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م ته‌قه‌لای مه‌ولانا خالیدی نه‌قشه‌ندی بوو، که (ئه‌گه‌ر) سه‌رکه‌وتوو بیاوه (په‌نگه) هاوکیشه‌که ئه‌م‌ڕۆ به‌جۆریکی دیکه‌ بیاوه. دواي ئه‌وه هه‌ولێ دووه‌م و کۆتایی له‌ چاره‌گی کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا بزووتنه‌وه چه‌کدارییه‌که‌ی شیخ عوبه‌یدو‌ل‌لای نه‌ه‌ری بوو، که هه‌ردووکیان ویستیان دوانه‌ی (ده‌سه‌لات) و (ئاین) لای کورد به‌یه‌که‌وه کۆبکه‌نه‌وه، یه‌که‌میان به‌ شیوازیکی ناشتیانه و (بێ چه‌ک)، هه‌رچی دووه‌میان بوو به‌ شیوازی خه‌باتی (چه‌کداری) و دواچاریش هه‌ردوو هه‌ول‌ه‌که شکستیان خوارد. بۆیه له‌ بۆشایی نه‌بوونی ده‌سه‌لاتی کوردیدا، کورد ناچار بووه هه‌رهیچ نه‌بێ هاوسه‌نگه‌ری هاومه‌زه‌به‌کانی بێ.

په‌نگه هۆیه‌کی گه‌وره‌ی هه‌موو شکستی هه‌ول‌دانه‌کانی کورد زیاتر به‌شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی بگه‌ڕێته‌وه بو ئه‌وه‌ی له‌و سه‌رده‌مانه‌دا سروشتی

رېځخستنی کۆمه لایه تېی کۆمه لای کورده واری که له سهر بنه مای خپله کی
 (هۆزگه رایه تېی) و له سهر شتواری به ره مهیتانی تایهت به کشتوکال رېځخراو
 بوو و نه خواش له سهر ئازه لداریی، که له که شوه وایه کی زۆریه ی جار سه ختی
 چیا یی زۆر به گوشه گیریه وه له گه ل یه کتر زیاون. له م شتوازه زیانه شدا (تاک)
 ناتوانی به بی هۆز و عه شیرت هه بی و نه وه په یوه ندی خوینه، که نه ندای
 هۆزه کان به یه که وه ده به سیتته وه و دواتریش وابه سته ی ملکه چ بوونیکی
 به رده وامیان ده کات بۆ سیستمی هۆزگه رایه تېی. به و شتویه کورد هه میسه له ناو
 په وشیکی به سه رخوداشکاوه و گوشه گیردا زیاو به بی نه وه ی شیمانه ی نه وه ی
 بی بتوانی له ناو پیکهاته یه کی سیاسی جیاواز به دیاریکه وی که رېځگی بی
 بدات له م شتوازه به رته سکه ی نوینه رایه تېی کردن بچیتته ده ره وه⁽¹⁾. بېگومان له م
 په وشه دا کاتیک کۆمه ل و هیزی ناوه ندیی نه ته وه دروست نابن و هیزی
 گوشه گیر بچوک بچوک و په رتوو له سیستمی دووجه مسه ره ندیی به هیزدا
 ته نیا یه که رېځگی بۆ ده مینیتته وه، نه ویش خو دانه پال یه کیک له یاریکه ره کانی
 سه رگۆره پانه که یه و پازی بوون به وه ی نه و یاریکه ره له په نای خو یه وه له
 ده سندریتیه کانی لای به رانه ر بپاریزی و هه موو میژووی کورد له چوار سه د
 سالی نیوان ده ولته تی عوسمانی و ئیران به م جۆره بووه. بېگومان ده بی نه وه ش
 له به رچاویگرین جهنگ بۆ خو ی لای هۆزی کورد به شیک بووه له کولتووری
 جیا نه بووه ی هۆزایه تېی کورد و به بی ئاماده یی داگیرکه ریش کورد هه ر
 له ناو خو یاندا خه ریکی شهر و په لاماری یه کتر دان بوون. بریتشاردز وای ده بینن
 که له نیوان هۆزه کاندا جگه له جهنگ شتیکی تر نیه و نه مه جیهانی هۆز
 له گه ل جیهانی کارگیری ده ولته تی جیا ده کانه وه، که ده ولته به گویره ی ماکس

⁽¹⁾ Chagnollaude, Jean-Paul et Souiah, Sid-Ahmed, Les frontières au Moyen-Orient, Ed. L'Harmattan, Paris, 2004, p.45

فیهەر Max Weber مۆنۆپۆلی پراکتیزەکردنی شەرعیی زەبروزەنگ دەکات⁽¹⁾. ئێرنست گیللنەر Ermet Gellner جوانی بۆچوو "تاسیۆنالیزم بەرھەمی نوێگەری و کۆمەڵی پێشەسازییە" و بەم پێیەیش بونیاتانی نەتەو بەرھەمی وەدیارکەوتنی کۆمەڵی مەدەنییە. بەپێچەوانەی روانینی مارکسیستەکان گیللنەر لای وایە نەو کۆمەڵی پێش پێشەسازییە کە جیاوازی ئاسۆیی لەناو کۆمەڵەکان دروست دەکات لەکاتی کە کۆمەڵی پێشەسازیی دیموکراتیەتی نەتەوەکان بەھێز دەکات، نەك چینهکان⁽²⁾. دواجار ئەندرسۆن لای وایە وەدیارکەوتنی نەتەوەکان لە ئەوروپا پەيوەند بوو بە سەرمايەداری و لەوێشەو پێشەسازی و پۆژنامەوانی⁽³⁾.

کورد لەمێژووی خۆیدا بە پڕۆسیسیکدا پڕۆیشتوو ئەگەر بشتی ناوی بنیین دەتوانین بڵێین بە "لەبارچوون" یکی بەردەوامی پڕۆسیسی دروستبوونی "نەتەو" دا پڕۆیشتوو، پڕۆسیسیک کە هیچ کات زەمینە لەداک بوونی بۆ نەپەخساو. لە درووستەبوونی (نەتەو) و پێنەگەینی (من) ی کورد، سەرۆکھۆزی کورد بە پەغیەت و دەرویشی کوردەو لەناو خاکی خۆیان شەپیان بۆ سەرورەری و شکۆی داگیرکەرەکانیان کردوو. دابەشبوونی عەقیدەیی لەناو کورد هەمیشە ھۆکاریکی گەرەبی بەکنەگرتوویی کورد بوو و لەبەرانبەریشدا ھۆکاریکی بەھێزی نزیکبۆنەویان بوو لە داگیرکەرەکانی

(1) عبد الودود واد الشيخ، القبيلة والدولة في افريقيا، ترجمة: محمد بابا ولد أشفخ، منشورات الدار للعلوم والناشرين ومركز الجزيرة للدراسات، بيروت، 2013، ص 21

(2) Ernst Gellner, Nation et nationalisme, traduit de l'anglais par Bénédicte Pineau, Ed. Payot, Paris, 1994, p. 26.

(3) Benedict Anderson, L'imaginaire national, réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme, traduit de l'anglais par Pierre-Emmanuel Dauza, éditions la Découverte, Paris, 1996, p. 50.

خاکه که یان. هۆزی کورد و سیستمی هۆزایه تی کورد هینده به هیز و زیندوو و سهر بزیوه هیچ هیزیک نهیتوانیوه له ناوی بیات و هه میسه ش بهرده وام خۆی نوی کردۆته وه و له گهڵ ههر خۆ نویکردنه وه یه کیش به هیزیک زۆر گه وره تر و چالاک تر و به گورتر هاتۆته وه مهیدان، بۆیه کۆسپی ههره گه وره ی بهردهم پرۆسه ی بونیاتانی نه ته وه لای کورد سیستمی عه شیره تگه ری و ناماده یی هۆزه بووه، که له ناو هه موو کایه و کێلگه سیاسی و کۆمه لایه تی و جقاتیه کانی کۆمه لی کورد به بهرده وامی به بینراو و به نه بینراو ناماده بووه. ههر بۆیه شه له پرۆسیسی دووباره دارشته وه ی پۆژه لاتی ناوه راست و دابه شکردنی ناوچه که (1920-1914) کورد نهک ههر ناماده نه بوو و خۆ نه گه ر دهنگیک "کر" یشی هه بووین تهوا دهنگی پروناکییرانیکی دووره ولات بوون، که له راستیدا هیچ کاریگه ری و شوینه واریکی ئاوهایان له سهر کۆمه لی کورده واری نه بووه. به کورتی نامه وئ بلیم "بزووته وه ی کورد" به لکو ده مه وئ بلیم "بزووته وه کوردیه کان" هیچ کات به ره مه ی له دایک بوونی سروشتی کۆمه لی کورد و په ره سه ندنی فره ههنگی و کۆمه لایه تی کورد و ناسیۆنالیزمی کورد نه بوون ته وهنده ی به ره مه ی ده رفهت و هه لی به ده سه ته اتوووی هه ریمایه تی بوون، بۆیه کورد به درێژی میژوو خاک و سه رزه مینی خۆی هه بووه و له سه ریا ژیاوه به لام هیچ کات تاکیک "کورد" ی نه بووه، که خۆی به ئەندامی جقاتیک گه وره تر له خێل و عه شیره ته که ی خۆی زانیی و گه وره تر له خێل و ده قه ر و ناوچه و دیالیکت و مه زه به ی تایبه تی خۆی بیر کردبێته وه. بهم جۆره له کۆمه لگه یه کی ئاوها (بیری پرزگاری نیشتمانی بۆ خۆی هیچ مانایه کی نابێ له ناو میشکی خه لکانیک که راهاتوون ته نیا وه کو ئەندامی گرووپیکی بچووک بیربکه نه وه که ئەو کۆمه له بچووکانه بۆ خۆیان یاسای کۆمه لایه تی تایبه تی خۆیان هه یه و ته نیا له گه ل خۆیان ده گونجی. له ره وشیک ئاوهادا ده سه ته بژی

پێکخراو ئەوانیش هەر لەسەر هەمان سیستم بەرپۆه دەچن و ئەستەم دەبن
 بتوانن ئەم میللەتە جۆش بەدەن بەنیازی دامەزراندنی دەوڵەت، بۆیە لەوکاتە
 بیرى پزگاریى نیشتمانی جگە لە بیرۆکەیهکی سیاسى لە پۆژناواوە هاتوو
 هیچى تر ناگەیهنئ. واتە چەمکێک دەبێ بەمانای وردى وشەکە دوور دەبێ، کە
 ناتوانرێ وینا بکری).

بۆیە دەبینن لە سەدەى نۆزدەهەم و هەروەها لە سەرەتای سەدەى
 بیستەمیش کاتێک بپارە چارەنووسسازەکان دران لە پۆژەلانی ناوەراست،
 کورد چونکە لەناو کۆمەڵیکى پارچەپارچەبوو و لیکتزازو و لەبەر
 یەکەلۆهشەوێ عەشیرەتیی ژیاو، نەیاننوانیوە داخواینامەى نەتەوێ
 راستەقینەى خۆیان دابڕێژن، گەرچى برێک لە سەرۆکەکانیان لە برێک کات
 وىستوویانە بەبێهوودەیی ئەمە بکەن⁽¹⁾. دیارە نابێ لێرەدا هەرگیز ئەو راستیە
 لەبەرچاوى بکەن کە کورد هەمیشە وەک گرووپی ھۆزگەل و کۆمەڵەى زۆر
 بچووک بچووکى پەرتوبلاوى خاوەن تايبەت بە ناسنامە، دیالیکت و مۆدى ژيان
 و جیھانییى تايبەتیی خۆیان ژیاو و پەرەسەندنى کۆمەڵایەتیی ئەم کۆمەڵە
 خەڵکە لەبەرەبەیانى میژوو و تا ئیستا ئاوا رویشتوو، بۆیە دەبینن هەر
 لەسەرەتای سەدەى شانزەھەمەو تا کۆتایی ھەلۆشانندنەوێ ئیمپراتۆریای
 عوسمانی و دووبارە دارشتنەوێ پۆژەلانی ناوەراست (1920-1914) ھەردوو
 ئیمپراتۆریا زۆر بەئاسانى و سەرکەوتوویی توانیویانە وەک گروپگەلی جیا جیا و
 شەپکەر بە ئاسانى کوردەکان کۆنترۆل بکەن و بە ئامانجى خۆیان بەکاریان
 بەیتن و لەپێشەوێ جەنگاوەرەکانى خۆیان بەرانبەر بە یەک شەریان بێ بکەن و
 تەنیا وەک جەنگاوەرى ئازا و شەپکەر وەسپیان بکەن.

(1) Chagnollaud, Jean-Paul et Souiah, Sid-Ahmed, op.cit, p.46

خالىكى دىكە كە زۆر گرینگە لىرەدا پىتى لەسەر دابگرىن ئەوئەيە كورد
 ھەم لەپرووى زمان، ھەم لەپرووى ئايىن و ھەم لەپرووى ئىتتىكىشەوئە خواھنى
 كۆمەللىك ناسنامە و دابەشبوونى پەرشوبلاوى مەزھەبى و گروپەيلى ئىتتىكىي
 زۆرە، كە ئەوئە ھىندەي دىكەي كىشەي دروستبوونى لەدايىكبوونى (نەتەوئەي)
 دواخستووئە. ئەم ھەولەي ئىمە پەنگە ھەولدايتكى زۆر بچووك بى بۆ گىپرانەوئە
 (پىوايەت) يىكى مېژوويى كوردىي بۆ مېژوويى كورد لەناو گىژەنى پەيوئەندىيە
 سىياسىيەكانى ئەم دوو ھىزە گەورەيە لەسەرەتاي سەدەي شانزەھەمەوئە تاوئەكوو
 پەيماننامەي دووئەمى ئەرزەرۆم. لە نەبوونى ئەرشىفخانەي كوردى و نەبوونى
 سەرچاوەي نووسراوي كوردیدا، پەنگە ئەمە تەنبا ھەولدايتكى پەرشوبلاويى بۆ
 ئەوئەي لە پەراوئىزى سەرچاوەگەلى جىاواز جىاواز و زمانەيلى جىاوازي
 پۆژھەلاتى و پۆژئاوايى بەدواي پارچە شكاوئەكانى مېژووماندا بگەرپىن، جا
 چەندە توانىومانە ئەو پارچە زۆر و تىكشكاو و ونبوانەي مېژوويى (كورد) لەم
 ماوئە مېژوويىيەدا دوورودرئەدا بدۆزىنەوئە، ئەوئە بۆ حوكمدانى ئىوئە و بۆ
 پىسپۆرانى بواري مېژوو بەجىندەھىلن و بەھىواين لەپىگەي ئەم كىتەبەوئە
 پىسپۆرانى دىكەي لەئىمە بەتواناتر و دەستپۆشتووتر بەدواي پارچە شكاوئەكانى
 دىكەي ئەم مېژووئە ونبووئەدا بگەرپىن، تا دواجار تابلۆكە وئەنەيەكى مېژوويى
 (ھەمووان) بەدەستەوئە بدات، بۆيە ھەرھىچ نەبى با لەسەر (كاغەز) ئەم وئەنەيە
 دروستكەينەوئە، ئەگەرچى ئەم وئەنەيە وئەنەيەكى تەواويش نەبى، بەلام ھەر
 وئەنەيەك دەبى نزيك لە پرووداوئەكان و بەتەك پاستىيەكان.

نەجاتى عەبدوللا

فەرەنسە-پواتىي

11ئى تشرىنى يەكەمى 2020

به‌رای

نووسینی پروفیسۆر فرانسیس دیمیر*

نه‌جاتی عه‌بدوللا نامه‌ی زانکۆیی مێتریز و دوایی نامه‌ی D.E.A و تیزه‌که‌شی هه‌ر له‌ژێر سه‌ره‌پرشتی مندا هه‌لێژارد و ته‌وه‌ بو من مایه‌ی پێخۆش‌حالیه‌کی زۆر بوو، که له‌ زانکۆی پارێسی ده‌یه‌م پێشوازی له‌ قوتابییک بکه‌م، که له‌ناو هه‌موو ته‌و بواره‌ فه‌ره‌ه‌نگیانه‌ی ته‌و روپا پێشکه‌شی ده‌کات، بریار بدات لێکۆلینه‌وه‌که‌ی خۆی له‌ پارێس و به‌ زمانی فه‌ره‌ه‌نسابی پێشکێشبکات. وێرای ته‌وه‌ی که من پشپۆر نیم له‌ مه‌سه‌له‌ی کورد و لێکۆلینه‌وه‌کانم له‌باره‌ی مێژووی فه‌ره‌ه‌نسابیه‌ له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، به‌لام چه‌ند خاڵێکی هاوبه‌ش له‌ به‌کتریمان نزیکده‌کاته‌وه‌. لێکۆلینه‌وه‌که‌ی نه‌جاتی عه‌بدوللا مه‌به‌ستی به‌په‌تی ته‌و پرسانه‌یه‌، که له‌گه‌ڵ له‌ دایکبوونی نه‌ته‌وه‌دا خۆیان ده‌هێننه‌ پێشه‌وه‌، که ته‌مه‌ به‌هه‌مان شتیه‌ خاڵی سه‌ره‌کی و تووێژی نێوان مێژوونووسه‌ فه‌ره‌ه‌نسابیه‌کانیشه‌. نه‌ته‌وه‌ی فه‌ره‌ه‌نسابی که‌ی له‌ دایک بووه‌؟ له‌گه‌ڵ کلۆفیس چونکه‌ نه‌ته‌وه‌ له‌ که‌سایه‌تی ته‌و سه‌رکرده‌یه‌دا بوو به‌ مه‌سیحی و له‌وه‌ به‌دوا نه‌ته‌وه‌ به‌ کلیسه‌ی کاتۆلیکیه‌وه‌ ناسرایه‌وه‌؟ یان له‌گه‌ڵ پاتشاکانی سه‌رده‌می کلاسیک چونکه‌ ته‌وان ده‌وله‌تیان بونیاتنا و به‌ره‌به‌ره‌ هه‌ریمه‌کانیان به‌ که‌خست؟

* Prof. Francis Démier

یان له گه‌ل شۆرشی فهره‌نسی، که له‌و ده‌مه‌وه فهره‌نسایی بوون ویست و هه‌لگری به‌هاکانی سه‌ربه‌ستی و مافه‌کانی مروف بوون دژ به‌ئهوروپای ئارستۆکراتی نه‌جیزاده‌کان؟ یاخود نه‌ته‌وه زۆر دره‌نگتر له‌وه له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م له‌دایک بوو وه‌ختایه‌ک هه‌موو فهره‌نساییه‌کان له‌زمانی نه‌ته‌وه‌یی خۆیان ده‌گه‌یشتن و به‌و زمانه‌ ده‌ئاخفتن و پێیان ده‌نوسی و کولتووریکیان له‌ناو خۆیاندا به‌خشیه‌وه، که زۆرینه‌ی نه‌ته‌وه‌ی فهره‌نسایی ئه‌م کولتوره‌یان له‌گه‌ل پزیمی کۆماریدا ئاوێته‌کرد؟

میژوونووسانی کۆمه‌لگه‌ی فهره‌نسی هه‌ر ئه‌وه‌نده چاره‌نووسی کورده‌کانیان به‌لاوه‌ گرینگه‌ که مه‌سه‌له‌که به‌سه‌ربه‌که‌وه له‌ژێر یه‌ک پرسباری گه‌وره‌دا بینه‌وه: ئایا نه‌ته‌وه چییه؟ لیکۆلینه‌وه‌که‌ی نه‌جاتی عه‌بدوڵڵا پێ له‌سه‌ر ئه‌م خاله‌ زۆر ناکۆک و ئیشکالیه‌ته‌ په‌سه‌نایه‌تیه‌که‌یدا ده‌گرێ. ئه‌و یه‌که‌مجار له‌پینگه‌ی شاره‌زاییکی بۆینه‌ی له‌زمان و سه‌رچاوه‌ په‌رت و بلاوه‌کانی نێوان چه‌ندین پایته‌خت، له‌ پۆژه‌لاتی ناوه‌راسته‌وه بۆ به‌ریتانیا. سروشتی پارچه‌پارچه‌بووی کوردستانیش بۆخۆی له‌نێوان دوو ئیمپراتۆریادا: ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی که له‌ژێر قه‌له‌مڕۆی هێزه‌کانی بیگانه‌ بوون پێوستان هه‌م به‌ زانینی زمانه‌ ناوخویه‌کان و هه‌م به‌ زمانه‌ ئه‌وروپیه‌کانیشه. له‌ تاران‌وه بۆ له‌نده‌ن، نه‌جاتی عه‌بدوڵڵا توانیویه‌ میژووییکی پارچه‌پارچه‌بوو دووباره‌ دروستبکاته‌وه له‌ناو ئه‌رشیفخانه‌گه‌لیک، که په‌سه‌نایه‌تیه‌که‌ و خاله‌ بنچینه‌یه‌که‌ی بریتیه‌ له‌ روانینی ئه‌وی دیکه‌ بۆ پرسی کورد.

نووساری ئه‌م نوسراوه‌ به‌و واته‌یه‌ی که کاره‌کانی له‌سه‌ر درێژه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م و بیسته‌من توانیویه‌ یه‌ک پرسگر (ئیشکالیه‌تی) نوێ وه‌دیاریخات. خه‌ملینی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کورد له‌و ده‌مانه‌ وه‌دیار که‌وت که ئیمپراتۆریای عوسمانی له‌گه‌ل شکسته‌کانی خۆیدا ده‌ستی کرد به‌ خۆمۆدپرنیزه‌کردن و

پاسیۆنالیزه کردنی پێکخستن و ئۆرگانەکانی خۆی. لەژێر گوشاری دەسەڵاتکارانی عوسمانیدا، گوشارەکانی: بەرپۆه بەرایەتیی، باج و فەرھەنگیی، کە ھۆزە کوردەکانی وریا کردنەو و چەندین راپەرین لەژێر چاودێری سەرۆکە دەربەبەگەکانیاندا تەقیەو. لاوازیوونی ناسنامەیی عوسمانی لە سۆنگەیی پرووہەریکی جوگرافیایی خراب کۆنترۆلکراو ئەو زەمینەییە کە لەودبو پەرتەوازیوونی ھۆزەکانیشەو ھێشتاکە بابەتی پەرەئەستاندنی فۆرمیکی ناتەواوی ھەستی نەتەوہیین.

کارەکەیی نەجاتی عەبدوللّا ھەروەھا زۆر وردیشە چونکە ھەولیداوہ ناکۆکیەکان، ئاستەنگەکان و شکستە زۆرەکان کە دینە سەر پێگەیی ناسنامەیی نەتەواہیەتی بوونەو ھەوێشکاتەو. لەناو ئەم ئاستەنگانەدا گەمەیی گەورە ھێزە ئەوروپاییەکان و بە تاییەتیش گەمەیی بەریتانیا سەرەکیە. ئەمەیی دواہیی لە پۆژھەلاتی ناوہراستدا سیاسەتییکی وای پیادە کرد کە راستییەکەیی زۆر ھاوچەشن بوو لەگەڵ ئەو سیاسەتەیی، کە لە ئەوروپا پیادەیی دەکرد: داہەشکردنی دەولەتەکان و بە دژ یەکشەستیان لەبەرانبەر یەک، یاریکردن بە ناسیۆنالیزمی ھەرەلاواز بۆ گۆتکردنی دەولەتی ھەرە بەھێز، کە ئەمە ھەمیشە وەک داوہریک خۆی دەھێتیتە پێشەو و لە دواستادا ھەمیشە نا ھاوسەنگییە کاتیەکان چارەسەر دەکات. ئینگلیزەکان بە یاریکردن بە دژایەتیی نێوان ھەردوو ئیمپراتۆریا (عوسمانی و ئێرانی) لە سەرقالی ئەوانەو لەگەڵ ئاستەنگی تا دەھات گەورەتر لەم خالەدا سەرکەوتن لەوہی دەست بەسەر ئەو ناوچەییەدا بگرن، کە لەژێر ھەرەشەیی پرووسیا داو. مەسەلەیی کورد لەژێر دەستی ئینگلیز جگە لە ناوہندیکی گوشارھێتان لەناو گەمەییەکی دیپلۆماسی زیاتر ھیچی تر نەبوو. ئەو لەبەر ئەو ھۆیە کە لیکۆلینەوہکەیی نەجاتی عەبدوللّا پێی لەسەر مەسەلەیی سنووری نێوان ھەردوو ئیمپراتۆریادا دادەگرێ. سنووریکی کە ھەم پەرمزی ھاوسەنگییەکی بەدواداگەپاوە لەناوچە کە (لەنێوان ھەردوو ھێزی

گه وهری ناوچه که و ههروه ها په تکرده وهی هه ریمیک کی کوردیشه، که نه گهر هه بویه پشتیوانی له هوشیاری نه ته وهی ده کرد. له پرووی ئه م خاله وه له چهنه روییکه وه به راوردیک له نیوان فهره نسا و کوردستاندا هه یه. راستیه که ی له هه ردوو باردا ناکوکیه کانی سنوور وه کو په تکرده وهی هوشیاریکی بریندار بوو خو یان به دیارده خه ن (سنووری هه ریمه له ده ستچووه کانی فهره نسا پاش سالی 1870 و سنووری له تله تکرای هه ریمه کانی کوردستان) له باره ی ناسنامه ی نه ته وایه تیه وه خالی ده ستپیکردنی یه ک وردبوونه وه یه بوو خوی. لیکولینه وه که ی نه جاتی عه بدوللا ده ریده خات که ته نیا نه وه نده به س نییه به دوا ی لیکولینه وه یه کدا بگه رپین له زه وینه ی مه سه له ی گه وره دیپلوماته کاندایا. لیکولینه وه ی زور وردی له باره ی ریکخواه کومه لایه تیه کانی هوزه کان و رولی سه روکهور و دابه شبوونه کانیا ن، که نه مه رینگه ی به هیزه گه وره کان داوه تا زوربه ی جار فراکسیونیک له دزی فراکسیونیک دیکه ی گهل به کاربهیتن. سنوورداری ریکخواه سه ربازییه کانی هوزه کان له به رامبه ر سوپا مودیرنه کاندایا بابه تیکن نه وه ده هیتن، که رینگه بده ن بوو شوپروونه وه بوو ناو زه مینه ی کومه لایه تیه بوو لیکولینه وه له ههستی نه ته وایه تیه کورد. له م پتودانه دا نووسیار توانویه تی به ورده کارییه وه هه م هه موو زانیاری و کولتوره کانی خوی که له کوردبوونی خویدا هه یه به کاربهیتن و هه م بشگه ریته وه بوو نه و میتودانه ی که له ماوه ی نه زموونی خویه وه له زانکویه کی فهره نسایی هه لیهیتنجاون. ئیمه له لیکولینه وه که ی نه جاتی عه بدوللا، بابه تی تیگه یشتنیک نویمان دوزیه وه نه ک هه ر بوو پرسی کورد به لکو بوو ناوچه که به سه رله به ریه وه. ئیمه پیمان وایه نه م لیکولینه وه یه ههروه ها بوو خویته واران ی کوردیش به سووده.

پاریس

2001/2/9

دەروازە بەك بۆ تېگەشتىن لە كېشەكانى سنوورى ئىرانى-عوسمانى: ھۆكار و سترانىز و فاكتەرە شاراۋەكان

پەنگە ئەگەر تەنیا لە پووكارى دەروە لە كېشەكانى سنوورى نىوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتى ئىران پىروانىن، بەتايەتى لە سەرەتاي دروستبونى دەولەتى سەفەويدا پەنگە بەروالەت بەو راستىيە چاۋەھەلخەلەتىنە بگەين، كە پشكى گەرەى ھۆكارەكانى ئەم پىكدادان و جەنگ و لەشكركىشىيە زۆرۈزەۋندە و ھەموو جەنگە خويئاوييەكانى نىوان ئەم دوو دەولەتە بەشى زۆرى تەنیا لە سۆنگەى ھۆكارى مەزھەبى و جودايى جىھانىيى مەزھەبى شىعەگەرى-سۈننەگەرىيەۋە بوو. يان ھىشتا خراوتر لەو ئەگەر بەو ئەنجامە بگەين، كە كېشەكان بخەينە قالبى نەتەۋەبى و ناكۆكى نەتەۋەبىيەۋە. پەنگە ھىشتا پۆلى ھۆكارەبىلى مەزھەبى بەبەراورد بە ھۆكارەبىلى نەتەۋەبى زۆر زياتر بىت لە قولكردنەۋە و بەيەكدادانەكان و كېشەكانى سنوورى نىوان ھەردوو دەولەت. راستىيەك ھەيە ئەۋەيش ئەۋەيە، كە لە ھەموو شەپەكانى سەفەۋى-عوسمانى ھەر لە سەرەتاي سەدەى شانزەھەم و سەدەى حەفدەھەم و نيۋەي يەكەمى سەدەى ھەژدەيەم و دواترىش لە ھەموو شەپەكانى دەۋرانى ئەفشار و زەندىيەكان و قاجارەكانىشدا لەگەل عوسمانىيەكان تا كۆتايى نيۋەي يەكەمى سەدەى تۆزدەھەم ھۆكارى بنەرەتى ھەموو جەنگەكان ھۆكارەبىلى

ستراتېژى، ئابوورى و دەولەتتى بون و ئەو ھۆكۈمرانە پۇلى كارايان گېراۋە لە بېرنامەكانى جەنگ ياخود ئاشتى لەنېوان ھەردوولا، ھەرچى فاكٹورى مەزھەبى بوو جگە لە سووتەمەنى يان شاتۆيەك بۆ جوشدانى جەنگ زياتر ھېچى تر نەبوو⁽¹⁾. ھەموو فەتۋادان و ئاگرخۆشکردن و ھەلگىرساندى ئاگرى ناكۆكى مەزھەبى لەناو مىللەت و خەلكى سادە و خاكى، دواچار ھەر تەنيا بە ئامانجى ئەو بوو ھەر يەككە لەم جەمسەرانە سەركردايەتتى جىھانى ئىسلامى و كۆمەلگەى ئىسلامى بگرنە دەست ئا لەو ەيشەو ە فاكترە سەرەككەكانى مەملەتتى و كىشەكان بە بۆيەكى مەزھەبى بۆيەكرابون و بەردەوام سووتويان بۆ مەملەتتەكە داين دەکرد و بەردەواميان بە كىشە و ناكۆككەكان دەدا. بۆيە ئەگەر ئەگەر بە وردى لە فاكٹورەكانى مەملەتتى سەفەوى عوسمانى وردىنەو ە دىين بزوئەرە شاراوەكانى لەسەر سى ئاست وەستاو ە:

يەكەم: فاكٹورى ستراتېژى، كە درىزبوو ە كەوشەنى دەولەت ديارى دىكات، واتە ئەو ە پى دەلن جوگرافىاى سىاسى.

دوومە: پىگەكانى پىكەو ە گەياندن، كە بۆ دەولەت بازىرگانى، ئابوورى و شوئەكەى لە پەيوەندىيە نېودەولەتتەكان و ئالوگورى بازىرگانى ديارى دەکرد بەتايەتتى دواى دوو پرووداوى مېژووى گەورە ئەوئش دۆزىنەو ە كاپى چاك ەيوا" (رأس الرجاء الصالح) و دۆزىنەو ە جىھانى نوئ بوو.

سېئەم: "شۆرشى نىرخ" لە جىهان، كە پۆژەلەتتى ئىسلامى بەدەستىيەو ە دەينالاند لە ئەنجامى ەاتنى لىشاوى زىر و زىو و كرانەو ە بازار بۆ كەلوپەلى

⁽¹⁾ وجیه کوثرانى، الفقیه والسلطان: جدلیۃ الدین والسیاسة فی تجربتین تاریختین العثمانیة والصفویة-القاجاریة، المركز العربی للابحاث ودراسة السیاسیات، بیروت، ط 4، 2015، ص 85

* Cap de Bonne-Espérance

ئەوروپايى، كە لەسەر شىۋەي تەنگىزەگەلى ئابوررى يەك لە دواى يەك ھەر لەسەدەي شانزەھەمەو دەو بارە دەبۆو⁽¹⁾.

لەكۆي شانۆي شەپەكانى سەفەوى-عوسمانى تېيىنى ئەو كراو، كە جەنگە سەخت و دژوارەكان لەنتوان سەفەويەكان و عوسمانىيەكان بەشىۋەيەكى سەرەكى لەسەر بېرىك ناوچەكانى ئەنادۆلى پۇژھەلات بوو (ئەرزەروم-تەبرىز) و ھەروەھا لەسەر عىراق (مووسل-بەغدا) بوو. لىكۆلىنەو مېژويەكان لەبارەي شوپى ستراتىژى ئەم ناوچانە ئەو، كە ناوچەي مووسل و ئەرزەروم دەروازەي سەرەكى ھەموو ئەو فاتىحانە بوون، كە چ لە پۇژھەلات يان چ لە باشوورەو ھاتوون بۆ دەست بەسەرداگرتنى پىدەشتەكانى ئەنادۆل. ھەر لەم دەروازەيەشەو "پىگەكان دەچنەو بۆ ئىستەنبول و سەر زەريا. ھەروەھا تەبرىز چەقى ئەو پىگەيە، كە لە باكورەو بە ئەرمىنيا و ئەنادۆل دەگات. ھەر بۆيە ھەموو لەشكركىشىەكان و ئەو بازارگانانەي، كە لە ئەرمىنيا يان ئازەربايجان دىن و دەيانەوي بۆ ئەنادۆل بېرۆن دەبى بە ئەرزەرومدا بېرۆن. ئەمەش بە تەبرىزەو دەگات و لەویشەو بە سىواس، دياربەكر، مووسل، بەغدا، بەسەر و بۆ سەر خەلىج. لە دياربەكرىش پىگەيەكى لى دەبىتەو بۆ مووسل و بۆ خەلب و ئەسكەندروون لەسەر زەرياي ناوہ پاست، ھەروەھا پىگەيەكى وشكانى لىدەبىتەو بۆ ئىستەنبول"⁽²⁾. ھەروەك وتمان ھەردوو قۆل يان پىگەي ئەرزەروم-تەبرىز و ھەروەھا مووسل بەغدا دوو خالى سەرەكى ھەموو لەشكركىشىەكان و شەپەكانى نىوان ئەم دوو دەولەتە بوو. " مووسل دەروازەيەكى دىكەي گرینگ بوو بۆ گەشتن بە ئەنادۆل و ھەروەھا بۆ خەلب و زەرياي ناوہ پاست". بەم شىۋەيە مووسل " ناوچەي پىكەو گەياندن

⁽¹⁾ وجيە كوثرانى، المصدر السابق، ص 86

⁽²⁾ وجيە كوثرانى، المصدر السابق، ص 87

بووه له‌نیوان چیا سه‌رکه‌شه‌کانی کوردستان و ئەو پێده‌شت و بیایانانی، که له باشووری مووسله‌وه ده‌ست پێ ده‌که‌ن و تا که‌نداو درێژده‌بنه‌وه⁽¹⁾. ئەوه لێره‌وه‌یه که گرینگى ناوچه چیاپیه‌کانی کوردستان بۆ ده‌ست به‌سه‌رداگرتنی رینگه‌بازرگانییه‌کان و دا‌بنکردنی هێله‌کانی پشته‌وه له‌کاتی له‌شکرکێشی بۆ سه‌ر ده‌روازه گرینگه‌کانی شارینگه‌ی ئاوریشم پر گرینگ بووه. له‌م دیدگاهیه‌وه ده‌بینین هه‌ردوو به‌ره‌ی (پۆژه‌ه‌لاتی ئەنادۆل) و (مووسل) چەند گرینگ و ژیا‌نی بوون بۆ ئیمپراتوریای عوسمانی. هه‌ربۆیه‌شه ده‌بینین، تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م کاتی‌ک ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی هێشتا دروست نه‌بوو بوو، هه‌موو ئەو میرنشین و ده‌وله‌تۆکه به‌جووک به‌جووکانه‌ی، که هه‌یچ کاربگه‌رییه‌کی جیۆستراتیژیان وایان نه‌بووه بۆ به‌ره‌ی پۆژه‌ه‌لاتی ئەنادۆل له‌سه‌ر ئیمپراتوریای عوسمانی به‌هه‌یچ شتیه‌یه‌ک جینگه‌ی بایه‌خ و نیگه‌رانی عوسمانیه‌کان نه‌بوو. به‌لام هه‌رزوو کاتی‌ک ناوه‌ندی‌کی سیاسیی به‌کگرتوو به‌هه‌یز به‌دیارکه‌وت و به‌تایبه‌ت، که درێژبووه‌یه‌کی چڕی مه‌زه‌به‌یی لایه‌نگیر و په‌ره‌گیری شیعه مه‌زه‌به‌یی هه‌بوو له‌و به‌ره‌یه‌دا هه‌ر زۆر زوو ده‌بوو هه‌رچی زووتره ئیمپراتوریای عوسمانی ده‌سته‌به‌سه‌ر قۆلی پۆژه‌ه‌لاتی ئەنادۆلدا بگرێ، که به‌ دلی ئیمپراتوریای عوسمانی داده‌نرێت. بۆیه ده‌بینین بزاونی ده‌رویش و لایه‌نگیرانی شا ئیسماعیل له ئەنادۆل تا دوا‌پاده عوسمانیه‌کانیان چارس کردبوو، تا ئەوه‌ی سولتان بایه‌زیدی دووهم له‌گه‌ڵ ئەو هه‌موو نه‌رمی و سینگفراوانیی خۆی دوا‌جار نه‌یتوانی به‌رگه‌ی ئەم بزافانه بگرێ و ناچار بوو هه‌رزوو به‌شیکێ زۆری

⁽¹⁾ وجیه کوثرانی، الفقیه والسلطان: جدلیه‌ الدین والسیاسة فی تجربتین تاریختین العثمانیه والص‌فویه‌-القاجاریه، المرکز العربی للاب‌حاث ودراسة‌ السیاسیات، بیروت، ط 4، 2015، ص 87. بۆ ئەم چەند لاپه‌ره‌یه به‌شیه‌یه‌کی سه‌ره‌کی پشتمان به‌و سه‌رچاوه‌یه به‌ستوه.

له لایه‌نگیرانی ئهم بزافه‌ی بۆ دوورگه‌ی (مه‌روه) گواسته‌وه. دواتر له دوو سالی کۆتایی ته‌مه‌نی سولتان بایه‌زیدی دووهم بزووتنه‌وه‌ی شاه قولی خان، که عوسمانیه‌کان ناویان نابوو (شه‌یتان قولی)، که تا دوا پاده خۆیان به لایه‌نگیری شایسماعیل ده‌ناسی و ئهم پاپه‌رینه ئیمپراتوریای عوسمانی هیتایه له‌رزین و ده‌ولت به‌سه‌ختی توانی دایم‌رکیتته‌وه. له 9 ی نیسانی 1511 ی ز (10 ی موحه‌رره‌م) له یادی شه‌هیدبوونی ئیمام حوسین پاپه‌رینتیک ته‌قییه‌وه. سه‌روکی پاپه‌رینه‌که بیوکی ئوغلی حه‌سه‌ن خه‌لیفه (شا قولی) سه‌رکرده‌یه‌تی ده‌کرد، سه‌ره‌تا له ئەنتالیا به‌خۆیی و لایه‌نگیره‌کانی هێرشیان کرده سه‌ر کوتاهیه، پایته‌ختی هه‌ریمی ئەنتالیا "مه‌ترسیه‌که هیتده گه‌وره بوو سه‌دری ئەعه‌زم خادم عه‌لی پاشا Hadim Ali Pacha خۆی سه‌رکرده‌یه‌تی له‌شکرکیشی ده‌کرد بۆ سه‌ر یاخیبووه‌کان و شه‌ره‌که له (2 ی ته‌ممووزی 1511ز) بۆ ماوه‌ی چوارده‌ رۆژ به‌رده‌وام بوو⁽¹⁾ و پاپه‌رینه‌که تا ده‌هات به‌ر‌فر‌اوانتر ده‌بوو و تا پاپه‌ریوه‌کان ویلایه‌تی (سیواس) یان داگیرکرد، سولتانی عوسمانی ناچار بوو سه‌ده‌ری ئەعه‌زم خادم عه‌لی پاشا به‌هێزیکێ 8000 جه‌نگاوه‌ره‌وه بۆ دام‌رکانده‌وه‌ی پاپه‌رینه‌که په‌وانه‌ بکات⁽²⁾ و خادم پاشا و هه‌موو سوپاکه‌ی سه‌ریان تێداچوو و ته‌نیا چه‌ند ئینکشاریه‌ک پزگاریان بوو. هیتده‌ی نه‌برد له‌ مانگی شوباتی 1512 پاپه‌رینتیک دیکه‌ی قزلباش له ئەنادۆل ته‌قییه‌وه، که ئەمه‌یان ئەنجامه‌که‌ی بوو به‌هۆی ئەوه‌ی پاسته‌وخۆ سولتانی سه‌لیمی به‌ یاریده‌ی ئینکشاریه‌کان گه‌یاند. سه‌ر عه‌رش.

⁽¹⁾ J-L Bacqué-Grammont, Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins: Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Édit: Peeters, 1987, p. 27.

⁽²⁾ ایناس سعدی عبدالله (د)، تاریخ العراق الحديث 1258-1918، دار عدنان، بغداد، 2014، ص 196

سولتانی عوسمانی شا ئیسماعیلی به‌وه تاوانبار ده‌کرد، که به‌شیویه‌کی
 ناشکرا بانگه‌واز بۆ مه‌زه‌به‌یکی ده‌رچوو و لادەر له پره‌نسیپه‌کانی ئیسلام
 ده‌کات. هه‌روه‌ها وای ده‌بینی، که به‌شیویه‌کی تاییه‌تی هۆکاریکی ترسناکه بۆ
 هه‌لۆه‌شاندنه‌وه‌ی نه‌نادۆلی عوسمانی، هه‌روه‌ك ئه‌وه‌ی له‌ماوه‌ی ته‌قینه‌وه‌ی
 یاخیوونه‌کانی قزلباشه‌کان و ئه‌و یاخیوونانه‌ی له‌ دوا‌ی ته‌نگه‌زی خه‌لافه‌تی
 بایه‌زیدی دووه‌مه‌وه هاتنه‌ئارا⁽¹⁾ به‌دیارکه‌وت. هۆکاریکی دیکه‌ی ستراتیژی
 ئه‌وه بوو، که نه‌نادۆل کۆگه‌ی دانه‌ویڵه و سه‌ره‌په‌یگی کاروانی بازرگانی
 ئاوریشم بوو، که له‌ویوه‌وه بۆ ئاوروپا هاورده ده‌کرا. بۆیه‌یه‌که‌م هه‌نگاوی
 سولتان سه‌لیم ئه‌وه‌بوو که مارۆیه‌کی بازرگانیی خسته‌ سه‌ر ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه
 و به‌تاییه‌تی بۆ سه‌ر بازرگانی ئاوریشم که به‌ زی‌ر ده‌گۆر‌درايه‌وه و ئه‌مه‌ وای کرد
 داها‌تی سه‌فه‌ویه‌کان به‌شیویه‌کی زۆر به‌رچاو که‌م بکات⁽²⁾.

ده‌بینین سولتان سه‌لیم هه‌ر له‌گه‌ڵ هاتنه‌ سه‌ر حوکمرانی له‌سه‌ر چه‌ند
 ئاستی‌ک کاری ده‌کرد، که یه‌که‌میان گه‌مارۆ خسته‌ سه‌ر بازرگانی ئیترانی بوو
 به‌تاییه‌تی بازرگانی ئاوریشم، دوا‌ی ئه‌وه هه‌نگاوی دیکه‌ی بریتی‌بوو له
 به‌تووندی دامرکاندنه‌وه و پیشه‌کێشکردنی هه‌موو ئه‌و لایه‌نگیر و گروپه
 ئیتنیکیه‌ی که سه‌ر به‌ شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی بوون. سولتان بۆ دامرکاندنه‌وه‌ی
 راپه‌ڕینی قزلباشه‌کان، که به‌سه‌رکردایه‌تی شاه‌ قو‌لی له‌ناوچه‌ی ته‌که‌لو له
 ئه‌نتالیا ته‌قیه‌وه به‌ پالشت به‌ فه‌توای پێشوو، که له‌لایه‌ن شیخ‌ حه‌مه‌زه‌ سروغورز
 (927 ک/ 1522 مردووه) ده‌رچوو بوو، که خه‌زه‌تی سولتان بایه‌زیدی دووه‌می
 کرد له‌ ململانی دژ به‌ سه‌فه‌ویه‌کان و ئاسانکاری بۆ نه‌فیکردنه‌وه‌یان بۆ (مه‌وره)

⁽¹⁾ روییر مانتران، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمة: بشیر السباعي، دار الفكر للدراسات

والنشر والتوزيع، القاهرة، 1993، ج 1، ص 209

⁽²⁾ ایناس سعدي عبدالله، المصدر السابق، ص 199

ده کرد و پاشان فه‌توای کورێ که مال پاشا (873-940 ك/ 1469-1534ز) له (په‌يامێك له‌باره‌ی به‌كافرکردنی قزلباشه‌كان) ده‌ریكردبوو، كه‌ پێگه‌ی به‌ كوشتنی لایه‌نگیرانی شیعه‌ عه‌له‌ویه‌كان (قزلباشه‌كان) ده‌دا. فه‌تواكه‌ی سروغورز به‌زمانی تورکی بوو، له‌كاتێكدا فه‌توای كورپه‌كه‌ی كه‌ مال به‌ زمانی عه‌ره‌بی بوو⁽¹⁾. ئهم دوو فه‌توايه له‌سه‌ر به‌كافرکردنی قزلباشه‌كان و به‌هه‌لگه‌پراوه‌ ناوانیان و كوشتیان و به‌فه‌رزنا‌سینیان بوو له‌سه‌ر هه‌موو موس‌لمانێك. هه‌روه‌ك له‌ فه‌تواكه‌ی كورپه‌كه‌ی كه‌ مال پاشادا هاتوو "تایه‌فه‌یه‌ك له‌ شیعه‌ به‌سه‌ر زۆر وڵاتی سونیه‌كاندا زāl بوون، تا ئه‌وه‌ی مه‌زه‌به‌ی باتیل یان به‌دیارخست و جێتودانیان به‌ ئه‌بویه‌كر، ئیمامی عومه‌ر و ئیمام عوسمان (به‌خشنده‌بی خواداوه‌ندیان له‌سه‌ریت) نیشان دا. ئه‌وانه‌ نكۆلی له‌ خه‌لافه‌تی خوله‌فاكانی راشیدین و ئیماممه‌كانی ده‌كه‌ن (جێتو به‌ موخته‌هیده‌كان ده‌ده‌ن)، له‌سه‌ر هه‌مان پێگه‌ی (سه‌رۆكه‌كه‌یان كه‌ ناویان ناوه‌ شا ئیسماعیل ده‌پۆن)، "ئیمه‌ گومانمان له‌ كافر‌بوون و هه‌لگه‌رانه‌وه‌یان نییه‌ و وڵاته‌كه‌یان داری حه‌ربه‌ و نیکاحی نێرینه‌ و مێینه‌یان به‌ته‌واوی باتیله‌"، "مال و ئه‌ولادیان بۆ موس‌لمانان حه‌لاله‌ و هه‌رچی پیاوه‌كانیان به‌واجب وایه‌ بكوژرێن ته‌نیا ئه‌گه‌ر موس‌لمان ببن، پێویسته‌ ئه‌وه‌ش بزانرێ، كه‌ جیهاد کردنیان له‌سه‌ر هه‌موو ئه‌هلی ئیسلام فه‌رزه‌، له‌سه‌ر ئه‌وانه‌ی كه‌ ده‌توانن شه‌ریان له‌گه‌ڵ بکه‌ن"⁽²⁾.

به‌خوێندنه‌وه‌ی ئهم فه‌توايانه‌ و ئه‌و كه‌شوه‌ه‌وايه‌ی پێش له‌شكرکێشی سولتان سه‌لیم بۆسه‌ر چال‌دیران و نه‌فیکردنه‌وه‌ی قزلباشه‌كان بۆ (مه‌وره‌) و دواتر له‌ ئاسته‌نگه‌وتنی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سه‌ختی کۆنترۆڵکردن و

⁽¹⁾ محمد جمال باروت، الصراع العثماني-الصفوي وأثاره في الشيعة في شمال بلاد

الشام، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، ط 1، 2018 ص 105

⁽²⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق، صص 105-106

دامرکاندنەوێ پاپەڕینی شا قولی، دەگەینە ئەو پراستیە تالەیی، کە سولتان سەلیم سیاسەتی قەتلوعامکردنی قزلباشەکانی پەیرەوکردوو و لەچارچێوەی ئەم سیاسەتەشدا قەسابخانەیی بۆ قزلباش و عەلەوییەکان و ھەرکەسێک، کە لە ئەنادۆڵ گومانیان لێکردبێ ناوەتەو، بەبێ پەچاوکردنی پەگەز یان تەمەن. قوربانیەکان بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان کە لیکۆلینەو نوێیەکان باسی دەکەن لەوانە لیکۆلینەوێ کانی ئینالچیک- چل ھەزار کەس دەبن (نە مندالیک، نە ژنیک و نە پیریکیش) پزگاریان نەبوو، ئەوێش بۆ دستەبەرکردنی ھەر یاخوونیک بوو کە دەشی لە دواپۆژ پرویدات). وا دیارە رێپەرەوی کوشتارگە کە لە پلەیی بەکەم تورکمانە قزلباشەکانی ئەنادۆلی گرتۆتەو لە کاروانی لەشکرکێشییە کە بەرەو چالديران، لە ئەزمیت بە لێژایی بەرەو لای باشوور بۆ قۆنیە، پاشان لە قۆنیەو بەسەرەو لە باکوورەو بەرەو قەیسەری و سیواس و ئەرزەنجان، پاشان بەلێژبوونەو بەئاراستەیی باشووری پۆژھەلات بەرەو چالديران و بەو دەکرێ ئەو دەرتەنجام بکەین کە کوشتارگە کە تورکمانە (قزلباش)ەکانی گرتۆتەو، کە پێیان دەوتن سەفەوییەکانی (رۆملۆ) لە ئەنادۆڵ، نەك ناوچەکانی (شاملۆ) لە شیمالی ولاتی شام⁽¹⁾.

بازرگانی دەرەوێ ئێران لە دەورانی سەفەوییەو بەشیوەیەکی سەرەکی پشتی بە ئاوریشم بەستبوو، کە "تاوانگ و شۆرتیکی زۆری لە ئەوروپا ھەبوو" و کاروانەیلی باززرگانی ئاوریشم ئەم پێگەیانەیان دەگرت:

- پێگەیی و شکانیی بە عێراق و ولاتی شام و لەوێشەو بۆ ئەوروپا.

- پێگەیی دەریایی بەجۆریک ئاوریشمە کە دەنێردرا بۆ بەندەری ھورموز

لە باشووری خەلیج و لەوێشەو بۆ زەریای ھیندی یان بە ئاراستەیی ھیندستان یان بە ئاراستەیی ئەوروپا لەپێگەیی کاپی چاک-ھیوا* دەنێردرا.

⁽¹⁾ نفس المصدر، صص 105-106

* Cap de Bonne-Espérance

- پینگەى سىيەم: لە پینگەى خاکی پرووسیاو لە ویشەووە بۆ ئەوروپا⁽¹⁾.

دەولەتی عوسمانی دواى جەنگى چالدىران و داگیرکردنى ولاتى شام و مىسرو
 پوخاندنى حوکومەتى مەمالیک دەیتوانى بەشیوەیەکی پاستەوخۆ یان
 ناپاستەوخۆ تەحەکوم بە پینگەى یەکەم و دووهم بکات. سولتان سەلیم پەناى
 بردە بەر "گەمارۆى بازەرگانی وەك یەکیک لە چەکەکانى جەنگ" دژ بە
 سەفەوییەکان، هەروەها پەناى بردە بەر دەست بەسەرداگرتنى کەلوپەلى ئێرانى
 لە دەست بازەرگانه عەرەب و تورک و ئێرانیهکان، هەروەها هاوردەکردن و
 فرۆشتنى ئاوریشمى ئێرانى قەدەغەکرد، غەرامەى خستە سەر ئەوانەى کە
 دەیانفرۆشت. لەسەردەمى سولتان سولیمان دەولەتى عوسمانى لە گرینگى
 ئاوریشم و پینگەکانى تینگەیشت وەك چەکیكى فشارهێنەر. بۆیە سولتان
 سولیمانى قانونى لەگەڵ گەیشتنى بۆ دەسەلات ئەو ئابلقەیهى باوکی
 خستبویە سەر ئێران هەلیگرت⁽²⁾. لەبریتى ئەوێ بازەرگانییە کە قەدەغە بکات و
 پینگە نەدات بەناو پینگەکانى ژێر دەستى دەولەتى عوسمانیدا پروات، سولتانى
 عوسمانى پەناى بردە بەر جەنگ دژى تەھماسپ بۆ ئەوێ فشارى بۆ بهێتى
 بەو مەبەستەى سوود لە بەرھەمى ئاوریشمى ئێران و بازەرگانی زەریای هیندى
 وەرگیرى، بەجۆریک لە پەیماننامەى ئەماسیە (29 ی ئایارى 1555)
 عوسمانیەکان تەبڕیز و عێراقى عەرەبى یان بۆخۆیان برد⁽³⁾.

سولتان سەلیم بەگوێرەى فاروقى- لە سالى 1512 بەنزیکەى واتە
 لەگەڵ دەسەلات گرتە دەستى، قەدەغەى هاوردەکردنى ئاوریشمى ئێرانى کرد

⁽¹⁾ وجیه کوثرانى، المصدر السابق، ص 89

⁽²⁾ Jean-Paul Roux, Histoire de l'Iran et des Iraniens: Des origines à nos jours, Fayard, Prais, 2006, P.398

⁽³⁾ وجیه کوثرانى، المصدر السابق، ص 89

له رۆژئاوای ئێرانهوه بۆ بۆرسا به ئامانجی بیه‌شکردنی شایسماعیل له داها. وادیاره له به‌هاری 1514 پێش له‌شکرکێشی بۆ چال‌دیران ئەم قەدە‌غەیه تووندتر ده‌کات و له‌م چوارچێوه‌یه‌شدا ناوچه‌ عه‌ره‌بیه‌کانی مه‌ملوکیش ده‌گرێته‌وه مه‌به‌ستیشی به‌ په‌له‌ی یه‌که‌م حه‌له‌ب و باکووری وڵاتی شام بوو و پایگه‌یاندا، که‌ هه‌ر تورکێک یان ئێرانی یا عه‌ره‌بێک ئاوریشمی ئێرانی له‌ده‌ست بگێریت، باره‌که‌ی ده‌ستی به‌سه‌ردا ده‌گێریت و به‌ بارته‌قای که‌لوپه‌له‌ ده‌ست به‌سه‌رداگیراوه‌که‌ش غه‌رامه‌ ده‌کری و ئەو سیاسه‌ته‌ی پیاده‌ کرد. تاشکبری زاده له‌ چوارچێوه‌ی گێرانه‌وه‌ی ژیا‌نامه‌ی موفتی عه‌له‌ئەددین ئەل‌جه‌مالی ئاماژه‌ بۆ ئەوه‌ ده‌کات، که‌ موفتی له‌لای سولتانی عوسمانی شه‌فاعه‌تی کردووه‌ بۆ ئازادکردنی چوارسه‌د بازرگان، که‌ به‌ گوریس به‌ستبوویانه‌وه‌ هه‌ر له‌به‌رته‌وه‌ی ئاوریشمیان کړیوو⁽¹⁾. راستیه‌که‌ی ئامانجی یه‌که‌می سولتان سه‌لیم له‌ دژی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی پێگه‌گرتن بوو له‌ تیکشکاندنی خواسته‌ فراوانخوازییه‌کانی سه‌فه‌وییه‌کان له‌ خاکی ده‌سه‌لاتی ئاق قوینلوی پێشوو و نه‌هێشتنی کۆنترۆڵیان بوو به‌سه‌ر پێگه‌ ستراتیژییه‌کانی سه‌ر پێگه‌ی وشکایی ته‌بریز-حەله‌ب بۆ بازرگانی ئاوریشم. سولتان سه‌لیم ویستی ئەوه‌ به‌ ناشتی پێش ده‌ستپێکردنی جه‌نگ بکات و هه‌ولێدا شایسماعیل پازی بکات دیاره‌کری ته‌سه‌لیم بکات، که‌ دوریانی پێگه‌ی ئاوریشم بوو بۆ هه‌ریه‌که‌ له‌ بۆرسه‌ و حه‌له‌ب به‌و پێیه‌ی وه‌ریسه‌ی ئەوه‌، به‌لام شایسماعیل وه‌لامی دایه‌وه‌ که‌ ئەوان به‌زۆر ئەم هه‌ریمه‌یان داگیرکردووه‌ ته‌نیا به‌ زه‌بری شمشیریش به‌جێده‌هێلن، له‌کاتیک محه‌مه‌د خان ئوستاجلو، حاکمی دیاره‌کری سه‌فه‌وی، دوا‌ی به‌ده‌سه‌لات گه‌یشتنی سولتان سه‌لیم وه‌ک ئیستفزازێکی گه‌وره‌ له‌ گومان کردن له‌ سه‌لامه‌تی

(1) محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 103

عهقلی دیاری (تلیاک) ی بۆ ناردوو⁽¹⁾. سولتان بریاری دابوو کۆنترۆلی راستهوخۆ بهسەر دیاربهکر و جهزیره ی فوراتیی و حهلهبدا بکات. بۆ ئەم مهبهسته قهدهغهیهکی تووندی خسته سهر پێگهی ئاوریشم بهمهبهستی پێگهگرتن له بهریهککهوتنی بازرگانه عوسمانیهکان بهو بازرگانه موسلمانیهی، که له ئیرانهوه دههاتن و گومانی ئهوهی لێ دهکردن که لایهنگیری شای ئیران بن⁽²⁾.

راستیهکی میژوویی ههیه، که ههموو ئهو لهشکرکیشیه عوسمانیهیهی بۆسهر ئیران له ناوهراستی نیوهی کۆتایی سهدهی شانزههم بۆ داگیرکردنی ئازهربايجان و دهستهبهسهرداگرتهی تهبریز (شاری کۆکردنهوهی ئاوریشم) بوو، بۆ بهردهوامبوونی "جهنگیکی ئابووری" فهرزکردنی گهمارۆی دووسههه بوو بۆسهر سههرلهبهری پێگهکانی کاروانسهرا بازرگانیهکان لهکاتی پڕوشتیان بهناو سنووردا. ئەمه لهگهڵ خۆیدا بوو بههۆی پووکانهوهی داهاشی دهولهتی عوسمانی و سێ چارهگی دهستگا جۆلاییهکانی لهکار کهوتن سهک ئهوهی له بۆرسا پروویدا- بههۆی ئهوهی ئاوریشمی بۆ نهدههات، لهکاتیکیدا داواکاریی بازرگانه ئینگلیز و ئیتالیاییهکان بۆ ئاوریشم زیاتر دهبوو بهتایبهتی دواي زۆریی بهئامیزبوونی ئاوریشمی چینی، بۆیه عوسمانیهکان دهستیان گرت بهسهر گهنجه و شیروان و ئهو دهروناوچانهی ئیران که زۆرتین بهرههمی ئاوریشمیان ههبوو، دواي ئهوه چوونه ناو شاری تهبریز⁽³⁾. ههر لهبهر ئەم هۆیهش بوو، که له پهیماننامهی فهرهاد پاشا (21 ی ئاداری 1590) عوسمانیهکان ههموو ئەم دهروناوچه دهولهتمهندانیهی به ئاوریشمیان بۆ خۆیان ههڵگرت. بهم جۆره دهیین ههموو لهشکرکیشیی و پهلاماردانهکان ئامانجی

⁽¹⁾ نفس المصدر، ص 101

⁽²⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 102

⁽³⁾ نفس المصدر، ص 201

ئابووریان له پشتهوه بووه، بۆ نمونه هوکاري سهره کي داگیرکردني به غدا له سالی 1534 له لایه نه دهوله تي عوسمانیه وه زیاتر بۆ ده ست به سه رداگرتني پینگه بازرگانیه کانی به سه ربه غدا حه له ب بوو. که بۆ مه به ستي ده سته سه رداگرتني بازرگانیه کردني پینگه ی هاورده کردني به هارات بوو بۆ نه وروپا.

گه مارۆی سولتانی عوسمانی عه ره به کانی شي ده گرتوه گه رچی نه وان سه ر به ده سه لاتی مه ملوکی بوون. به لام گه مارۆ بازرگانیه که زیاتر له هه موان زیانی به ناوه ندي بازرگانی بورسای عوسمانی گه یاند، به جوړیک که له هه موو شت زیاتر پشتی به بازرگانی ناوړی شم به ستيوو. له مه دا بازرگانی ناوړی شمی ئیرانی بوخوی زیانی پینه گه یشت به حوکمی نه وه ی پینگه که ی گواسته وه بۆ پینگه ی ته بریز حه له ب نه سه که نه ده روونه یان نه تاکیا که له ژیر ده سه لاتی مه ملوکی بوو. به م شتویه ده بین که پینگه ی دیاربه کر مووسل له شوپنگه ی ستراتیژییه وه گرینگی و زیندویتییه که ی له قوڵی نه رزه رووم بوورسا که متر نه بوو بۆ سووپانه وه به سه ر گه مارۆی بازرگانی⁽¹⁾. بۆیه ده بین هه ر راسته وخۆ دوا ی جهنگی چالديران سولتانی عوسمانی هه ولی داگیرکردني خه تي دیاربه کر مووسل- حه له ب ده دات و هیرشه کانی 1515-1516 نه و ستراتیژییه ی هیرشه کانی سولتانی عوسمانی بۆ سه ر دیاربه کر و له ناو بردني مه ملوک و داگیرکرنی ولاتی شام و مووسل وله ویشه وه کو نترۆل کردني ناوچه چیا یه کانی کوردستانی عیراق پروون ده کاته وه.

دوا ی جهنگی چالديران ئیدی ئانادۆل و پینگه بازرگانیه سه ره کییه کانی به ته وای که و تنه ناو بازنه ی نفووزی ده وله تي عوسمانی و جگه له وه شاره کانی نه رزه رووم، وان و دیاربه کر و هه ریمه کانی نه نادۆلی رۆژه لاتی وه که بنکه ی

⁽¹⁾ نفس المصدر ، صص 103-104

سەربازىيى وە بوون بۇ ئەگەرى ھەر ئۆپىراسىيۆنىك لە ھەر شوپىنىكى ئىران و
 عىراق و قەوقاز بىت لەسەدەي شانزەھەم بەكاربەيتىرت. جگە لەو
 پىكەولكاندىنى ئەو شارانە بە دەولەتى عوسمانى لەپووى ئابورىيەو
 گرېنگىيەكەي لە لايەنە ستراتىژىيەكەي كەمتر نەبوو. بەم شىوہيە عوسمانىيەكان
 بەتەواوہتى دەستيان گرت بەسەر پىگەكانى تەبرىز حەلەب تەورىز بۆرسا واتە
 پىگەي كاروانى ئاورىشم، جگەلەوہ ئەو شارە دەولەمەندانەي سەر پىگەي
 بازارگاني داھاتىكى بىشومارىيان بۇ خەزىنەي دەولەتى عوسمانى دابىن
 دەکرد⁽¹⁾.

سولتان سەلىم يەكەم لەشكركىشى لە دواي گرتنبەري دەسەلات ئەوہبوو
 تەبرىزي داگىرکرد و پاشان سوورايەوہ بۇ دياربەكر و كىليكا و حەلەب و دواتر
 بە داگىرکردنى شام و مىسر ئەو پشتوينە پۆژئاوايە قولەي لەبەردەم پۆژەي
 دەولەتى سەفەوي دا دروست کرد بۆيە ئاسايى بوو، كە دەولەتى سەفەوي
 خەمى بەزاندنى ئەم پشتوينەي بىن لەپىگەي فراوانخوازي لە پۆژئاوا لە ئەنادۆل
 و مووسل و عىراق و ئەمە ئەو قولانە بوو، كە تاوہكو نيوہي يەكەمى سەدەي
 ھەژدەھەم پىچرپىچر مەملەتايان لەسەر بوو⁽²⁾ و دواترىش ھەم لەسەردەمى
 ئەفشارەكان و زەندەكان و دواترىش زۆر بەگەرمى لەسەردەمى قاجارەكان
 زۆربەي لەشكركىشى و شەرەكان بەزۆرى ھەر لەم قولانەوہ دابوہ. كوردستان
 و ناوچە كوردەوارىيەكان، كە كەوتبوونە ناو چەقى ئەم پىگە سەرەكياىنە و
 پىكەوہ گەياندىنى ئەم قولانە و سەرەپىگەي ھەموو لەشكركىشىيەكانىش بوون و
 ئەگەر ھەمووشيان نەبوون ئەوا بەشى ھەرە زۆريان ھەر بەناو خاكى كوردستاندا
 تىپەپريون. بەلام كوردستان بۆخۆي ناوچەيەكى شاخاوي و چيايە، ھەرگىز

(1) ايناس سعدى عبدالله، المصدر السابق، ص 201.

(2) وجيە كوثرانى، المصدر السابق، ص 88.

شارى گەورەى بازارگانى و پىشەسازى نەبوو، بەلكو ھەمىشە زياتر كاروانسەرا يان ئوردوى يەككىك لەم دوو دەولەتانه بوو و پارىزگارى ھىلەكانى پشەتو و رېگەسەرەككەكانى بازارگانى پىكرارو و بۆ ستراتيژىيەتى ئەو ھى پىي دەوترىت "كەوشەنى دەولەتىي" گرېنگ و پىويست بوو.

بازارگانى ئاورىشم لەوسەردەمە سەرچاوەيەكى گەورەى داھات بوو چ بۆ دەولەتى سەفەوى وەك داھات و چ بۆ دەولەتى عوسمانى وەك سەرچاوەى باجى گومرگ لەبەرانبەر تىپەرپوونى بەناو خاكى دەولەتى عوسمانىيەو. لە سەدەى پانزەھەم پىشەسازى ئاورىشمى ئەوروپايى فراوان بووبوو، بۆرسا بوو بوو بە بازارى جىھانىي بۆ ئاورىشمى خا، بەم شىوہى تالى ئاورىشمى ناياب، كە لە ئەستراپاد و گەيلان لە شىمالى ئىترانەو بەرھەم دەھىترا لەویدا دەفرۆشان.⁽¹⁾ لەسەرەتاي سەدەى شانزەھەمەو بەردەوام نرخی ئاورىشم بەرز دەبۆو. سالى 1476 فەردەى ئاورىشم بە پەنجا ئاقچە بوو، سالى 1488 بوو بە حەفتا ئاقچە، سالى 1494 بوو بە ھەشتاودوو ئاقچە و يەك كاروان بە تىكرا بۆ شارى بۆرسا دوو سەد فەردە ئاورىشمى دەھىتا. بۆيە ئەگەر سەيرى ئەو خشتەيەى خواوہە بکەين داھاتى سالانەى ئاورىشممان بۆ لىك دەداتەو بە دۆقيەى زىر و وىتەيەكى بازارگانى ئەوكاتەى ئاورىشمىشمان لەناو دەولەتى عوسمانى بۆ نیشان دەدات:

سالى	داھات بە دۆقيەى زىر
1487	40.000
1508	33.000
1512	43.000
1521	13.000
1523	17.000
1557	24.000

⁽¹⁾ د.خليل اينجاليك، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء الى الانحدار، ترجمة: د.محمد الارناؤوط، دار المدار الاسلامية، بيروت، 2002، ص. 193.

دهبین ئەم داشکاندنه له داهاى گومرگ دواى سالى 1512 بههوى
 جەنگ بووه له گەڵ ئێران و دواتر دواى پەیماننامەى ئاشتى ئەماسیە (1555)
 له گەڵ ئێران هێله که جارىکى دیکه بهرز ده بێتهوه به لام هەر ناگاتهوه ئەو
 ئاستەیهى، که له سه دهى پانزه هههه تێیدا بوو⁽¹⁾.

بۆیه "له وساته وه گرینگی ئاوریشم بۆ عوسمانیه کان ده رکهوت نهک وهک
 چه کێکى سیاسى له ناوچه کانى، به لکو به و پێهه سهرچاوه یه کى داهاى
 گومرگ" بوو. گرینگیه که ی وهک سهرچاوه یه کى پێدانیان بوو به پاره به جۆریک
 به گوێره ی پەیماننامە ی 1612 سه فەوییه کان ته بریزیان بۆخویان پاراست
 له به رانه ر پێدانی دووسه د باری حوشتر ئاوریشم و سه د باری که لوپه ل سالانه
 بۆ عوسمانیه کان. بۆ رێگه گرتن له م خنکاندنه بازرگانیه شا عه بیاسى سه فەوی
 به په یوه ندى به ستنى راسته وخۆ له گەڵ به ریتانیا و ئیسپانیا ویستی له ده ست
 فشارى عوسمانیه کان پرزگارى بێ هه ر بۆیه ئیمتیازاتى دایه هه ردوو ولات
 به تاییه ت به ریتانیا، ئیمتیازاتى بازرگانى له سالى 1617 پێدا به وه ی رێگه ی
 سییه م (رێگه ی مۆسکۆ) بۆ ئەوروپا به کار به یتن. بۆیه ده بینین سه ره تای سه ده ی
 حه فده هه م (1617) کاتیک شا عه بیاس دواى ئەوه ی کۆنترۆلى خه لیجى کرد
 ویستی بازرگانه ئەوروپاییه کان به وه پا زی بکات که بازرگانیه کانیا ن له رێگه ی
 هورمه زه وه بێت له جیاتى رێگه ی حه له ب، که یه کێک له ناوه نده بازرگانیه
 زیندوو ه کانى بازرگانى عوسمانى بوو، بۆ ئەوه ی رێگه ی بازرگانى له ناو خاکی
 عوسمانى بگوێرێ و ده ولەتى عوسمانى له داها تیکى بێشوما ر بێه ش بکات که
 له رێگه ی ده رامه تى گومرگ بۆ سه ر ئاوریشمى ئێران ده ستیده که وت⁽²⁾.

(1) د. خلیل اینجالیک، المصدر السابق، ص. 194.

(2) محمد جمال باروت، المصدر السابق، 204.

سەرچاوه میژووییه کان چاودێری ئەوێ دەکەن کە لەم سەردەمەدا ھۆشیاری عوسمانی بۆ گرینگی ئاوریشمی ئێرانی وەک سەرچاوه یەکی گومرک ھاوکات بوو لەگەڵ ئەو تەنگژە ئابوورییە، کە لەناوێوە تووشی دەوڵەتی عوسمانی بوو. یەکێک لە ھۆیەکانی ئەوێ دۆزینەوێ کاپی چاک-ھیوا Cap de Bonne-Espérance بوو و گۆرینی بازرگانی زەریای ناوہراستی بوو بۆ ھەردوو زەریای ئەتلەسی و ھیندی. دەر بەندی ھورمز کەوتبوو دەست پورتوگالەکان، پاشان سەفەویەکان بە یارمەتی کەشتیەکانی کۆمپانیای ھیندی شەرقی بەریتانی دەستیان بە سەرداگرتەوێ. دواى ئەوێ سالی 1623 دەستیان بە سەر بەغدا داگرت. "ھەرەشەى راستەوخۆى پرینی پێگەکانی بازرگانی و دەرمانەتی گومرک یان کرد، کە ئەمەبوو بە ھۆی ئەوێ عوسمانیەکان جارى جەنگ بدەن. لە نوێوە سالی 1626 "فاتیحى نوێى بەغدا (شا عەبیاس) پێگەیاندا، کە ئەوان دەست بە سەر ھەلبەدا دەگرن بۆ داڕێژکردنی کورترین پێگە لە ھورمزەوێ بۆ بەسەر و پاشان بەغدا بۆ ھەلب" (1).

سولتان قانصۆ ئەلغوری (908-922 ک/ 1503-1516 ز) دەبیست لە مەملەتیی سەفەوی-عوسمانی (بێلایەن) بێ، پێشوازی لە وەفدییکی نزیکەى دووسەد کەسی کرد، کە لەلایەن شا ئیسماعیلەوێ نێردرابوو. سولتان قانصۆ ئەلغوری وەفدەکەى ئاگادار کردەوێ، کە جەنگ لەنێوان سەفەویەکان و عوسمانیەکان لەسەر تەقینەوێ دایە و وەفدەکەش داواى لە ئەلغوری کردوێ ھاوپیمانیی بێستن دژ بە سولتان سەلیم. سولتان سەلیم ئاگاداری مەسەلەکە بوو و ئەویش ھاوکات شانیدیکی نارد بۆ لای سولتان ئەلغوری و داواى لێ کرد دژ بە سەفەویەکان ھاوپیمانیی بێستن. ھەر لە شارى ھەلب شەر لەنێوان

(1) وجیە کوثرانی، المصدەر السابق، ص 90

هەردوو وەفدی شا و نێردراوەکانی سولتان سەلیم دروست بوو⁽¹⁾. ئەم سیاسەتە نێوانیەکی سولتان ئەلغوری بەدڵی سولتان سەلیم نەبوو و لە دوایین نامە لە نێوان سولتان سەلیم و سولتان قانصۆ ئەلغوری پێش روودانی جەنگی مەرج دابو بەچەند پڕۆژیک نامەیەکی پێ لە بریندارکردن و سوکایەتی پێکردن و درێژداری بۆ نووسیوە. سولتان سەلیم ئامانجی خۆی لە لەشکرکێشیەکی بۆسەر سەفەویەکان بە دیارخستوو، کە بریتیە لە "زیندووکردنەوی شەریعەتی ئیسلامی" و ئەلغوریشی بە "بەهێزکردنی پەروشی شا ئیسماعیلی گومرای بێدین" و بڵاوکردنەوی هێزەکانی لە سەر سنووری عوسمانییەکان تاوانبارکرد و داوای لە ئەلغور کرد خۆی بۆ پڕووبە پڕووبوونەوی و جەنگین ئامادە بکات. سولتان ئەلغوری هێزی میرنشینە تورکمانە مەملوکیەکانی سەر بە خۆی لە باکووری ولاتی شام ئامادە کرد و بۆ شەریعت پێدانی جەنگ دژ بە مەمالیکی (سوننە)، سولتان سەلیم پەنای بۆ شیخی ئیسلام زەمبەلی عەلی جەمالی برد بۆ دەرهکردنی فەتوایەک، کە پێگە بە شەڕکردن بەدات، کە ئەوانە ئەهلی قیبلەن- بە هۆی یارمەتیدان بە بۆ (گومراکان) مەبەستی شیعە قزلباشەکانە و فەتوایەک لە مەبارەییەوی دەرچوو⁽²⁾.

سولتان هەر بە سوود وەرگرتن لەو فەتوایانەیە توانی لەشکر کوژکردنەوی جەماوەری و عەسکەری بۆ داگیرکردنی ولاتی شام و میسر بەرپێوە ببات. بەم جۆرە هەنگاوی دواي چالديران ئازادکردنی پێگەي دیار بە کرەهەب مووسڵ بوو. سولتان لە بەهاری 1515 هێزیکي عەسکەری گەورەي ئارد بۆ یەکلاکردنەوی جەنگی دیار بە کر، ناوەندی لق لیبۆنەوی پێگەي ئاوریشم بۆ هەریە کە لە قۆنیە و حەلەب، ئامەد ناوەندی ویلايەتی دیار بە کر، قەلای ماردین

(1) محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 108

(2) نفس المصدر، صص 108-109

ملکه چ بوو و دهست به سهر ميفاريقين و تهواوی ناوچه کانی دیکه داگیرکرا. نه وانه تاقه ناوچه بوون که بهرگریان کرد به تاییه ت قه لای ماردین که توانرا دهستییه سهردا بگیریّت و بهم شیویه تهواوی هیلای دیاربه کرماردین-مووسل له ناوچه سهرووییه کانی ههریمی جهزیره ی فوراتییه وه، که ده رگه ی "ویلایه تی عهره ب" بوون له بهرانبهر نه نادولی تورکمانی که وخته ژیر کونترولی ده ولّه تی عوسمانیه وه⁽¹⁾. به دهست به سهردا گرتنی پښگه ی دیاربه کر سه له ب بازاری ئاوریشمی ئیران که له و پښگه یه وه بو نه وروپییه کان ده رویش، نه و پښگه یه ش که وخته ژیر دهستی عوسمانیه کان. بویه ده بینین کاتیک عوسمانیه کان سه له ب یان داگیرکرد 1516-1517 هه موو پښگه کانی بازاری ئاوریشمی ئیران، که بو نه وروپییه کان ده رویش که وخته بنده ستیان. له ماوه ی سه ده ی شانزه هه مدا عوسمانیه کان هه ولیان ده دا ناوه نده کانی بهر هه مه یتانی ئاوریشمی ئیران له باکور (شیروان و گه یلان) بخرنه ژیر حوکمرانی خویانه وه⁽²⁾. به جوریک دوا ی تیکشکاندن شائیسماعیلی سه فه وی له جهنگی (چالديران 23 ی ثابی 1514) و مه مالیک له جهنگی مرج دابق (24 ی ثابی 1516) و داگیرکردنی میسر (1517) ئیدی ده ولّه تی عوسمانی دهستی گرت به سهر ده ولّه مه ندرین ناوه نده کانی تیپه ربوونی پښگه کانی بازرگانی جیهانی. بهم شیویه داهاتی ده ولّه تی عوسمانی دوو بهر اهر زیاد بوو و خه زینه ی ده ولّه ت پر بوو. له سایه ی هه موو نه مانه سولتانی نوی، سولتان سولیمانی قانونی (1520-1556) پلانه کانی داده پشت بو داگیرکردنی جیهانی⁽³⁾.

(1) محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 126

(2) د. خلیل اینجالیک، تاریخ الدولة العثمانیه من الشؤء الى الانحدار ص. 194

(3) نفس المصدر ص. 56

راستییه که ی له سهره تای جهنگی چالديرانه وه تا کوتایي نیوه ی یه که می
 سه ده ی هه ژده هم ململاتی عوسمانی سه فوی زیاتر له سهر
 ده سته سهر داگرتنی ریگه کانی بازرگانی ئاوریشم بوو. به لام دوا ی نه وه
 به نده ری هورمز ده که ویتنه بنده سستی ئیران و ئیدی له سهر ئاستی جیهانی شوینی
 ریگه کانی بازرگانی عوسمانی له پاشه کشه دا بووه، بویه ده بینین ههر له نیوه ی
 دووه می سه ده ی هه ژده هه مه وه ململاتیه که زیاتر له نیوان ئهم دوو ده ولته
 له وه دا چر بۆته وه چۆن "که وشه نی ده ولته ی" خویان بپاریژن له وه به دوا
 ململاتیه که زیاتر له سهر دیاریکردنی سنوور و سنووری سیاسی بووه و له م
 نیوانه شدا قوربانی یه که م له م دارکیشانه ی نیوان هه ردوولا ته نیا کوردستان بووه
 چ وه ک خاک و چ وه ک "ته ته وه" و ئهمه تا سهره تای جهنگی یه که می
 جیهانی سیمای جیا که ره وه ی نا کوکیه کانی سنووری نیوان ئهم دوو ده ولته
 بووه. به م شیویه ده بینین هۆکاره ئابووری و ستراتییه کان ماوه ی زیاتر له دوو
 سه ده هۆکاری چهند له شکرکیشی گه وره و جهنگی خویناوی نیوان هه ردوو لا
 بوو، به تایبهت به دریاوی هه ردوو سه ده ی شانزه هم و هه فده هم و دواتریش
 له گه ل سهره تای سه ده ی نۆزده هم دوا ی نه وه ی ده ولته کۆلۆنیه کان
 به تایبهتی پرووسیا و به ریتانیا (له کوتاییه کانی سه ده ی نۆزده هه میش ئه لمانیا)
 هینده بالاده ست ببوون، که ته واو کۆنترۆلی بازاره کانی ناوچه که یان کردبوو و
 به دوا ی بازار بۆ ساغکردنه وه ی که لوپه له بازرگانیه کانی خویانه وه بوون، ته واو
 ئهم دوو ده ولته یان کردبوو به نیمچه کۆلۆنیه کی خویان. بویه ده بینین که ههر
 به فشاری ئهم ده ولته ئاوروپایانه دوا یین جهنگی عوسمانی قاجاری 1821-
 1822 وه ستا و په یماننامه ی یه که می ئه زررۆم (28 ی ته ممووزی 1823) ههر
 به فشاری ئه وان مۆرکرا و دوا ی نه وه ئیدی ئهم ده ولته تانه بۆماوه ی سی چاره که
 سه ده به بی گویدانه هیچ به رزوه ندیه کی ئیتیکی و له بهرچا وگرتنی هه لکه وته و

دابه‌شبوونی ئیتیکی له‌ناوچه‌که ته‌نیا بۆ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆیان به‌ناوی
 داوه‌ریکردن ده‌ستیان خستبووه‌ ناو ته‌واوی ناوچه‌که. یه‌کیکیش له‌و گرووپه
 ئیتیکیانه‌ی که له‌ناو گێژهنی چوار سه‌ده‌ی کیشه‌کانی سنووری عوسمانی-
 ئێرانی هه‌میشه‌ سووته‌مه‌نی بووه‌ و هه‌یج حیسابیکی بۆ نه‌کراوه‌، کورد بووه‌. ئه‌م
 توێژینه‌وه‌ی ئێمه‌ له‌م پوانگه‌یه‌وه‌ سه‌رومر بۆ شوینی کورد له‌ کۆی کیشه‌کانی
 سنووری عوسمانی-ئێرانی ته‌رخانه‌کراوه‌ و ده‌یه‌وێ له‌گه‌ڵ په‌نجه‌نیشاندان
 له‌سه‌ر کیشه‌کان و شیکردنه‌وه‌ی هۆکاری کیشه‌کانی سنووری ئێرانی عوسمانی
 شوین و پێگه‌ی کورد وه‌ك گروپه‌یلی نه‌ته‌وه‌یی (بێده‌وله‌ت) و کوردستان وه‌ك
 خاك و سه‌رزه‌مین ده‌ستیشان بکات.

بەشى يەكەم

دەروازە يەكە تىۋرى

- 1-1 : پىشكوتىن .
- 2-1 : دەروازە يەكە مېتودۇلۇزى .
- 3-1 : لە سنوورى سىرۇشتىيەو بۇ سنوورى دەستگىر .
- 4-1 : خەشاركە يەك لە مېژوونووسى كورد .

1-1: پيشگوتن

پهنگه باسکردنی میژووی کورد به بی باسکردنی کیشه ی سنووری عوسمانی- ئیرانی هر له سه ره تای سه ده ی شانزه هه مه وه تا کوتایی په کهم جهنگی جیهانیی باسیکی ناته و او بی، به شیوه یه ک کوردستان هه م فاکتوریک بووه بۆ زۆر له کیشه و ناکوکیه کانی سنووری نیتوان هه ردوولا و له هه مان کاتیشدا فاکتوریک بووه بۆ په یماننامه و گوتوبیژه کانی ناشتی نیتوان هه ردوو ده ولت. بۆیه به ئاشکرا به شی زۆری برگه کانی په یماننامه، ریکه وتنامه و نامه په سمیه کانی نیتوان هه ردوولا له سه ر دابه شکردن و دابیرینی ناوچه و ده قه ره جیا جیا کانی کوردستان بووه.

پاستیه که ی سنووری ئیرانی عوسمانی له زۆریه ی سه رده مه کاندا ته نیا سنووریکه ی سه ربازیی بووه و هه میسه له باری جهنگ و شه ر و شو ردا بووه و خو ئه گه ر بۆ ماوه یه کیش ده ورانیکی ناشتی به خو یه وه بینیی ت نه و ته نیا له سایه ی ترس و شه که تی سه ربازیی هه ردوو لا بووه. بۆیه هه رکات لایه کیان ههستی به بالادهستی خو یی و نزمه دهستی لای به رانه ری کرد بی، بی سیودوو په لاماری داوه و به شیکی خا که که ی بۆ خو ی دابیره، هه ر بۆیه ده بینین ده ورانه کانی ناشتی هه میسه ده رفه تیک بوون بۆ خو سازدان و جهوله یه کی دیکه ی جهنگ. خو ئه گه ر ئاماریکی شه ره گه وره کانی ئیرانی عوسمانی بکهین له وه تای جهنگی چال دیرانه وه (23 ی ئابی 1514) تا وه کو دوا یین

جهنگه کانی 1821-1822 ده‌بینین بیست و چوار (24) جهنگی گه‌وره پرویانداوه ته‌مه بئی ته‌وهی جهنگه بچووک و لاهه‌کیه‌کان ته‌ژمار بکه‌ین⁽¹⁾. خۆ ته‌گهر له سه‌ریکی دیکه‌شه‌وه ئاماریکی وردی په‌یماننامه و پێکه‌وتنامه‌کانی ناشتی نیتوان هه‌ردوو ئیمپراتۆریاش باس بکه‌ین هه‌ر له په‌یماننامه‌ی ته‌ماسیه (29 ی ئایاری 1555) تاوه‌کو په‌یماننامه‌ی ته‌رزه‌رۆمی دووهم (31 ی ئایاری 1847) ده‌بین نزیکه‌ی هه‌شت (8) په‌یماننامه‌ی ناشتی له‌نیتوان هه‌ردوو ولّاندا مۆرکراوه. په‌یماننامه‌کانی ناشتی به‌ ئاشکرا ته‌وه به‌دیاردە‌خه‌ن که ته‌م سنووره زیاتر سنووریکی سه‌ربازی بووه له‌وهی سنووریکی سیفیل بئی. بیگومان له پشت هه‌موو ته‌م جهنگانه پرستیک فاکته‌ری بابته‌ی و خۆیی هه‌بووه. میژوونووسی ئیرانی (فه‌ره‌یدون ئاده‌میه‌ت) ده‌نووسی که وێرای ته‌م هه‌موو په‌یماننامه‌ی ناشتی، که مۆر ده‌کران که‌چی ده‌بینین "په‌گی کێشه‌کان هه‌ر وه‌کو خۆیان ده‌مانه‌وه"⁽²⁾ به‌ دلّیاییه‌وه ته‌وهی میژوونووسی ئیرانی ئاده‌میه‌ت باسی ده‌کات به‌شیکی زۆری "په‌گی ته‌م کێشانه" په‌یوه‌ستن به‌ پرسی کورده‌وه. ته‌م لیکۆلینه‌وه‌یه هه‌ولده‌دات له‌ پروانگه‌ی میژوویی و جیۆپۆلیتیکیه‌وه له‌ په‌گ و پریشه‌ی ته‌م پرسه‌ بکۆلیته‌وه.

کوردستان وه‌ک سه‌رزه‌مینتیکی پانوپۆر هه‌میشه ناوه‌ندی چاوتیپیرینی هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی ئێران بووه و له‌نیتوان چنگورکی هه‌ردوولا بووه و وه‌ک هه‌میشه‌ش له‌ په‌راویزی سیاسی و فه‌ره‌هنگی ته‌م دوو

⁽¹⁾ نصر الله صالحی، استاد از روند انعقاد عهدنامه دوم ازرنه الروم (1258-1268هـ ق)، انتشارات وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، تهران، 1337/1998، مقدمه، ص 15.

⁽²⁾ فریدون آدمیت، امیر کبیر و ایران، شرکت سهامی انتشار، چاپ پنجم، تهران، 1375/1956، ص 67.

هێزه‌دا ژیاوه، بۆیه هه‌میشه وه‌کو به‌شیک له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی و به‌شیک له‌ ده‌وله‌تی ئێران سه‌یر کراوه. له‌م سۆنگه‌یه‌وه گه‌رانه‌وه بۆ سه‌رچاوه میژوونووسیه‌کانی پۆژه‌ه‌لات، به‌تایه‌ت سه‌رچاوه میژوونووسیه‌کانی نه‌و گه‌لانه‌ی راسته‌وخۆ میژووی هاویه‌شیان له‌گه‌ڵ گه‌لی کورد هه‌بووه وه‌ک فارس و تورک و عه‌ره‌ب و هه‌روه‌ها به‌لگه‌نامه و ده‌ستووس، نامه‌ په‌سمیه‌کان و کرۆنیکه میژوویه‌کانی ئه‌م گه‌لانه باس و خواسی یه‌کجار زۆریان تێدایه له‌باره‌ی میژووی کورد و بۆ ئه‌م مه‌به‌سته زۆر لایه‌نی تاریک پووناک ده‌که‌نه‌وه، که تا ئیستا لیکۆلینه‌وه‌ی سه‌ربه‌خۆیان له‌باره‌وه نه‌کراوه.

هاوزمانه‌ خۆشه‌ویسته‌کانم ئه‌م باسه‌ی ئێره، که تاییه‌ته به‌ کوردستان و کێشه‌ی سنووری ئێرانی عوسمانی له‌ به‌ره‌تدا درێژه و به‌ کوردیکراوی پوخته‌یه‌کی به‌شی سه‌ره‌کی هه‌مان نه‌و باسه‌یه، که سالی خۆیندنی 1999- 2000 به‌ زمانی فه‌ره‌نسایی له‌ زانکۆی پارێسی ده‌یه‌م- نانته‌ر NANTERRE بۆ پێداویستیه‌کانی پروانه‌یه‌ی D.E.A (که به‌رانه‌ر ماسته‌ر ده‌وه‌ستی له‌ عێراق) له‌ هه‌مان زانکۆ و بۆ به‌شی میژوو ئاماده‌کراوه، به‌لام پێویسته ئاماژه به‌وه بکه‌م، که ئه‌م کتێبه وه‌رگێراوی کوردیه‌ی ده‌قاوده‌قی تیکسته فه‌ره‌نسیه‌که نیه، هه‌مان ناوه‌پۆکه به‌لام به‌شیوه‌یه‌کی جیاوازه‌تر له‌ تیکسته فه‌ره‌نسیه‌که دووباره به‌ کوردی دارێژراوه‌نه‌ته‌وه و چه‌ند فه‌سلێک و پرێک له‌ به‌شه‌کانیش پاش و پێش کراون و جگه له‌وه‌ش سوود له‌ سه‌رچاوه‌ی نوێ و تازه وه‌رگێراوه که له‌ کاتی نووسینه نامه‌که‌دا له‌به‌رده‌ستدا نه‌بوون.

* Nation et frontière: le Kurdistan entre l'Empire Ottoman et l'Empire Perse dans la première moitié du XIX siècle, [Mémoire de D.E.A.], Paris: Université Paris X - Nanterre, 2000, (XVI-117 p).

لەم باسەدا بايەختىكى تەواو دراوہ تە میتۆدى نووسىن و پېرەوکردنى
 بىنەماكانى نووسىنى ئەكادىمى، بۆيە تەواوى ئەم باسە لە چوارچىۋەى باسىكى
 ئەكادىمى دەخولتتەوہ. ئەم باسە كراوہ بە چوار بەش ، بەشى يەكەم تايبەتە بە
 دەروازەيەكى تيۆرىي بۆ پرسى سنوور و نەتەوہ (ناسيۆن). ھەرچى بەشى
 دووہە تايبەتە بە خويىندەنەوہيەكى خيىراي پيشينەى ناكۆكيەكانى سنوورى
 ئيرانى-عوسمانى و لەم كلاسورژنەيەشەوہ ھەولداوہ شويىنى كوردستان لە
 ھاوكيشەى فراوانخوآزى و پىكدادانەكانى ئيرانى-عوسمانى ديارى بكەين. بۆ
 ئەم مەبەستە لەم بەشەدا قامك خراوہتە سەر شويىنى كوردستان لە
 پەيماننامەكانى نيوان ھەردوو دەولەتدا، ھەر لە پەيماننامەى ئەماسيەوہ (29ى
 ئايارى 1555) تاوہكو پەيماننامەى زەھاو (17ى ئايارى 1639). بەشويىن ئەمە
 لە بەشى سىيەمدا لە مەملەتتى ئيرانى-عوسمانى لەسەدەى ھەژدەھەم
 دەكۆلتتەوہ، واتە لە پەيماننامەى ھەمەدان (13ى تشرىنى يەكەمى 1727) ھوہ تا
 پەيماننامەى كوردان* (4ى ئەيلولى 1746). لەم بەشەدا باسى لە
 بەريەكەھەلوہ شاندەنەوہى دەولەتى سەفەوى بەھۆى داگيركردنەكانى ئەفغان و
 دواتر باسىكى سەربەخۆ لەبارەى پەيوەندىيەكانى ئيرانى-عوسمانى لە دەورانى
 نادر شاى ئەفشار و كەرىم خانى زەنددا باسكراون.

دواچار دواين بەش تايبەتە بە جيوپۆلىتيكى پرسى كورد لە نيوەى يەكەمى
 سەدەى نۆزدەھەمدا، مەملەتتى كۆلۆنيالىزمى ئاوروپايى بۆ دەستبەسەرداگرتنى
 دەولەتى عوسمانى و دەولەتى ئيران، پەيماننامەى يەكەمى ئەرزەروم (28ى
 تەممووزى 1823) و پەيماننامەى دووہمى ئەرزەروم (31ى ئايارى 1847).
 ئەم باسە لە بنەواندا پرۆژەى سى بەرگە كىتبە كە بەم شىوہى خوآرەوہ تەواو
 دەيىت:

* كوردان (كردان): كەوتۆتە نيوان قەزوین و تاران.

بهرگی یه کهم: کوردستان و کیشهی سنووری ئیرانی عوسمانی 1639-
 1847 که تا پهیمانامهی دووهمی ئهزره رۆم درێژده بیته وه.
 بهرگی دووهم: کوردستان و کیشهی سنووری ئیرانی عوسمانی 1843-
 1932 واته له پهیمانامهی دووهمی ئهزره رۆم تا پهیمانامهی سالی 1932 ی
 نێوان ئیران و تورکیا درێژ ده بیته وه.
 بهرگی سییهم: کوردستان و کیشهی سنووری ئیرانی- عێراقی 1932-
 1988 واته تا کۆتایی جهنگی عێراق- ئیران ده گرێته وه.
 له سه ریکی دیکه وه هه ندیک زاراوه هه ن که به راستی کوردیه کانیان ئه م
 چه مکه به ده سته وه ناده ن که له زمانه پۆژئاوا ییه کاندا هه یه، بۆیه به یی
 سلک رنده وه بریک وشه ی پۆژئاوا یی له م باسه دا به کاره یتراون، که من پیم وایه
 ئه م ده سته واژانه ئه گهر زمانه که مان ده وله مه ندر نه که ن ئه وایه ی زبانی کیشیان
 نابێ. من له م باسه دا ناسیۆنالیزم زۆر پێ راستره له وشه ی نه ته وایه تی، که له
 هه موو زمانه زیندو وه کانی شدا هه ر ناسیۆنالیزم وه کو خۆی ماوه ته وه. هه ر
 له هه مان پێداندایه وشه ی (کرۆنیک) که واته ی تۆماری پروودا و گه لیکی
 میژوویی ده گه یه نێ که کورد هاوواتای ئه م وشه یه ی نییه، بۆیه ئه گهر وشه ی
 (کرۆنیک) وه کو خۆی به کار به یین پیم وایه زۆر دروست تره. دوا جار ماوه ته وه
 سه ر ئه وه ی بلیم بێگومان ئه م باسه له که موکۆری به ده ر نییه، چونکه یه که مجاره
 باسیکی ئاوه ها تایبه ت و سه ره بخۆ له باره ی کوردستان و کیشهی سنووری
 ئیرانی عوسمانی ده نووسری، بۆیه ده شی هه له و په له ی تیدا هه بن و له زانا یانی
 به وه ج ده پاړیمه وه وه کو شه ره فخان گوته نی چاکه م له گه لدا بکه ن و هه له و
 په له کانم بۆ راست بکه نه وه و باسه که م به لیکنۆلینه وه ی زانستیانه فراوانتر بکه ن.

1-2: دەرۆازە یەکی میتۆدۆلۆژی:

ئالۆژی میتۆدی کورد لە سروشتی میژوو و سترەکتووری کۆمەڵگەیی کوردی خۆیەو سەرچاوە دەگرێ. قۆناغەکانی میتۆدی کوردستان ئالۆز و پێکداداچوون، پرووداوەکان یەک لەدوای یەک و زنجیرە یەکی پر لە کارەساتاوین. سترەکتووری ئایینی، دابەشبوونی خێلەکی، دەسلاتی بیگانه و جەنگی بەردەوام، بۆیە ئەم میتۆدە زۆر ئالۆزە دەبێ چۆن و بەج میتۆدیک بنووسرێتەو؟ ھۆکارە ئابووری و جوگرافی و سەربازییەکان پۆلیکی گەورەیان بێنوووە لە تیکەلپەرزانی پرووداوەکان و ھەتاووەکو ھۆکارە سروشتییەکانیش بەشدارییان تێدا کردووە.

یەكەم گەرفتی میتۆدۆلۆژی لەم پرسیارەدا زەق دەبێتەو ئایا کورد وەکو نەتەوە یەکی (بێدەولەت) چۆن کاری لە پەیبەندییە ھەریما یەتی و نێودەولەتیەکان کردووە؟ ئایا کورد تا ج پادە یەك تاسیری لەسەر سیاسەتی دەرەو و ناو وە ی دەولەتانی ھاوسیدا داناو؟ بۆ ئەم مەبەستە گەرانەو بۆسەر نامە پەسمییەکان، وتووێژی نێوان ھەردوو دەولەتی عوسمانی و ئێران و تیکستی پەیماننامەکانی ئاشتی نێوان ھەردوو دەولەت، سەرچاوە ی پەسەن کە دەتوانن زۆر بەوردی تاسیری پۆلی گەلی کورد لە پروودا و پێشھاتەکانی ناوچە کە دیاری بکەن.

له لیکۆلینهوهی میژووی کورد نابێ هه‌رته‌نیا بێ له‌سه‌ر ڤووداوه‌ سیاسی و جه‌نگیه‌کاندا بگیری، ده‌بی ڤۆلی جیۆپۆلیتیک و ستره‌کتوری سۆسیۆ-فه‌ره‌ه‌نگی کوردستان زۆر به‌وردیه‌وه‌ له‌به‌رچاو بگیری. ئیمه‌ له‌م لیکۆلینه‌وه‌یه‌دا هه‌ولمان داوه‌ که‌م تا زۆر میژووی کورد له‌ ڤوانگه‌ی جوگرافیاوه‌ بناسین. لیکدانه‌وه‌ی ڤۆلی جیۆپۆلیتیک کوردستان له‌ دیاریکردنی چاره‌نووسی سیاسی کوردستان زۆر گرنگه‌، بۆیه‌ گرنگترین به‌شی ئه‌م باسه‌، که‌ به‌شی چواره‌مه‌ بێ له‌سه‌ر ئه‌م پرسه‌ داده‌گری.

گرفتییکی دیکه‌ی میتۆدۆلۆژی له‌وه‌دایه‌ کورد بۆخۆی وه‌کو نه‌ته‌وه‌ به‌لگه‌نامه‌ و ئه‌رشیفخانه‌ی نه‌ته‌وه‌یی تایبه‌ت به‌ خۆی نییه‌، که‌ ئه‌مه‌ ئاسۆی ڤوانینی کورد خۆی بۆ ڤووداوه‌کان لێل ده‌کات. میژوونووسی* کورد هێنده‌ هه‌زاره‌ که‌ میژووی کورد له‌ناو تاریکاییدا نقوم بووه‌. بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ گه‌رانه‌وه‌ بۆ سه‌ر کرۆنیک و سه‌رچاوه‌ میژوویه‌کانی گه‌لانی هاوسنی (تورک، عاره‌ب و فارس) ڤه‌نگه‌ که‌مێک ده‌ستگیرۆییمان بکات بۆ دۆزینه‌وه‌ی سه‌ره‌داوی ڤووداو و ئه‌نجامه‌کان. میژوونووسی گه‌لانی هاوسنی، به‌ پێچه‌وانه‌ی میژوونووسی کورد تارا‌ده‌یه‌ک ده‌وله‌مه‌نده‌. به‌لام لێره‌دا هه‌م‌دیسان ڤوویه‌ڤووی کێشه‌یه‌کی دیکه‌ی میتۆدۆلۆژی ده‌بینه‌وه‌: ئایا (ئه‌وان) چۆن ده‌ڤواننه‌ (ئه‌وی دیکه‌) و چۆن له‌ کوردییان ڤوانیوه‌؟ ڤرسیاری له‌ هه‌مووی گرینگتر ئه‌ویه‌ چۆن بتوانین ئه‌م سه‌رچاوه‌ میژووییانه‌ به‌کاربه‌ێنین؟ ئایا پشت به‌ستن به‌و سه‌رچاوانه‌ نامانباته‌وه‌ بۆناو بازنه‌ی ڤوانینی (ئه‌وی دیکه‌) بۆ کورد؟ دواچار ئایا مه‌ترسی ئه‌وه‌ نییه‌ ئه‌م سه‌رچاوانه‌ به‌ره‌و یه‌ک میتۆدی نازانستیمان بیه‌ن؟

*Historiographie

سەرزه مینێکی بێ سنوور:

کۆمهڵێکی فرههۆز و نا هۆمۆزین له پهراویزی دوو ئیمپراتۆریادا

به بازدان به سهر هه موو قوناغه میژوو یه کان نه گهر له ده ورانی ئیسلامه وه ده ست بێ بکهین، ده بین هه چ کاتیك كورد وهك "ئیتی" به کی جیاوازی هۆمۆزین و کوردستان وهك به که یه کی جوگرافی یا کارگێری له ناو چوارچێوه یه ك سنووری نه ته وه بی به ناوی کوردستان، که هه موو نه ته وه ی کورد له خۆوه بگرت نه بووه، که له هاوسیکانی جیا بکاته وه به لکو به پێچه وانه وه هه میسه له گه ل هاوسیکانی تیکه ل بووه و له پهراویزی ده ولته کانی هاوسییدا ژیاوه. له به ره به یانی میژوو وه ره وتی په ره سه ندنی ئه م نه ته وه یه ئاوا هاتوو، که هه میسه په رش و بلاو و چه ند کومه له و گرووی جیا جیا بووه و له هه چ ده ورانی کدا به کیتی نه ته وه بی نه بووه و هه میسه ش کوردستان ولاتیکی بێ سنوور بووه و ئه وه ش پێی ده وتریت کوردستان مه به ست لیبی ئه و سهرزه مینه که "کورد" یان "کورده کان" له سه ری ژیاون و شوینی مانه وه و ژیا نیان بووه. راستیه که ی کوردستان ته نیا وه سپکی جوگرافیای و ئیتیکی بووه و ولاتی که به ناوی (کوردستان) به سه روهری و ده سه لاتی کورديه وه، که هه موو خاکی کوردستان و سهرزه مینی کوردستانی گرتیته وه شوینیکی له ئیمپراتۆریای عوسمانیدا نه بووه.

كورد له ده‌ورانی ئیسلامدا له‌ماوه‌یه‌کی زۆر که‌مدا چووه‌ته‌ سه‌ر ئایینی
 ئیسلام و ناوچه‌کانی وه‌ك به‌شێك له‌ دارولئیسلام حوكمپانی كراوه‌ و تا كۆتایی
 ده‌سه‌لاتی عه‌باسیه‌كان له‌ژێر دوو ناوی هه‌ریمی (نازه‌ربایجان) و (جه‌زیره‌)
 ناسراوه‌ و له‌ هه‌یج نه‌خشه‌یه‌ك له‌ سه‌ره‌تای وه‌دیارکه‌وتنی ئیسلامه‌وه‌ تا كۆتایی
 ده‌سه‌لاتی خه‌لیفه‌کانی به‌غدا (1258) کوردستان وه‌ك ولایتیکی سه‌ربه‌خۆی
 جیاوازاو ئاماژه‌ی بۆ نه‌کراوه‌. له‌ ده‌ورانی سه‌لجوقیه‌کانیش کوردستان به‌ "عێراقی
 عه‌جه‌می" ناسراوه‌ و له‌ سه‌رچاوه‌ فارسیه‌کانیش به‌ (هه‌ریمی چیا) یان (ولایتی
 چیا) ناسراوه‌ و سه‌رچاوه‌ عه‌ره‌بیه‌کانیش هه‌مان ناویان له‌ فارسیه‌وه‌ کردۆته‌
 عه‌ره‌بی. زانای زمانه‌وانی تورک مه‌حمود کاشغهری له‌ کتیی (دیوان لغات
 ترک) ساڵی 466 ی کۆچی / (1073-1074 ی ز) له‌ نه‌خشه‌که‌یدا ناوی
 (کوردستان) ی نه‌هێناوه‌ وه‌ك یه‌که‌یه‌کی جوگرافیایی، ته‌نیا ئاماژه‌ی به‌ خاکی
 کوردان و شوینی کورده‌کان کردووه‌. له‌ سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌می زایینی له‌
 نووسراوی میژوونووسه‌کان ناوی کوردستان وه‌دیارکه‌وت و شوینی ناوانه‌کانی
 دیکه‌ی گرتوه‌. هه‌رش و په‌لاماره‌کانی سه‌لجوقی (1051) و مه‌گۆل (1231) و
 ته‌یمورلەنگ (1402) هه‌نده‌ی دیکه‌ کوردستانی وێرانتر و په‌رشوبلاوتر کرده‌وه‌.
 دواتر له‌ سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م هه‌ردوو هۆزی تورکمانی قه‌ره‌قۆینلوو و ئاق
 قۆینلوو بوون به‌ سۆنگه‌ی دژایه‌تی زۆری هۆزه‌ کوردیه‌کان و زیاتر
 په‌رشوبلاوکردنه‌وه‌ی هۆزه‌کان. عوسمانیه‌کان له‌سه‌ده‌ی چوارده‌هه‌م بالکان
 یان گرت و پاشان ئه‌نادۆڵ-که‌ تورکی موسلمان و مه‌سیحی بێزه‌نتینی
 ئۆرتۆدوکسی تێدابوو- و دواتریش به‌تایه‌ت ده‌ستیان به‌سه‌ر کۆنستانتیۆپل دا
 گرت (1453). له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م ئیمپراتۆریای عوسمانی به‌ره‌و
 ولایتی ئێران، کورد، عه‌ره‌ب پۆژه‌ه‌لاتی ناوه‌راست هه‌لکشا: مه‌به‌ست له‌وه
 زیاتر نه‌هێشتنی کێبه‌رکێتی ئێرانی و هه‌ره‌شه‌ی ئایینی شیعه‌گه‌ریی بوو، که
 کۆنترۆلی پێگه‌ بازرگانییه‌کانی کردبوو، که‌ زه‌ریای هه‌ندی به‌ زه‌ریای سه‌ی

ناوہ پراست دہبہ ستہوہ⁽¹⁾، ھەر ئەو ھەش بە کێک لہ ھۆکارە سەرەکیەکانی ھێرشى سولتان سەلیم بوو بۆ سەر ئێران لہ جەنگى چالدىراندا. دواى سەرکەوتنى سولتان سەلیم لہ جەنگ بەشى گەورەى کوردستان وەك خاك، كوردەكان وەك گرووپگەلى پەرشوبلاو و ھۆز و وەك باوەردارى سوننە گەرچى كێشەشیان لہ گەل تورك ھەبوو، بەلام لەنتوان سیستمى دووجەمسەرى ناوچەكەدا ھىچ بواریكیان نەبوو و ناچار دەبوو جەمسەرىك ھەلبێژێرێن، بۆیە بەدلىاى ھەوێ كورد وەك باوەردارى سوننە جەمسەرى ھاوپەیمانى كردنى لہ گەل دەرۆلەتى عوسمانى ھەلبێژارد و ئەم ھاوپەیمانىەش لەسەرەتای سەدەى شانزەھەمەو تا سەرەتای سەدەى تۆزدەھەم درێژەى كێشا. لەم سیستمە دوو جەمسەرىيەدا بەشى زۆرى خاكى كوردستان دواى جەنگى چالدىران بەر دەرۆلەتى عوسمانى كەوت و دواتریش لہ پەیماننامەى زەھاو (1639) كوردستان بەرەسمى لەنتوان ھەردوو ئىمپراتۆرىا دابەش كرا. وەك ئەو ھەى كوردستان ناوچەى كى شاخاوى سەخت بوو، بۆیە ھەردوو دەرۆلەت جۆرىك لہ دەرۆلەتى ناوخۆيان بە سەرۆك ھۆزە كوردەكان بەخشیو تا بەناوى ئەوانەو ھوكمرانى بكەن. ھوكومەتى عوسمانى لہ ھوكمرانى دوو ناوچە كێشەى ھەبوو كە ئەوانیش لوبنان و كوردستان بوو، كە ھەردووکیان دوو ناوچەى شاخاوى سەخت بوون. بۆیە لەھەردوو ئەم ناوچەى سیاسەتى ھوكمى ناپراستەوخۆى بەكارھێنا بەو پێیە، كە ئۆتۆنۆمى دابوو سەركرە ناوخۆیەكان چ بۆ درووزەكان لہ لوبنان و چ بۆ سەرۆكھۆزەكان لہ كوردستاندا⁽²⁾.

(1) Anne-Marie Hattingois-Fornier, Jean Hubac et Nadine Viver, Le Moyen Orient de 1876 à 1980, Amphi Histoire, Bréal, 2016, p.13.

(2) بروس ماسترز، عرب الامبراطورية العثمانية تاريخ ثقافي واجتماعي 1918-1516، ترجمة: عبد الجكيم ياسين، دار الرافيدين، 2018، ص 204.

كورد له ناو دهوله تی عوسمانی خوئی به گه لیککی داگیرکراو نهینوه و ئیمپراتوریا بۆ کورد هر بهردهوام پیده ری ههژموونی ئایینی ئیسلام بووه. بۆیه دهیین ئینتیمای ئایینی هه میسه ناسنامه ی ئیتیککی بووه لای ته و گه لانه ی که خاوه ن پیتاسیککی به کومه ل بوون له ئیمپراتوریا ی عوسمانی وه ک : کورد، عه ره ب، ته لبانی و بۆسنیه و تورکه کانیش.⁽¹⁾

کورد هیچ کیشه ی نه بووه چونکه کورد نه خاوه نی دهسته بژی ری سیاسی و فرههنگی بووه و نه فرههنگی نووسراویشی به زمانی کوردی هه بووه، به لکو زیاتر له وه کومه له یه کی نا هۆمۆزین بووه، هر بۆیه لای کورد ده سه لاتی عوسمانی به کیشه یه کی ئاوا گه و ره سه یر نه کراوه تا ته و کاته ی له سه ره تای سه ده ی نۆزده هه م ده وله تی عوسمانی که وته بییه شکردنی سه روکھۆزه کان له ده سه لاتی پشتا و پشتیان، لیره وه زنجیره یه ک به ره نگار بوونه وه ی سه روکھۆزه کان سهریان هه لدا، که هه مو یان که م و زۆر دامرکیترانه وه و نه یانتهوانی به رگری بکه ن.

له قوناغی یه که م جهنگی جیهانی و دابه شکردنه کانی ناوچه که له ریکه وتنامه ی نهیتی سایکس پیکودا، کوردستانی عوسمانی له نیوان پرووسیا و فرهه نسا و به ریتانیا به نهیتی دابه ش کرا. له جیهانی دوا ی جهنگ، کورد گه رچی نوینه ری هه بوو له کونفرانسی ئاشتی له پاریس، به لام له سه ر زه میندا کورد له هه موو کوردستانی عوسمانی (جگه له سلیمانی) هه یج هه یزیککی له ناوچه کانی خویدا نه بوو تا وه ک یاریکه ریک له گۆره پانه که له کاتی پاکتاوکردنی پرسه کانی دوا ی جهنگ حیسابیک بۆ کورد بکری.

⁽¹⁾ بروس ماسترز، المصدر السابق، ص 23

1-3: له سنووری سروشتیه وه بۆ سنووری دهستگرد

سنوور چه مکیکی زۆر ئالۆزه و ههر له دێر زه مانه وه ههر هه بووه، به لām چه مکی سنوورێکی سیاسی ده وله تێک دیارده یه کی نوییه و ته نیا له گه ل دامه زرانندی ده وله ت نه ته وه له ئه وروپاوه له سه ده کانی سیانزه ههم و چوارده ههم سه ریه لدا. بۆیه ده بینین له ئیمپراتوریای پۆمه وه تاوه کو سه ره تای سه ده کانی ناوه راست⁽¹⁾ هیچ سنورێک به مانا سیاسییه که وه له نیوان ولاتان و سه رزه مینه کاندانه بووه. ئه وه له سه ده ی پانزه ههم- شانزه هه مه وه له گه ل له دایک بوونی پادشاییه نه ته وه ییه کان و ده وله تی نه ته وه یی مۆدێرن له ئه وروپا، ئیدی سنوور وه ک هیلێکی جیا که ره وه له نیوان دوو قه واره ی جیا و سه ربه خۆ به دیارکه وت. دوا ی سا لی 1648 سنوور ئه و هیله بوو، که ده ستیشانی ئه وه ی ده کرد سه روه ریی ولاتێک له کو یوه ده ست پێ ده کات و له کو یشه وه کۆتایی دیت.

به م جو ره به شیوه یه کی گشتیی میژووی سنووره نیوده وله تیه کان ده گه رپته وه بۆ کۆتایی سه ده کانی ناوه راست و سه ره تای سه ده ی نوی، وشه ی

(1) سه ره تای سه ده کانی ناوه راست له گه ل سا لی 476 ی زاین، واته له گه ل پروخانی ئیمپراتوریای پۆم ده ست پێ ده کات.

سنوور Frontière بهم شیوهیهی ئەمرۆی، دەگەرێتهوه بۆ سەدهی هەژدههەم. بهم پێههیش چه مکی سنوور له کۆنسیپتی فەلسەفیدا چه مکیکی سەقامگیر و جێگیر نییه. ژاک ئانسیل* جوانی بۆچووه، که نووسیویه چه مکی سنوور ههزار حەقیقهت بهخۆیهوه دهگرێ⁽¹⁾. سیمیل لای وایه "سنوور حەقیقهتێکی شوێنی نییه به کارتیکردنی کۆمه لایهتی، به لکو حەقیقهتێکی کۆمه لایهتییه و شیوهیهکی شوێنی وهرده گرێ⁽²⁾. جوگرافیناسی ناوداری فەرهنسای میخیل فوشیر Michel Foucher زۆر جوان پێناسهی سنووری کردووه:

"سنوور بریتیه له ستراکتۆرگه لێکی شوێنی سه ره تایی، له سه ر شیوهی هیل، به گۆیرهی دا برانی جیۆپۆلیتیکی و ده ست نیشانکردن، خالی بنچینهیی له سه ر سێ بنه ما ده چه سپیت: واقیعه ت (سنوور به ندیی شوێنی بۆ پیاده کردنی سه ره وه ریی)، په مزیی (ناسنامه، ئینتیما بۆ کۆمه له یه کی سیاسیی له ناو هه ریمێکدا)، خه یالێ (په یوه ندی له گه ل ئەوانی دیکه، دراوسی، دۆست یا دوژمن، له ئەنجامدا په یوه ندی خۆی له گه ل میژووی تایبه ت به خۆی، به ئەفسانه دامه زڕینه کانییه وه)⁽³⁾.

ئیمپراتۆریاکانی رۆمانی و فەرهنسای کۆن، له سه ر بنه ماي تیۆری سنووری سروشتیه وه ده پۆیشتن، بهم پێههیش سنووری ئەم ئیمپراتۆریایانه ده بوايه له گه ل درێژبوونه وهی سروشتی دیارده سروشتیه کانی وه ک: چیا، زه ریا،

* Jacques Ancel

(1) GUICHONNET, P & RAFFESTIN, C, *Geographie des frontieres*, PUF, Paris, 1974, pp.7-11.

(2) Riccardo Bocco, Daniel Meier, *Penser la notion de frontière au Moyen-Orient*, in *A contrario* 2005/2 (Vol. 3), pages 4

(3) Pierre-Charles Pupion, Stéphane Trébucq, *La question des frontières : un enjeu majeur pour les managers publics et le management public*, In *Gestion et management public* 2019/2 (Volume 7), n° 4, p.6.

بیابان و دارستانه‌کان برۆیشتبایه، که ئەمه زیاتر بیرێکی فراوانخوازانه بوو. پاتشای فەرهنسا، فیلیپ لۆییل^١ باوه‌پی به تیۆریای سنووری سروشتی هه‌بوو به‌وه‌ی، که ئەوه سروشته سنووری ده‌وڵەت دیاری ده‌کات. ئەم بیره فراوانخوازییه به‌و ئامانجه بوو تا سنووری فەرهنسا بگه‌یه‌نێته سنووری وشکانیی و بۆ ئەمه چاوی بریوووه سهر پرووباری پراین، بۆیه ههر بۆ ئەم مه‌به‌سته له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چواره‌ده‌هه‌مدا که‌وته هاوپه‌یمانییێ دروستکردن له‌گه‌ڵ میره‌ هاوسی‌کانی پرووباری پراین و شاره‌کانی که‌ناری پۆژئاوای پرووباری پراین^(١). به‌گوێهری ئەم عورفه باوه پرووباری پراین Rhin و زنجیره‌ چیاکانی پیرینی Pyrenees بوون به‌ سنووری سروشتی فەرهنسا. له‌م پێدانه‌وه زنجیره‌ چیاکانی پیرینی Pyrenees سنووری میژووویی نێوان فەرهنسا و ئه‌سپانیا بوون و به‌ سنووری ئەزه‌لیان immorail ده‌ژمارد، (بیلمان) زۆر جوانی وتوه: ئیمپراتۆریا سنووری بۆ نییه. به‌م جۆره هه‌موو سنووره‌کان به‌گوێهری پێناسه‌کردن، بریتین له‌ سنووری ده‌ستکرد^(٢).

له‌ ئەنجامی پرووخانی ئیمپراتۆریای پۆمانی له‌ سالی 476 ی زایینی، هێرشی یه‌ک له‌ دوا‌ی یه‌کی هۆزه‌ گێرمانه‌کان، که‌ پۆمانه‌یتوانی به‌ره‌وپروویان به‌وه‌ستێته‌وه، ئاشوویی زۆری له‌ناو چه‌ند به‌شیکی ولاتدا دروست کرد، که‌ سهر به‌ ئیمپراتۆریای پۆمانی بوو له‌ ئەنجامی ده‌ست به‌سه‌رداگرتنی هۆزه به‌ره‌ره‌کان barbares به‌سه‌ریدا. له‌ ئەنجامی ئەوه ئیمپراتۆر کۆنستانتین-که‌ یه‌که‌م ئیمپرواتری مه‌سیحی بوو- ناچار بوو پایته‌خت له‌ پۆمه‌وه بگوازیته‌وه بۆ

^١Philippe le Bel

^(١) د. جابر الراوی، الحدود الدولية ومشكلة الحدود العراقية الإيرانية، بغداد، 1975، ص 72.

⁽²⁾ Roger Brunet et alii, Les Mots de la géographie. Dictionnaire critique, Paris, Reclus-La Documentation française, 1993 (2e édition), p. 228.

کۆنستەنتین (بیزەنس) لەسەر کەناری بۆسفۆر و بەم شێوەیە ئیمپراتۆریای رۆژئاوایی پۆم لەناوچوو⁽¹⁾. دواجار لە دەورووبەری سەدەی دەیه‌می زاینی لەگەڵ چەسپاندنی سنوورەکان، شارەکان مەکوم بوون و دواتریش شارەکان لەناوچە سنوورییەکان دروستکران. ئەم شارانە بوون بە ناوەندی بازرگانیی لەتیوان ئاسیای ناوەند، ئێران، سووریا و جیهانی عەرەبی و بە تایبەتیش سەرنجی تورکە سەلجوقیەکان و تورکمانەکانی ئاسیای ڕاکیشا⁽²⁾.

هەرچی بیرۆکەی سنوورە لای ئیسلام، ئەوا زانا فێقەهیەکانی موسڵمان، جیهان دابەش دەکەن بۆسەر دوو قەڵەمڕۆ: ولاتانی جەنگ و ولاتانی ناشتی. ولاتانی جەنگ ئەوەیان ھەموو ئەو سەرزەمینانە دەگرێتەو، کە موسڵمانەکان دەسەلاتیان بەسەرەو نێه و ئەحکامەیلی شەریعەتی ئیسلام تێدا نێه و رەعیەتەکانی بە جەنگیەکان ناو دەبرێن. هەرچی ولاتانی ناشتیە ئەوا بریتیە لەو ھەموو ئەو سەرزەمینانە ولاتانی ئیسلامی کە ملکەچن بۆ ئەحکامەیلی ئیسلام، جا ئەگەر موسڵمان یان زمیەکانی تێدا بن. بۆیە بۆیە ولاتانی ناشتی ھەموو ئەو ولاتانە دەگرێتەو، کە ئەحکامەیلی شەریعەتی ئیسلامی تێدا پیادەدەکرێت، ھەتا ئەگەر ئەو ولاتانە پێکەوێش بەند نەبن سو ولاتانی جەنگ- لەیەکیان جیا بکاتەو، کە تێدا موسڵمانەکان یە کگرتووی ئاین یان رەگەزنامەیی ئیسلامی بەیەکەوێان دەبەستێت، وا دەبێ ولاتانی ناشتی (ولاتانی ئیسلام) موسڵمان و ھەروەھا غەیرە موسڵمانیش بەخۆو دەگرێت وەک زمیەکان⁽³⁾.

(1) د. جابر الراوی، الحدود الدولية ومشكلة الحدود العراقية الإيرانية، بغداد، 1975، ص 65.

(2) Soheila Ghaderi Mameli, Quelles frontières pour le Moyen-Orient? Les frontières des États nés de la partie asiatique de l'Empire Ottoman 1913-1939. Thèse de Doctorat (sous la dir. De) Jacques Thobie, Université de Paris I Panthéon Sorbonne, Paris, 1996, p. 27.

(3) د. جابر الراوی، الحدود الدولية ومشكلة الحدود العراقية الإيرانية، بغداد، 1975، صص 74-75.

له گه‌ل سه‌ره‌تای ده‌ورانی مۆدیرندا هه‌موو توخمه‌کانی دروستبوونی ده‌وله‌تگه‌لی نوێ له‌ ئارادابوون. له‌وه به‌دوا هه‌ریمه‌کان پشتیان به‌ نه‌ته‌وه‌کان ده‌به‌ست، به‌جۆریک ده‌کرێ بڵیین له‌ سه‌ده‌کانی دوانزه‌سیانزه‌دا نه‌ته‌وه له‌ ئه‌وروپای پۆژئاوا پێکخراوی سیاسی کۆمه‌لگه‌ بوو، که‌ دواتر پێگه‌ی بۆ سه‌ره‌ڵدانی ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ت خۆش کرد. هاوکات له‌گه‌ل په‌ره‌سه‌ندنی سه‌رمایه‌داری و سه‌ره‌ڵدانی ده‌وله‌تی ناوه‌ندیدا، گرنگی سنوور بۆ پاراستنی هه‌ریمه‌کان زیاتر به‌ دیارکه‌وت. به‌قسه‌ی هال سنووری ده‌وله‌تی له‌لایه‌نی میژووویه‌وه له‌ هه‌ردوو سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م و سه‌ده‌ی چه‌فده‌هه‌مدا وه‌دیارکه‌وتوه‌وه. یه‌که‌مین هه‌وله‌دان بۆ دیاریکردنی هێلی سنووری، ئه‌وه‌ی پاپا ئه‌سکه‌نده‌ری شه‌شم بوو له‌ ساڵی 1494 بۆ هێلکیشانی سنوور، که‌ تێیدا جیهانی نوێ (ئه‌و زه‌وی و زارانه‌ی له‌ده‌ره‌وه‌ی ئه‌وروپا دۆزرا‌بوونه‌وه) له‌نیوان پورتوگال و تاج قه‌شتاله له‌ په‌یماننامه‌یه‌کدا که‌ له‌پرووی میژووویه‌وه به‌ په‌یماننامه‌ی توردیسیللاس⁷ (7 ی حوزه‌یرانی 1494) ناسراوه له‌نیوان ئه‌سپانیا و پورتوگال دابه‌شکرا. ئه‌و هێله‌ی که‌ له‌ په‌یماننامه‌یه‌کدا ئاماژه‌ی بۆ کراوه وه‌ک هێلیک نه‌بوو بۆ دابه‌شدانی مومته‌له‌کاته‌کان به‌گۆیژه‌ی چه‌مکی نوێ، به‌لکو مه‌به‌ست له‌وه دیاریکردنی هێلیک بوو بۆ ده‌ستیشانکردنی ناوچه‌کانی نفوز، که‌ هێلیک بوو له‌ قوتبی شیمالییه‌وه بۆ قوتبی جنووبی درێژده‌بۆوه به‌مه‌سافه‌ی سه‌د فه‌رسه‌خ به‌ ئاراسته‌ی پۆژئاوا و باشوور له‌ که‌ناره‌کانی ئۆزو و دوورگه‌کانی کابۆ فیدری (Cape-Vede). له‌ده‌ره‌وه‌ی ئهم هێله‌ هه‌موو زه‌ویوزاره‌کان مو‌لکی هه‌یج میریکی مه‌سیحی نین و په‌یماننامه‌ی توردیسیللاس له‌سه‌ر نه‌خشه - له‌ 7 ی حوزه‌یرانی ساڵی 1494 سنووریکی کیشا، که‌ هاوجووت بوو له‌گه‌ل فه‌رمانی

⁷Tordesillas

پاپایی پیش نه‌وهی ده‌وله‌ته‌کان ده‌ستی به‌سه‌ردابگرن⁽¹⁾. به‌لام دواي پهماننامه‌ی ویستفالی 1648 Westphalie، له‌کوتایی سه‌ده‌ی حه‌فده‌مه‌وه‌ زۆر جه‌نگ و پیکدادانی پروویاندا. له‌نه‌جای جه‌نگه‌کانی لویسی چوارده‌مه‌مه‌دا، له‌ساله‌کانی 1643مه‌وه تا 1715 زۆر پهماننامه له‌نیوان فره‌نسا و ولاتانی هاوسیدا مۆرکران. به‌نمونه پهماننامه‌ی پیرینی Pyrenees ی‌سالی 1659 جه‌نگی فره‌نسی-ئه‌سپانی نه‌هیشت و چهند ناوچه‌یه‌کی به‌ فره‌نسا به‌خشی. هه‌روه‌ها پهماننامه‌ی ئوتریخت Utrecht ی‌سالی 1713 له‌نیوان به‌ریتانیا و فره‌نسا، که‌تییدا فره‌نسا ناوچه‌ی کۆلونی ئه‌کادی بۆ به‌ریتانیا جیه‌هیشت⁽²⁾.

به‌ پروویکی گشتی ناوه‌کو کۆتایی سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م، چه‌مکی سنوور چه‌مکیکی ناروون و ئالۆز بوو بۆیه هه‌ر لایه‌نیک به‌گوێره‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه تایبه‌تیه‌کانی خۆی ته‌فسیر و لیکدانه‌وه‌ی بۆ پهماننامه‌کان ده‌کرد. ده‌کرێ بڵێن ئه‌وه له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مه‌وه‌ بوو، که‌ بیروکه‌ی سنووری سروشتی به‌ بیروکه‌ی هیلکیشانی Delimitation ی‌سنووره‌وه به‌سترایه‌وه.

جه‌نگی سی‌ساله‌⁽³⁾ ی‌ئه‌وروپا (1618-1648) و دواتر پهماننامه‌ی ویستفالی Westphalie، که‌ له‌ویوه‌وه سه‌روه‌ری ده‌وله‌ت به‌دیارکه‌وت، ئیدی پره‌نسیی سنوور به‌م شێوه‌یه‌ خۆی هه‌تایه‌ پێشه‌وه: ده‌وله‌ت ده‌سه‌لاتی تاقانه و ته‌واوه‌تی هه‌یه به‌سه‌ر ئه‌و سه‌رزه‌مینه و ئه‌و خه‌لکه‌ی له‌ناو ئه‌م سنووره‌دا

(1) د. جابر الراوی، الحدود الدولية ومشكلة الحدود العراقية.. ص 74

* Acadie

(2) د. جابر الراوی، الحدود الدولية.. ص 81

(3) جه‌نگی سی‌ساله‌ (1648-1918) له‌نیوان پاشا کاتولیکه‌کانی ئالمان و پروتستانه‌کان پروویدا و دواتر ته‌شه‌نه‌ی کرد و زۆر ولاتی دیکه‌ی ئاروپایی گرته‌وه، ئیمپراتوری پیروزی پۆم-گیرمانی، فره‌نسا، سوید و ئیسپانیاش هاته‌ ناو جه‌نگه‌که‌.

دەژىن. پەيماننامەى وېستفالى Westphalie (1648) بۆيەكەمىن جار پەيوەندى .
 نىوان دەولەتانى ديارى كرد لەسەر ئەوەى رېژ لەسەر وەربى نىوانيان بگرن.
 لەسەدەى حەفدەھەم تا سەدەى بىستەم بەپىيى بىرۆكەى دەولەت-نەتەو: دەبى
 سەرزەمىنەكان يەك بخرىن و سنوورى ناوخۆيى بەقازانجى سەرزەمىنىكى
 يەكگرتوو دەسرىتەو و ھەرىمەكان يەك دەخريى و سنوورى دەرەكى ديارى
 دەكرىت و دەكىشرىت. راستىيەكەى دواى پەيماننامەى وېستفالى نەخشەى
 جوگرافى و كارتوگرافى بەشپۆەيەك پىشكەوت، كە ئەمە رېنگەى بۆ ديارى
 كردن و دەستىشانكردنى سنوورەكان خۆش كرد. لە نيوەى دووەمى سەدەى
 ھەژدەھەمەو ھەرەنسا لەسايەى پىشكەوتنى كارتوگرافىدا، توانى سنوورەكانى
 لەگەل دراوسىكانى ديارى بكات و كەوتە دروستكردنى نەخشەيەكى ورد بۆ
 ھەرەنسا، بەم پىشەيش جياوازيەكى زۆر لەنىوان نەخشەى سرووشتى سالى
 1525ى ھەرەنسا و نەخشەى سالى 1798 ھەبوو بە نىسبەت سنوورەو.
 نەخشەكەى سالى 1798ى ھەرەنسا بەتەواوى پشتى لە بىرۆكەى سنوورى
 سرووشتى كرد بوو و پشتىوانى لە سىياسەتى ھىلكىشانى سنوور كەردبوو و
 ئەمەش زياتر لە سۆنگەى شۆرشى ھەرەنساو بوو، كە زياتر ئەم ئايدىايەى
 پەگاژۆ كرد. راستىيەكەى لەگەل شۆرشى ھەرەنسا (1789) گۆرپىنكارىي گەورە
 پرويان دا و خەلك نەياندەويست چىتر تەنيا پاتشايەك پرىار بدات، بەلكو
 (تاك)ەكان بوون بە (ھاوولائىي) و خاوەن ماف و دروشمى (ئازادى و
 يەكسانى)يان بەرزەكردەو. ئەوكاتە ئىدى سنوورەكان گرىنگىيەكى دىكەيان
 ھەرگرت و لەمەولا سنوورەكان "تەنيا سەرزەمىنىك ديارى ناكەن تەنيا بۆ سەروك
 بى بەلكو ھى ھەموو ھاوولائىيانى ولاتە".

مىشيل قوشىر لای وايە كە "ئەو ھەرەنساو بوو، بىرۆكەى ژاكوبىيانە
 بۆلۆبوو، كە سنوورەكانى دەولەتىك پىويستە ھاوجووت بى لەگەل

سنوورەکانی یەك نەتەو و یەك زمان و یەك فەرھەنگ" ⁽¹⁾. راستییەكەى وەدیاركەوتنى سیستمى دەولەت-نەتەو كە لە ئەنجامى كارلێك كردنێك بوو، كە لە ئەنجامى كارلێكركردنى نێوان خاك (سەرزەمین) و نەتەو پێكھات (نەتەو بەمانای نوێ واتە كۆمەڵی مەدەنى، كە خۆى وەكوو بنچینەى سەرۆھەری سیاسى دەبینى). ئەمە بەو مانایە نێه كە سیستمە سیاسییەكانى دیکە هیچ سیاسەتى ھەریماھەتیان نەبوو، بەلام لەگەڵ دەولەت-نەتەو، سەرزەمین بوو بە میراتیكى كۆمەڵەیی و پارێزگارى لێكردنیشى بوو بە ئەركى دەولەت ⁽²⁾.

سەرەتای سەدەى تۆزدەھەم كۆنگرەى فینا 1815، بۆ ئەو بەسترا دەولەتى نوێ دابمەزریتى دواى ئەوێ ھێرشەكانى ناپلیۆن* نەخشەى ئاوروپای گۆری بوو. بەشیوەیەكى دیکە كۆنگرە زیاتر بە ئامانجى دووبارە پێكخستنەوێ قۆرمى دەولەتى ولاتە ئەوروپاییەكان بوو دواى ئەو گۆرپینكاریانەى بەھۆى داگیرکردنەكانى ناپلیۆنەو دروست بووبوون. لە دوادواییەكەى سەدەى حەفدەھەم و سەرەتای سەدەى تۆزدەھەمدا ئایدیای ناسیۆنالیزم و دەولەت-نەتەو Etat-Nation بە پێویستیەو شوێنى دەولەتى دەرەبەگایەتیی گرتەو.

لە كۆتایی سەدەى تۆزدەھەم ئایدیای جوگرافیای سنوور دروست بوو. لە ئەلمانیاو لە لایەن فریدریك راتزل Friedrich Ratzel (1844-1904) و لە فەرەنسا ژاك ئانسێل Jacques Ancel (1879-1943) و لە بەریتانیا ھالفۆرد ژى. ماكیندەر Halford J. Mackinder (1861-1947) بیروكەى جوگرافیای سنوور

(1) Michel Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris : Fayard, 1988, p.97

(2) Michel Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris : Fayard, p.61.

*Napoleon

هاته ئاراوه. دوو چەمكى دژ بە يەك لە ئارادبوو. چەمكى يەكەم لەلايەن بيرياره فەرەنسايەكان وەك بونىاديكى سياسى سەريان دەکرد، كە لەوانە يە لەسەر بنەماى توخمگەلىكى سرووشتى (چيا، پرويار) سەرچاوەبگريى يان نا. ئەم چەمكە بە شىۋە يەكى تايبەتتى لەلايەن ژاك ئانسېل وەك يەك هتلى بە يەكگەيشتنى دوو هتري سياسى دژ بە يەك، هتري دوو دەولەتى مەملەتتەكار، كە لەسەر خاك دژ بە يەك بن كونسېتتواليزە (چەمكسازى) كرابوو. هەرچى چەمكى ئەلمانى بوو، پەيوەست بوو بە پەيوەندى نىوان خەلك و فەزا. سنوور لەروانگەى ئەم جوگرافىناسانەو زىندوو و لەناو كات دا جولائو بوو. سنوور وەك نیشانە يەكى شوئىنى كارى جيۆ-سياسى دەولەت بە دوو قۇناغى بەرڤراوانبوون دادەنرئ. دريژبووئى دەولەتتەك و قۇرمى (بەپاويژ يان هتلى) ي سنوورەكانى، كە هەميشە بەگوئەرى نووسەرەكانى پادەوستتە سەر پادەى (شارەستانى بوون) (پەرەئەستاندى فەرەنگى و هتري ئابوورى هتد).

بەدرىژايى سەدەكانى تۆزدەهەم و بيستەم ناسيۆناليزم و بزافە ناسيۆناليستەكان لە ئەوروپا يەكيتتى هەريەم دەربەگەكانى لەسەر بنەماى نەتەوئەيى چەسپاند. دواتر ريفۆمى ئايىنى و بزافى ناسيۆناليزم دەرڤەتى ئەوئەيان بۆ بېرۆكە ناسيۆناليستەكان پەخساند تا دەولەتى نەتەوئەيى شوئىنى دەولەتە دەربەگىيەكان بگريئەو و ئەو ناسيۆناليزم بوو، كە سنوورە نەتەوئەيەكانى لەسەر بنەماى يەكيتتى نەتەوئەيى دەستنيشان دەکرد. بەم شىۋە ئيتاليا بوو بە دەولەتتەكى يەكگرتوو، ئەلمانياش بەهەمان شىۋە، هەروەها زۆر دەولەتى ديكەش سەربەخۆ بوون: يونان، سىريا و رۇمانيا لە ئيمپراتورىاى عوسمانى جياپوونەو و پاشترىش دواى يەكەم جەنگى جيهانى زۆر دەولەت و نەتەوئەيى ديكە لە ئەنجامى هەلۆەشانەوئەيى ئيمپراتورىاى عوسمانى بە شىۋە يەكى ئاشتىيانە لە داىك بوون. بەم جۆرە دواچار پەيماننامەى قىرساى (1920)، كە لە دواى يەكەم جەنگى جيهان بەرپۆەچوو، دووبارە نەخشەى ئەوروپا و

پۆژھەڵاتی ناوھەراستی دارپشتەو و لەم دابەشکردنەووەیەدا کە دواین دابەشکردنی پۆژھەڵاتی ناوھەراست بوو و دیاری کردنی سنوورەکانی پۆژھەڵاتی ناوھەراست بەشێکی گرینگی کارەکانی بوو، کورد (بەدەر لە ناوچەی سلێمانی) هیچ ئامادەبوونیکی سیاسی چەکداریی وەک بزاویتیکی سیاسی ناسیۆنالیستی ئاوا بەرچاوی نەبوو و نە هیچ قسەکەرێکیشی ھەبوو کە بەناوی بزووئەووەیەکی نەتەوویی کورد بێ لەسەر داخوازینامە نەتەووییەکانی دا بگری و لەسەر ئەرزێ واقیع جێگە و سنووریکی دیاریکراوی لەبەندەست بووبێ.

زۆر بەدەگمەن رێک دەکەوێ سنوورە پەسمیەکان لەگەڵ سنوورە نەتەووییەکان یەکگرتوو بن. دەوڵەتە نەتەووییەکان ھەمیشە و هیچ کات لەگەڵ ئەو سنوورانە جووت نابنەو، کە لەسەر پێوانەی (ئیتنیک، زمان و کۆلتور) بیناکراون⁽¹⁾. ئەمە نھیتی ئەو لێکدەداتەووە بۆچی تا ئێستە بزاڤی ناسیۆنالیستی گەلانی بێدەوڵەت ھێشتا ھەر زیندووە. بەقسەی تیۆریناسی ناسیۆنالیزم، ئێرنست گیللنەر^{*} ھەشت ھزار گروپی زمانەوانی و ئیتنیکیی لە جیھان ھەیە، پێژەری دەوڵەتانی -نەتەوویی کە خواوەنی دەوڵەتن و ھەروەھا ئەو نەتەوانەیی بە ئامانجی نەتەوویی نەگەشتوون (کە نەیانئوانیوە ببن بە خواوەنی دەوڵەت) یەک بۆ دەبە⁽²⁾، واتە لە ھەر دە گروپەیلی ئیتنیکیی دەبینن تەنیا یەک نەتەووە خواوەنی دەوڵەتی نەتەوویی خۆیەتی، کە ئەمە نھیتی تاوسەندنی ناسیۆنالیزم لێکدەداتەووە: شەپۆلی ئیتنیکیی، شەپۆلی کەمینەنەتەووەکان و شەپۆلی ناسیۆنالیزمی گەلانی بێدەوڵەت، کە لەناو تەلەبەندی سنووری دەوڵەتانی فرە نەتەووەدا دەژین و زۆر بە تووندی لە دەرگای سبەینیی میژوو دەدەن.

⁽¹⁾ Nation et nationalisme, Les dossiers de l'Etat du monde, editions la Decouverte, Paris, 1995, p.13.

^{*} Ernest Gellner

⁽²⁾ فالح عبدالجبار، القومية مرض العصر أم خلاصه؟ دار الساقی، لندن، 1995، ص 93.

4-1: حەشارگەبەکی لە مێژووی کورد

تێکڕایی درێژی سنووری ئێرانی-عوسمانی که له کهنداوی فارسهوه تا چیاکانی ئارارات درێژ ده‌بێتهوه نزیکه‌ی 1180 میل ده‌بوو، که لهو سنووره دوورودرێژه‌دا 700 میلی به‌ناو خاکی کوردستاندا پەت ده‌بوو⁽¹⁾، واته نزیکه‌ی له 60%ی سنووری هاوبه‌شی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریا له‌ناو خاکی کوردستان بووه، که دواتر عێراق نزیکه‌ی (920) میلی لهو سنووره بۆ مایه‌وه له‌گەڵ ئێران، له‌وه‌ياندا (440) میلی ئەو سنووره به‌ناو خاکی کوردستاندا پەت‌ده‌بێ، که کاریگه‌ریگه‌رییه‌کی قوولێ کردۆته‌ سه‌ر هه‌لکه‌وته‌ی ئەم گه‌له له‌سه‌ر هەردوو لای سنووی ده‌وله‌تیه‌وه⁽²⁾. بێگومان ئەمه له‌گەڵ خۆیدا زۆر به‌ زه‌قییه‌وه تاسیری له‌سه‌ر ژیا‌نی سیاسی، پۆ‌حی و فه‌ره‌ه‌نگی ئەم دوو پارچه‌یه‌ی کوردستان داناوه و ئەم دابه‌شبوونه‌ی خاکی نیشتمان هه‌میشه‌ هۆیه‌ک بووه له‌ هۆیه‌کانی بێ ئارامی سنووری هەردوولا و کێشه و ململانی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریا.

ئەم باسه‌ حەشارگه‌یه‌کی گه‌وره‌یه له‌ مێژوونووسی کوردیدا و تا ئێستا هه‌یچ لێکۆلینه‌وه‌یه‌کی تایه‌ته‌ی سه‌به‌خۆ به‌ هه‌یچ زمانێکی پۆ‌ژه‌هلانی و

⁽¹⁾ EDMONDS, C.J., Kurds, Turks and Arabs, travel and research in North-Eastern Iraq 1919- 1925, London, Oxford university press, 1957, p. 125.

⁽²⁾ Ibid, p.125.

پۆژئاوایی سەرۆمپ بۆ ئەم باسە تەرخان نەکراوه، هەر ئەم حەشارگەیه‌ش بوو هانی ئێمە‌ی دا بە‌شدارییه‌ک بکه‌ین له‌ لێکۆڵینه‌وه‌ی ئەم بابە‌ته‌دا. کوردستان له‌ زۆربه‌ی جاره‌کاندا هۆیه‌ک بووه‌ بۆ شله‌ژان و پشێویه‌کانی سنووری نێوان ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی و دواتر ئەم په‌وشه‌ بۆ خۆی شوێنکاری له‌ هه‌مووان کاریگه‌رتری له‌سه‌ر ژیا‌نی سیاسی، پۆ‌حی و فه‌ره‌ه‌نگی خه‌ڵکی کورد جێهێ‌شتوه‌. له‌ سه‌ریکی دیکه‌وه‌ جه‌نگی به‌رده‌وام هه‌موو ب‌ه‌وانێکی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی کوردستانی وێران کردبوو. می‌ژووی په‌یوه‌ندییه‌کانی ئێرانی عوسمانی به‌شی زۆرت‌رینی هه‌میشه‌ بریتی بووه‌ له‌ جه‌نگ و فراوانخوازی بۆ داگیرکردنی کوردستان. کورد وه‌کو نه‌ته‌وه‌یه‌کی ئازا و شه‌رکه‌ر، کوردستان وه‌ک شوێنێکی س‌تراتیژی بۆ پاراستنی ناوچه‌ سنوورییه‌کانی هه‌ردوو ئیمپراتۆریای ئێرانی و عوسمانی له‌ هێ‌رش‌ی به‌ک‌تر گرینگیه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بووه‌.

بۆ لێکۆڵینه‌وه‌ له‌ می‌ژووی په‌یوه‌ندییه‌کانی ئێرانی عوسمانی ده‌بێ‌ په‌نا بۆ ئەو هێ‌نده‌ سه‌رچاوه‌ و ده‌کۆمیتت بیه‌ین تا بتوانین باسیک له‌سه‌ر کێشه‌کانی سنوور، واته‌ کوردستان و کێشه‌ی سنووری ئێرانی عوسمانی ئاماده‌ بکه‌ین. مه‌خابن تائێستا می‌ژوونووسانی کورد توخنی باسیکی ئاوه‌ها ناسک نه‌که‌وتوون. ئێمه‌ له‌م باسه‌دا ئاسته‌نگی زۆرمان هاته‌ سه‌ر پێگه‌، به‌که‌میان: نه‌بوونی هه‌یچ سه‌رچاوه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌م باسه‌ که‌ تۆزیک ده‌ستمان بگه‌ڕێ‌ له‌م بواره‌دا، دووه‌میان: په‌رش و بلاوی سه‌رچاوه‌کان که‌ ده‌بێ‌ له‌ په‌راویزی سه‌رچاوه‌ می‌ژوویی و کرۆنیکه‌کانی گه‌لانی هاوسێ‌ و ئه‌رشیف و نامه‌ په‌سمیه‌کانی ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی که‌ڵک وه‌ریگه‌ڕێ‌.

ئەم لێکۆڵینه‌وه‌یه‌ هه‌ول‌دانێکه‌ بۆ پرکردنه‌وه‌ی ئەم حەشارگە‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌ می‌ژوونووسی کوردیدا هه‌یه‌، حەشارگە‌یه‌ک که‌ ده‌بێ‌ پرپه‌کریته‌وه‌، ئە‌م‌رۆ‌ چ

دهكۆمىتتهكانى ئىنگلىز، ئىران و عوسمانى، ھەروەھا سەرچاۋە پۇرۇشاۋايى و پۇرۇھەلاتىيەكانىش بە زمانەكانى پۇرۇھەلات لەبەر دەستدان و دەتوانن يارمەتىيەكى زۆرى مېژوونووس بدەن بۇ نووسىنەۋەى مېژووى كوردستان لە كلاًورۇژنەى كىشەكانى سنوورى ئىرانى-عوسمانىيەۋە، ئەو سنوورەى كە بەناو دلى كوردستاندا دەپۇيشت و بۇ كورد خۆى تەنيا بوو بەھۆى جەنگ و مالۇيرانى و بە پاشكۆبوون.

بهشی دووهم

**عوسمانی و سهفهوی:
فراوانخوازی و پیکدادان**

- 1-2 : له دایکبوونی دوو بلوکی دژ به یه ک.
- 2-2 : جهنگی چالدیران: هاو په یمانی کورد و عوسمانی.
- 2-3 : له په یماننامه ی نه ماسیه وه-1555 تا په یماننامه ی سهراو-

1618

- 2-4 : په یماننامه ی زه هاو 1639: یه که م دابه شبوونی په سمیی
کوردستان.

2-1: له‌دايکبوونی دوو بلوکی دز به‌یه‌ک

له‌گه‌ل پرووختانی ده‌وله‌تی ساسانی له‌ سالی 651 ی زایینی تا دوا‌دوا‌ییه‌که‌ی سه‌ده‌ی پانزه‌هه‌م، ولاتی ئیران به‌ته‌وا‌وی پارچه‌ پارچه‌ و ولاتیکی فره‌ ده‌ره‌به‌گایه‌تی بوو و هه‌ر پارچه‌ی له‌ژیر ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌به‌گیکدا بوو. شه‌ری نیوان ته‌م ده‌ره‌به‌گانه‌ پینگه‌ی له‌یه‌کی‌تی سیاسی ولات گرتوو و دوا‌جار له‌ کوتایی سه‌ده‌ی پانزه‌هه‌مه‌وه‌ کونفیدراسیونی خیله‌کانی ئاق قوینلو* ئیدی نه‌یده‌توانی له‌مه‌ زیاتر ولات به‌پړوه‌ بیات. شایانی گوته‌ له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پانزه‌هه‌م له‌ هه‌موو پوژه‌له‌اتی موسلماندا ته‌نیا سی ده‌سه‌لاتی سیاسی هه‌بوو: یه‌که‌میان کونه‌ سولتانه‌ مه‌ملوکه‌کانی میسر و ولاتی شام، دووه‌میان سولتانانی عوسمانی له‌ نه‌نادۆل و سییه‌میشیان میرایه‌تی ته‌یمورله‌نگ له‌ ئیران.

له‌گه‌ل سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م، ته‌رازووی سیاسی له‌ ناوچه‌ی پوژه‌له‌اتی ناوه‌پاست گورا، دروست له‌و کاته‌دا له‌ ئیران، شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی (1501-1524 ز) دامه‌زریته‌ری ده‌وله‌تی سه‌فه‌وییه‌ به‌ردی بناغه‌ی بناغه‌ی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی دارشت و توانی ئیران له‌ژیر یه‌ک سه‌رکردایه‌تی یه‌ک‌گرتوو کوبکاته‌وه‌ و له‌ پارچه‌ پارچه‌یی بیپاریزی. شا ئیسماعیل مه‌زه‌بی شیعه‌گه‌ریی دوانزه‌ ئیمامی کرد به‌بنه‌ما و ئایینی په‌سمی ده‌وله‌ت (1501) و

* AK Koyounlou

رَبَّازِي حوكمپرانیه که ی له به پړتوه به ردنی ولاتدا. به گوړه ی توماره میژوویه کان شای گنج (14 سال)، شا ئیسماعیل شوی جومعه له گه ل داروده سته ی ده ولته که ی کوبوته وه و ثم مه سه له یه ی له گه لدا باس کردوون. بریکیان هر به راستی ترسیان له و مه سه له ترسناکه هه بووه، که سی چاره گی دانیشتوانی ته بریز ته هلی سوونته بوون و له وانه یه په رچه کرداری میلی یان بی و بوونی (شا) یه کی شیعه رت بکه نه وه. به لام شا ئیسماعیل به یانیه که ی هه ینی پرسه که ی به لادا خست و داوای له خه تیپکی شیعه ی هه لکه وتوو کرد، که له مینه ری مزگوت پوژی هه ینی خوتبه به ناوی ئیمامه یلی ته هلی به یت بخوینته وه⁽¹⁾. به م جوړه له یه که م هه ینی دوا ی تاج له سه رنانی به ناوی دوازه ئیمامه یلی شیعه وه⁽²⁾ خوتبه ی خویند رایه وه و هر به ناوی ته وانه یشه وه پاره ی لیدا و له سر پرووی پاره کانیش نو سرابوو (لا الله الا الله، محمد رسول الله، علي ولي الله) و له دیوه که ی دیکه یدا نو سرابوو (السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابو المظفر شاه اسماعیل بهادر خان الصفوی خلد الله تعالی ملکه و سلطانه) و له که ناری پاره که ش ناوی چواره ده مه سومه که هه لکه ندرابوو⁽³⁾. بیگومان ره گ و بنچینه کانی ثم ده ولته سه فیه تیو کراتیه ده گه پړته وه بو

(1) عباس حسن الموسوی (کمال السید)، نشوء وسقوط الدولة الصفویة (دراسة تحليلية)، ایران، قم، 2005، ص 35

(2) دوازه ئیمامه یلی شیعه ی جه عفری بریتین له: علی کوری ته بی تالیب، حه سن، حوسه ین، علی زینه لعابدین، محه مه د باقر، جه عفر سادق، موسا کازم، علی رزا، محه مه د جهواد، علی ته لهادی، حه سن عه سکه ری، محه مه د مه هدی مونته زیر (ئیمامی ون).

(3) هاشم حجازی فر، شاه اسماعیل اول و جنگ چالدران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چ اول، تهران، 1374، ص 53.

ئەو تەرىقە سۆڧىگەرىيە، كە شىيخ سەفى دىنى ئەردەبىلى (651 ك/ 1252 ز- 736 ك/ 1334 ز) دايمە زىرائەت. لەو بەدوا بىنە مالى شىيخ سەفىدەن ھەر مانەو و پۇژ بەپۇژ لە دەورانى داگىر كارىيە كانى مەغۇل و توركان و تەيموورىيە كانى ئازەربايجان بەھىزتر دەبوون و تا لە كۆتايى سەدەي پانزەھەم بوون بە مەزنىترىن ھىز لە ناوچە كەدا⁽¹⁾. شىيخ سەفى ئەلدىن ئىسحاقى ئەردەبىلى تۈانى تەرىقە سەفىيە لە تەرىقە كەي تەنيا لۆكالىيەو بگۇرپىت بۇ بزووتنەو بە كى ئايىنى كە نفوز و كارىگەرىيە كەي تەنيا لەناو سنوورى ئىران گىرنەخوات، بەلكو بىلادى شام و ئەنادۆلىش بگىرتەو⁽²⁾.

دۈاى تىپەربوونى چۈار وەچە لە دامە زىرائەتنى تەرىقە سۆڧىگەرىيە سەفىيەو، لە ناوہ پاستى سەدەي پانزەھەمەو جۈنەيد يەكەم سەركردەي سەفەوى بوو، كە لە پال ئەوہى پىرى پۇجى سەفىيەكان بوو، خۇشى بە "پادشاھ" ناساند و بۇ وەدەيەتەنى ئەمە جۈنەيد بزووتنەوہى سەفەوى لەسەر بىنەماي سەربازىي پىكخست و لايەنگىرەكانى ئەوھىندە پىرۇزىان كىردبوو تارادەي پەرسىن⁽³⁾. پاستىيەكەي گۇرپىنى تەرىقەتى سۆڧىگەرىيە سەفەوى لە تەرىقە كەي سۆڧىگەرىيە ئاشتىخۈازەو بۇ بزووتنەوہى كى سەربازىي، كە پشت بە پەرسىي داگىر كىردن بىستى، گۇرپىنىكى گەورە بوو و جگە لەوہ شىيخ جۈنەيدى سەفەوى ھەنگاۋىكى دىكەي گىرنگى نا بەوہى لە مەزھەبى

⁽¹⁾ طه ثلجي الطراونة، النزاع الصفوي العثماني حول العراق، في حويلات آداب عين

شمس، مصر، المجلد 31 (يولية-سبتمبر 2003)، ص 53

⁽²⁾ إبراهيم خليل أحمد (د)، و خليل علي مراد (د)، إيران وتركيا: دراسة في التاريخ

الحديث والمعاصر، مركز الدراسات التركية، جامعة الموصل، 1982، ص 17

⁽³⁾ نفس المصدر، ص 18

سونئیه وه چوو ه سهر مه زه بهی شیعه گه ریی دوانزه ئیمام⁽¹⁾.

دیاره ده بیئ ئامازه به وه بدهین، که یه که مین کاری شا ئیسماعیل (1501-1524) ته واکه ری کاره که ی جونه ید بوو، به جاردانی مه زه بهی شیعه بوو وه ک مه زه بهی ره سمیی ده ولّه تی سه فه وییه، شا ئیسماعیل به زۆر و به زه بروه نگ ئهم کاره ی سه پاند و ژماره یه کی زۆر له پیاوانی ئاینی، که دژ به وکاره بوون کوشت و بریکی تریشی ناچار کرد له ولّات رابکه ن. به لام هیچ به لگه یه کمان له به رده ست نییه ئه وه سه لمئیی که شا ئیسماعیل له سه پاندنی ته شه یوع به سهر کۆمه لی ئیرانیدا سه رکه وتوو بووه، زیاد له چهند ئامازه یه ک هه یه که ئهم پرۆسیسه له قوناغه کانی دواتری ده ورانی سه فه وییه دا ته واو بووه و ره نگه له سه ده ی هه ژده هم بوویت.⁽²⁾ وه ک له سه رچاوه میژووویه کاندا هاتوو ده وای ئه وه ی شا ئیسماعیلی سه فه وی مه زه بهی شیعه ی دوانزه ئیمامی کرد به مه زه بهی ره سمیی ده ولّت فه رمانی بۆ هه موو خه تییی مزگه وته کان ده رکرد تا خوتبه کانیا ن به ناوی ئیمامه یلی دوانزه ئیمام بخویننه وه. شه هاده ی تایبه ت به شیعه به یئین که ده لی (أشهد ان لا اله الا الله، واشهد ان محمدا رسول الله، وان علیا ولی الله) و سه رباری ئه وه رسته ی (حي علی خیر العمل) له بانگداندا زیاد کرا. ئیسماعیل هه ر له گه ل یه که م ساتی دانیشتنی له ته بریز هه موو کوششی خو ی ته رخان کرد بۆ بلاو کردنه وه ی مه زه بهی شیعه گه ری و هه تا سلّی له وه ش نه ده کرده وه، که بۆ بلاو کردنه وه ی شیعه گه ریی به ناو ئیراندا زه بروه نگیش به کار به یئیت⁽³⁾. ته نانه ت هه ندیک له سه رچاوه میژووویه کان زۆر

(1) طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 54

(2) إبراهيم خليل أحمد (د)، و خليل علي مراد (د)، المصدر السابق، ص 21

(3) توفيق حسن فوزي، رؤية الوثائق والمصادر التركية للصراع العثماني والصقوي ومقدماته في عهدی بايزيد الثاني وسليم الاول، رسالة ماجستير في الآداب من قسم اللغة التركية، جامعة عين الشمس، 1986، ص 35

به‌زنده‌پرویییه‌وه باس له‌وه ده‌که‌ن، که شا ئیسماعیل هه‌ر که‌سیک ره‌تییکردبوایه‌وه بچیتته‌سه‌ر مه‌زه‌به‌یی شیعه‌ده‌یکوشت و هیچ که‌س له‌م یاسایه به‌ده‌ر نه‌بوو، منداڵ بوایه‌یان ژن و قوریانیانی ئهم زه‌بروزه‌نگه‌زیاتر له‌ملیونیک که‌س بووه⁽¹⁾. زه‌بروزه‌نگییه‌که‌ی تا ئه‌و راده‌یه‌بووه "قه‌رمانی ده‌رکردبوو لاشه‌ی مردووی سه‌رۆکه‌کانی ئاق قۆینلو له‌ناو گۆر ده‌ره‌به‌تین و بیانسووتین"⁽²⁾ به‌لام سه‌رباری هه‌موو ئه‌وانه‌ش هیشتا نا‌کری مملاتی نیوان سه‌فه‌وی و عوسمانی هه‌رته‌نیا به‌مملاتییه‌کی مه‌زه‌به‌یی پرووت بناسین. پاستیه‌که‌ی مه‌زه‌به‌یی شیعه‌گه‌ری زیاتر به‌رته‌کی کولتوری سیاسی و پوچی ئیرانی بوو له به‌رامبه‌ر کولتوری ترادستیونی مه‌زه‌به‌یی سونه‌گه‌رای ده‌سه‌لاتی خه‌لیفه‌کانی عه‌ره‌بی و دواتریش ئیمپراتوریای عوسمانی و پۆلنکی یه‌کجار گرینگی گێرا له دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه‌دا. به‌م شیویه‌ شا ئیسماعیل له‌مه‌زه‌به‌یی شیعه‌گه‌ری گۆچانی پزگاریی بو ئیران دۆزییه‌وه، که ئه‌مه‌ پزگاری کرد له پارچه‌پارچه‌بوون و جه‌نگی ناوخویی و ته‌شه‌یوع بوو به‌کوکه‌ره‌وه‌ی ئێرانییه‌کان و هه‌موان به‌رگریان لی ده‌کرد به‌و پێه‌یش عه‌قیده‌ی ئاینی و سیاسی بوو له‌یه‌ک کاتدا، که دواتر بوو به‌بنه‌وانی میژوویی ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی ئیران بێ ئه‌وه‌ی ئه‌وه‌ له‌بیربکات سوود له‌بنه‌چه‌کی خانه‌واده‌که‌ی وه‌ربگریت جا چ به‌لای ئالی به‌یتدا بیت یان به‌لای ئاق قۆینلو بووبیت له‌پروژه‌ی سیاسیه‌که‌ی بو ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه⁽³⁾.

(1) محمد عبدالطیف هریدی، الحروب العثمانية الفارسية واثرا في انحسار المد

الاسلامي عن اوربا، دار الصحوة للنشر والتوزيع، القاهرة، 1987، ص 44

(2) محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الصفویة (فی ایران) 907-1148 هـ/ 1501-1736 م،

ط 1، بیروت، دار النفائس، 2009، ص 55

(3) د. طالب محییس حسن الوائلی، الصفویون. من الطریقه الصفویة حتی تاسیس الدولة،

دار تموز، ط 2، دمشق، 2011، صص 181-182

شا ئىسماعىل ھەموو ھەوللى ئەو ھەبوو سەرتاپاي سەرزەمىنى ئىران لە ژېر بەك دەسەلاتى يەكگرتوو كۆيكانەو ھەموو ھەوللى بۆ دۆزىنەو ھەي رېگەيەك بوو بۆ يەكخستەو ھەي ئەو سەرزەمىنە. دواى سالىك لە دامەزراندنى دەولەتەكەي، شا ئىسماعىل ھىزىكى بۆ پەدوونانى موراى كورى يەعقوبى كورى ئۆزۆن ھەسەنى حاكمرانى فارس و عىراق و دواين مېرەكانى ئاق قۆينلوو نارد و لە نزيك ھەمەدان تېكگىر بوون و شكستى پېھتتا و مېرى ئاق قۆينلوو پاى كرده بەغدا و ھەرىمى فارس كەوتە چوارچىو ھەي مولكى سەفەويەو. ئەم پەل كىشانەو ھەيش بە يەكەمىن ھەلكشانى سەفەوى لە قولايى بانى ئىراندا ھاتە ژمار و ئەو ناوەندەشى گرتەو، كە ھوكومەتەكانى ئىران بە درىژايى مېزوو بە دەوريەو ھەي مۆل بوو بوون⁽¹⁾.

و ەك گەرۆك و دىپلوماتى ئىتاليانى كاتىرىنۆ زىنۆ⁽²⁾ لەبارەي ئەم جەنگەو نووسىو ھەي "لەم شەرەدا زىانى سولتان موراى ئاق قۆينلوو زۆر بېشومار بوو ژمارەي كۆزراو ەكانى 30.000 ھەزار كەس دەبوو و شا ئىسماعىل لاشەكانى لە گۆرەپانى جەنگ كەردبوو بە گردۆلكە و ھەرچى موراى بوو لە گەل ھەفتا كەسى دلسۆزى خۆي پاى كەرد بۆ بەغدا و دواتر بۆ ھەلب و پاشان ەلەئ ئەلدەولەي زى ئەلقەدر بەگەرمى پېشوازي لى كەرد و ھىز و ورەي و ەبەرنا و ھانى دا سوپاكەي دابمەزىنئەو ھەي ئەو ھەي شانسىنەكەي بگريئەو، نەك ھەر ئەو ھەي بۆ نيشاندانى خۆشەويستى زياترى و رق لىبونەو ھەي لە شا ئىسماعىل يەككە لە كچەكانى خۆيشى لى ماره كەرد. سولتان موراى ويستى بەرەيەكى سەربازيى لە گەل مەماليك دژ بە سەفەويەكان دروست بكات بەلام سەرنەكەوت"⁽³⁾.

⁽¹⁾ محمد سهيل طقوش، تاريخ الدولة الصفوية، المصدر السابق، صص 55-56

⁽²⁾ Caterino Zeno

⁽³⁾ علي شاکر علي (أ.د.)، الاصول التاريخية للكيانات السياسية في الشرق الادنى

دياره پټويسته لټره دا ئاماژه به وړاستيه بکهين، که له سهره تاکانی دهيه ي به که می سده ي شانزه هم پټوهندی نټوان ده ولټی سغهوی و عوسمانی تا راده يه که ئارام بووه و "هيمنی" بالی به سهره داکيشاوه نه گهر بشی وای پټی بلټين و سولټان بایه زیدی دووهم (1471-1512) پیاوټکی نه ده بدوست و موزیکخواز و ناشتبخواز بوو و لایه نگیری پشتگیری کردنی راگرتنی په یوهندی باشی سغهوی عوسمانی بوو. جا له سونگهی سیاسه تی نهرمی سولټان بایه زیدی دووهم و که سیټیه که ی که حزی له زانست و نه ده بیات بووه پرټک له میژوونووسه کان ناوی بایه زیدی سوږی یان لی نا بوو⁽¹⁾. به گوټره ی سهرچاوه میژووییه کان سولټان بایه زیدی دووهم تا نه و راده یه له گهل شا ئیسماعیل نهرم بووه، که سالی 1508 ز نامه ی پیروزیایی بو ناردووه به بونه ی داگیرکردنی عیراق و ئیران و به (پادشاهی هره مهن و هره به پرومته، پادشای مه مالیکی عه جه م و کوردیناتوری نوی ولاته یلی تورک و ده یلهم. شا ئیسماعیلی سغهوی خوداوه ند بناغه ی دادوریه که ی پایه دار و ته مهن درټزی بکات و پشتگیری بکات بو سهرکه و تنه کانی) ناوی بردووه نامه ی پیروزیایی بو نووسیوه و داوای سهرکه و تنی بو کردووه⁽²⁾ و ته ته ریکیشی به ناوی محه مده چاوه ش بالابان بو لای شا ئیسماعیل ناردووه به دیاریی زوره وه وه⁽³⁾. وا دياره که نه و ئامانجی

الحديث (دولة الاق قوينلي) (الخروف الابيض) في الاناضول والعراق 1378-1508م/780-914 هـ. مجلة جامعة كركوك للدراسات الانسانية، المجلد 7، العدد 3، لسنة 2012، ص 19

⁽¹⁾ حفيظة مفتي و سعيدة بوقرة، العلاقات العثمانية-الصفوية خلال القرن 10 هـ/16م، جامعة الدكتور يحيى فارس بالمدينة، 2014-2015، ص 22.

⁽²⁾ علي شاکر علي (أ.د.)، ولاية الموصل العثمانية في القرن السادس عشر، دراسة سياسية-ادارية-اقتصادية، منشورات دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، ط 1، 2011، ص 47

⁽³⁾ ايناس سعدی عبدالله، المصدر السابق، ص 194

ئەوئەى بووئە پەيوەندىيەكى نوئى لەگەل شا ئىسماعىل دابمەزرىتى، بەيئى ئەوئەى درك بەو مەترسىيە بىكات كە بۆسەر دەوئەتەكەى دروستى دەكات، جا كاتىك شا ئىسماعىل دەستدرىژىيى كەرد لە ئازاردانى مۇسلمانە سوننەكان و هەلاتنى ئەوانە بۆ ناو خاكى عوسمانى، سولتان نامەى بۆ نووسى و داواى لى كەرد ئاوئەزمەندانە لەگەل ئەهلى سووننەت مامەلە بىكات چ زىندوو و چ مردوويان و بەشويئى رىچكەى پىشینه گەورەكان و مېژووى ئىران و شارەستانىيە كەونارايەكەى پروات⁽¹⁾.

سەفەوييەكان سىياسەتى ئاشتىخوازانەى سولتان بايەزىدى دووئەمىيان بەرانبەر بە رۆژەلەت قۆستەوئە و هەوليان دا مەزەبى شىعەگەرىي لەناو هۆزە توركمەنەكانى ئانادۆل بۆلۆيكەنەوئە و پرىك لە هۆزە توركمەنەكان بە پىر بانگەوازەكەى شا ئىسماعىلەوئە چوون و ئەويان بە بەرگرىكارى خويان دەناسى. هەر بۆيە سولتان بايەزىدى دووئەم ناچار بوو سالى 1502 ئەوانەى مەيلى شا ئىسماعىلى سەفەويان هەبوو لە خاكى ئەنادۆل و چەند هەزار شىعەيەكى لە ئەنادۆل گواستەوئە بۆ نىمچە دوورگەى (مۆريە Morea) و دوورىيان دووربىخاتەوئە⁽²⁾ و سنوورى نىوان هەردوو دەوئەتىشى داخست بەمەبەستى دابىرانى شا ئىسماعىل لە بنكەى ئەنادۆلى رۆژەلەت، بەلام ئەمە سوودى نەبوو و لايەنگىرەكانى شا ئىسماعىل سوودىيان لەرگەپىدانى كاروانى بازىرگەكان وەردەگرت، كە بەناو ئەنادۆلدا پەت دەبوون⁽³⁾.

⁽¹⁾ محمد سهيل طقوش، تاريخ الدولة الصفوية، المصدر السابق، ص 69

⁽²⁾ بوكريظة سارة وبن رابح لامية، الدولة الصفوية (906 هـ/1500 م-982/1576 هـزم)،

جامعة الجليلى بونعامه خميس، 2017، صص 47-48. Michael J. McCaffrey;

ČĀLDERĀN", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6, 1990, p. 656

⁽³⁾ ايناس سعدى عبدالله، المصدر السابق، ص 195

راستییه که ی ده‌توانین بَلتین ئەنادۆڵ له بندهستی ده‌وله‌تی عوسمانی نه‌بوو به‌لکو زیاتر شوێنگه‌ی پروپاگهنده‌ی لایه‌نگیرانی سه‌فه‌ویییه بوو و ئەمه‌ش سه‌رچاوه‌ی نیگه‌رانیی و نا‌ئارامی بوو بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی⁽¹⁾. لایه‌نگیرانی شا ئیسماعیل له هه‌موو ئەنادۆڵ هه‌تا له بالقانیشه‌وه بانگ‌خوازی هه‌بوو، لایه‌نگیره‌کانی له‌ناو ده‌وله‌تی عوسمانی به هه‌زاران سه‌ردانیان ده‌کرد، تا بوو به سه‌رکرده‌ی ئابنی و سیاسیی هه‌موو تورکمانه‌کان. به‌م شیوه‌یه بزووتنه‌وه‌ی قزلباش به‌نیسه‌ت حوکومه‌تی عوسمانی له‌کیشه‌یه‌کی ناو‌خۆیی زیاتر بوو⁽²⁾. راستییه‌که‌ی وێرای هه‌له‌مه‌تی چه‌وساندنه‌وه که عوسمانیه‌کان ده‌رهه‌ق به شیعه‌کانی ئەنادۆڵ ده‌یان‌کرد و هه‌ول‌دان بۆ له‌ناوبردنیان، به‌لام په‌وتی شیعه‌گه‌ریی هه‌ر به‌رده‌وام بوو له به‌رگریی، ئەمه پالێ به عوسمانیه‌کان وه‌نا تا فه‌توای کافرکردن شیعه‌کان ده‌ربکه‌ن⁽³⁾.

فه‌رووخ یه‌سار یه‌کێک له حاکمه‌رانه دوژمنه هه‌ر سه‌رسه‌خته‌که‌ی شا ئیسماعیل بوو، بۆیه هه‌ر دوا‌ی به‌ده‌ست‌گرتنی ده‌سه‌لات، یه‌که‌مین کاری شا ئیسماعیل تۆله‌سه‌ندنه‌وه بوو له شا فه‌رووخ یه‌سار، حاکمی شیروان. بۆیه یه‌که‌مین کاری سه‌ربازیی که شا ئیسماعیل کردی، بریتبوو له تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی کوشتنی حه‌یده‌ری باوکی. له (جه‌مادی یه‌که‌م/کانوونی یه‌که‌می 1500 ز) هه‌یرشی بۆ سه‌ر شیروان به‌خۆیی و له‌شکرێکی قزلباش، که حه‌وت هه‌زار جه‌نگاوه‌ر ده‌بوون په‌لاماری پایته‌خته‌که‌ی شه‌ماخی دا و حاکمه‌رانه‌که‌ی فه‌رووخ یه‌سار شای ده‌ستگیر کرد و کوشتی. شا ئیسماعیل له‌م له‌شکرکێشیه‌دا تا ئەوه‌په‌ری پاده تووندوتیژی و زه‌بروزه‌نگی به‌کاره‌یتا، لاشه‌ی فه‌رووخ یه‌سار

(1) عباس حسن الموسوی (کمال السید)، المصدر السابق، ص 41

(2) د. خلیل اینجالیک، تاریخ الدولة العثمانية من النشوء الى الانحدار، ص. 52

(3) عباس حسن الموسوی (کمال السید)، المصدر السابق، ص 44

شای سووتاند و گۆری حاکمانی شیروانی تیک و پیک دا و گۆری خه لیلی باوکی فرهوخ یه سار شا و بکوژی جونهیدی باپیری هه لدایه وه و لاشه که دی ده رهیتا و سووتاندی، مناره یه کی له که لله سه ر درووست کرد و موته له کات و مولک و مال و قه لای خانه واده که ی به تالان برد و کوتایی به حوکمرانیان هیتا، پاشان به دوا ی سولتان ئیبراهیمی کوپی فرهوخ یه سار شا که وت که توانیوی را بکات و دهستی به سه ر شاری باکو دا داگرت⁽¹⁾.

دوا ی له شکرکیشی بو سه ر شیروان و له ناو بردنی حوکمی ئاق قۆینلوو، شا ئیسماعیل خۆی زۆر به خیرایی دهستی کرد به فراوانکردنی نفووزی، ئه لوه ند بیستی چی له شیروان پروویداوه، ترسا له وه ی که ئه و ئامانجی دووهم بیت، ویستی به پیش داگیرکردنی ئازه ربایجان بکه ویتته وه به هیرشی بو سه ر نه خچه وان، هه ردوو سو پای و ئاق قۆینلوو له نزیک نه خچه وان به یه ک گه یشتن، ئاق قۆینلوو له سه ر دهستی هیزیککی سه فه وی به سه ر کردایه تیی بیری به گی قاجار شکا. شا ئیسماعیل به ردوام بوو له به ره و پیشوه چونه که ی و به هیزیککی سه ره کی سه فه وی له شرور/سرور ئه لوه ندی تیکشکاند⁽²⁾. شا ئیسماعیل بوو به ته نیا سه ردار ی ئازه ربایجان و هه رچی پاشماوه ی ولاتی فارس و عیراقی عه ره بی بوو دوا ی ده سال له شه ری سه خت ده ستیان به سه ردا گیرا (907/ک-1501ز-916/ک-1510ز)⁽³⁾.

شا ئیسماعیل دوا ی له شکرکیشی بو سه ر شیروان و دواتر له ناو بردنی حوکمی ئاق-قۆینلو که وته په لهاویشتن و فراوانخوازی و هه رزوو سالی 1507 که وته هه لپه ی داگیرکردنی میرنشینی (عه لاء ئه لدوله) له ئه نادۆل و یه که م

(1) محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الصفویة، المصدر السابق، ص 53

(2) علي إبراهيم درویش، المصدر السابق، ص 83

(3) نفس المصدر، ص. 84

دەستپێکردنی ھێرشەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی بۆ سەر کوردستان داگیرکردنی دیاربەکر و خارپووت بوو⁽¹⁾ و راستییەکی شاری دیاربەکر، بەبێ بەرگرییەکی ئاوا خۆی دا بە دەستەووە و محەممەد خان ئۆستالجو کرا بە حاکمی دیاربەکر و ئیدی ئەم شارە بوو بە ناوەندیەک بۆ ھێرشە عەسکەرییە دواترییەکانی سەفەوی چ بەرەو پۆژئاوا و چ بەرەو باشوور⁽²⁾ و بەم جۆرە دەبینین بە ماوەیەکی کورتی میژوویی ھەموو دەوڵەتێکە کوردییەکان و ھۆزە تورکییەکانی چیا ی تۆرۆسی بچووک و کەمەنەتەووە مەسیحییەکان لە ئەرمنیا ملکەچ بوون، کە ئەمانە ھەموویان بوون بە مومتەلەکانی شا ئیسماعیلی سەفەوی بە گۆڕە ی بانگاشە ی سەفەوییەکان، لە بەرانبەر دا سیاسەتکارانی ئیستەنبول راپانگەیاندا، کە دەوڵەتی سەفەوی دەستدریژی کردۆتە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی بەوێ عێراق و کوردستان و ئەرمنیای بەخۆیەووە لکاندووە⁽³⁾. شایانی گوتنە کاتیەک شا ئیسماعیل لە 20 ی جمادی دووھمی سالی 914 ی ک/ 16 تشرینی یەکەمی 1508 بەغدا ی داگیرکرد، مەولا حوسێن-خزمەتکارە تاییبەتیەکی خۆی- کرد بە خەلیفە ی خولەفاکان و ناوی نا ئەبا مەنصور، وەك گالەپێکردن بە خەلیفە مەنسوری عەبباسی و خەلیفە ی عەباسییەکان، گۆری ئیمامی حەنەفی ئەلنوعمانی ھەلکەند و ئیسکوپروسکی

(1) حسن بیگ روملو، أحسن التواریخ، تصحیح: د. عبدالحسین نوائی، ج 2، انتشارات اساطیر، ص 1، تهران 1384ه. ش، ص 1017-1019.

(2) علي شاکر علي (أ.د.)، ولاية الموصل العثمانية في القرن السادس عشر، دراسة سياسية-إدارية-اقتصادية، منشورات دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، ط 1، 2011، صص 44-45

(3) علاء نورس، العراق في العهد العثماني، دراسة في العلاقات السياسية، 1700-1800م، بغداد، 1979، ص 22.

هتایه وه دهره وه و سوتاندی و وهك سهرچاوه كان دهگیرنه وه بۆ چه‌ند پۆژنك سەگینکی له شوتندا ناشت⁽¹⁾. دواى داگیرکردنى به‌غدا، شا ئیسماعیل هێرشى کردە سەر ههریمی چه‌وێزه له عهره‌بستان بۆ سەر ئه‌ماره‌تى مه‌شعشه‌عین⁽²⁾ و سولتان فه‌یازی مه‌شعشه‌عی نه‌یتوانی به‌رگری له‌به‌رانبه‌ر شا ئیسماعیل بکات و له‌پایته‌خته‌که‌ی رای کرد و شا ئیسماعیل ئه‌ماره‌ته‌که‌ی داگیر کرد و یه‌کێك له‌ پیاوه‌کانی خۆی کرد به‌ حاکم و دواى ده‌ستی به‌سەر لوور و خوهره‌م ئابادیشدا گرت و به‌مه‌ هه‌موو ناوچه‌ی عهره‌بستانی که‌وته ژێرده‌ست و له‌ سالی 916 ک/ 1510 ی ز شا ئیسماعیل به‌ داگیرکردنى مووسڵ هه‌موو عێراقی کۆنترۆل کرد⁽³⁾ و به‌م شێوه‌یه‌ ئیدی ده‌وله‌تى سه‌فه‌وی وه‌کو دراوسێیه‌کی بێزراو به‌رانبه‌ر به‌ عوسمانیه‌کان به‌دیارکه‌وت. پراستییه‌که‌ی عوسمانیه‌کان زیاتر له‌وه‌ی سه‌فه‌ویه‌کان وه‌ك مه‌ترسی بزانه‌ن بۆسەر عه‌قیده‌که‌یان، به‌لکو زیاتر پێان وابوو هه‌ره‌شه‌یه‌کی سیاسیه‌ و هه‌ره‌شه‌ له‌ کۆنترۆلکردنى عوسمانی ده‌کات بۆ سەر ئه‌نادۆل⁽⁴⁾.

پراستییه‌که‌ی فراوانخوازییه‌کانی سه‌فه‌وی سهرچاوه‌ی نیگه‌رانییه‌کی گه‌وره‌ی سولتانی عوسمانی بوون، به‌جۆرێک عوسمانیه‌کان نه‌یانده‌توانی له‌به‌رانبه‌ر داگیرکردنى به‌غدا بێده‌نگ بین و گرێدانی عێراقی عاره‌بی و

(1) شوقی ابوخلیل (الدكتور)، تشالديران، سليم الاول العثماني وأسماعيل الصفوي، دار الفكر، دمشق، 2005، ص 19

(2) ئه‌ماره‌تى عهره‌بى مشعشه‌عین: شیخ محهمه‌د کورى فه‌لاحى ئه‌لمشه‌عشبی دايمه‌زراند (840 ک/ 1436 ز) و چه‌وێزه، که‌که‌وتبووه سەر پووباری که‌رخه‌ کرد به‌ پایته‌ختی خۆیی و ده‌سه‌لاتی به‌سەر عهره‌بستان پراگه‌يانده‌. بڕوانه‌ طه‌ ثلجي الطراونه، المصدر السابق، ص: 73

(3) طه‌ ثلجي الطراونه، المصدر السابق، ص 54

(4) طه‌ ثلجي الطراونه، المصدر السابق، ص 54

کوردستان و ئه‌رمیتیا یان به به‌زاندنی سنووری ده‌وله‌تی عوسمانی و پیشیلکردنیککی ئاشکرای قه‌له‌مرۆیه‌که‌ی ده‌ناسی⁽¹⁾. به‌م جۆره‌ له‌ ماوه‌یه‌کی زۆر که‌مدا سنووری ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی ته‌وه‌یتنده به‌رفراوان بوو بوو، که‌ ده‌گه‌یشته‌وه سنووری جارانی ئیمپراتۆریای ساسانی و بوو بووه‌ هه‌ره‌شه‌یه‌کی راسته‌وخۆ و راسته‌قینه‌ بۆسه‌ر ئیمپراتۆریای عوسمانی⁽²⁾. سنووری ده‌وله‌تی تازه‌ درووستبووی سه‌فه‌وییه‌ هه‌یتنده به‌رفراوان بوو بوو له‌ پرووباری جه‌یحون (ئاموداریه‌) تا به‌سه‌ره‌ (شه‌تی عه‌ره‌ب) و له‌ ته‌فغانستانیشه‌وه‌ تا پرووباری فورات درێژ ده‌بۆوه‌وه‌ به‌م شێوه‌یه‌ ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی شیعیه‌ بوو به‌ هاوسێ و هاوسنووری ده‌وله‌تی عوسمانی سوونته‌⁽³⁾. به‌م شێوه‌یه‌ ئیدی سنووری ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی شیعیه‌ مه‌زه‌هب به‌رکه‌وتنی راسته‌وخۆی له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانی سوننی مه‌زه‌هب بۆ دروست بوو، که‌ ته‌مه‌ی دوا‌یی وه‌ک له‌ ئایین ده‌رچوو حسیبی بۆ ده‌وله‌تی سه‌فه‌وییه‌ ده‌کرد.

سیاسه‌تی ده‌مارگیریی مه‌زه‌هبیی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی ناکۆکی قوولێ خسته‌ نێوان په‌یوه‌ندییه‌کانی کورد و ئازهر له‌لایه‌ک و تۆوی ناکۆکیه‌کی قوولێ مه‌زه‌هبیی نێوان شیعیه‌ و سوننه‌ و ناکۆکیه‌کی قوولێ نه‌ته‌وه‌یی کورد و عه‌جه‌می له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ چاند⁽⁴⁾. سیاسه‌تی شا ئیسماعیل له‌به‌رانبه‌ر کورد له‌ سیاسه‌تی ئۆزۆن هه‌سه‌ن ده‌چوو، هه‌ردووکیان زۆر له‌ سه‌رۆک هۆزه‌کانیان لا بردن و پیاوه‌کانی خۆیان له‌شوێنیاندا داده‌نا. وه‌ک ئالته‌رناتیفی ته‌مه‌، وه‌ختایه‌ک

⁽¹⁾ LONGRIG, S. H., Four centuries of modern Iraq, Oxford, London, 1925, p. 19.

⁽²⁾ سālح محهمه‌د ته‌مین، کورد و عه‌جه‌م: میژووی سیاسی کورده‌کانی ئێران، کوردستان، هه‌ولێر، 1992، لا 23.

⁽³⁾ شوقی ابوخلیل (الدکتور)، المصنر السابق، ص 20

⁽⁴⁾ سālح محهمه‌د ته‌مین، هه‌مان سه‌رچاوه‌، ل 25

دهسه‌لاتی ناوخویان ده‌دایه ده‌ست خه‌لکی ناوخۆ، به‌وه ددانیان به‌ خێزانه خێله‌کیه کۆنه‌کان دا نه‌ده‌نا، به‌لکو پایه‌کی نزمترین پێده‌به‌خشین. جولانه‌وه یاخیبووه‌کان که سه‌رکرده کورده‌کان نه‌وانه‌ی که دژایه‌تی ئهم سیاسه‌ته‌یان ده‌کرد سه‌رکرده‌یه‌تیان ده‌کرد و نه‌وانه‌ی که هه‌ولیان بوو سه‌ربه‌خۆیی خویان به‌هێله‌وه یان سه‌ربه‌خۆ بن، به‌ره‌و‌پرووی داپلۆسینه‌وه‌یه‌کی وه‌حشیانه ده‌بوونه‌وه و وه‌فدی‌ک که پێکهاتبوو له‌ دوانزه سه‌روکی کورد، رێککه‌وتبوون ملکه‌چی خویان بۆ شا ئیسمایلی سه‌فه‌وی رابگه‌ینن و جاری به‌یه‌ته‌تی خۆیانی بۆ بده‌ن له‌ باره‌گای زستانه‌ی له‌ خوی (له‌ سالی 1501 یان نزیک له‌و میژووه)، ده‌سته‌سه‌ری کردن و پاشان شا ئیسماعیل سه‌رکرده‌گه‌لێکی پرواپیکراوی له‌ هۆزه‌کانی قزلباش دانا بۆ زه‌ویه‌کانی ئه‌و میرانه به‌ ئامانجی کرۆتۆش پێ بردن(1). به‌م جۆره ده‌بینن ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی وه‌ختایه‌ک ئه‌ماره‌ته کوردیه‌کانی داگیر ده‌کردن میر و پادشای قزلباشی ئازهری لیوه ده‌کردن به‌ فرمانه‌وا و راسته‌وخۆ به‌ ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندیی ئیمپراتوریای سه‌فه‌ویه‌وه ده‌یه‌سته‌وه.

ده‌کری بلتین، ده‌رکه‌وتنی بلۆکی ئیمپراتوریای سه‌فه‌وی له‌ ناوچه‌که و به‌ره‌سمیکردنی مه‌زه‌بی شیعه وه‌کو ئایینی ده‌وله‌ت، له‌ بنه‌رته‌دا داپراپیکری ته‌واو بوو له‌ بلۆکی ئیمپراتوریای عوسمانی سوننی مه‌زه‌ب و ده‌رکه‌وتنی هێزێکی دیکه‌ی عه‌قایدی بوو له‌ ناوچه‌که له‌به‌رامبه‌ر ئیمپراتوریای عوسمانیدا. راستیه‌که‌ی مه‌زه‌بی شیعه بۆ ئێرانییه‌کان به‌رله‌ هه‌رچی شیوه‌ی تاییه‌تی ده‌سه‌لاتی ئێران بوو بۆ نه‌توانه‌وه له‌ناو ده‌سه‌لاتی عه‌ره‌بی ئیسلامی سوننی و پاراستنی پۆحانیه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ئێران بوو، بۆیه ده‌شی‌ت وه‌رگرتن و چه‌سپاندنی شیعیزم له‌ ئێران وه‌کو پرۆسه‌یه‌کی سه‌رله‌نوێ دروستبوونه‌وه‌ی به‌کیتی ژبانی

(1) BRUINESSON, M, V., Aga, Shaikh and state, the social and political structures of Kurdistan. Editions Zed Books Ltd, London, 1992, p. 140.

پۆحیی دابنریت، که ئێرانیه کان بهو هۆیهوه توانیان به تهواوهتی و تاسهر خۆیان له به کیتی ژیانی پۆحیی گهلانی تری ئیمپراتۆریای عارهیی و دواتر عوسمانی جودابکه نهوه و ئازادانه که سایه تی و کولتووری خۆیان گه شه پێده ن⁽¹⁾. به جۆریک له جۆره کان ده کری بڵین ده وله تی سه فه وی گه رانه وه ی به کیتی و سه روه ری و ناسنامه ی ئێران بوو دوا ی تو سه ده له داگیرکاری و پارچه پارچه بوون هه ر له داگیرکردنی ئیسلامه وه و نه وه یه که مجار بوو دوا ی نه و میژوه ئێران بیه وه ده وله تیکی ناوه ندی و به کگرتوو.

له سه ره تای سه ده ی شانزه هه مدا ده وله تی عوسمانی و ده وله تی سه فه وی هه ردووکیان له وه پهری هیز و توانای خۆیان دابوون و هه ریه که یان ده یو یست له سه ر حیسابی نه وی دیکه هه نگاوی فراوانخوازانه بهاوی، کوردستان له هاوکیشه ی نه م مملاتی سیاسی-عه سه که ریه دا بوو به شاتوی جه نگ و پێکدادانی نه و هه ردوولا و زۆریه ی شه ره کانیان و له شکرکیشه ی نه و هه ردوو ئیمپراتۆریا به ناو خاکی کوردستاندا تیه پ ده بوون. ره نگدانه وه ی هه موو نه م جه نگ و له شکرکیشه ی نه و هه ردوولا له ناوچه کورده واریه کاندایه ج بواریکیان بۆ گه شه سه ندنی فه ره نگ و دامه زراوه سیقیله کانی کۆمه لگی کورده واری نه هیسته وه. کیشه که نه وه بوو که هه ردوو ده وله تی عوسمانی و سه فه وی کۆنترۆلکردنی کوردستان یان به خاک و گه له وه به کاره یلی ستراتیژی و چاره نووسساز ده زانی که نا کری فه رامۆش بکری، بۆیه هه ر لایه ک کوششی بوو خاکی کوردستان بخاته ناو بازنه ی نفوزی خۆیه وه. دیاره نابی له هه مان کاتدا نه وه ش له یاد بکه ین که مملاتی عوسمانی سه فه وی زیاتر مملاتییه کی ئابووری بوو به ته ک نه وه ی مه زه به ی و جوگرافیای بوو و کوردستان بۆ نه وان گرینگ بوو، چونکه چه ند به شیک له پێگه ی جیهانی ئاوریشم به کوردستاندا

⁽¹⁾ په فیک ساییر، ئیمپراتۆریای لم، سوید، 1997، لا: 110

تیپەردەبوو⁽¹⁾. لەلایەکی دیکەوه بەو پێیەیش، کە کوردستان ناوچەی سنووری جیاکەرەوه بوو لەنێوان هەردوو دەوڵەت و دەرگایەکی کراوەش بوو. بۆ لەشکرکێشیەکانی ئێران بۆسەر عێراقی عەرەبی، کە شۆیتە پێرۆزە ئایینیەکانی شیعە بەخۆیەوه گرتبوو و هەمیشە بۆ ئێرانیەکان مەلەبەندیکی پۆچی یەكجار پێرۆز بوو. بەم جۆرە شارەکانی عێراق بە تاییەت شارە پێرۆزەکانی نەجەف و کەرەبەلا و بەغدا بۆ ئێرانی شیعە گرینگیەکی گەورە یەكبوو چ لەسەر ئاستی سیاسی و چ لەسەر ئاستی ئایینیەوه. بێگومان دەبێ ئەوەشمان لەبەرچاویت، کە پەڕەکی سۆفیگەرەیی سەفەویی زیاتر پەڕەگیکی ئەنادۆلیە و قوڵایی شیعەگەرەیی سەفەوییە هەمیشە لەدەرەوهی ئێران بوو، لەناو ئانادۆل و زۆر بەتاییەتیش لەناو عێراق بوو. دیارە ئەگەر بزائین لە کۆی دواوە ئیمامەیلی شیعە گلکۆی شەش لەو ئیمامانە لەناو عێراق دایە لەوانە: عەلی کۆری ئەبی تالیب لە نەجەف، کۆرەکە ی حوسێن لە کەرەبەلا، موسا کازم و جەواد لە کازمیە، عەلی نەقی و حەسەن عەسکەری لە سامەرا، ئەوسا لەو تێدەگەین بۆچی سەفەوییەکان پێداگریان دەکرد لە لکاندنی عێراق بە دەسەلاتی خۆیان و بۆچی ئەم هەموو لەشکرکێشی و پەلکوتانە بۆسەر عێراق⁽²⁾ و بەم جۆرە شارەکانی عێراق بە تاییەت شارە پێرۆزەکانی نەجەف و کەرەبەلا و بەغدا بۆ ئێرانی شیعە گرینگیەکی گەورە یەكبوو چ لەسەر ئاستی سیاسی و چ لەسەر ئاستی ئایینیەوه. بێجگە لەوەش لەرووی جیۆستراتیژیەوه عێراقی عەرەبی تاکە دەرووی ئێران بوو بۆ سەر زەریای ناوەراست⁽³⁾.

(1) د.احمد محمود الخلیل، تاریخ الكرد في العهود الإسلامية، دار نارس و دار الساقی، بیروت، 2013، ص 224.

(2) طه ثلجي الطراونة، النزاع الصفوي العثماني حول العراق، في حوليات آداب عين شمس، مصر، المجلد 31 (يولية-سبتمبر 2003)، ص 69.

(3) د. سەعدی عوسمان هەروتنی، چەند لایەنێکی مێژووی پامیاری و کۆمەلایەتی و

لهولای دیکه بهو پێهیش، که لهسهدهی شانزههمدا ئیمپراتوریای عوسمانی لهدهورانی زیرینی هیزدابوو و نهیدهتوانی لهبهراکه فروانخوازییهکانی ئیمپراتوریای تازه گهشهسهندووی شیعهی سهفهویه بیدهنگ بێ. لهنیوان ئهم دوو بلۆکههندییه ناکۆکه مهزههبی - نهتهوهیهدا، میرو بهگه کوردهکان که زۆربهیان به مهزهههه سوننی بوون نهیانتوانی ببن به هیزیکه سییهه له ناوچهکهدا. لیرههه پرسیاریکی بهجێ خۆی قووت دهکاتهوه: باشه بۆچی کورد نهیتوانی سنووری ولاتی خۆی بهاریزی؟ وهلامدانهوهی ئهم پرسیاره به دلناییهوه دهمانگهپریتتهوه بۆ تیگهیهستن له هۆکاره سۆسیۆ-کولتووری و جیۆپۆلیتیکیهکان، دهکرێ بڵێن کهوا کورد نه ئهم کولتوره پرۆحانییه بههیزه و نه شوینه جوگرافیهکهشی ریگهههیان بۆ خوێنهکردووه تا بهک دهسهلاتی ناوهندییه کهگرتوو له کوردستان دابههریت. میژوونووسی کورد، شهپههفخانی بهدلیسی له زاری مهلاههدهددین که فیکاری سولتان مورادی سییهه (1574-1595ز) بووه لهناو میژووه تورکیهکهیدا که بۆ عوسمانیانی داناوه لهبارهی سیفهت و خهسلهتی کوردیشهوه دواوه و دهلی: (میر و پادشا کوردهکان ههیه کهیهکیان له لایهکهوه بۆخۆی به تاکی تهنا ئالای ستهمکاری بهرزکردبووه و وای پێ باشتربوو لهسهردوند و ترۆپکی کهژ و کتیوان ژیاپتیکی سهربهخۆی ئازاد بژی، له خوا بهیهک زانیان بهولاوه ههچ جۆره یهکیتهکیان لهناودانهبوو)⁽¹⁾.

ئابووری کوردستان لهسهردهمی عوسمانیدا، ههولیر 2013، ل 11. ههروهههه پروانه: عبدالعزيز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث من نهاية حکم داود باشا الى نهاية حکم مدحت باشا، منشورات دار الكتاب العربي، القاهرة 1963، ص 327.
⁽¹⁾ شرفخان البدلیسی، شرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية، ترجمه الى العربية: محمد علي عونی، دار الزمان، 2009، الجزء الاول، ص 61.

هێرشى سه‌فه‌وییه‌کان بۆ سه‌ر کوردستان و تالان و برۆی و کوشتو کوشتاری خه‌ڵکی کوردستان و سیاسه‌تی دژه‌-کوردانه‌ی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی و هه‌ولدان بۆ نه‌هێشتنی میرایه‌تی پاشا و به‌گه‌ کورده‌کان، هه‌ر هینده‌یان بۆ کورد هێشته‌وه که بکه‌ونه داوی پالێشتیه‌کردنی ده‌وله‌تی عوسمانی بۆ خۆوه‌دوورگرتن له‌ سته‌م و جه‌وری سه‌فه‌وییه‌کان، که ئه‌مه ئه‌م خۆگرتنه‌وه‌یه به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی به‌که‌مین هه‌نگاوی دیارده‌ی پاشکویه‌تیکی* ناچارایی بوو لای کورد، که دواتر بوو به‌ترادسیۆنیک که هێشتاکه‌ش ئاسه‌واره‌که‌ی هه‌رماوه. ده‌وله‌تی عوسمانی که به‌که‌مین هێزی جیهانی بوو تا سه‌ره‌تای نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م به‌ره‌و ئاوروپا هه‌ڵده‌کشا و خه‌ریکی داگیرکردنی ئاوروپا بوو، له‌وه‌به‌دوا پرۆی هێرشه‌کانی وه‌رگیرایه‌وه سه‌ر ناوچه‌کانی رۆژه‌لات و ویستی سنووریک بۆ فراوانخوازییه‌کانی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی دابنێ، که له‌ نزیکه‌وه هه‌ره‌شه‌یان له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی ده‌کرد. سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م (1512-1520) داوی ئه‌وه‌ی له‌ جه‌نگی چالده‌یران له‌ (23ی ئابی 1514) به‌هاوکاری و به‌شداری راسته‌وخۆی میر و به‌گه‌ کورده‌کان توانی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی ئاوه‌ها بشکێنێ که ته‌بریزی پایته‌ختیش داگیر بکات. داوی ئه‌م جه‌نگه‌ به‌شی زۆری کوردستان که‌وته ژێر قه‌له‌مپڕۆی ده‌وله‌تی عوسمانی، که ئه‌مه‌ی داویی به‌پێچه‌وانه‌ی سیاسه‌تی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی پێگه‌ی به‌میر و به‌گه‌ کورده‌کان دا ئازادی کاروباری ناوخۆیی میرنشینه‌کانیان به‌اریزن و له‌ سنووری ناوچه‌کانی خوشیاندا حوکمرانی ناوخۆیی خۆیان بکه‌ن.

به‌شێکی زۆری له‌شکرکێشی و پێکداهه‌لپه‌رژانه‌کانی نێوان ئه‌م دوو بلۆکه هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌مه‌وه تا کۆتایی یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی، له‌سه‌ر خاکی کوردستان بووه، له‌ میژووی خوێناوی چوار سه‌ده زیاتری نێوان ده‌وله‌تی

*Clientelisme

عوسمانی و ئیتراندا، پەنگە زیانی مروی و ماددی کورد بەتەنیا لە هی هەردووکیان زۆرتر بێ. هەموو ئەم جەنگ و هیرشانە هێندە دیكە بەکێتی نەتەوی کوردیان پارچە پارچەتر کرد. ئیدی بەم تەرزە هەردوو دەولەت بۆ بەرژەوێندی خۆیان تیرە و ھۆزە کوردەکانیان لەیەک راست دەکردنەو و بەگژ یەکلایاندا دەدان، ئەم سیاسەتە لەسەردەمی شا تەھماسپی یەكەمدا (1524-1576) بەشیوەیەکی تووندوتیژتر بەردەوام بوو.⁽¹⁾

بەگژیە کداکردنی ھۆزەکانی کورد و راستکردنەوێانی دژ بە یەکتری و خۆشکردنی ئاگری فیتنە و ئاژاوە لەنێوانیاندا، هەمیشە پەيوەندیە سیاسی و دیپلۆماسیەکانی ئێرانی عوسمانی شیواندوو، بەشیوەیەك چ دەولەتی عوسمانی و چ دەولەتی سەفەوی ھەریەكە دەیانویست میر و ھۆزە کوردەکان بۆ لای خۆیان رابکێشن و دژ بە یەکتری بەکاریان بەیتن و بیانکەن بە پیاوی خۆیان. بەنموونە شەرەفخان لە شەرەفنامەدا دەنوسێ کە سولتان سولیمانی غازي بۆ داينکردنی کاروبارەکانی محەممەد خانی سەرۆکی ھۆزی مەحمودی، کە پشتی لە شا تەھماسپی یەكەم وەرگێراو و بوو بوو بەپیاوی ئەو، پۆژانە (100) ئاقچە ی بۆ بریبۆو⁽²⁾. ھەروەھا لە بیرەویریەکانی مەئمون بێگە بەگدا ھاتوو کە میری میرانی بەغدا محەممەد پاشا، نامە یەکی بۆ بێگە بەگ نووسیوە و دەڵێ: (ئەگەر تۆ لە خزمەتکارەکانی پاتشای، ئەوا لەسەرت پێویستە سەری بپارو و زمانی لەتکراوی لایەنگیرانی قزلباشمان بۆ بنێری تا راستگویی و نییەت پاکي خۆت بخەیتە بەردەم مەقامی باييعالی، شايد ئەمە بێتە ھۆی

(1) د. شەمسى موحەممەد ئیسکەندەر، مێژووی کورد لەسەدەى 16 ھەمدا، وەرگێڕانی لە

نازەرییەو: شوکر مستەفا، ھەولێر، 1998، لا: 83

(2) ھەمان سەرچاوە، لا: 97

ئەوێ کۆرە کەت ئازاد بکریت⁽¹⁾. لە گێژەنی مەملەتیی نێوان ئەم دوو ھێزەدا، لە ئەنجامی سیاسەتی دژە کوردانە و وێرانکردنی کوردستان لە لایەن دەولەتی سەفەوییە، بەناچارییەو زۆرینی کوردیان بەرەو ھاوپیماینی لە گەڵ دەولەتی عوسمانی سوننی مەزھەب و پشتگیری کردنی دەولەتی عوسمانی برد دژ بە دەولەتی سەفەوی.

بەلام راستییەکی گەرچی دەولەتی عوسمانی و میر بە گە کوردەکان جۆرە پێککەوتنێکیان لە نێواندا ھەبوو، بەلام ئەم پێککەوتنە لە نێوان ھێزێکی گەورە و ئیمپراتۆرییەکی پانوپۆر و چەند میرو بە گێکی ناو جوگرافیایەکی بەر تەسک و سنووردار بوو و تەنیا بۆ سەردەمیکی تاییەت و بۆ ئامانجێکی تاییەت مۆرکرا بوو، بۆیە دەبین دەولەتی عوسمانی ھیچ پابەندییەکی وای نەبوو لە لایەن خۆیەو بەرانبەر پاراستنی میر و بە گە کوردەکان و سولتان چۆنی بویستایە ناوا میرو بە گە کوردەکانی دەگۆڕین و ئەم پێککەوتنە لە دوا پەیماننامەیی ئەماسیە (1555)، دوا ئەوێ دەولەتی عوسمانی بە تەواوی قاچی لە ناو سەرزەمی کوردستان قایم کرد، ئیدی ئەم پەییەندییە بەرەبەرە بەرەو کال بوونەو دەچۆرە. ئەولیا چەلەبی کە وەک پراویژکاری لە شکرکیشیی عوسمانی بوو لە گەڵ ئەحمەد پاشا بۆ ھێرش بۆ سەر ئەمارەتی بدلیس و لە یادەروەرییەکانی لە کتیی (سیاحەتنامە) (1655) ئەوێ تۆمار کردووە، کە پاش تەواو بوونی شەرە کە ئەحمەد پاشا ھۆی شەرە کەیی پێ وتوو و ئەو دە گێریتەو کە "کاتیک کە سالی 1048 ھ/ 1638 سولتان مورا د خان بەغدای گرت، لە گەرانیەویدا خانی بدلیس نەھات خەزا پیرۆزانەیی لێ بکات، مورا د خان زۆر دلی رەنجا و بە منی گوت: ئەحمەد وەک قەرزی خوا لە سەرت فەرزیی کە تۆلەیی من لە خانی

⁽¹⁾ مەزکرات مأمون بگ بن بیگە بگ، ترجمە محمد جمیل الروزیانی و شکور مصطفی، بغداد، مطبوعات المجمع العلمی العراقی - الهيئة الكردیة - 1982، ص 35.

بدلیس بستیتیه وه⁽¹⁾. بهم جۆره ئهولیا چهله بی باسی هۆی لهشکرکیشی عوسمانی بۆسه ر ئه ماره تی بدلیس ده گیریتیه وه "عهسکه ره کانمان ئه وهنده یان مل هه لبریبوو، سه لکه کانیا ن پی هه لئه ده گیرا، ناچار بوون لووت و گوئیان ده برین و سه ره کانیا ن فری ده دا، هی وایان تیدا بوو (بیست) گوئچکه و (ده) لووتی هیتا بوو، یه کیکی دی (چل) گوئ و (بیست) که پوو ی پی بوو"⁽²⁾. به هه مانشی وه ده بین ه یچ کات ئیمپراتوریای عوسمانی ئاماده نه بووه له سه ر کوردانی (سونه) به ده نگه وه هاتیت، بۆ نمونه ده بین کوردانی موکری گهرچی سوونه مه زه ب بوون و له ناو قه لای دمدم (1607) و به ره ورپووی خویناوی ترین په لاماری هیرشی شیهه گه رانه ی سوپای شا عه بیاس بوونه وه به پی ئه وه ی سولتانی عوسمانی، که خۆی به داکۆکیکاری سوونیزم ده زانی، به هانا یانه وه بیت.

(1) بوار نوره دین، میر عه بدا خانی بدلیس بلیمه تیکی فه رامۆشکراو له میژووی کورددا

1587-1680، چاپی دووهم، سلیمانی، 2008، ل 87

(2) بوار نوره دین، میر عه بدال خانی بدلیس بلیمه تیکی فه رامۆشکراو له میژووی کورددا

1587-1680، چاپی دووهم، سلیمانی، 2008، ل 42

2-2: جەنگى جالدىران: ھاوپەيمانىي كورد و عوسمانى

كورد: دىوارىك لە خوڤن و گوشت!
(سوليمانى قانونى)

وەك لە پيشدا وتمان لە سەرەتاي سەدەي پانزەھەم نەخشەي سياسي رۆژھەلاتى موسلمان گۆرپىنكارىيەكى گەورەي بەخۆيەوہ يىنى: ھەردوو كۆنفيدراسىيۆنى خپلەكىي توركمان: ئاق قۆينلو (مەري سېي سووننە مەزھەب) و قەرەقۆينلو (مەري پەش شىيە مەزھەب) لەسەر كەلاوہي ئىمپراتورىيەي تەيمورلەنگ وەديارکەوتن. لە سالى 1405، قەرەيوسف لە فيدراسىيۆنى قەرەقۆينلو داواي لە ميرى كوردىي ميرنشىنى بتليس کرد، كە كورد بوو ھاريكارى بکات و توانى دەسەلاتى بەسەر تەواوي ھەريچەکانى ويلايەتى كوردستان و ئازەربايجاندا بگریت⁽¹⁾. بەجۆرىك ئۆزۆن ھەسەن سەرۆكى ئاق قۆينلو (مەري سېي)، يەك لەدواي يەك دەستى بەسەر ھەموو ناوچەکانى قەرەقۆينلو (مەرە پەشەکان) گرت و بوو بە سەردارى ئەرمەنستان، كوردستان و ئيران و پايتەختى لە تەوریز دامەزراند و بوو بە شای ئيران. ھەسەن ئۆزۆن

⁽¹⁾ شەمسى موھەمەد ئىسكەندەر، ھەمان سەرچاوە، لا: 65

(1423-2-2-1478) دەيوېست بىنەمالەي سەفەۋىي بەلەي خۆيەۋە رابىكىشى و بەقازانجى دەۋلەتى ئاق قۆينلوو بەكارىيەتتە. ھەسەن ئۆزۆن كچەكەي خۆي (مارتا)ى دا بە ھەيدەرى كۆرى جونەيدى سەفەۋىي و ئۆزۆن ھەسەن پېش كۆچى دوايى كىرەنشى بە تاعوون (2 ى شووياتى 1478) ھۆكۈمرانى ئەردەبىلىشى بە ھەيدەر بەخشى⁽¹⁾. كۆچى دوايى ھەسەن ئۆزۆن سالى (1478) سەرەتاي قوناغىكى پىشۋى و ئازاۋە بوو لەمىژوۋى دەۋلەتى ئاق قۆينلوو و مەملەتتىي نىۋان مىرە توركمانەكان كە چاۋيان بىرپوۋە دەسەلات ھېندە زياتر بىو كە ئەۋەندە بەسە بلىن تەنيا لەماۋەي يەك سالد (1479) پېنج ھاكىمى ئاق قۆينلوو لە بەغدا گۆردران و مەملەتتىي نىۋان بىنەمالەي ھەسەن و كۈشت و بىرى يەكترى ۋاي كىرد تا سالى 903 ك/1497 لەۋەچەي ھەسەن ئۆزۆن تەنيا سى مىر بىمىننەۋە: مۇراد بەگى كۆرى يەققوب لە شىروان، ئەلۋەندى كۆرى يوسىف بەگ لە ئازەربايجان و مەھمەد بەگى كۆرى يوسىف بەگ لە عىراق⁽²⁾. راسىيەكەي بەكۆچى دوايى ئۆزۆن ھەسەن (1478) ئىدى ھاۋەيەمەننىي نىۋان ئاق قۆينلوو و سەفەۋىيەكانىش كۆتايى ھات. يەكەم نىشانەي داپمانى ئەم ھاۋەيەمەننىيە ھەلۋىستى ئاق قۆينلوو بوو لە جەنگى چەكدارىي نىۋان ھەيدەر، كە دەيوېست تۆلەي كۆزرائى (جونەيد)ى باۋكى لە ھاكىمى شىروان بىكەتەۋە. ئاق قۆينلوو پىشتىگىرى ھاكىمى شىروان بوون و ئەم پىشتىگىرىەشان ھۆكارىكى يەكلاكەرەۋە بوو لە سەرگەۋىتەيان بەسەر سەفەۋىيەكان و كۈشتى ھەيدەر لە گۆرەپانى جەنگ (تەمموۋى 1488)⁽³⁾. دوايىن چارەگى كۆتايى سەدەي پانزەھەم ئىدى پەيۋەندىيەكانى نىۋان بىرۋوتنەۋەي سەفەۋىيە و مىرەكانى

⁽¹⁾ علي شاکر علي (أ.د)، الاصول التاريخية للكيانات السياسية، المصدر السابق، ص 17

⁽²⁾ علي شاکر علي (أ.د)، نفس المصدر، ص 18

⁽³⁾ إبراهيم خليل أحمد (د)، و خليل علي مراد (د)، المصدر السابق، ص 19

دەولەتی ئاق قۆینلوو گەیشتبوووە ئاستیکی ھێندە خویناوی، گەرچی ھەیدەر کچی ئۆزۆن ھەسەنی ھیتا بوو بەلام ئەو ڕینگە لەو نەگرت کە میرەکانی ئاق قۆینلوو ھەولێ لەناوبردنی ھەموو کۆرەکانی ھەیدەر بەدەن و بەم جۆرە دواین دوو گرتی دەسالی سەدە پانزەھەم پەیوەندیەکانی بزوتنەوێ سەفەوییە و میرەکانی ئاق قۆینلوو تەنیا کوشتن و شمشیر بوو. راستیەکی ھەر لە ناوەرەستی سەدە پانزەھەمەو چاوی سەرکردەکانی ئاق قۆینلوو ھەمیشە ھەر لەسەر بزوتنەوێ سۆفیگەری سەفەوییە بوو و سێ لە پیر و سەرکردەکانیان: جۆنەید و ھەیدەر (1488) ی کۆری و عەلی (1494ز) کۆرەزاکی بە دەستی ئاق قۆینلوو کۆژران و تەنانت شا ئیسماعیل، زۆر بە سەختی لە دەست ڕۆستەم سۆلتانی ئاق قۆینلوو ڕزگاری بوو.⁽¹⁾

دوای مەرگی شا یەعقوب (1478-1490)، یەکیک لە نەوەکانی ئۆزۆون ھەسەن، دەسەلاتی گرتە دەست بەلام ھێندە نەبرد شا ئیسماعیلی سەفەوی، نەوێ شێخ جۆنەیدی سەفەوی توانی دەسەلاتی تەواوی سیاسی لە ئێران بگرێتە دەست. بۆیە لەگەڵ ڕووخانە دەولەتی ئاق قۆینلوو، ئەو دەولەتە تەمپۆنەکانی کە بەر بەست بوو لە ئێوان عوسمانیەکان و سەفەوییەکان نەما و عێراق بوو بە ئەملاکی دەولەتی سەفەوییە و عوسمانیش ھەر چاوی لەسەر بوو. بۆیە کاتیکی ئەو دوو دەولەتە تەمپۆنە، کە لە ئێوان دەولەتی عوسمانی و ئێران بوون، لە ناوچوون و لەسەر نەخشەیی سیاسی سەرانیو و لە ئەنجامدا ھەردوو دەولەتی عوسمانی و سەفەوی بە شێوەیەکی راستەوخۆ ڕووبەڕووی یەک بوونەو.⁽²⁾

دوای ئەوێ بیلادی شام کەوتە بئەست عوسمانیەکان (1516 ز) عێراق بوو

⁽¹⁾ طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 54

⁽²⁾ Rahmatollah Achoube-Amini, Le conflit de frontière irako-iranien, Université de Paris (Thèse de doctorat en science politique), Société anonyme des imprimeries Delalain, Paris, 1936. p. 30.

به و مه‌یدانه‌ی که پلان و ئامانجی هه‌ردوولای تێدا کۆبیۆوه. چونکه ناوچه‌یه‌کی سنووری بوو له‌نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌تی شه‌رکه‌ر بۆیه هه‌میشه ژێرده‌سته‌ی به‌هێزترینان بووه⁽¹⁾. به‌م شیوه‌یه‌ ئهو په‌وشه‌ له‌گه‌ڵ ده‌رکه‌وتنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی وه‌کو هێزیکی گه‌وره‌ی ناوچه‌که له‌به‌رامبه‌ر ده‌وله‌تی عوسمانی و سیاسه‌تی دژه‌-کوردانه‌ی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی به‌ناچاریه‌وه کوردیان به‌ره‌و یه‌ک هه‌لبژاردن برد ئه‌ویش هاوپه‌یمانیی بوو له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کان.

ده‌بی ئه‌وه بگوترێ، که هه‌ر له‌سه‌ره‌تای ده‌سه‌لات گرتنه ده‌ستی سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م (24 ی نیسانی 1512) هه‌و پێوه‌ندی نێوان عوسمانیه‌کان و سه‌فه‌ویه‌یه‌کان ساردی تێ که‌وت بوو. دوا‌ی به‌ده‌سه‌لات گه‌یشتنی سولتان سه‌لیم، بالیۆزانی: فینسیا، پۆلۆنیا، میسر و پرووسیا بۆ پیرۆزیایی هاتن بۆ لای سولتانی عوسمانی به‌لام بالیۆزی ئێران نه‌هات. له‌م ساته‌دا هه‌موو درکیان به‌وه ک‌ردبوو، که جه‌نگێک له‌نیوان سولتان سه‌لیم و خه‌نیمه‌که‌ی شا ئیسماعیل پرووده‌دات⁽²⁾. راستیه‌که‌ی سولتان سه‌لیم هه‌ر له‌گه‌ڵ گه‌یشتنه ده‌سه‌لات یه‌که‌م کاری به‌په‌له‌ی دانانی پاده‌یه‌ک بوو بۆ ده‌ستدریژییه‌کانی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی و سولتان سه‌لیم چاک درکی به‌وه ک‌ردبوو، که شا ئیسماعیل مه‌ته‌رسییه‌کی گه‌وره‌یه بۆ سه‌ر هه‌له‌وشاندنه‌وه‌ی ئه‌نادۆلی عوسمانی، ئه‌و یاخییوونه‌ی که له‌ دوا‌ین ساته‌کانی ده‌سه‌لاتی سولتان بایه‌زیدی دووه‌می باوکی پروویان دا، ئه‌وه‌یان دووپاته‌ ده‌کرده‌وه و بۆیه ئه‌و به‌وه قه‌ناعه‌ته‌ گه‌یشتبوو که چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌ی ئه‌نادۆل ته‌نیا له‌پێگه‌ی له‌ناوبردنی ده‌وله‌تی

(1) طه‌ ثلجی الطراونه، المصدر السابق، ص 65

(2) فاضل بیات (د)، الدولة العثمانية في المجال العربي : دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية في ضوء المصادر العثمانية حصرا (مطلع العصر العثماني-اواسط القرن التاسع عشر) مرکز دراسات الوحدة العربية، بیروت، 2007، ص 244.

سەفەوییە دەبی⁽¹⁾. راستیە کە ی دەکرێ بڵێن، کە سولتان سەلیم هەرکە گەشتە دەسەڵات دوو ئامانجی لەبەرچاو گرتبوو: یەکەمیان: دانانی پادەیهك بۆ دەستدریژیەکانی سەفەوییە بۆ ئەنادۆڵ و دوووە میان لەناوبردنی دەولەتی مەمالیک لە میسر و شام، کە ئەوانە پشتگیری دەولەتی سەفەوییەیان دەکرد⁽²⁾.

راستیە کە ی وەدیارکەوتنی دەولەتی تازه گەشەسەندووی سەفەوییە بە مەزەبە شیعه گەرییه وە لەسەر سنووری پۆژەهلانی دەولەتی عوسمانی بۆ عوسمانیەکان تا دواپادە چارس بوو، بۆیە پێکدادانی نێوان ئەم دوو هێزە کاریکی حەتمی بوو، نەخوازەش لەکاتی کدا بوو، کە فراوانخوایی سەفەوی لە عێراق هاوکات بوو لەگەڵ بەدەسەڵات گەشتی سولتان سەلیمی یەکەم بۆسەر عەرشی عوسمانی⁽³⁾. بۆیە هەر لەگەڵ سەرەتای حوکمرانی سولتان سەلیم یاوەز (1512-1520) ململانی مەزەبە-سیاسی لەنێوان هەردوو دەولەتی عوسمانی و سەفەوی شێوەیەکی زیاتر تووندتر و ناکۆکتری گرتەبەر و چوو قەلبی جەنگ و لەشکرکێشی بۆسەر یەکتەر و ئەگەرەکانی جەنگ زۆر نزیک و بەلکو حەتمیش بوون. دەبی لێرەدا ئاماژە بەو بکریت، کە ململانی نێوان سەلیمی یەکەم و شائیسماعیل لە سالی 1514 گەرچی بەگوێرە ی هەموو سەرچاوە مێژووییەکان لە پروکاری دەرەویدا ئەوەندە ی ململانیەکی مەزەبە ی بوو بەهیچ شێوەیەک ئەوەندە ململانیەکی نەتەوایی نەبوو. بەلام نابێ هەرگیز ئەو راستیەش لەبەر بکەین، کە ململانی عوسمانی سەفەوی تەنیا ململانیەکی دینی- مەزەبە ی پروت نەبوو. هەردوو دەولەت خوێان بە دوو دەولەتی

(1) ایناس سعدی عبدالله، المصدر السابق، ص 197

(2) حفیظە مفتی و سعیدە بوقرة، المصدر السابق، ص 28

(3) Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed :1835-1843, pp. 159-160.

ئىسلامى دەناسى و لەپروانگەى پالئەرى ئىستراتىژى و سىياسى و سىستىمى بەرزەوہەندىيەکانەوہ کىتەرکىيان بوو لەسەر دەستبەسەرداگرتنى جىهانى ئىسلامى. بەلام دووپاتکردنەوہى مەزەبىي بۆ ئىتتىماى ھەر دەولەتکىيان بۆ خەلکەکەى و بۆ ھىزەکانى گور و تىنکى ئایدۆلۆژى و عەقایدی پێدەبەخشىن لە مەملەتکە و بۆ ھەر يەکىيان چەکى پێدەبەخشى بۆ بەکارھىتەنى فیرقەى ئىسلامى و یادەوہرى ئەمەى دوايى لە پاكانەھىتەنەوہ بۆ جەنگەکان و کۆکردنەوى سوپا بۆى⁽¹⁾. پاستىيەکەى مەملەتتى نيوان سەفەوييەکان و عوسمانىيەکان تەنیا مەملەتتى ئىسپاتى وجود نەبوو، بەلکە مەملەتتىيەك بوو لەسەر زەعامەت يان سەرچاوەگەى ئىسلامى، کە ھەردوو لا بە ھەرە وەرگرتن لەو باوەرەيلە باتىيانەى، کە مافى ئەو بانگەشکردنەى پىي دەدان، کە داوايان دەکرد بانگەشەى ئەوہيان دەکرد ئەوان ئەو نوێنەراییەتییە دەکەن⁽²⁾.

سولتان سەلىمى يەكەم ناسراو بە (ياوز) سوننىيەكى توندپۆ و دلۆق بوو لە راپۆرتیکدا، کە بالیۆزى فینیز لە 5 ی نیسانی 1512 لەبارەى سولتان سەلىم نوسیوہ "ئەم شازادەيە دلۆقترین مەرووفە، تەنیا خەون بە داگیرکارییەوہ دەبینیت و ھەر خەریکی ئەوہیە جەنگ چى بۆی دەچىتتەوہ"⁽³⁾. سولتان بەر لە

(1) وجیه کوثرانى، الفقیه والسلطان: جدلیۃ الدین والسیاسة فی تجربتین تاریخیتین العثمانیۃ والصفویۃ-القاجاریۃ، مرکز العربی للابحاث ودراسة السیاسیات، بیروت، ط 4، 2015، ص 77-78

(2) موسی بن محمد آل هجادی الزهراي (الدكتور)، الدولة الصفویة إلاثنی عشریۃ: النشأة، وآثار، وعوامل الانهيار، مرکز العصر للدراسات الاستراتيجية والمستقبلية - لندن، 2016، ص 10

(3) Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed : 1835-1843, p.137.

دهستپیکردنی جهنگ (وهک هه‌ندیک سهرچاوه ده‌لێن) که‌وته پاکتاوکردنی هه‌وادارانێ سه‌فه‌وی له‌ نه‌ناوێ و وه‌ک پرێک له‌ سهرچاوه میژوویه‌کان باسی ده‌که‌ن به‌ تۆمه‌تی شیعیه‌گه‌رایێ نزیکه‌ی چل هه‌زار (40000) شیعیه‌ی سهر بریووه و نه‌وانی دیکه‌شی خستۆته‌ زیندانی نه‌به‌دییه‌وه⁽¹⁾ و داگیرکردنی ویلایه‌تی به‌غدا‌ی له‌لایه‌ن شا ئیسماعیله‌وه‌ کرده‌ بیانوو بۆ له‌شکرکیشیه‌کی گه‌وره‌ بۆسهر ولاتی ئێران. دیاره‌ ده‌بی نه‌وه‌ش بگوتریت، که‌ زه‌ینه‌ی ناوخۆیی بۆ ده‌ستپیکردنی هێرشێ عه‌سکه‌ریی بۆسهر سه‌فه‌ویه‌کان پێشتر خۆش کرابوو. له‌مباریه‌وه‌ ده‌وتریت که‌ زانایانی ئایینی ده‌وله‌تی عوسمانی بانگه‌وازیان بۆ دا‌کوکیکردن له‌ سونه‌ و جه‌نگینی مولحید و گومراکان ده‌کرد. له‌وانه‌ به‌ نمونه‌ مه‌ولا محهمه‌دی کوری عومه‌ری کوری حه‌مزه‌ (له‌ 1531/938ز مردوووه‌) دهنی سولتان سه‌لیمی یه‌که‌می ده‌دا بۆ جه‌هاد دژی سه‌فه‌ویه‌کان و کتیبیکیشی له‌باره‌ی په‌وشی داگیرکاری و چاکه‌کانی نووسیوه‌ و به‌و نه‌نجامه‌ گه‌یشتوووه‌، که‌ پێویسته‌ نه‌م تابه‌فه‌ له‌ دین هه‌لگه‌پراوه‌ له‌ناو ببرێن.

⁽¹⁾ علي الوردي، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الأول، بغداد، 1969، صص 45-46، فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق، صص 244-245

پێویسته‌ ئاماژه‌ به‌وه‌ بکړیت، گه‌رچی زۆربه‌ی سهرچاوه میژوویه‌کان پشتگیری له‌ پابه‌ ده‌که‌ن و ته‌نانه‌ت له‌ نامه‌ و نامه‌کارییه‌کانی نێوان شا ئیسماعیل و سولتان سه‌لیم پێش هه‌لگیرسانی جه‌نگی چال‌دی‌رانیشدا نه‌وه‌ هاتوووه‌، که‌چی میژوونووسی فه‌ره‌نسایی پسپو‌ری بواری میژووی عوسمانی، ژان باکی لویی-گراممۆن، لای وایه‌" هێچ به‌لگه‌یه‌ک نییه‌ نه‌و نه‌فسانه‌یه‌ پشت راست‌بکاته‌وه‌، که‌ سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م له‌ سالی 1513 یان 1514 چل هه‌زار شیعیه‌ مه‌زه‌به‌ی گومرای قه‌تل‌وعام کردبیت"، بگه‌رێوه‌ بۆ:

Jean-Louis Bacqué-Grammont, L'apogée de l'empire (1512-1606), In *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989, p.141.

زانایانی ثابینی دهولتهی عوسمانی هه‌به‌وه نه‌وه‌ستان، به‌لکو ده‌ستیان کرد به جۆشدانی کومه‌لانی خه‌لکی عوسمانی له‌پرووی ثابینییه‌وه، له مزگه‌وته‌کان دنه‌ی خه‌لکیان ده‌دا و باسی پادداشتی جیهادیان ده‌کرد دژ به سته‌مکاری فارسی، کار به‌وه گه‌یشت بلیین: جه‌نگ دژ به سه‌فه‌ویه‌کان ئیدی بووبوو به داخواییه‌کی دینی و میلی پتویست⁽¹⁾.

پاش قایم کردن و دایینکردنی به‌ره‌ی ناوخوا، سولتان سه‌لیم بۆ دایینکردنی ئاسایشی سنووری ده‌ره‌وه‌ی ئیمپراتوریا ویستی به‌ره‌ی پۆژناوا ئارام بێ، بۆ ئهم مه‌به‌سته په‌یماننامه‌ی ناشتی له‌گه‌ڵ فینسیا، هه‌نگاریا و پرووسیا به‌ست و به‌مه ده‌ورانیکی نوێ له‌ په‌یوه‌ندیی ناشتی له‌گه‌ڵ نه‌وروپا کرده‌وه، که ئهمه سه‌رکه‌وتتیکی سیاسی بوو. هه‌ر له هه‌مان ستراتیژیه‌تدا نامه‌ی بۆ عوبه‌یدوللا خانی ئۆزه‌به‌ك نووسی باسی ئامانجی خۆی بۆ جووله‌کردن به‌ره‌و پۆژناوای ئێران تیدا نووسی و داوای لێ کرد ئه‌ویش په‌لاماری خوراسان بدات بۆ ئه‌وه‌ی تۆله‌ی کۆزرانی مامی محهممه‌د شیبانی خانی ئۆزه‌به‌ك که به‌ده‌ستی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی کۆزرا بکاته‌وه⁽²⁾. به‌گوێره‌ی سه‌رچاوه‌ می‌ژوویه‌کان له‌ ساڵی 916 ک/ 1510 ز شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی بۆ تۆقاندنی سولتانی عوسمانی له‌که‌له‌سه‌ری حاکمی ئۆزه‌به‌کی لایه‌نگیری عوسمانیه‌کان، محهممه‌د شیبانی خان لیوانیکی مه‌ی تۆشی درووست کرد و له‌گه‌ڵ ژماره‌یه‌ك له‌ داخوایی بۆ سولتان بایه‌زیدی عوسمانی ناردوووه⁽³⁾.

(1) أبو وردة عبد الوهاب عطية السعدني، الصراع العثماني الصفوي نتائج السياسية والعسكرية، في مجلة كلية اللغة العربية بآسيوط (جامعة الأزهر)، مصر، 1993، ص- 269.

(2) طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 198

(3) Michael J. McCaffrey; "ĀLDERĀN", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6, 1990, pp. 657

ههك سهرچاوه ميژووويه كان دووپاتي دهكه نه وه هوييه كي ديكه بو
هه لگيرساني جهنگ، دالده داني شا ئيسماعيل بوو بو هه لاتووه كاني بنه ماله ي
سولتان دژ به دهوله تي عوسماني و كاتيكيش سولتان سهليمي به كه م به وه ي
زاني، كه برازايه كي په ناي بو شا ئيسماعيل سافه وي بردووه بو دژايه تيكردي،
دهستي كرد به خوئاماده كردن بو جهنگ و نامه يه كي به ته ته ريك بو شا
ئيسماعيل نارد، كه تييدا هاتبوو:

"با لاي شا ئيسماعيل پروون بيت، كه تو چهندين جار بو باوكي
خه له فاومان نامه ت ناردووه و هه لته خه له تانددووه و ترسانددووه، جار يك سهر ي
شاهي به گ، جار يكيش پارچه يهك له ئالاي جهنگيز خانتان بو ناردووه، له بهر
ئه مه له سهر ته ختمان لادا، من بريارم دا توله ي رابردوو بكه مه وه، من ده مويست
سالي پار به ره و پرووت بيمه وه، به لام كيشه ي براكه م هاته پيشه وه، كه كوره كه ي
په ناي بو تو هيتا، به هه مه حال له سهر ته قوله ستي بكه يت و زنجير بكه يتي ملي و
بينيرته وه بو مان و ههروه ها له سهر ته دهست له ديار به كر هه ل بگريت و
لايه نغيراني خوئي لي بكيشيته وه تا له نيوان من و تو دوزمنكاري و جهنگ
كوئايي بي بيت، ئه گهر جگه له وه كاري ديكه ت كرد، ده بي خوئ بو جهنگ
ئاماده بكه ي"⁽¹⁾.

كاتيك ته ته ره كه گه يشته ئه سفه هان و نامه كه ي دايه دهست شا ئيسماعيل،
ئاوا وه لامي دايه وه:

"نامه بي مانا كه تم خوئنده وه، كه باسي بي ئاوه زيي باوكتان و خراب
ئيداره داني ده كه يت، كه سهر ي شاهي به گ و پارچه يهك له ئالاي
جهنگيز خانمان بو ناردووه، باوكت دورين بوو ده يزاني ههركه س دژايه تيمان

⁽¹⁾ شوقي ابوخليل (د)، تشالديران، سليم الاول العثماني و اسماعيل الصفوي، دار الفكر،

بکات له گه‌ل زه‌وی ته‌ختی ده‌که‌ین، تو مادام هه‌واوه‌وه‌س ومه‌غرووری به‌سه‌ر ئاوه‌زتدا زال بووه، ئه‌وا به‌ ئیزنی خودا سه‌ری خاکسارت به‌هیزی بازووی فاتیحی خه‌یه‌ر‌ئه‌میری موسلمانان سلاوی خودای لی بیت- ده‌برین و بو پاتشای پورتوگالی ده‌نیرین. نووسیوته ویلایه‌تی دیاربه‌کر که پشتاوپشت بۆمان ماوه‌ته‌وه بیده‌ینه‌وه داروده‌سته‌که‌ت، ئه‌م ویلایه‌ته‌هی باوکت نه‌بووه، به‌لکو مولکی عه‌لائی ئه‌لده‌وله‌ی ذی ئه‌لقه‌در بووه، که له‌ کوره‌کانی حه‌سه‌نی ئاق قۆینلوو وه‌ریگرتوو و پیاوه‌کانم به‌زه‌بری شمشیر له‌ عه‌لائی ئه‌لده‌وله‌یان وه‌ریگرتوو، که باوو‌باپیرانت خه‌راج و جه‌زیه‌یان بو دها و مافی ئه‌وه‌ت نییه داوای ویلایه‌تی حه‌سه‌ن ئاق قۆینلو بکه‌یت. هه‌رچی په‌یوه‌ندی به‌ سولتان موراده‌وه هه‌یه، په‌نای هه‌تاوه بو ده‌ربار، که له‌ پیشویش و ئیسته‌یش ده‌ربار هه‌ر په‌ناگی هه‌موو پاتشاکانی جیهانه و ئه‌و میوانمان بووه و نا‌کری خانه‌خوئی میوان له‌ مالی خوئی ده‌ربکات، ئه‌گه‌ر ده‌ته‌ویت بیت بو لامان به‌یه‌ک ده‌گه‌ینه‌وه و ئیدی سه‌لاو⁽¹⁾.

سولتان سه‌لیم له‌ شاری ئه‌دیرنه له 19 ی موحه‌ره‌می 920 ی کۆچی/16ی ئاداری 1514 هه‌موو پیاوانی سه‌ربازی و زانا و وه‌زیره‌کانی کۆکرده‌وه و پیوتن، که شایسماعیل بوته‌مه‌ترسی بۆ سه‌ر ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌ستدریژی کردۆته سه‌ر سنووری ده‌وله‌تی عوسمانی و له‌م کۆبوونه‌وه‌یدا سی جار وتویه: جه‌نگ، جه‌نگ و جه‌نگ به‌بی ئه‌وه‌ی که سیک بی جورئه‌ته‌ت بکات قسه‌یه‌ک بکات. سولتان هه‌چ ئاسته‌نگیه‌کی نه‌بینی له‌ پازیکردنی ئاماده‌بووان بو جه‌نگی سه‌فه‌وی. دوا‌ی سی رۆژ به‌خوئی و سوپایه‌کی گه‌وره‌وه له‌ ئه‌دیرنه‌وه چوووه‌وه بو ئیسته‌نبوول و دوا‌ی ده‌ رۆژ گه‌یشتۆته‌وه ئیسته‌نبوول و

(1) شوقی ابوخلیل (د)، نفس‌المصدر، صص 55-56

کاروباری شارەکه‌ی داوێته ده‌ست کۆرەکه‌ی و خۆشی بۆ ئەنادۆلی پڕۆژه‌لات به‌ریکەوت⁽¹⁾.

وهختایه‌ك سولتان گه‌یشه ئیزمید* نامه‌یه‌کی هه‌رەشه‌نامیزی بۆ شا ئیسماعیلی به‌که‌م نارد (27 ی سه‌فه‌ر/23 ی نیسان) و نامه‌شی بۆ محهممه‌د به‌گی کوری فه‌رووخ شای حاکی ناوچه‌ی کوردستان نووسی، که له پاشماوه‌ی ئاق قۆینلوو بوو و هانی دا به‌شداری له هه‌لمه‌ته‌که‌دا بکات دژ به‌ شا ئیسماعیل⁽²⁾. کاتیکیش له کۆتایی جومادی به‌که‌می 920 ی کۆچی/ کۆتایی ته‌مووزی 1514 گه‌یشه ته‌رزه‌نجان، نامه‌ی سییه‌می بۆ شا نووسی و پێی راگه‌یانده‌ که چل هه‌زار که‌سی له پیاوه‌کانی له‌نیوان قه‌یسه‌رییه و سیواس به‌جێهێشتوو، بۆ ئه‌وه‌ی ئیسماعیل له‌به‌رانه‌ر هێزی عوسمانی نه‌توقی و له‌گه‌ڵ نامه‌که‌ دیارییه‌کی گه‌ڵته‌جاریی بۆ ناردبوو، که بریتیبوو له پەرۆشپه‌یه‌ك و گۆچانیك و ئامیری ددان پا‌ک‌کردنه‌وه و ته‌زیح‌یک و ده‌فریک بۆ سو‌ا‌ل‌کردن، وه‌ك ئاماژه‌دان به‌وه‌ی که شا ئیسماعیل شایانی حوکمرانی نییه و ئه‌و ئه‌ه‌لی گه‌رانه‌وه‌یه بۆ سه‌ر پرشته‌ی باوباییرانی له ته‌سه‌وف و ده‌رویشایه‌تی⁽³⁾. به‌قه‌سی

⁽¹⁾ Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed :1835-1843, p. 176

* ئیزمید Izmid: (نیکومیدیا Necomedia) شارێکه له تورکیای ئاسییه‌وی (ئه‌نادۆل) له قوولایی که‌نداویک به هه‌مان ناو له‌سه‌ر زه‌ریای مه‌رمه‌ره‌وه. ناوه‌ندی لیوای (قۆجه ئیلی)یه له ویلایه‌تی خوداوه‌ندگار، پ‌روانه: س. موستراس، المعجم الجغرافي للامبراطورية العثمانية، ترجمة وتعليق: عصام محمد الشحادات، دار ابن حزم، بیروت، 2000، ص 50

⁽²⁾ محمد سهیل طقوش، المصدر السابق، ص 77

⁽³⁾ علي إبراهيم درويش، السياسة والدين في مرحلة تأسيس الدولة الصفوية 1501-1576، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، 2013، صص 126-127

میژوونووسی عوسمانی سه‌عه‌دین نهم کاره له‌به‌ر که‌می نازووقه بووه و سولتان به‌خویی و سوپا دوو سه‌د هه‌زاریه‌که‌ی له‌پۆزی 24 ی ته‌ممووز گه‌یشته ئه‌رزهنجان و لی‌ره سوپا له‌ ئه‌رزهنجان وه‌ستا و له‌ چاوه‌پوانی هاتنی نازووقه بوو له‌پ‌یگه‌ی زه‌ریاوه. لی‌ره‌دا بوو، که‌ به‌گله‌ربه‌گی قه‌ره‌مان، هه‌مام پاشا، له‌ بریتی ژماره‌یه‌ک ته‌فسه‌ر له‌ سولتان نزیک بۆوه و ویستی سولتان پازی بکات بۆ گه‌پانه‌وه بۆ ئیسته‌نبول به‌هۆی ئه‌و ئاستانگانه‌ی که‌ به‌ره‌پووی له‌شکرکیشیه‌که‌ ده‌بنه‌وه، سولتان هه‌ر ده‌مووده‌ست سه‌ری پ‌ری و ه‌ی‌شه‌که‌ به‌رده‌وام بوو به‌لام به‌ره‌وپیشه‌وه‌چونه‌که‌ سه‌خت ده‌بوو⁽¹⁾. له‌ 5 ی ئاگستۆس کاروانی له‌شکرکیشیه‌که‌ گه‌یشته ئه‌رزهرۆم. به‌لام پ‌یشت‌ر محه‌مه‌د ئوستالجو، یه‌کیک له‌ گه‌وره‌ترین سه‌رکرده‌کانی شا، بۆ به‌رگیری له‌ له‌شکرکیشی عوسمانی له‌ ئه‌رزهنجانه‌وه تا ته‌بری‌ز هه‌رچی به‌روویوم هه‌بوو له‌گه‌ڵ ک‌شانه‌وه‌ی خۆی له‌ناوی برد بوو و هه‌موو ئه‌و مالانه‌ش، که‌ له‌سه‌ر پ‌یگه‌دا بوون سووتاندبووی⁽²⁾. شا ئیسماعیل له‌پ‌یگه‌ی هه‌مه‌دان بوو ده‌چوو بۆ سه‌ن کاتیک هه‌والی له‌شکرکیشی سولتان سه‌لیم یان پ‌ی‌ دا بۆسه‌ر ئیران. هه‌ر ده‌مووده‌ست پ‌ریاری دا بگه‌پ‌یته‌وه بۆ هه‌مه‌دان و سه‌رۆکه‌هۆزه‌کانی له‌ ه‌ی‌رش‌ی سولتانی عوسمانی ئاگادارکرده‌وه و فه‌رمانی دا خۆیان بۆ پ‌ی‌شگیری له‌ سوپاکه‌ی سولتان ئاماده‌ بکه‌ن و دواتر خۆی به‌ره‌و ته‌بری‌ز پ‌و‌یشت⁽³⁾.

کاتیک شا ئیسماعیل گه‌یشته ته‌بری‌ز، نامه‌ی بۆ هه‌موو شاره‌کان نووسی بۆ داواکردنی سوپا و په‌یوه‌ندی پ‌یوه‌کردنی، به‌لام جاسووسه‌کانی هه‌والیان پ‌ی‌ دا

(1) Michael J. McCaffrey, "ČĀLDERĀN", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6, 1990, pp. 657

(2) یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمه: عدنان محمد سلمان، ج 1، منشورات مؤسسة فيصل للتعمیل، ترکیا، اسطنبول، 1988، ص 215

(3) هاشم حجازی فر، همانجا، ص 91.

که سولتان سەلیم گەشتە ئەرزەرۆم، بېرێک لە سەردارەکان ئامۆژگاریان کرد
چاوەرێان بێ تا هەموو سوپاکە دەگەن، بەلام شائیسماعیل تەبیری بەجێهێشت
و بەرەو پێدەشتی چالديران ڕۆشت و لە یەکێ مانگی ڕەجەبی ساڵی 920 ی
کۆچی (22 ی ئاگستۆسی 1514 بەخۆیی و سوپاکەیی دابەزین و گوتی:
(چاوپێکەوتنی ئێمە لە گەل قەیسەر ئەلیزە)، قەیسەر واتە سولتان سەلیم ، که
وهك سووك كردن وای بێ دەوت⁽¹⁾.

(1) موسیٰ بن محمد آل ہجاء الزہرای (الدکتور)، المصدر السابق، ص 47

دورمیش خانى سه‌روكى هۆزى شاملو پېشنيازەكەى رەتكردەو و شەه‌ريارىش پىشتىگرى كرد و كارەكەيان بە پېچەوانەى جوامىرىي و پياوہتى زانیو⁽¹⁾. له سپېدەى رۆژى چوارشەممە 23ى ئابى 1514دا له پېدەشتى چالدىران⁽²⁾ له باكوورى رۆژەلاتى گۆلى وان هەردوو سوپا بەرەوروى يەك بوونەو. وەختايەك جەنگ دەستى پى كرد سەفەويەكان فشاريان بۆ عوسمانىيەكان هینا و له برىك جىگەشدا ناچارىان كردن پاشەكشە بكەن و شائىسماعىل توانى قۆلى چەپى سوپای عوسمانى، كە برىتيوون له عەسكەرى رۆمىلى تىكەشكىنى. له وكاتە سەدرى ئەزەم داواى له سولتان كرد تۆپهاوێژەكان بەكاربەشنى، سولتان وەلامى داىو: من سویندم خواردوو تۆپ بەكارنەهێنم⁽³⁾، سەدرى ئەزەم گوتى: تۆ سویندت خواردوو بەلام من سویندم نەخواردوو. پاشان فەرمانى دا تۆپخانهكان بخەنەكار، دەلێن له يەكەم تەكاندا ئاگرى تۆپەكانى عوسمانى بىست هەزارىان له سوپای عوسمانى و حەوت هەزارىان له سوپای سەفەوى كوشتوو، چونكە هەردوو سوپا ئاوا بە شمشىر و ڕم كەوتبوونە ناویەك⁽⁴⁾. تۆپخانهى عوسمانى، له جیهان يەكەم بوو و ئەو چەكە له

(1) هاشم حجازى فر، همان مآخذ، ص 98.

(2) چالدىران سەر بە قەرەعەين (پاوه‌كو سیه چەشمە)یە. شێو سروشتيه‌كەى لاكيشه‌يیه و لیژايه‌كە و ئاوه‌پۆكەى له شىمالى غەربيه‌و و بەرەو لای جنوبى شەرقیه دەروات و پروبارى قەرەاینه (قەرە عین سیه چەشمەى ئیستا) له يەك لايدا بەرەو لای شىمال دەروات و لەوێو دەرژیتە ناو پروبارى ماكو و پروبارى زیوہش له شىمالوہ بۆ جنوب بە ئاق چاق دەگات. شۆنى شەرەكە له سەرووى (سیه‌چەشمەى ئیستا، كە، لەنتوان ئاوايى گول ئوشاقە و سەعدول) دا پروويداو، پروانە: هاشم حجازى فر، همانجا، ص 95.

(3) شوقى ابوخليل (د)، نفس المصدر، ص 61

(4) سەرچاو سەفەويەكان دەلێن شائىسماعىل بەر له دەستپێکردنى شەرەكە داواى له سولتان سەلیم كردوو تۆپ له جەنگەكە بەكارنەهێنن چونكە ئەوان ئەو چەكەيان

ئىران نەناسراو بوو و دواتر شا ئىسماعىل زۆر ھەولّى دا بۆ جەنگەكانى بەردەستى بکھوئى، بەلام سەرکەوتوو نەبوو⁽¹⁾.

دواى دوو پۆژ جەنگى بى وىتە و دواى ئەوھى سوپاى شا ئىسماعىل قوربانىيەكى زۆريان دا و بەرگريهكى بى ئەندازە ئازايانەيان کرد. سوپاکەى شا ئىسماعىل شەپرى مان و نەمانيان دەکرد، شەپرى يان سەرکەوتن يان شەھيد بوون و تا زیندوووبوون ھەر شەپريان کردوو. ترسى مردن لە فەرھەنگى سەربازە ئىترانىيەکاندا نەبوو، بە جەسوورى و سەرپۆشيانە بە دروشمى (الله الله على على) پەلامارى سوپاى دوژمنيان دەدا و گيانى خۆيان دەکردە قوربانى ئامانجەكانيان. مێژوونووسى پۆژھەلاتى لەمبارەيەو دەنووسى "ئىترانىيەکان بەجۆرێک شەپريان دەکرد و بەرگەيان دەگرت لەوانەبوو مووى سەرى منداڵ لە ترسان سەى بى"⁽²⁾. شەپرەکە تا دواين پادە دژوار بوو تا ئەو پادەيەى کە مێژوونووسە تورکەکان بە پۆژى قىامەت يان پۆژى کوتاى ناويان بردوو⁽³⁾.

لەگەڵ ھەموو ئەو جەسوورىيەى کە سوپاى سەفەوى تۆماریيان کرد، بەلام لە ئىوارەى دووھم پۆژدا بە ناچارى کشانەو و شا ئىسماعىل خوشى بە بريندارکراوى لە گۆرپەپانى جەنگ کشاوتەو و شارى تەوریز داگیرکراو بەقسەى مێژوونووس قۆن ھاممەر سولتان سەليم لەو (10) پۆژەى، کە لە تەبریز ماوتەو و بەلایەو گرینگ بوو بەرى ھەموو شتیک بچیتەو. ھەموو

نەھتاو بۆ جەنگ و دەلێن سولتان سەليم پەيمانى داو تۆپەکان لە جەنگەکەدا بەکارنەھيئت، پروانە: شوقى ابوخليل (د)، نفس المصدر، صص 59-60

⁽¹⁾ Jean-Paul Roux, p. 395.

⁽²⁾ ھاشم حجازى فر، ھمانجا، ص 124

⁽³⁾ ايناس سعدى عبدالله (د)، تاريخ العراق الحديث 1258-1918، دار عدنان، بغداد، 2014، ص 200.

زێروژه بهری شا، قوماشی گرانبه‌ها، چه‌کی پازاوه به‌زێر و به‌ردی گرانبه‌ها، فیه‌لکه‌کانی، هه‌روه‌ها خه‌زینه‌کانی شا ئیسماعیلی له‌گه‌ڵ خۆی برد و به‌ تالان‌کراوی گه‌یاندویه‌نه‌ بو ئیسته‌نبوڵ⁽¹⁾. جگه‌ له‌وه سولتان سه‌لیم دوا‌ی ئه‌وه‌ی له‌ ته‌بری‌ز له‌سه‌ر کورسی شاهنشاهی شا ئیسماعیل دانیش‌ت، ناسناوێکی دیکه‌شی بو‌ خۆی زیاد کرد ئه‌ویش (سولتان شا سه‌لیم) بوو⁽²⁾.

ئهو چه‌که‌ ئاگرینه‌ی که‌ عوسمانیه‌کان به‌کاریان هه‌تانه‌تایه‌ت تۆپه‌اوێژه‌کان- به‌ته‌نیا چاره‌نووسی جه‌نگه‌که‌یان به‌قازانجی عوسمانیه‌کان به‌کلا نه‌کرده‌وه به‌لکو په‌یوه‌ندی پێوکردنی میره‌ کورده‌ سونیه‌کان بو‌ پرزی سوپای عوسمانی ئه‌ویش بو‌ خۆی په‌کیک له‌و هۆکاره‌ په‌کلاکه‌ره‌وانه‌بوون بو‌ سه‌رکه‌وتنی سولتان سه‌لیمی په‌که‌م له‌م شه‌ره‌دا⁽³⁾. شانزه‌ میر له‌ میره‌کانی کورده‌ په‌یوه‌ندیان به‌ سولتان سه‌لیمه‌وه‌ کرد له‌ جه‌نگی چالدێران، له‌وانه‌ شه‌ره‌ف به‌گی میری بدلیس، که‌ دایه‌ پال سولتانی عوسمانی به‌وه‌یوايه‌ی ئه‌ماره‌ته‌که‌ی له‌ بنده‌ست ئێرانییه‌کان وه‌ربگریته‌وه‌ و له‌گه‌ڵیدا بیست له‌ میر و حاکمه‌ دیاره‌کانی کوردستان به‌رفه‌رمانی و ملکه‌چی خۆیان بو‌ سولتان پراگه‌یاندا⁽⁴⁾.

دیاره‌ ده‌بێ ئه‌وه‌ش بگوترێت، که‌ هۆکارێکی دیکه‌ی سه‌رکه‌وتنی عوسمانیه‌کان له‌م شه‌ره‌دا جگه‌ له‌ تۆکه‌می سوپای عوسمانی و

⁽¹⁾ Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed: 1835-1843, p.204, 2000, محمود شاکر، التاريخ الاسلامي (العهد العثماني)، ج 8، ط 4، بیروت، 2000، ص 99

⁽²⁾ علي شاکر علي (أ.د.)، ولاية الموصل العثمانية، المصدر السابق، ص 51

⁽³⁾ د.احمد محمود الخلیل، المصدر السابق، ص 225.

⁽⁴⁾ کامیران عبدالصمد الدوسکی، کردستان فی العهد العثماني، الدار العربیة للموسوعات، بیروت، 2006، صص 15-16

چه کداربوونيان به چه کونفاق و توپهاوئیزی ئاگرين نه و ژماره نابره بهر و زۆره ی لهشکره یلی عوسمانی بوو⁽¹⁾، که (ده) جار زیاتر بوون له لهشکری شا ئیسماعیل، که چی وئرای شکستی سوپاکه ی به لām له ماوه ی دوو پوژی شهروجه نگدا بهرگریه کی بیوتنه یان کرد و دوا ی پوژنا و ابوونی پوژی دووه می شه په که، شا ئیسماعیل دوا ی نه وه ی بیست و سی هه زار و پینجسه د 23.500 کوژراویان دا و به بی نه وه ی هیچ دیلیکیان لای عوسمانیه کان هه بی به 1900 دیلی عوسمانیه وه⁽²⁾ له مهیدانی شه په که کشانه دواوه. هه رچی میژوونووسی دیکه لایان وایه کاتیک شا ئیسماعیل له گو په پانی جهنگ کشایه وه زور له سه رکرده کانی به دیل گیران و ته نانه ت به قسه ی میژوونووسی فه ره نسی ژان پۆل پو، سولتان سه لیم "هه موو دیله ئیرانیه کانی جهنگه که ی کووشتن"³. ههروه ها به گویره ی بریک سه رچاوه ته نانه ت شا ئیسماعیل به کیک له ژنه کانیشی به دیل گیرا و سولتان په تیکرده وه بیداته وه و له به کیک له میرزاکانی خوی ماره ی

⁽¹⁾ سه رچاوه میژووییه کان، چ عوسمانیه کان و چ ئیرانیه کان و چ ئاوروپایه کانیش له باره ی مه زنده کردنی ژماره ی لهشکری هه ردوولا ژماره ی جیاواز به دهسته وه ده دن. به لām زۆرینه یان پو ژماره ی لهشکری عوسمانی ژماره ی سه دوویست هه زار تا سیسه د هه زار (120.000 تا 300.000 کهس به دهسته وه ده دن، به لām زۆرینه یان له سه ر ژماره ی دووسه د هه زار (200.000) کهس کوکن. پو ژماره ی لهشکری شا ئیسماعیل ییش ژماره ی پانزه هه زار تا سی هه زار (15.000 تا 30.000) به دهسته وه ده دن، به لām زۆرینه یان له سه ر بیست هه زار (20.000) کوکن. پروانه: هاشم حجازی فر، همان مآخذ، ص 101. هه رچی (ماک کافیرتی) به ژماره ی سوپای عوسمانی به (140) هه زار جه نگاوه ر و سوپای سه فه وی به (40) هه زار جه نگاوه ر ده ژمیریت، پروانه: (McCaffrey، ل: 657).

⁽²⁾ سه رچاوه عوسمانیه کان هه چیان باسی نه و ژماره زۆره ی دیله کانی عوسمانی نا کهن لای سه فه وه ییه کان.

³ سیو 395

کردووه⁽¹⁾. ده‌لێن گوايه دواى كشانه‌وه‌ى شا ئىسماعيل له به‌ره‌كانى جه‌نگ، ژماره‌يه‌ك سه‌ركرده‌ى له‌شكرى عوسمانى ويستان دواى هه‌يزه‌كانى شا ئىسماعيل بکه‌ون، به‌لام سولتان سه‌ليم نه‌يه‌شتووه، چونكه گومانى له‌وه‌دا هه‌بوو، كه ئه‌مه داويك بى بۆيه پازى نه‌بوو بکه‌ونه شوين قزلباشه‌كان⁽²⁾.

دواى ته‌واويبوونى جه‌نگ و ده‌سته‌به‌سه‌رداگرته‌ى ئوردووى شا ئىسماعيل هه‌موو ئه‌و ديلاهه‌ى كه به‌رده‌سته‌كه‌وتن به‌ فه‌رمانى سولتان سه‌ليم سه‌ريان بپرين. ميژوونووس هه‌ممه‌ر باسى پۆسته‌م خان ناويكى كورد ده‌كات، كه له‌به‌رده‌م سولتان سه‌ليم داواى ملكه‌چبوونى كرد. به‌لام سولتان له‌گه‌ڵ كوره‌كه‌ى و په‌نجا له‌ پياوه‌كانى داروده‌سته‌كه‌ى سه‌رى بپرين. هه‌روه‌ها سه‌رۆكيكى ديكه‌ى كورد به‌ناوى خه‌لات Khalet، كه پى وابوو ده‌توانى به‌ خيانه‌ت ژيانى خۆى پزگار بكات به‌ شمشير سه‌ريان بپري. سولتان و سوپاكه‌ى پۆژيک پشوويان داوه و پۆژى دواتر به‌ره‌و ته‌بريز به‌ريكه‌وتن و هه‌ممه‌ر باسى ئه‌وه ده‌كات، كه ميژوونووسى كورد ئيدريس بتليسى (1452-1520ز) له‌گه‌ڵ سولتان بووه و دواى سيانزه پۆژ گه‌يشتوونه‌ته ته‌بريز⁽³⁾. هه‌ممه‌ر لای وايه، كه سولتان له‌ پۆژى 5 ى ئه‌يلوول گه‌يشتوونه‌ته ته‌بريز و بۆ پۆژى دوايى (16 ى ره‌جه‌بى 920 ك-6 ئه‌يلوولى 1514 ز)⁽⁴⁾ سولتان سه‌ليم چۆته‌ مزگه‌وتى گه‌وره‌ى سولتان يه‌عقوب

(1) محمد فريد، تاريخ الدولة العلية، منشورات مؤسسه هندواى للتعليم والثقافة، القاهرة،

2014، ص 103

(2) هاشم حجازى فر، همانجا، ص 130.

(3) Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed : 1835-1843, p 200-201

(4) پۆژى 16 ى ره‌جه‌بى 920 ى كوچى ريكه‌وتى چوارشه‌مه ده‌كات نه‌ك هه‌ينى، بۆيه ده‌بيت سولتان پۆژى پينجشه‌مه 17 ى ره‌جه‌ب / 7 ى ئه‌يلوول گه‌يشتيته ته‌بريز.

بۆ ئەوئە بەشدارى نوێزى هەينى بکات، بینوێه، که چەند بەشیکى مزگەوتە که تیکچوو و فەرمانى داوه چاکى بکەنەوه. دواتر له 20 ى ره‌جه‌ب-15 ئه‌یلوول به‌پێگه‌ى قه‌ره‌باغ گه‌پایه‌وه هه‌وارگه‌ى زستانه‌ى خۆى له پێده‌شته به پێته‌کانى ئەم هه‌ریمه‌ى ئازهریایجان⁽¹⁾. له گه‌پانه‌وه‌یدا سولتان سه‌لیم له ته‌بریز به‌پار دهدات له‌گه‌ڵ خۆى نزیکه‌ى هه‌زار هونه‌رمه‌ند و شاعیر له ته‌بریزه‌وه بگوازیته‌وه بۆ ئیسته‌نبول و هه‌موویان له‌سه‌رای هومایۆنى کارى پێدان⁽²⁾.

وێرای ئەوئە که سوپای عوسمانى له‌جه‌نگى چالديراندا⁽³⁾ شکستى گورچکېرى به‌شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وى گه‌ياند و سولتان سه‌لیم ته‌بریزى داگیرکرد. کاتیک سولتان "ته‌بریز"ى پایته‌ختى سه‌فه‌وى داگیرکرد و ئیسماعیل کشایه‌وه، سوپای عوسمانى له‌شەش رۆژ زیاتر له‌ویدا نه‌مایه و به‌م جۆره عوسمانیه‌کان کشانه‌وه چونکه یه‌که‌مینایه‌تى ئیستراتیجیان بۆ به‌ره‌و‌روو‌بو‌ونه‌وه‌ى به‌ره‌ى ئه‌وروپای رۆژئاوایی و به‌ره‌ى باشوورى بوو له‌شام و له‌میسر⁽⁴⁾. سولتان له (5 ى ئه‌یلوول)⁽⁵⁾ وه‌ك فاتیه‌كان چووه‌ته‌ ناو ته‌بریز.

⁽¹⁾ Hammer-Purgstall J, Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed :1835-1843, p 202-203

⁽²⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، المصدر السابق، ص 218

⁽³⁾ بۆ زانینى پروانگه‌ى میژوونووسانى عوسمانى له‌باره‌ى جه‌نگى چالديران بره‌وه: احمد فریدون بك، منشآت السلاطين، استانبول، 1274، ج (1)، صص 386-389، حیدر جلی، "رۆژنامه"، صص: 369-402، خوجه سعدالدین افندی، تاج التواریخ، ج 4، ص 195 و دواتر، بگه‌رێوه: فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق ص 245.

⁽⁴⁾ وجیه کوثرانی، المصدر السابق، ص 77

⁽⁵⁾ سه‌رچاوه‌كان له‌باره‌ى رۆژى گه‌یشتنى سولتان بۆ ناو شارى ته‌بریز و مانه‌وه‌ى رۆژ و کاتى جیاواز ده‌نوسن.

به گۆرەي گېرانەوۈمىزۈۈيەكان خەلكى شارى تەبرىز بۆ پېشۋازىيى لە سولتان به كۆمەللىك مەلا و پياۋى گەۈرە چۈنەتە پېشۋازى سولتان و فەرشان به مافور بۆ پاخستۈۈ و ديارىي و شتگەلى نايابى گرانەهايان پېشكەش كردۈۈ، وەختابەك سولتان چۈۈتە ناۋ مزگەۈتى تەبرىز، خوتبەي بەناۋ خويندراۋەتەۈ و كاتىكىش خەتتەكە ناۋى ھەر چۈار ئەسحابەي يەكەمى ھىناۋە، ئامادەبۈان داۋيانەتە پرمەي گريان⁽¹⁾.

دۋاى ھەشت پۆز پشۋو دان، عوسمانىيەكان بەشۋېن شوېنې شا ئىسماعىل كەۋتن و تا سەر پروۋيارى رەس لە ئازەربايجان پۆيشتن و لەم نوختە خالەۈە ئىدى سوپاى ئىنكشارى بە بيانۋى ھاتنى سەرماۋسۆلە و كەمبۈنەۈەي ئازۈۈقە ۈەستان، و قازى عەسكەرى ئىنكشارى جەغفەر چەلەبى يەكەم دنەدەرى ئەۋ پاۋەستانە بوۋ، تا ۋاى لىھات سولتان ناچار بوۋ تەبرىز بەجىبھىللىت و لەزىر گۈشارى سەربازە ئىنكشارىيەكانى نەيتۈنى بەردەۋام بى لە دەستبەسەرداگرتنى سەرزەمىنى سەفەۋىيەكان و پۆزى 25 ى رەجەب/15 ى ئەيلۈلى 1514 گەرايەۈە بۆ ۈلانەكەي⁽²⁾. سەرچاۋە مىژۈۈيەكان باسى ئەۈە دەكەن، كە قزلباشەكان كە شكان لە كشانەۈەياندا ئەۈەي لەسەر پىگەيان ھەبوۋ لەناۋيان برد بۆ ئەۈەي عوسمانىيەكان لە ئەگەرى بەرەۈپېشۋەچۈۈنى زياتريان ھىچيان بۆ دەستەبەر نەبى. عوسمانىيەكان كە گىرۈدەبوۈن بەدەست برسېتى و تېنۈيتى و رەۋشى جىۋگرافىيى و ئاۋەۋا. بەلام لەگەل ئەۈەشدا ھەر گەيشتە

(1) موسى بن محمد آل هجاء الزهراي (الدكتور)، المصدر السابق، ص 48

(2) محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص 81، فاضل ييات، الدولة العثمانية في المجال العربي : دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية في ضوء المصادر العثمانية حصرا (مطلع العصر العثماني-اواسط القرن التاسع عشر) مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 2007، ص. 246

تەبریز، بەلام بە مەعنەویاتیکى نزم و سوپا رەتیکردەووە لەووە زیاتر بچیتە
پیشەووە⁽¹⁾.

دوای ئەووە سولتان کشایەووە بو ئەماسیە بو ئەنادۆل و وەرزی زستانی
1514-1515 ی لەویدا بەسەربرد پاش ئەووەی سەرکردە سوپاییەکانی
رەتیانکردەووە لە تەبریز لەناو ناوەندیکی دژ بە عوسمانی بمیتنەووە و سەرباری
ئەووەش کەمى ئازوووقە و زەخیرە بو سوپای عوسمانی ھۆیکەکی دیکەبوو بو
نەمانەووە⁽²⁾. بۆیە بو ئەووەی بەرەو پرووی کیشەگەلی لۆجستیکى نەبنەووە سوپای
عوسمانی ناچاربوو پیش ھاتنەووەی زستان بگەریتەووە و تەبریز بەجیھەلیت و
دوای ئەووە دووبارە شا ئیسماعیل تەبریزی داگیرکردەووە و دەسەلاتى خۆی بو
ھەریمە نیزیکیەکانی گێرايەووە⁽³⁾.

بە کشانەووەی عوسمانیەکان لە تەبریز مەملەتیی سەفەوی-عوسمانی بە
کۆتا نەگەشت. بەغدا کە پایتەختی خەلافەتى عەباسی بوو ھیشتا ھەر
لەبەندەستى سەفەویەکاندا بوو و گۆری ئەبى حەنیفە، دامەزرێنەری مەزھەبى
رەسمیی دەوڵەتى عوسمانی لى بوو⁽⁴⁾. راستییەکەى وێرای ئەووەی، کە جەنگى
چالدىران ئەنجامى زۆر ترسناکى ھەبوو بۆسەر سەفەویەکان بە گشتى و بۆسەر
سەرکردایەتیی شا ئیسماعیل بە تاییەتى ھەبوو⁽⁵⁾، بەلام دوژمنکاریى نێوان

⁽¹⁾ Jean-Paul Roux, p. 395

⁽²⁾ فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي : دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية
في ضوء المصادر العثمانية حصرا (مطلع العصر العثماني -اواسط القرن التاسع عشر)
مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 2007، ص. 23

⁽³⁾ BRUINESSON, M, V., op. cit, p. 143

⁽⁴⁾ وجیه کوثرانی، المصدر السابق، ص 77

⁽⁵⁾ شکستی چالدىران کاریگەراییەکی زۆر گەورەى دەروونی کردە سەر شا ئیسماعیل

هەردوو دەولەتی کۆتایی پێتەهێنا و عوسمانیەکان نەیان توانی ماوەیەکی درێژ لە تەبڕیز بمێننەو، هەروەها نەیان توانی بێمالەیی سەفەوییەکانیش لە ناوێن یان هەتا نفوزیشیان لغاو بکەن. ئەمە واتە جەنگی چالڤێران تەرازووی هێزی لەنێوان هەردوو دەولەتدا نەگۆری گەرچی بۆ بریک کات بەقازانجی عوسمانیەکان شکایەو⁽¹⁾.

لە کلاورپۆژنەیی خۆکێشەوێ خێرایان لە تەبڕیز، وادیار بوو کە عوسمانیەکان ئامانجیان لە لەشکرکێشیە کە لە ناوێردنی هێزی تەواوەتی سەفەویی نەبوو، بە لێکو ئامانجیان دا برانی سەفەوییەکان بوو لە گەڵ مەمالیک و دواي ئەوێ لە ناوێردنی هەر جۆرە هاوکاریە کە لە نێوانیان و ئیحتیوا کردنی جولانەوێ کانی دەولەتی سەفەوییە بوو بە بێ ئەوێ ملکەچ بکری و هەریە کانی داگیر بکری⁽²⁾. لەم دیدگایەو شایانی گوتنە پێویستە ئاماژە بەوێ بکەین، کە جەنگی چالڤێران بە هیچ رێکەوتنێکی ناشتی کۆتایی نەهات، بەلام ئەم جەنگە بوو بە سەرەتای میژووییەکی خۆتیاویی لە پەيوەندیە کانی نێوان هەردوو دەولەتی هاوسیی بەهێز، کە بەردەوام جەنگ و پێکدادانی سنووری و

بەتایبەت ئەو کە پێشتر لە هیچ جەنگێک شکستی نەهێنا بوو و لە هیچ جەنگێکیش کە ئەو بەشدار ببوو تا ئەوکات بریندار نەبوو بوو. زیانی لە جەنگی چالڤێران تەنیا لە دەستدانی بریک لە سەرزەمینی ئێران نەبوو بە لێکو هەر هیچ نەبێ بەلای کەمیەوێ پیرۆزیە کە لە چاوی لایەنگیرەکانیەوێ لەشکان نەهاتوو بوو درزی تیکەوت، بۆیە ئیدی شا ئیسماعیل بەرەو گوشەگیری و جلی رەشپۆشی و میژەر کردنە سەر پۆشت و خووی بە مەینۆشیەوێ گرت و لەوێ بەدوا کاریکی نەکرد شایانی ئاماژە بێ کردن بیت. پڕوانە: محمد سهیل طقوش، المصدر السابق، صص 85-86

⁽¹⁾ طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 56

⁽²⁾ علي إبراهيم درویش، المصدر السابق، ص 129

ئاگر به س و ئيمزاکردنی رېکه و تنامه ی ناشتی و په یمان نامه تاوه کو ئيمزاکردنی په یمان نامه ی دووهمی ئه رزه رۆم (31 ی ثایاری 1847) هه ر به رده وام بوو.

به لام پتويسته ئه و راستيانه ش له به رچاو بگريڼ، که راسته جهنگی چالديران کوتايی به ململانی و جهنگی سه فه وی عوسمانی نه هیتا، به لام ئه وه هيچ له و راستيه ناگورې، که جهنگی چالديران، يان راستر سه رکه وتنی په کلاکه ره وه ی عوسمانی به سه ر سه فه وييه کاندا، وه رچه رخانیک بوو له ميژووی ئه نادۆلی پۆژه لآت و باکووری عيراق (کوردستاني عوسمانی) و دواي ئه و جهنگه پتو ه ستبونی پتچه وانه ی ئه و ده روناوچانه يان ئه و به شانه ی که مابوونه وه به ده وله تی عوسمانی ده ستی پي کرد، به جوریک ده رفه ت له بار بوو و رېگه له به رده م عوسمانيه کان، ويرا ي بریک ناسته نگ که وایکرد عوسمانيه کان نه توانن به ره و ناوه ندی هه ري مه کان و قوله کان پرۆن، کراوه بوو بۆ به سته وه يان به مومته له کاتي ده وله تی عوسمانی. به لکو زياد له وه ش رېگه له به رده میان کراوه بوو بۆ داگیرکردنی هه موو عيراق و ناوچه ی خوره لاتی جهزيره ی عه ره بی⁽¹⁾. ده کری بلیڼ دواي جهنگی چالديران ده وله تی سه فه وييه به ره به ره به شی زورترینی ناوچه کوردیه کانی پورثاواي له ده ست دا.

یه کیک له ئامانجه ستراتیژییه کانی عوسمانی له م جهنگه زیاتر کونترۆلکردنی ته واهوتی ئه نادۆل و داينکردنی سنووری پۆژه لآت بوو له ئه گه ری هه ر هه ره شه یه کی سه فه وی⁽²⁾. دواي جهنگی چالديران، ئاراسته ی سوپاکه ی سولتان سه لیم به ره و میزوپوتامیای سه روو، ولاتی کوردان و سه فه وه ییه کان بوو، که له ویدا هه ري می دیار به کریان دروست کردبوو⁽³⁾.

(1) فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق، 246

(2) عباس حسن الموسوی (کمال السید)، المصدر السابق، ص 44

(3) Jean-Paul Roux, p 397

له پرووی سهربازیشوه و نهو جهنگه بوو بههوی نهوهی عوسمانیه کان دهست بهسهر ههریمگه لیکي گرینگی ستراتیژی دابگرن، که له پیشوو مولکی نیمپراتوریای ثاق قوینلوو بوو و سولتان سولیم توانی دهست بهسهر بهشی رۆژه لاتی بهرزاییه کانئە نادۆلدا بگریت، که دهیروانیه سهر ناوچه کانی رۆژه لات و له پرووی سهربازیه وه بهر بهستیکی سرووشتی بوو له بهرانبهر هیرشی ههر سوپایه که له رۆژه لات وه بیت و بهم جۆره عوسمانیه کان تایی سهربازی یان له ناوچه که به قازانجی خویانه وه گۆری⁽¹⁾.

نابیی تهووش له بیر بکهین، که له پرووی ههژموونی به کییتی ئیسلامیه وه دهولهتی عوسمانی دوای جهنگی چالديران و دوای نهوه سهرکهوتنی بهسهر مه مالیک و دهسته سهر داگرنتی میسر و شام و پاشان حیجاز و یه مهن، دهولهتی عوسمانی کرد به خهلیفه ی تهواوی موسلمانان و داکوکیکاری جیهانی ئیسلامی. بهمه دهولهتی عوسمانی بووه خاوهنی ئامانجگه لیکي ئابووری و ستراتیژی زۆر گرینگ، که سهرچاوهی داها ته که ی زیادی کرد و سوودی لهو تهژموونه تهکنیکیه وه گرت، که له میسر و شام و حیجازدا ههبوو و بنکهی سهربازی نوئی بهردهست کهوت به تایبته نهوانه ی سهر کهناری زهریای ناوه راست و زهریای سوور، تا نهوهی زهریای ناوه راست بوو به ده ریاچه یه کی عوسمانی⁽²⁾. له یه کهم نوژی ههینی دوای داگیرکردنی حه له ب له (1516/8/29) که له مزگهوتی گه وره ی حه له ب بهرپۆه چوو، کاتی که خهتیه که به ناوی سولتان سولیم یه کهم وه کو ("حاکمی ههردوو حهره می پیروژ" خوتبه که ی خوینده وه. دواتر پادشا هاته ناوه وه و وشه ی "حاکم" ی پی گۆری بو "خادیم". بۆیه نهو خهلیفانه ی که له نهوهی عوسمان بوونه وه به شیوه یه کی

(1) حفیظه مفتی و سعیده بوقرة، المصدر السابق، ص 32

(2) محمد عبدالطیف هریدی، المصدر السابق، ص 55

په سمی تا سالی 1924 ناسناوی "خادیمی هردوو حهره می پیرۆز"یان
هه لگرتبوو⁽¹⁾.

دوای جهنگی چالدیران، سولتان سه لیم زستانی 1514-1515 ی له
ئه ماسیه به سهر برد و له گه ل به هاری 1515 ده بوو سهر که و تنه کانی ته و او بکات
و هیز شه کانی به ئاراسته ی داگیرکردنی سهرزه مینه کانی مه مالیک بوو و بو خوی
سهر کردایه تیی له شکرکیشیه کی گه وری کرد بو سهر مه مالیکه کانی ییلادی شام
و میسر و جهنگی (مرج دابق) هاوشیوه ی جهنگی چالدیران یه کیک له و
سهر که و تنه گه وریه بوو، که ئیدی هه موو ییلادی شام و میسری که و تنه
بنده ست. له و ماوه یه دا ییقلی محهممه د پاشا له لایه ن سولتان هوه پاسپیردرا بوو تا
سنووری که وشه نه کانی پۆژه لات بپاریزی له گه ل "هیزه کوردیه کان" و
چاودیری بزو و تنه وه کانی شا ئیسماعیل بکات⁽²⁾. دواتر سولتان فه رمانی به
ییقلی محهممه د پاشا کرد سهر کردایه تیی له شکرکیشی بکات به ئاراسته ی
داگیرکردن و ده سته سهر داگرتنی قه لا و قولله و شاره کانی باشوور پۆژه لات ی
ئه نادۆل، که تا ئه وکات زۆر قه لا و شار هیشتا له بنده ستی حوکمرانی ده و له تی
سه فه ویه بوون⁽³⁾. به م جوړه له هه نگاوی یه که مدا (1515-1518) شاره کانی
دیاربهره کرماردین جه زیره مووسل شنگال ته له عفر و دوا جاریش له سالی
1518 پۆژئاوای عیراق و ناوچه ی عانه و هیت (نایاری 1518) داگیرکران، که
له و یوه ئیدی ده و له تی عوسمانی له نزیکه وه هه ره شه ی له حوکمرانی ده و له تی
سه فه ویه ده کرد له به غدا.

⁽¹⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمه: عدنان محمد سلمان، ص 225

⁽²⁾ J-L Bacqué-Grammont, Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins, op.cit, P.318.

⁽³⁾ طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 202

ئەو ھەر لە سۆنگەى شکستى دەولەتى سەفەوى بوو لە جەنگى چالديران، کە بەشى زۆرى ناوچەکانى کوردستانىش کەوتە ناو بازنى قەلەمپۇرى دەولەتى عوسمانىيەو. سولتانی عوسمانى بەرپۆهبردنى ناوچە کوردەوارىيەکانى بەرەو پرووى سەرۆک و میرە کوردەکان خۆيان کردەو، بەلام بەمەرجىک ئەوان بە پابەندى دەولەتى عوسمانى بمتنەو و سالانە باج و سەرانه بە حوکومەتى عوسمانى بدەن و لەکاتى جەنگەکانىشدا پشتىوانى لە سوپای عوسمانى بکەن⁽¹⁾.

لەسالى 1515 سولتانی عوسمانى لە ئەماسىيەو، مەلا ئىدرىسى بدلىسى (پرووداونووس)، کە ھاوکات سەردەستەى پراوێژکاران (باش مشاور--Bas Musavir) ی سولتان سەلىمى يەکەم بوو بۆ کاروبارى کوردى، بۆ کوردستان پەوانەکرد لەگەل دیارى و بەخشیش بۆ سەرۆکھۆز و سەر خێلە کوردەکان و دەسەلاتى ئەوێ پێدابوو ھەر ھاوپەيمانىيەک، کە ئەو بەچاکى دەزانى با لەگەل میرە کوردەکاندا بىبەستى⁽²⁾. عوسمانىيەکان بەچاوى پەزنامەندىيەو سەيرى کوردستانيان دەکرد. متمانەى سولتان ياوز بە مەلا ئىدرىسى بتلىسى (1452-1520ز) تا ئەو پادەيە بوو وەک سەرچاوەکان باسى دەکەن سولتان

⁽¹⁾ بۆ زانیاری زیاتر لەبارەى ئەنجامەکانى جەنگەکە پڕوانە: د. سعدى عثمان ھروتى، کوردستان والامبراطورية العثمانية دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في کوردستان 1514-1851، دھوک، 2008، ص 43-44.

⁽²⁾ المقدم الشيخ عبدالواحد، الأكراد وبلادهم (تاريخ الشعب الكردي منذ أقدم العصور إلى العصر الحاضر)، المكتبة العلمية، ليک لاهور، باكستان، الطبعة الثانية، 1970، ص 118-119. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەى درێژەى ژيانى ئىدرىس بەدلىسى و پۆلى مێژوویى پڕوانە: عبدالفتاح علي بوتانى، (ادريس البدليسى، دوره واثره في التاريخ الكردي)، مجلة كاروان، العدد (24)، اربيل، ايلول 1984.

سەلیم چەندین فەرمانی سولتانی بە سپیتی بۆ ئیمزا کردبوو تا مەلا ئیدریس بە زانیاری خۆی بە سەر ئەو میر و بەگە کوردانە ی پرېکاتەو، کە بە پەسندیان دەزانیت. شایانی گوتنە مەلا ئیدریسی بتلیسی وێرای سەرکاریی ئەمارەتی بتلیس، کە سەر بە دەولەتی عوسمانی بوو، وەکو والی کوردستانیش وابوو⁽¹⁾.

کاتیک سولتان تەبیری بە جێهێشت بەرەو پوژئاوا بۆ (ئەنادۆل) میرە کوردەکان ئیدریس بتلیسیان ناردە لای سولتان بۆ ئەوێ داوایان لێ بکات ددان بە مافی پشتاوپشتیان بنیت بە سەر زەوی و زارەکانیان، لەگەڵ داوای ئەوێ بە کیک لە میرەکان وەکو بەگلەربەگ لە ناویان دیاری بکات تا بتوانن بەبێ سەرئێشە پێکەوێ دژی قزلباشەکان بۆستەو و لە کوردستانیان دەربەگەن (پتویستە ئاماژە بەو بکری کە پلە ی بەگلەربەگی ناسناویکی سەربازی و مەدەنی گەورە ی عوسمانی بوو لە هەر ویلايەتیک و ئەم وەزیفە تەنیا بۆ کورانی سولتان و جەنەرالە گەورەکان بوو). پاشان سولتان لە ئیدریس بتلیسی پرسی داخۆ کامە میری کوردان شایانی ئەوێ بە هەمووان زیاتر سەرکردایەتی بالای گشتی میرەکانی دیکە بکات، ئیدریسی حەکیم بەم جۆرە ئامۆزگاریی سولتانی کرد: "ئەوان هەموویان بەم شتێوە ی بە شتێوەکی دیکە وەک یەکن، هێچیان سەر بۆ ئەو دیکەیان دانانویستن. لە پێتتاو ئەوێ خەباتیکی یە کگرتوانە و یە کگرتوو هەبێ دژ بە قزلباشەکان و پتویست دەکات دەسەلاتی کوردیناتوریی بدریتە دەست خزمەتکاریکی دەربار، کە هەموو میرەکان گۆی پاپەلی بن". بەم شتێوە بوو کە: بێقڵی محەممەد پاشا لە پوژەلات وەک بەگلەربەگی کوردستان مایەو⁽²⁾.

⁽¹⁾ إبراهيم الداقوقي (د)، أكراد تركيا، دار ثاراس، ط 2، أبريل، 2008، ص 6

⁽²⁾ BRUINESSON, M, V., op. cit, ppm143-144

مهلا ئیدریسی بتلیسی هه موو کۆششی بوو به گ و میره یلی کورد بخاته ژیر قه له مړه وی عوسمانیه وه، سه ره تا توانی میره یلی برێک له هه ریمه کان رازی بکات بۆ ملکه چبوونیان بۆ سولتانی عوسمانی. له سه ره تادا توانی حاکمی سۆران، میر سه ییدی کوری شا عه لی رازی بکات و بیخاته ژیر فه رمانی سولتان و هانی دا ئه ربیل له ده ستی سه فه ویه کان ده ربه یتێ. هه روه ها میر سه یفه ددینی حاکمی نامیدی و کوره که ی میر سولتان حوسینی هینایه پال عوسمانیه کان و ئه و دیاریانه ی که سولتانی عوسمانی بۆی نارد بوو، بۆی نارد. له کۆتایدا مه لا ئیدریس توانی میره یلی جه زیره ی ئه بن عومه ر، جه سه نکیف، سهر د، بتلیس، حیزان ملکه چیی ده وه له تی عوسمانی بکات⁽¹⁾.

مه لا ئیدریسی بدلیسی سه رده سه تی راوێژکارانی کاروباری کوردی سولتان سه لیمی به که م بوو، به گوێره ی رێککه وتنی ک ناویرا و توانی پالېشتی میر و سه روکه کورده کان بۆ ده وه له تی عوسمانی دا بن بکات بۆ ئه وه ی ئه و میره کوردانه ده سه به رداری ده سه لاتی راسته قینه ی خۆیان بن به سه ر میرنشین و هۆزه کانیان. به گوێره ی فه رمانی کی سولتانی له سولتان سه لیمی به که مه وه که به و پێه ددان به قه واره کوردیه کان داده نی له گه ل گه رهن تی سه ره خۆیی بوونی ناوخۆیان. جا به راستی ناوچه کوردیه کان راسته وخۆ ملکه چ نه بوون بۆ سیستمی کارگیری عوسمانی به لکو هه ر له ژیر حوکمی سه روک و میره ناوخۆیه کان بوون، که به پێه ندی (وه لا) به ده وه له تی عوسمانی به سترابونه وه⁽²⁾. وا به دیارده که وی، که له ژیر پرووناکی رێکه وتنامه ی سه لیم-

(1) فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق، ص 247

(2) الدكتور شاکر خصباک، الكرد والمسألة الكردية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الثانية، بیروت، 1989، ص 32.

Creasy, Edward S, History of the Ottoman Turks, London, 1878, New Published, Khayats Beirut 1961, p.447

بتلیسی، نیتوان (کۆشکی سولتان و میرو به گه کورده کان) به نیتوهندگیری ئیدریسی بتلیسی هه موو هه ریمه و ناوچه کانی ویلایه تی دیاربه کر به ده زگای ناوهندی به گله ربه گی به سترانه وه و و دابه شی سهر تۆزده (19) سنجاق کرا، که یانزه یان (11) پشیان ده وتن سنجاقی عوسمانی و هه شت (8) پشیان پشیان ده وتن سه سنجاقی سه ربه خۆ، که له لایه ن میرنشینه کوردیه کانه وه به رپۆه ده بردران و ئه م دابه شبوونه دواتر به قانوننامه یه ک له لایه ن سولتان سلیمانی قانونیه وه چه سپێندرا⁽¹⁾. به م جۆره ویلایه تی دیاربه کری زۆرینه ی کورد هه ر له ده ورانی سولتان سه لیمه وه کرا به دوو جۆره ولایه ت به قسه ی ئۆزتونا وته نی " ویلایه ته کانی عوسمانی" که ئه سه نه بوو میری ویلایه ته کانی دیاری ده کرد و "ویلایه ته کوردیه کان"، که درابوونه به گه واتی کورد و به شیوه یه کی پشتاوپشت و بۆ یه ک خیزان به ناوی (یوردلک)، یا (ئوجاقلق)، له سه ر بنه مای ملکه چیان بوو له حاله تی جه نگ بۆ به گله ربه گی دیاربه کر دانراو له لایه ن ناوهنده وه⁽²⁾.

ده وله تی عوسمانی به شیوه یه کی په سمیی ناوی (حوکوومه ت) ئی به سه ر قه واره کوردیه گرینه که کاندای بری بوو، و ناسناوی (سربست میر میران) واته به گله ربه گه واتی ئازادی به سه ر میره کورده کاندای به خشی بوو. به لام خاله کانی ئه و رپککه وتنامه مۆرکراوه له نیتوان میرانی کورد و ده وله تی عوسمانی گرینگترین بهنده کانی بریتی بوون له: پاراستنی ئازادی قه واره میرنشینه کوردیه پشتاوپشتیه کانیان. له به رانه ر ئه مه شدا میرو به گ و سه رکرده کورده کان

(1) Hamit BOZARSLAN, Diyarbakir, In FRANÇOIS GEORGEON, NICOLAS VATIN, GILLES VEINSTEIN Dictionnaire de l'empire Ottoman - XVe-XXe siècle, Paris, 2015, p.365

(2) محمد جمال باروت، الصراع العثماني-الصفوي، ص 122

*Hukumet

**Serbest Miri-Miran

له سهريان بوو به هتيزی خۆيانه وه به شداری له جهنگه کانی ده ولته تی عوسمانی بکه ن و سالانه بریک پاره وه ک نیشانه ی پینه ندیی و پاشکویا به تیان بو ده ولته تی عوسمانی بدن و ده بوو ده ولته تیش ده بوو له کاتی مه ترسی و هه ره شه ی ده ره کیدا پارێزگاری له م قه واران به کات⁽¹⁾. به چاوپیدا گێرانیکی گشتی بۆ سه ره بنده کانی ته م ریککه وتنامه یه ته مانه مان بو پروون ده بیته وه:

ئه لف: ددانپانانی عوسمانیه کان به قه واره کوردیه کان و سه روکھوزه کان له به ره ته وه ی پشتر زانیاریان بووه له سه ره سروشتی پینه ندیی لای کورد.

بێ: ته م ددانپانانه به م شیوه بوو به سۆنگه ی یه کیتییه کی فیدرالی له نیوان کوردستان و ده ولته تی عوسمانی له جهنگه کانی دژی لایه نه کانی تر له گه ل ده سه به رکردنی سه ره خۆیی ناو خۆیی بو کورده کان.

جیم: ده ولته تی عوسمانی سه رچاوه یه کی نوێی بو خه زینه ی خۆی دا بین کرد، ته نیا به پینه ندیی پرووکه شانه ی کورده کان، بێ ته وه ی ته مه بیته هۆی له پروودامان بو کورده کان⁽²⁾. ته م ریککه وتنامه یه یه که مین هاو په یمانیتی نیوان کورد و عوسمانی بوو و یه که مین هه نگاوی دزه کردنی نفووزی تورکی بوو بو ناو چیا و پیده شته کانی کوردستان⁽³⁾. له ماوه ی ساله کانی 1515-1516 و له کاتی پا په رینی کورد و به پالپشت و پشتگیری سوپای موحه مه د بیقلی پاشا، به شیکی

(1) د. سعدی عثمان هروتی، کوردستان والامبراطوریه...، ص 65-66، ههروه ها: د. سه عدی عوسمان هروتی، چه ند لایه نیککی میژووی پامیاری و کومه لایه تی و ئابووری...، ل 35-36. بو زانیاری زیاتر له به ره ی ته م ریککه وتنامه یه پروانه ی هه ردوو سه رچاوه ی سه ره وه.

(2) د. عباس اسماعیل صباغ، تاریخ العلاقات العثمانية-الایرانية، الحرب والسلام بین العثمانيين والصفویین، منشورات، دار النفاس، الطبعة الثانية، بیروت، 2011، ص 132

(3) المقدم الشيخ عبدالواحد، الاکرا د..... هه مان سه رچاوه ی پشوو، ص: 119

گه و ره ی ناوچه کانی کوردستان له سه فه و ییه کان پاک کرایه وه و ناوچه که سه رله بهری بوو به ناوچه ی نفووزی ده ولته تی عوسمانی⁽¹⁾. له نیسانی 1516 سوپای عوسمانی دیار به کری داگیر کرد⁽²⁾ و بیقلی محمه د پاشا له جهنگی نزیک قوچ هه سار⁽³⁾ (1516/5/4) له دووری 15 کیلومه تر له خوارووی پوژئاوای ماردین⁽⁴⁾ بهرگری سه فه و ییه کانی تیکشکاند و بوو به به که م والی نه یاله تی دیار به کر له ده ولته تی عوسمانی⁽⁵⁾. جهنگی سه رکه و تووی نزیک (قوچ هه سار) سه رکه و تینکی گه و ره بوو و پیگه ی بو داگیر کردنی زور شار و قه لای دیکه وهك (ئهرغن، شنگال، ته له عفر، جهرمیک، سوورهك، پیره جهك و ماردین) خووش کرد⁽⁶⁾ و نفووزی عوسمانی بو باکوور و پوژئاوای کوردستان له گه ل به شینکی گه و ره ی باشووری کوردستان دریز بووه. له سه روبه ندی

⁽¹⁾Jean-Louis Bacqué-Grammont: « L'apogée de l'empire (1512-1606) », In Histoire de l'empire ottoman, Paris, Fayard, 1989, p.143.

⁽²⁾ به گویره ی هاممر گه مارووی دیار به کر له سالیك زیاتری خایاندووه و کورده کان نزیکه ی پانزه هه زار قوریانیان داوه یان به هو ی په لاماری به رده وام دژ به دوژمن یان به هو ی نه خو شیه وه، پروانه:

Hammer-Purgstall J, op.cot, p.225

⁽³⁾ هه ندیک سه رچاوه پیان وایه شه ره که له (قه ره غین ده ده) بووه نهك (قوچ هه سار)، که ده که وینه نزیک (قوچ هه سار) له دووری 17 کیلومه تری باشووری پوژئاوای ماردین، له نیتوان توورفه و نه سیین، پروانه: علی شاکر علی (أ.د)، ولاية الموصل العثمانية، المصدر السابق، ص 54

⁽⁴⁾ پوژی 1517/4/7 شاری ماردین که وته بنده ست ده ولته تی عوسمانی.

⁽⁵⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمه: عدنان محمد سلمان، ص 220

⁽⁶⁾ کامیران عبدالصمد الدوسکی، کوردستان فی العهد العثماني، الدار العربية للموسوعات، بیروت، 2006، ص 17

هێرشه‌کانی سولتان سلیمانی قانونی (1520-1566) چه‌ند ناوچه‌یه‌کی دیکه له کوردستان خراپه پال بازنه‌ی نفووزی عوسمانی، هه‌روه‌ک دواتر باسیان لی ده‌که‌ین. ده‌کرێ بلیین هۆکاری سه‌رکه‌وتنی مه‌لا ئیدریسی بتلیسی له‌مباریه‌وه تاسیری جه‌نگی چال‌دیران بوو، عوسمانیه‌کان له‌و جه‌نگه‌دا سه‌رکه‌وتوو بوون و هه‌یچ گومانیک له‌وه‌دا نه‌بوو، که به‌ره‌و ناوچه کوردیه‌کانیش دین و نه‌و ناوچانه‌ش بۆخۆیان تووشی لیکترازانی سیاسیی بووبوون، میره‌یلی هه‌ریمه بچووکه‌کان هه‌یچ بژاردیه‌کی دیکه‌یان نه‌بوو جگه له‌ ملکه‌چبوون بۆ هێزی سه‌رکه‌وتوو. سه‌رباری نه‌وه‌ش، مه‌لا ئیدریس بۆخۆی شاره‌زاییه‌کی زۆری له‌باره‌ی ره‌وشی سیاسیی و کۆمه‌لایه‌تی نه‌و ناوچانه هه‌بوو و خۆی کۆری ناوچه‌که بوو و خه‌لکی (بتلیس) بوو به‌دیاریکراوی، له‌ خزمه‌تی ده‌وله‌تی ئاق قۆینلوو دابوو به‌ره‌له‌وه‌ی سه‌فه‌ویه‌کان داگیرى بکه‌ن⁽¹⁾.

به‌م شیویه ده‌بینین نفووزی عوسمانی گه‌یشه باکوور و پۆژئاواى کوردستان له‌گه‌ڵ به‌شیکى گه‌وره‌ی باشووری کوردستان. دواتر له‌دریژه‌ی هێرشه‌کانی سولتان سلیمانی قانونی (1520-1566) چه‌ندین ناوچه‌ی دیکه‌ی سه‌رزهمینی کوردستان که‌وتنه ناو بازنه‌ی نفووزی عوسمانی هه‌روه‌کو دواتر ده‌چینه سه‌ر باسکردنیان. ده‌توانین بلیین که کورد به‌شدارییه‌کی چالاکی هه‌بووه له‌ هه‌موو شه‌ره‌کانی سوپای عوسمانیدا، تا نه‌و پاده‌یه‌ی که به‌پیتی قسه‌ی هه‌تندێ له‌ میژوونووسان هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌مه‌وه، که شه‌ری عوسمانی-سه‌فه‌وی هه‌لگیرساوه شه‌پێک نه‌بووه خۆینی کوردی تیدا نه‌پژاڤی⁽²⁾. سوپای عوسمانی جگه له‌شه‌ر له‌گه‌ڵ فارس و پرووس، هه‌ر به‌ کورد شه‌ری کوردیشی کردووه و په‌لاماری کوردی داوه هه‌ر بۆ نموونه "به‌شیکى

(1) فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق، ص 248

(2) د. شه‌مسی موحه‌مه‌د نیسکه‌نده‌ر، هه‌مان سه‌رچاوه، لا: 90

زۆرى ئەو ھىرشەي ئەحمەد پاشا كىردوويەتە سەر كوردانى مېر عەبدال خانى بدلىس ھەر لە كوردەكان خۆيان بوون و تەنانەت ئەوليا چەلەبى باسى ئەو دەكات كە پاشا نىگەرانىي ئەوئى ھەبوو نەوئى كوردەكانى ناو سوپاكەي لىي ھەلگەرپىنەو⁽¹⁾ و بۆ ئەم مەبەستە جاسووسى بەسەريان دانابوو، ئەگەر كىشانەو كۆنترۆليان بىكەن. جىمس پىدز دەللى پىكھاتەي سوپاي عوسمانىيەكان لەوھىرشەدا زۆربەي كورد بوون و كرابوونە كەوا سوورى بەر لەشكرى عوسمانى⁽²⁾ و لە دىمەنىكى كارەستبارى نەتەوئىي كورد پەلامارى كوردى دەدا و كوردى دەكوشت و مالى كوردى تالان دەكرد.

پەنگە بۆ تىگەيشتن لە بەشداری كورد لە سوپاي ھەردوو دەولەت بە نمونە ھىتاو بۆ وردكردنەوئى وئەكە گرینگ بى ئەو بەدىارىخەين، كە لەسەرەتاي سەدەي تۆزدەھەم تەنيا لە دەولەتى ئىران و لە دەورانى حوكمرانىي فەتەلى شا (1797-1834)، دەولەتى قاجار سوپايەكى بەژمارە كەمى ھەبوو، كە لەلايەن تەنيا 35.000 سى وپىنج ھەزار سوارە و 10.000 پىادەي ھەبوو، كە لەلايەن ھۆزەكان دەخرانە بەردەستى شاكانى قاجار⁽³⁾. لە ناوەرەستى سەدەي تۆزدەھەم ژمارەي سوپاي دەولەتى قاجار گەيشتە 80.000 ھەشتا ھەزار تەنگەچى، كە بەشداری كورد لەو سوپايە لە ئۆستانى كوردستانەو بەتەنيا 15.000 پانزە ھەزار تەنگەچى بوو و ھەروەھا لە سوپاي (قشونى سوارى) قاجارى، كە سوپايەكى غەيرە نىزامى بوو ژمارەكەي 190.000 سەد و نەو ھەزار جەنگاوەر بوو، لەو ژمارەيە جەنگاوەرانى كورد لەناو ئەو سوپايە تەنيا لە ئۆستانى كوردستان

⁽¹⁾ بوار نۆرەدين، ھەمان سەرچاوە، ل 106

⁽²⁾ بوار نۆرەدين، ھەمان سەرچاوە، ل 106

⁽³⁾ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *Histoire de l'Iran contemporain*, Ed. La Découverte. Paris, 2010 P.8

20.000 بیست ههزار سواره بووه⁽¹⁾، که مهزنده دهکری ژماره‌ی گشتی زۆر له‌وه زۆرتیش بێ ته‌گه‌ر ژماره‌ی کورد به وردی له ئۆستانه‌کانی خوراسان و نازه‌ربایجانیش بژمێردرێن.

هه‌ر له‌باره‌ی سوود وه‌رگرتنی ده‌وله‌تی عوسمانی له کورده‌کان له شه‌ره‌کانی له‌گه‌ڵ دوژمنه ته‌قلیدییه‌که‌ی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی، جیگه‌ی خۆیه‌تی لێره‌دا نه‌وه وه‌بیربه‌یتینه‌وه، کاتیک سولتان سولیمانی قانونی (1520-1566ز) په‌لاماری ولاتی ئێران و به‌غدا‌ی دا ساڵی 1534 له‌گه‌ڵ خۆیدا بریک میر و سه‌روک‌هۆزه کورده‌کانی له‌گه‌ڵ خۆیدا برد و هۆزه‌کانیانی به‌دریژی سئووری هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی سه‌فه‌وی نیشته‌جێ کرد و کورده‌کان ده‌ستیان کرد به دروستکردنی قه‌ل‌ا و شووره بۆ پاراستنی سنوور و خاکی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌به‌رانبه‌ر شال‌ا و په‌لاماری ئێرانی و گورجیه‌کان، به‌م بۆنه‌به‌وه سولتان سولیمانی قانونی شانازی به‌کاره‌که‌یه‌وه کردووه و گووتویه، که دیواریکی له (گۆشت و خۆین) دروست کردووه، که دوژمن ناتوانی پێیدا به‌ریته‌وه⁽²⁾. ده‌گێرینه‌وه وه‌ختایه‌ک سولتان سولیمان گه‌رایه‌وه ئیسته‌نبول دایکی پرووی ده‌می تیکرد و پێی گوت:

"کۆرم واتۆ گه‌راپته‌وه، به‌لام ئاخۆ له‌مه‌ودوا گورج و قزلباشه‌کان هێرش ناهێنه سه‌ر مه‌ل‌به‌نده‌کان؟. سولتان له‌وه‌لامدا گوتی: "دایکه دیواریکی پته‌وم له‌نیوان ئیمپراتۆری عوسمانی و ده‌وله‌تانی گورج و عه‌جه‌مدا دروست کرد، دوژمن ئێتر پێی نا‌کرێ هیچ زیانی‌کمان بێ بگه‌ییتێ". دایکی پرسى: "چۆن

⁽¹⁾ F. Colombari, Organisation actuelle de l'armée Persane (quelques détails sur l'Etat des frontières turco-persane) in *Le Spectateur militaire*, 15 février 1854, p.669.

⁽²⁾ ی.أ.فاسیلیفا (الكتاب الضائع عن تاریخ الكردي)، ترجمه کاروان کادانی، مجله (گولان العربی)، العدد (58)، اریل، اذار 2001، ص 95

توانیت لهو مهودا دريژده دا ديوار دروست بکهیت؟. سولتان له وهلامدا پتی گوت: "دایکه من تهو دیوارهم له گوشت و خوین دروست کردووه. به پیره بردنی تهو ناوچانه به رهو پرووی هۆزه کورده کان کردوته وه... دوژمن ناتوانی زه فهران پی به ری و بگاته ناو دهوله تی ئیسلام"⁽¹⁾. ههروه ها له هۆیه کانی دیکه ی نیشته جیکردنی کورده کان به دريژایی سنووری نیوان ئیران و دهوله تی عوسمانی تهوه بووه، که هه موو هۆزه کوردیه کان هه زیان له جهنگ بووه و به هه موو هه ماسه تیکه وه به شدارییان تیدا کردووه و تهوه سه رباری هه بوونی دوژمنکاری و کیشه وشه ری نیوان خویان⁽²⁾. شایانی گوتنه وهك سه رچاوه میژوویه کان ده یگپرنه وه میر و به گه کورده کان هه ر ته نیا به وه نده ده سته ردار نه بوون، که جاری پینه ندیی (ولاء) خویان بو سولتانی عوسمانی پابگه یه نن، به لکو کوششیان کرد بو له ناو بردنی ده سه لاتی سه فه وی له ناوچه که و گۆرینی به ده سه لاتی عوسمانی. بو نمونه حاکمی به ختی جه زیره و مووسلی له ده ست سه فه وییه کان سه نده وه و ده سته سه رداگرت، ههروه ها حاکمی سوران سه ید به گ، هه ولیر و که رکووکي له ده ست سه فه وییه کان سه نده وه و به ناوی سولتانی عوسمانی له مزگه وته کان خوتبه ده خویندرايه وه⁽³⁾. به م چه شنه هه ر به راستی کوردستان بوو به دیواریک له خوین و گوشت و ناوچه یه کی تامپۆنی بو پاراستنی سنووری دهوله تی عوسمانی له به رامبه ر هیرشه کانی دهوله تی سه فه ویدا. سه رباری هه موو ته مانه کوردستان هه میشه شوینی به یه کگه یانندی هیله کانی پشته وه بووه بو سوپای عوسمانی بووه.

⁽¹⁾ شهرفنامه، بهرگی یه کهم، چاپی رووسی، پیشه کی لا: 54 (له د. که مال مه زههر نه حمه د، میژوو، به غدا، 1983، لا: 130 راگویتزراوه ته وه).

⁽²⁾ ی.أ. فاسیلیفا، المصدر السابق، ص 95.

⁽³⁾ فاضل بیات، الدولة العثمانية في المجال العربي، المصدر السابق، ص 247-248.

دهولته عوسمانی سنووری پوژهه لاتی خوی به وه زامنکرد به وهی میرنشینه کورده کانی کرد به دیواریک که تا رادهیهک دهپاراست له نهگه ری هر هیرشیک له لایه ن دهولته سیهویه⁽¹⁾. راستیه که ده کری بلین ریکه وتنامه ی سولتان سه لیم و میره کورده کان زیاتر ریکه وتنیک ی هاو مهزه بی سوونی بوو دژ به هه ژموونی شیعه گه ری (سه فیه ی) و جگه له پیدانی رۆلی پاسه وانیکردنی سه رزه مینی عوسمانی و پاراستنی به رزه وه ندی تاییه تی میره و به گه کورده کان بو کورد هیچ ده سته که وتنیک ی سیاسی تیدانه بوو. دوا ی نزیکه ی نیو سه ده له ململانی و جهنگی خویناوی، بو یه که مجار هه ردوو ده ولته له په یماننامه ی نه ماسیه دا 1555، له سه ر چند خالیک په یماننامه یه کی ناشتی کاتیان دروست کرد. به لام نه م په یماننامه یه نه یوانی له 23 سال زیاتر جهنگی خویناوی نیوان هه ردوو ده ولته رابگریت. له باسه کانی دادی له په یماننامه ی نه ماسیه وه تا په یماننامه ی سه راو باس ده که ی ن، به تاییه ت نه وه ندی پیوستی به باسه که ی نیمه وه هیه، واته شوینی کورد له په یماننامه و کیشه کانی سنووری ئیرانی عوسمانیدا.

⁽¹⁾ د عباس اسماعیل صباغ، تاریخ العلاقات العثمانية الإيرانية، الحرب والسلام بین العثمانيين والصغویین، منشورات، دار النفاس، الطبعة الثانية، بیروت، 2011، ص 134

2-3: له په‌یماننام‌ه‌ی نه‌ماسیه‌وه

1555- تا په‌یماننام‌ه‌ی سه‌راو- 1618

دوای مردنی شا ئیسماعیل (نایاری 1524). کورپه‌ک‌ه‌ی ته‌هماسپ (1524-1576) که ته‌مه‌نی ده سالان بوو جیگ‌ه‌ی گرت‌ه‌وه و بو ماوه‌ی زیاتر له نیوه سده حوکمرانی کرد. له و ماوه‌یه‌دا ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه له ژیر هه‌ره‌شه‌دا بوو و شا ته‌هماسپ ناچار بوو چهن‌دین جه‌نگ به‌ریوه بیات. له نیوان 1524 و 1540 به‌ره‌و پرووی ئۆزبه‌که‌کان بووه، که له دوو تی‌هه‌لچوونه‌وه‌دا له 1529 و 1536 ئۆزبه‌که‌کان هی‌رات یان گرت ب‌ی‌ ته‌وه‌ی بتوانن له‌ناویدا بم‌یتنه‌وه. له 1540 تا 1548 شا ته‌هماسپ له جۆرجیا جه‌نگا، پرس‌ی گرینگ بوو کۆنترۆل‌کردنی قه‌وقاز، که هم بوو ئیرانییه‌کان و هم بوو عوسمانیه‌کان پرس‌یکی سه‌ره‌کی بوو. له‌به‌رانبه‌ر زۆری سوپای عوسمانی، 200.000 جه‌نگاوه‌ر و 300 توپخانه، شا ته‌هماسپ ته‌نیا 7000 جه‌نگاوه‌ری له‌بنده‌ست بوو، بویه له‌به‌رانبه‌ر پرویه‌روو بوونه‌وه‌ی به‌ره‌وروو، شا ته‌هماسپ تاکتیک‌ی سووتما‌ک‌کردنی زه‌وی په‌یره‌و کرد⁽¹⁾.

⁽¹⁾ Francis Richard, Le siècle d'Ispahan, Gallimard, Paris, 2007 pp.22.23

شا ته هماسپی به کهم کاتیک عهرشی ده وله تی سه فه وی گرتنه ده ست، ده سالی به که می ده سه لاتی پربوو له پشیوی و ململانی نفوز له نیوان سه رکرده قزلباشه کان. ململانی نیوان ده وله تی عوسمانی و سه فه وی به کوتایی نه گه یشتبوو و کهش و هه وایه کی دوزمنکارانه له نیوانیندا بوو و عوسمانیه کان هه میسه سه فه ویه کانیاں به وه تۆمه تبار ده کرد دژ به ده وله تی عوسمانی چالاکی ده نویتن به تاییه تی له ئەنادۆل. دوا ی بیست سال له داگیرکردنی به شیکی گرینگی خاکی کوردستان و عیرا قی عه جه می و عه ره بی له لایه ن ده وله تی عوسمانیه وه، سالی 1534، سولتان سلیمانی قانونی (1520-1566 ز) به سوپا بیشوماره که یه وه له شکرکیشی به ره و که وشه نی ده وله تی سه فه وی ده ست پی کرد و ئەمه بوو به سۆنگه ی ترس و توقین له ده رباری سه فه ویدا. هه لمه تی دووه می سولتانی بۆسه ناوچه که، که سولتان سلیمانی قانونی خۆی سه رکردایه تی ده کرد و له میژووی عوسمانیدا به (عراقین سفری) واته هیرش بۆسه هه ردوو عیرا قی عه ره بی و عیرا قی عه جه می ناسراوه له کوتایی (1534) ده ستی پی کرد⁽¹⁾.

سولتانی عوسمانی له 18 ره ییعو له وه لی 941 ک/ 27 ی سپتامبه ری 1534 گه یشته ته بریز و خه لک به هه موو شکۆیه که وه پیشوازیان لی کرد. پاشان پرووی له به غدا کرد و به ره وه ی سولتان بگات بۆ به غدا، ئیبراهیم پاشای سه دری ئەزه م و سه ر عه سکه ری له شکر عوسمانی پیش گه یشتنی سولتان به پی که وتن بۆ داگیرکردنی به غدا⁽²⁾.

سولتانی عوسمانی سلیمانی قانونی له پۆزی 22 ی جومادی به که می 941 ی کوچی 30 ی تشرینی دووه می 1534 چوو له ناو به غدا و تا وه رزی به هار هه ر

(1) طه ثلجی الطراونة، المصدر السابق، صص 208-209

(2) محمد فريد بك، تاريخ الدولة العلية العثمانية، مؤسسة هنداوي عام ٢٠١٤، ص. 125

له ویدا مایه وه و له و ماوه یه دا زیاره تی گلکۆی ئیمام ئه بی حه نیفه ی کرد، که شا ئیسماعیل له کاتی ده سته سه رد اگرتنی به غدا گۆره که ی ده ره یتابوو، سولتان دووباره به شکۆوه گلکۆکه ی نووژه نکرده وه ههروه ها زیاره تی مه قامی ئیمام موسا کازم و گلکۆی شیخ عه بدولقادی گه یلاتی کرد و زیاره تی مه شه ده ی ئیمام عه لی له نه جه ف و مه شه ده ی کۆره که ی حوسینی له که ره لا کرد و ههروه ها بۆ ته به روک زیاره تی کۆمه لێک مه قاماتی تری کرد⁽¹⁾. شایانی ئاماژه پێدانه، که سولتان سولیمانی قانوونی له له شکرکیشه که یدا بۆ سه ره به غدا توانی به بی جه نگ و به سه رکه وتوویی به چیه ناو شاره که دوای ئه وه ی حاکنه سه فه ویه که ی به غدا، موحه مه د خان ته که لوو پای کرد، به م شیوه یه به بی هیچ به ره نگارییه ک ویلایه تی به غدا داگیرکرا. سولتان ماوه ی چوار مانگ له به غدا مایه وه و هه موو کاروباره کانی ریکخست و له 28 ی په مه زانی 941 ک/2 ی نیسانی 1535 به خۆی و به سوپا که یه وه به ری که وته وه بۆ ته بریز به ناو ولاتی کوردان و هه ری می مه راغه و له دوای خۆی له به غدا سلیمان پاشا، یه کیلک له سه رکرده کانی سوپا که ی کرد به والی به غدا و به خۆی و هه زار سه رباز بۆ پارێزگاری کردنی شاری به غدا مانه وه. سولتان به خۆشی پوژی 4 ی موحه په می 5/942 ی ته مموزی 1535 گه یشته وه ته بریز و پانزه پوژ له ته بریز مایه وه بۆ دامه زراندنی والی ئه و شارانه ی تازه داگیری کردبوون و بۆ ریکخستنی کاروباریان. دوای ئه وه سولتان گه پرایه وه بۆ ئیسته نبوول و پوژی 14 ی په جه بی 8/942 ی کانوونی دووه می 1536 گه یشته وه ئیسته نبوول⁽²⁾. شایانی گوته که ده ولته ی عوسمانی له ده ورائی سولتان سلیمانی قانوونی (1520-1566) له و په ری به هیزی خۆیدا بوو و له و ماوه یه دا ده ولته ی

⁽¹⁾ طه ثلجي الطراونة، المصدر السابق، صص 58-59

⁽²⁾ محمد فريد بك، تاريخ الدولة العلية العثمانية، مؤسسة هنداوي، ٢٠١٤، ص. 125

عوسمانی چوار جاران هیترشی برده سەر ئازەربایجان لە سەڵەکانی 1533-1534 و 1534-1535 و 1548 و 1553 و ھەر لە ماوەی ئەم ھێرشانەش بوو عوسمانییەکان توانیان لە سالی 1534 بەغدا داگیربکەن و زیاد لە چەند جارێکیش پایتەختی دەولەتی سەفەوییە داگیر بکەن. بۆیە شا تەھماسپ برباریدا پایتەختەختی دەولەتی سەفەوییە لە تەبەریزەو بەگۆزیتەو بۆ قەزوین (1548-1549)⁽¹⁾. بەلام ئێران وەک کارەسات سەیری داگیرکردنی بەغدا دەکرد و پیتی وابوو مێژۆپۆتامیا بەشیکە لە خاکە و شارە پێرۆزەکانی کەربەلا و نەجەفی لە دەست داو⁽²⁾.

دوای یەکەم داگیرکردنی عوسمانی بۆ ویلايەتی بەغدا (1534ز) لەوکاتەدا شیخی عەرەبان راشد ئەلمەغامس-شیخی ھۆزەکانی مەنتەفیک-، کە ئەوکات حوکمرانی بەسەری دەکرد، ملکہچی خۆی بۆ سولتانی عوسمانی راگەیاند و بەم شیوەیە (بەسەر)ش بە ئاشتی بوو بە بەشیک لە مومتەلەکانی دەولەتی عوسمانی و شیخ راشد وەک حاکمی بەسەر مایەو، بەلام دەبوو لە نوێژی خوتبە و پارەدا ناوی سولتان بیات، بەلام دواتر سالی 1546 بەسەر راستەوخۆ لەلایەن سوپای عوسمانییەو داگیرکرا⁽³⁾. بەم جۆرە لەنیوان زنجیرەکان لە ھێرش و لەشکرکێشی 1534 (940-41 ک) و (952/1546-53 ک)، عێراق بە پایتەختی کۆنی عەباسییەکانیشەو، مینای بەسەر، لە کۆتاییدا بوون بە ھەریەکە عوسمانی⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ إبراهيم خليل أحمد (د)، و خليل علي مراد (د)، المصدر السابق، صص 25-26

⁽²⁾ Jean-Paul Roux, pp. 99-398

⁽³⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 23-24.

⁽⁴⁾ ثريا فاروقي، الدولة العثمانية والعالم المحيط بها، دار المدار الاسلامي، 2008، ص 87

به شیوه‌ی کی گشتی له‌دوای داگیرکردنه‌وه‌ی به‌غدا له‌لایه‌ن ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه تاوه‌کو سالی 1548 هه‌ردوولا مه‌به‌ستیان بوو و ویستیان په‌وشی هه‌نووکه‌یی نیوانیان بپاریزن و نه‌شه‌ر و نه‌ناشتی وه‌کو خۆی به‌یله‌نه‌وه. راستیه‌که‌ی شه‌ری عوسمانیه‌کان له‌گه‌ل ئه‌وروپاییه‌کان (ئابلۆقه‌ی قیه‌ننا له‌لایه‌ن تورک له 1529) تا سالی 1547 جه‌نگی عوسمانیه‌کانی له‌گه‌ل ئیران ه‌یورکرده‌وه و ته‌نیا دوو جه‌نگی کورتی 1533-1534 و 1553-1554 پرویان دا که‌ دواتر به‌رێکه‌وتنامه‌ی ئه‌ماسیه‌ کۆتایی هات⁽¹⁾.

له‌ سالی 1547 ئه‌لقاس میرزا، برای شا ته‌هماسب، که‌ ئه‌وکات به‌گله‌ربه‌گ بوو به‌سه‌ر ناوچه‌ی شیروان له‌ دژی براکه‌ی، شا ته‌هماسب وه‌ستایه‌وه، سوپای سه‌فه‌وی ه‌یرشی کرده‌ سه‌ر به‌لام ئه‌لقاس میرزا رابکرده‌ ناو خاکی ده‌وله‌تی عوسمانی و له‌وئ هانی سولتانی عوسمانی دا ه‌یرش بکاته‌ سه‌ر ئیران. له‌ 1548-1549 به‌سوود وه‌رگرتن له‌ راپه‌رینی ئه‌لقاس میرزا، سولتانی عوسمانی، سولتان سولیمان په‌لاماری ئیرانی دا. سوپای عوسمانی جاریکی دیکه‌ شاری ته‌بریژی داگیر کرد (به‌هاری 1548ز) و تاوه‌کو ئه‌سه‌فه‌هانش پویش، شا حوسین ته‌هماسبی سه‌فه‌وی ناچار بوو پایته‌خته‌که‌ی له‌ ته‌بریزه‌وه‌ بگو‌یزێته‌وه‌ بۆ قه‌زوین تا له‌ ده‌ست هه‌ره‌شه‌ی عوسمانی رزگاری ببێ و دوایی وه‌فدیکی بۆ لای سولتانی عوسمانی نارد و داوای ناشتی و رێکه‌وتنامه‌ی ناشته‌وایی له‌گه‌ل سولتان سولیمانی قانونی کرد. راستیه‌که‌ی هه‌ردوولا پالنه‌ری خۆیان هه‌بوو بۆ ناشتی، سولتان سلیمان ئاواته‌کانی خۆی به‌دیته‌نابوو و ده‌یویست په‌وشی ئه‌م به‌ره‌یه‌ که‌لابکاته‌وه‌ و ده‌ستکراوه‌ بیت بۆ خوشگوزهرانی موسلمانه‌کان و پارێزگاریکردنی هه‌ردوو حه‌ره‌می پیروژ. هه‌رچی شا ته‌هماسب

⁽¹⁾ Jean-Paul Roux, p 399

بوو ده‌یویست ده‌ستکراوه بیت بۆ چاره‌سەرکردنی کیشه ناوخوییه‌کانی ولاته‌که‌ی و خاکه‌که‌ی له‌ده‌ست ئۆزبه‌که‌کان بپاریزی⁽¹⁾. شایانی ئاماژه‌پێدانه له‌ناو ئەو نامه و نامه‌گۆڕینه‌وه‌ی له‌نیوان هه‌ردوو لادا هه‌بووه له‌م ماوه‌یه‌دا، لایه‌نی ئێرانی چاویان بپریوووه ئەوه‌ی ناوه‌نده ستراتیجیه‌کانی پڕۆژه‌لاتی ئەنادۆڵ به‌رده‌ست بخه‌ن وه‌ک قارس و دیاربه‌کر و ئه‌رزه‌رۆم، به‌لام لایه‌نی عوسمانی ئاگاداری نیازی ئەوان بوون و لێنه‌گه‌را ئەو خواسته‌یان بپته‌دی، هه‌روه‌ها له‌نامه‌کاندا دیاره‌که‌ لایه‌نی عوسمانی چه‌نده‌ بۆیان گرینگ بووه ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه جێتۆدان به‌سی خه‌لیفه‌که‌ی موسلمانان رابگیریت⁽²⁾.

له‌شکرکیشیه‌کانی عوسمانی له‌نیوان ساڵه‌کانی 1553-1554 بۆسه‌ر ناوچه‌ کوردیه‌که‌کان به‌رده‌وام بوو و عوسمانیه‌کان توانیان ده‌ست به‌سه‌ر شاره‌زوور و به‌لقاسدا بگرن و به‌مه‌هه‌موو کوردستانیان خسته‌ ژێر کۆنترۆلی خۆیان، سوپای عوسمانی زیاتر نه‌چوووه پێش. راستیه‌که‌ی قوناغی دوا‌ی جه‌نگی چال‌دێران و به‌تایبه‌ت به‌دریژی سیه‌کانی سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌م تا مۆرکردنی په‌یماننامه‌ی ئەماسیه (1532-1555) به‌یه‌کیك له‌ قوناغه‌ وێران‌که‌ره‌کانی کوردستان داده‌نریت و هه‌ر به‌راستی کوردستان ببوووه مه‌یدانی پێک‌دادانی جه‌نگه‌کانی سه‌فه‌وی و عوسمانی و دواتر له‌گه‌ڵ گه‌یشتنی سولتان مورا‌دی سیه‌م (1574) ئیدی له‌شکرکیشی و په‌لاماری سه‌فه‌وی و عوسمانی بۆسه‌ر به‌کتر به‌ناو سه‌رزه‌مینی کوردستاندا هه‌موو ئەو میرنشین و ئەماره‌تانه‌ی که‌ هاوپه‌یمانی عوسمانی بوون هێنده‌ وێران و کاول بووبوون بواری هه‌یچ گه‌شه‌کردنێکی کۆمه‌لایه‌تی و فره‌هه‌نگیان بۆ کورد نه‌هێشته‌وه‌.

(1) محمد عبدالطیف هری‌دی، المصدر السابق، ص 65

(2) نفس المصدر، ص 65

شایانی گوتته ئه وه بگوتری، که سه فیه ویه کان دواى شکستیان له جهنگی چالدیران (1514) به دواوه هه میسه خویان له جهنگی راسته وخۆ له گهڵ عوسمانیه کان ده پاراست و تاکتیکی دواخستنی جهنگ و سیاسهتی به سووتماک کردنی زهوی یان له بهرانبهر هیرشه کانی عوسمانیه کان به کارده هیتنا. عوسمانیه کان چه ندین جار هیرشیان برده سهر ولاتی ئیران، به لام هه موو جار له بهر ئاستهنگی ئازووقه و هیرشی پیچه وانهی جهنگی پارتیزانی سه فیهوی نه یانده توانی زۆر بمیتنه وه. بۆیه دوا جار له 7 ی رهمه زانی 961 هـ/ 6 ی ئاگستۆسی 1554، ئیرانییه کان له ڕیگهی دیلیکی تورک پیشنیازی ناشتی یان بۆ تۆردووی عوسمانی نزیك له بایه زید نارد. له 28 ی شهوال ك/ 26 ی سێپتامبهری 1554 شاه قولی ئاغا وه کو ئه فسه ری شاه ته هه ماسپ نێردرا بۆ ئه رزه رۆم، که سولتان سلیمان خۆی له وێ بوو. بێگومان پیشنیازی ناشتی مایه ی پیشوازی عوسمانیه کان بوو چونکه له سهر سنووری پوژئاوا له به ره ی جهنگ بوون له گهڵ هابسبورگ. دوا جار له 18 ی جومادی دووه می 962 ك/ 10 ی ئایاری 1555 که ماله ددین فارووق زاده به گ گه یشته ئه ماسیه، که سولتان عوسمانی بۆ وه رزی زستانان له ویدا ده مایه وه. دواى تۆزده پوژ پهیماننامه ی ناشتی ئه ماسیه ی لێ که وته وه⁽¹⁾، و دواى چه ندین گه پری مفاوه زه و نامه و نامه کاری پهیماننامه ی ناشتی له 8 ی ره جه بی 962 ك/ 29 ی ئایاری 1555 به ناوی ناشتنامه ی ئه ماسیه له شاری ئه ماسیه * ئیمزا کرا⁽¹⁾.

(1) Köhbach, M, "AMASYA, PEACE OF". *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, Fasc. 9, 1989, p. 928

* ئه ماسیه: شارێکه له تورکیای ئاسیایی (ئه نادۆل)، له سهر رووباری یه شیل ئیرماق، ناوه ندی لیوایه ك بوو به هه مان ناو، له ویلایه تی سیواس، باره گهی ئه سقه فیه تی یۆنانی لیه، که سهر به پارتیارکیه تی کۆنستانینه، پروانه: س. موستراس، المعجم الجغرافي

راستییه که ی پهیماننامه ی ئەماسییه جهنگی بیست سآله ی نیتوان شا ته هماسپی به کهم (1524-1576 ز) و سولتان سلیمانی قانونی (1520-1566 ز) کۆتایی پیهیتنا، به لآم زنجیره به کی گرنگی شه په کانی ئەم سه رده مه له سه ر خاکی کوردستان قه ومان و به شیککی گه وری قوربانیه کانیشی مه زن و کوری ئیله کورده کانی ژێردهستی هه ردوو ده ولت بوو. ئەو شه پانه کاره سات و مالویرانییه کی گه وریان به سه ر کورد هیتنا، کۆتاییه که شی به پیکهاتنی ئاشتی ئەماسییه هات⁽²⁾. له باره ی به شداری کورد له م له شکرکیشییه سه ربازیانه دا، تییینی ئەوه ده که یین، که زۆرتین به شی هیزه کانی ئەلقاس میرزا که به وه یزه په لاماری ده برده سه ر ئیران له هیزه کانی میرنشینه کوردیه کان بوون⁽³⁾. هه رچی په یوه یست بوو به فراوانخوازی عوسمانی له کوردستان له ماوه ی ئەو سالانه دا، ده کری بووتریت، که سولتان سولیمانی قانونی توانی ناوچه یلی: وان، ئەرزهرۆم و شاره زوور بخاته ناو ناوچه کانی نفووزی خۆی له کاتی ئەم له شکرکیشیانه دا و به وهش ده سه لاتی عوسمانی بۆ سه ر کوردستان به رفراوانتر بوو⁽⁴⁾. سآلی 1556 دوا ی گه مارۆدانی شاره زوور له لایه ن والی به غدا، سلیمان پاشا، شاره زوور که وته وه ده ست والی به غدا وپاش ئەوه ی والی چووه ناو شاره زوور هه ر زوو فه رمانی بۆ هات بگه ریته وه بۆ به غدا چونکه قاو وا

للامبراطورية العثمانية، ترجمة وتعليق: عصام محمد الشحادات، دار ابن حزم،

بيروت، 2000، ص 104

(1) علي إبراهيم درویش، المصدر السابق، ص 136

(2) سآلح محمه ده ئەمین، سه رچاوه ی پيشوو، لا: 26

(3) مذكرات مأمون بگ بن بیگه بگ، ص 41 ودواتر.

(4) د. سعدي عثمان هروتي، کوردستان والامبراطورية...، ص 88.

بلاوېووه، که شا ته هماسپ له پښتګه یه بۆ په لاماردانی به غدا، هر له هه مان سأل شا ته هماسپ، قوولی خه لیه موره لګری شا و ژماره یه ک میرانی قزلباشی نارد بۆ هیرش کردنه سهر به غدا و ناوچه هاوسینه کانی و له پښتګه له لایه ن سهر کرده ی کورد حوسین به گی، حاکمی نامیدی به رپه چدرانه وه⁽¹⁾.

له هه مووی گرینګتر په یماننامه ی نه ماسیه به قسه ی فارووقی ریګه ی به عوسمانیه کان دا له ماوه ی چاره ګه سده یه کی دوا ی په یماننامه که سهرقالی دا ګیرکاریه کانی نه وروپا بن، له کاتیکدا شا ته هماسپ ته واو سهرقالی دامرکاندنه وه ی هۆزه شیعه (قزلباشه کان) و تۆزه که سونیه کان بوو پیکه وه⁽²⁾. شایانی ثامازه پیکردنه، له دوا ی مۆرکردنی پیکه و تننامه ی نه ماسیه (29 ی ثایاری 1555 ز) وه، په یوه نندیه کانی نیتوان هه ردوو ده ولته تی عوسمانی و سفه وی له ده ورانی شا ته هماسپ (1524-1576 ز) و سولتان سه لیمی دووه م (1566-1574 ز) که له دوا ی قانونی هات له وپه ری هیمنی دابوو. بۆیه ده بینین له کاتی له سهر کورسی دانیشتنی سولتان مورادی سیهم (982-1003 ک/ 1574-1595 ز)، شا ته هماسپ وه فدیک کی ګه وره ی ناردوو، به دیاری ګرانبه هاوه و واده ی پشتگیری سولتانی وه رګرت بۆ پالپشتی کوره که ی و وه لی عه هیده که ی بکات بۆ نه وه ی دوا ی مردنی شوینی بګرپته وه، نه وه له کاتیکدا بوو که ناکوکی خیزانی له سهر جیګره وه ی له به رزترین ناستدا بوو، تا له کوتایی حوکمرانی بوو به ململاتیه کی تووندی ناشکرا له نیتوان هۆزه قزلباشه کان که له سهر کورسی حوکمرانی کییه رکیان بوو⁽³⁾. هینده ی نه برد شا ته هماسپ له پوژی 1576/5/14 دوا ی (52 سال 21 پوژ که متر) له حوکمرانی) مرد، دوا ی خوی

(1) طه تلجي الطراونة، المصدر السابق، ص 59

(2) محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 193

(3) نفس المصدر، صص 196-197

خه‌زینه‌یه‌کی یه‌ده‌گی بۆ ئێران به‌جێهێشت، که ئه‌قل قه‌بوولی نه‌ده‌کرد و دووه‌مین ده‌وله‌تی جیهان بوو له‌ یه‌ده‌ك. له 1577/11/24 کۆره‌که‌ی ئیسماعیل⁽¹⁾ له‌به‌ر ئه‌وه‌ی مه‌یلی مه‌زه‌به‌ی سوننی-شافیعی هه‌بوو ژهر خواردوو کرا و برا گه‌وره‌که‌ی محمهد خوابه‌نده (کوێر، 45 سال) جینگه‌ی گرت‌ه‌وه. ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه به‌ده‌ست کۆره‌کانی میرزا حه‌مزه و عه‌بیاس بوو. په‌وشی ناوخۆیی ئێران زۆر شپه‌زه‌ بوو⁽²⁾.

له‌و ماوه‌یه‌ می‌ژووویه‌دا واته‌ له‌ په‌یماننامه‌ی ئه‌ماسیه‌وه تا په‌یماننامه‌ی سه‌راو، پێنج په‌یماننامه‌ی ناشتی و پێکهاتن له‌نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌تا به‌سترا، که هه‌ر یه‌که‌یان دوا‌ی زنجیره‌یه‌ک جه‌نگ و کوشتا‌ر مۆر ده‌کران و دوا‌یی هه‌ر زوو پووچه‌ل ده‌بوونه‌وه. یه‌که‌مین په‌یماننامه‌ی ناشتی له‌نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی و سه‌فه‌وی، په‌یماننامه‌ی ناشتی ئه‌ماسیه‌ بوو، که له (29 ی‌ئایاری 8/1555 رجب 962 ک) بوو، له‌نیوان شا ته‌هماسبی یه‌که‌م و سولتانی عوسمانی، سولیمانی یه‌که‌م له

⁽¹⁾ شا ئیسماعیلی دووه‌م (984-985 ک/ 1576-1578 ز) هه‌ولی ده‌دا بۆیه‌کی سونینگه‌را به‌ ده‌سه‌لاته‌که‌ی بیه‌خشی، مه‌رسوومێکی ده‌رکرد و قه‌ده‌غه‌ی کرد جێتو به‌ سێ خه‌لیفه‌ی یه‌که‌می راشیدینه‌کان و عایشه‌ دایکی ئیمانداران و ده‌هاوه‌له‌که‌ بدریت. ئه‌وه له‌وسۆنگه‌وه‌یه‌ که برێك له‌ می‌ژووی ئه‌عیان به‌ "سولتانه سونیه‌که" و به‌ "ئیسماعیلی دووه‌می سوننی سه‌فه‌وی" وه‌سپی ده‌که‌ن. بگه‌رێوه: محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص. 197. قزلباشه‌کان به‌ نزیک‌بوونه‌وه له‌ ئیسلامی سوننی تاوانباریان کرد و هه‌رزوو له‌ هه‌ل‌بژاردنی وه‌کو (شا) په‌شیمان بوونه‌وه و دوا‌جار له‌رێگه‌ی خوشکه‌یه‌وه به‌ تلیاک ژهر‌خواردوویان کرد و له 24 ی‌ تشرینی دووه‌می 1577 مرد. بروانه: علي إبراهيم درویش، المصدر السابق، ص 95

⁽²⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، المصدر السابق، ص 398

شاری ئەماسییە دوای نزیکەکی چارەگە سەدەیه ک لە جەنگ مۆرکرا، ئەم پەیماننامەیه بە یەکه مین پەیماننامەکی ئاشتی دادەنرێت، که لەنێوان دوو دەولەتی موسڵمانی ناکۆک لە پۆژەهەڵاتی ناوہ راستدا مۆرکرایت⁽¹⁾. لەم پەیماننامەیه هەردوو لا پێیان لەسەر سێ تەوہری سەرەکی داگرت: یەکه میان: بەجێهێشتنی ویلایه‌تی قارس و قەلای قارس بۆ دەولەتی عوسمانی.

دووہ میان: دیاریکردنی سنووری ویلایه‌تی شارەزوور، که لەنێوان هەردوو دەولەتدا کێشه و هەرایەکی زۆری بەدووواوه بوو.

سێهە میان: داڕێژکردنی سەلامەتی حاجی و گەشتیارە ئێرانییەکان⁽²⁾.
 راستییەکی ئەم پەیماننامەیه زۆربەکی بەندەکانی بە قازانجی دەولەتی عوسمانی بوو و لە دژی بەرژەوہندییەکانی ئێران بوو بۆیە نەیتوانی هاوسەنگی لەناوچەکه رابگرێت. هەرچی پەيوەندی بە کوردەکانی شارەزوورەوہ هەبوو، هەردوو لا بۆیەکه‌مجار بیریان کردەوہ، که هەلوێستیککی یەکگرتوو لەبارەکی سەرکردە کوردەکان بگرنەبەر، بەلام ئەم بەندە لەبەر ئەوہی کوردەکان پێهەندییەکی (وہلاء) جێگیریان نەبوو بۆ لایەنێکیان هەر تەنیا وەک نووسراوی سەرکاغەز مایەوہ⁽³⁾. راستییەکی لەسەر ئاستی رەسمی پەيوەندییەکانی نێوان هەردوو دەولەت پەیماننامەکی

⁽¹⁾ شاکر صابر الضابط، العلاقات الدولية، ومعاهدات الحدود بين العراق وإيران، بغداد، 1966، ص 19

⁽²⁾ هەمان سەرچاوه لا: 19 (پێویستە ئەوہ بگوترێت که ناکو ئیستا هیچ دەقیکی نووسراوی ئەم پەیماننامەیه لە هیچ لایەک بۆلۆنەکراوہ تەوہ، وایێدەچێ پەیماننامەکه هەر لە بنەواندا هیچ دەقیکی نووسراوی نەبوویت).

⁽³⁾ د.عباس اسماعیل الصباغ، المصدر السابق، ص 182-183

ټه ماسيه بو ماوهی نړیکه‌ی چاره‌گه سه‌ده‌یه‌ک شه‌ری نیوان سه‌فه‌وی و عوسمانی راگرت، ویرای چهند یاسابه‌زینییه‌کی ټه‌ملاو و ټه‌ولا، به‌لام په‌یمانامه‌ی ټه‌ماسیه هم له‌لایه‌ن شا ته‌ماسپ و هم له‌لایه‌ن سولتان سولیمانی قانونی پرتلیگیراو بوو تا مردنی قانونی له‌سالی 1566. سولتان قانونی له‌هموو فرمانیکدا بو به‌گله‌ریه‌گی به‌سره‌ پتی له‌سره‌ ټه‌وه‌ داده‌گرت ، که ټه‌و پیکاران‌ه‌ی به‌گله‌ریه‌گی ده‌یانگریته به‌ر ده‌بی هه‌موویان هیچ شتیکیان تیدانه‌بی که "کارینک بکه‌ن پیچه‌وانه‌ی پیکه‌وتنامه‌که" بیت⁽¹⁾.

به‌لام دوا‌ی مهرگی شا ته‌ماسپی یه‌که‌م (14 ی ثایاری 1576 ز)، کاتیک ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له‌پشتوی و لاوازیدا بوو، ده‌وله‌تی عوسمانی ټه‌مه‌ی به‌ده‌رفت زانی و له‌سهرده‌می شا محهمه‌د خدا‌بنده (1577-1588 ز)، په‌لاماری ئیرانی دا. راستیه‌که‌ی ټه‌م ده‌وران‌ه‌ سه‌ره‌تای قوناغیکی پر هه‌ره‌ج و مهرج و ناسه‌قامگیری ده‌سه‌لات بوو تا محهمه‌د خدا‌بنده، حاکمرانی نیمچه‌کویر له‌ ټوک‌توبه‌ری 1587 به‌قازانجی کوره‌که‌ی عه‌باس ده‌ستی کیشایه‌وه، هه‌ر دریژه‌ی کیشا⁽²⁾.

وه‌ک له‌پیشدا گوتمان دوا‌ی مردنی شا ته‌ماسپ (984 ک / 1576 ز) ناکو‌ییه‌کی قوولی له‌سهر کورسی ده‌سه‌لات له‌ناو ده‌رباری سه‌فه‌وی له‌نیوان لایه‌نگیرانی ئیسماعیل و برا بچو‌وکه‌که‌ی حه‌یده‌ر عه‌لی هیتابه‌نارا، لایه‌نگیرانی ټه‌وه‌ی دوا‌یی توانیان حه‌یده‌ر ته‌نسب بکه‌ن بو عه‌رش، به‌لام هه‌ر دوا‌ی چهند سه‌عاتیک له‌ته‌نسیب‌کردنی هیتا باوکی نه‌نیژرا بوو، کوژرا، که دواتر حه‌یده‌ر له‌گه‌ل باوکی پیکه‌وه‌ نیژران و براکه‌ی محهمه‌د خدا‌بنده، که ناینا‌بوو وازی له‌مافی خو‌ی هیتا بو ئیسماعیل. پاش ټه‌وه‌ لایه‌نگیره‌کانی ئیسماعیل سه‌ره‌که‌وتن

⁽¹⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق ، ص 194

⁽²⁾ Francis Richard, Le siècle d'Ispahan, Gallimard, Paris, 2007 p.29

له‌وه‌ی له 22 ی ناگستۆسی 1576 وه‌ك سینه‌مین شای سه‌فه‌وه‌ی ته‌نسیبی بکه‌ن. پاشان ئه‌مه‌ی دوا‌یی پاکتاوکردنیکی به‌رفراوانی ده‌ست پێ کرد له‌ناو هۆزی قزلباش (ئوستالجو) به‌تایه‌ت ئه‌وانه‌ی لایه‌نگیری دانانی حه‌یده‌ری زه‌ڕای بوون و له‌ ترسی پیلانگیری له‌ناو خه‌زانه‌که‌ی دوا‌ی گه‌یشتنی بۆسه‌ر عه‌رش (2 ی ئۆقه‌مبه‌ری 1576) دوو زه‌ڕای کوشتن و له 24 ی شو‌باتی 1557 سێ زه‌ڕای دیکه‌ی کوشت و ئامۆزاکه‌یی و می‌ردی خوشکی سولتان ئیبراهیم میرزا و براکه‌ی ئه‌مه‌ی دوا‌یی به‌دیع زه‌مان میرزا و منداڵه‌ بچکۆله‌که‌ی به‌هرام میرزای کوشت و پلانیشی دانا‌بوو بۆ کوشتنی محه‌مه‌د خدابهنده و منداڵه‌کانی به‌لام فریا نه‌که‌وت. له‌ سێزده‌ی مانگی 985 ی ک/ 24 ی ئۆقه‌مبه‌ری 1577 دوا‌ی گه‌رانیکی شه‌وانه‌ که‌ ئیسماعیلی دووهم به‌ناو پایته‌خته‌که‌ی ده‌گه‌را و ئه‌و شه‌وه‌ بریکی زۆر تلیاکی وه‌رگرت و که‌ گه‌رایه‌وه‌ چووه‌ ناو نوینه‌که‌ی له‌ ژووره‌که‌ی و که‌سیکی دیکه‌شی له‌گه‌ڵ بوو، شا نووست به‌لام هه‌لنه‌ستایه‌وه‌. دوا‌ی ئه‌وه‌ هه‌لبژاردنی (شایه‌کی نوێ کاریکی قوورس نه‌بوو، چونکه‌ شا ئیسماعیل زۆر به‌ تووندی هه‌موو کاندیداکانی کوشتبوو و له‌ناوی بردبوون، بۆیه دامه‌زراره‌ی سه‌ریازی له‌سه‌ر ناوی سولتان محه‌مه‌د میرزا ناسراو به‌ "خدابه‌نده" ریککه‌وتن⁽¹⁾.

ئیسماعیلی دووهم دوا‌ی ئه‌و ماوه‌ی حوکمرانییه‌ی، هه‌نده درێژه‌ی نه‌کیشا و له‌ پۆزی 24 ی تشرینی دووهمی 1577 به‌ژه‌هر خوارد کوشتیان و پاش ئه‌وه‌ براکه‌ی محه‌مه‌د خوابه‌نده (985-996 ک/ 1578-1588 ز) (که‌ ته‌واو کوێر بوو، 45 ساڵ)، جیگه‌ی گه‌رتوه‌. ده‌وله‌تی عوسمانی ئه‌و پشویه‌ی قۆسته‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی شکست به‌ ئێران به‌یتی و له‌ناو خاکه‌که‌ی فراوانخوازی بکات و ده‌ست به‌سه‌ر ئه‌و به‌ره‌مانه‌ دابگرێ که‌ هه‌ناردی بازارپان ده‌کات، له‌ به‌رایه‌ی هه‌مووشیان به‌ره‌می ئاوریشم، بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ عوسمانیه‌کان ده‌رفه‌تی

(1) عباس حسن الموسوی (کمال السید)، المصدر السابق، ص 103-104

رېښه‌وې ناستې يان له‌گډل ولاتانی ته‌ورويی قوښته‌وه دواي شکستی
 جهنگی میژوویی لیانتوی زه‌ریایی (7 تشرینی په‌که‌می 1571 ز)، که
 ته‌ورويی‌په‌کان به‌کوتایی فراوانخوایی عوسمانی داده‌نېن له‌ته‌ورويی، به‌مه
 ده‌ولتی عوسمانی ده‌ستی کراوه‌بوو بو‌په‌لهاوېشتن به‌ناو خاکی ده‌ولتی
 سه‌فه‌وی و جهنگ ماوه‌ی دوازه‌سالی خایاند (1576-1588 ز)⁽¹⁾.
 راستیه‌که‌ی په‌یمانامه‌ی ناستې ته‌ماسیه به‌له‌شکرکیشی مسته‌فا پاشا (لاله
 پاشا) بو‌سهر قه‌وقاز و جهنگی چلدر (له 30 میلی باکووری قارس- 9 ی
 ناگستوسی 1878) کوتایی هات. مسته‌فا پاشا له‌جورجیا سهرکه‌وتی
 به‌ده‌سته‌یتا و هتیزکی سه‌فه‌وی له‌گولی چلدر شکست پیه‌یتا و شیروانی
 داگیرکرد⁽²⁾. دواي گه‌یشتنی هه‌والی له‌شکرکیشی مسته‌فا پاشا بو‌سهر قه‌وقاز،
 شا محهمه‌د خودابه‌نده نامه‌یه‌کی ناستې به‌ته‌ریکدا بو‌سولتان مورادی
 سییه‌می عوسمانی نارد و داوای لی کرد داخو هو‌ی چیه‌په‌یمانامه‌ی ناستې
 ته‌ماسیه پی‌شیل کرا، به‌لام سوپای عوسمانی له‌سهر سنور ته‌ته‌ره
 سه‌فه‌ویه‌که‌یان ده‌ستگیر کرد و نه‌یانه‌یشت نامه‌که‌بگاته ده‌ست سولتان.
 هر له‌له‌شکرکیشی و داگیرکردنه‌کانی دووهم زنجیره‌هتیره‌کانی
 عوسمانی بو‌تیران، سهره‌تا‌نازه‌ریایجان و قه‌وقاز (هاوینی 1878)، تبلیس (9 ی
 ناگستوسی 1578)، قارس (1580)، جهنگی تورش (9-11 ی ثیاری 1583)،
 ته‌بریز (1585)، لورستان و هه‌مه‌دان (1587)، گه‌نجه قه‌ره‌باغ (1588)
 داگیرکران و سهرباری هه‌موو ته‌و داگیرکردنه‌ش ئوزبه‌که‌کان به‌شیکی
 گه‌وره‌ی زه‌ویه‌پوژه‌لاتیه‌کانی تیران یان داگیرکرد و له‌ناو ته‌م په‌وشه
 دراماتیکیه‌دا شا محهمه‌د خودابه‌نده به‌قازانجی کوره‌که‌ی شاه‌عباس ده‌ستی

⁽¹⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق، نفس المصدر، ص 200

⁽²⁾ Jackson, Peter and Laurence Lockhart, the Cambridge History of Iran: The Timur and Safavid Periods, Vol.6, Cambridge University Press, 1986, 257.

له کار کیشایه وه (ئۆکتۆبه‌ری 1578). شا عه‌باس ناچار بوو له‌به‌رانه‌ر ئه‌م ره‌وشه‌ دراماتیکیه، ئاشتییه‌کی شه‌رمه‌ین قه‌بوول بکات (په‌یماننامه‌ی 21 ی ئاداری 1590).

شایانی گوته‌ کورده‌کان له‌م جه‌وله‌یه‌ی یه‌که‌می جه‌نگدا (1577- 1589 ز) پۆلنکی به‌رچاویان له‌ هه‌موو ئه‌م شه‌پانه‌دا گیراوه، به‌شیه‌یه‌ک له‌ 19 ی ئۆکتۆبه‌ری 1577 (20 ی شه‌والی 985 ی کۆچی) سولتانی عوسمانی فه‌رمانی به‌ زه‌ینه‌ل به‌گ، حاکی هه‌کاری کرد په‌لاماری شاری سه‌لماس بدات و داگیری بکات و بیخاته‌وه ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانی و دوای ئه‌وه به‌ ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه لکیندرا⁽¹⁾. له‌ 29 ی ئابی 1578 شیخ حه‌یده‌ری موکری له‌ ناوچه‌ی برادۆست، ناوچه‌ی باشوور-پۆژه‌له‌اتی گۆلی ورمی تالانبرۆ کرد و هه‌زار ئه‌سپی له‌ هۆزه‌یلی سه‌ربه‌ قزلباشه‌کانی سه‌فه‌وی برد⁽²⁾.

ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سالی 1586 توانی قه‌لایه‌ک له‌ ناوچه‌ی شاره‌زوور له‌ ئیرانییه‌کان به‌سه‌نیه‌وه و پاشان لوړستانیش داگیر بکات⁽³⁾. شایانی گوته‌ عوسمانیه‌کان شه‌ری سه‌فه‌ویه‌کانیان به‌ میرنشینه‌ کورده‌کان ده‌کرد. ده‌سه‌لاتکارانی عوسمانی فه‌رمانیان به‌ خوسره‌و به‌گ، حاکی وان کردبوو، وریابی هه‌ر کات ئه‌گه‌ر ده‌وله‌تی ئیران نا‌ره‌زایی ده‌ربری

⁽¹⁾ فیروز منصوری، "تاریخ از تهاجم و همسایه‌ ازاری عثمانیان سخن می‌گوید"، (ایران و قفقاز)، نوشته، گرداوری و تنظیم: دکتر پرویز ورجاوند، چاپ اول، تهران، 1378/1999، ص 87.

⁽²⁾ Bekir Kütükoglu, Osmanlı-Iran siyasi münâsebetleri, I (1578-1590), Istanbul, 1962, SS. 44-45.

⁽³⁾ مرتضی‌ أفندی نظمی زاده، گلشن خلفا، ترجمه من التریکیه: موسی کاظم نورس، النجف، 1971، ص 210.

دژی داگیرکردنی شاره‌کانی ورمی و سه‌لماس له‌لایه‌ن عوسمانیه‌وه، نه‌وا پتویسته وه‌لامیان بداته‌وه، که عوسمانیه‌کان هیچ ده‌ستیکیان له‌مه‌دا نییه و نه‌مه ته‌نیا کیش‌یه‌کی ناوخۆیی میره‌ کورده‌کانه که بووه‌ته کیش له‌سه‌ر سنووره‌کان و عوسمانیه‌کان هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیان به‌بابه‌ته‌که‌وه نییه⁽¹⁾.

له‌دریژه‌ی په‌لاماره‌کانی هێرش‌ی عوسمانی بۆ سه‌ر نه‌و شار و ناوچانه‌ی له‌بنده‌ستی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی بوون، سوپای عوسمانی له‌شکرکیشی کرد بۆسه‌ر میزۆپوتامیا و له‌خاکه‌لیوه‌ی ساڵی 1587 جه‌نگیک‌ی خویناوی له‌نزیك به‌غدا پروویدا و فه‌ره‌اد پاشا، سوپا‌یه‌کی پانزه‌هه‌زار که‌سی ئێترانی داوی سێ رۆژ جه‌نگ‌ی خویناوی به‌ته‌واوی ته‌فروتوونا کرد. به‌داوی نه‌م سه‌رکه‌وته‌هه‌زه‌کانی عوسمانی نه‌رده‌لان و کرماشانیان داگیرکرد. چه‌ند ماوه‌ دواتر فه‌ره‌اد پاشا هێرش‌ی برده‌ سه‌ر قه‌ره‌باغ و گه‌نجه‌ و توانی داگیریان بکات⁽²⁾.

له‌راستیدا شا‌عه‌بیاسی یه‌که‌م، ناسراو به‌"شا‌عه‌بیاسی گه‌وره‌" به‌ره‌وشیک‌ی زۆر ناله‌بار و سه‌خت‌دا تێپه‌ر ده‌بوو، به‌جۆرێک عوسمانیه‌کان له‌نازه‌ریایجان هێرش‌یان ده‌هێنا و تۆزیه‌که‌کان ساڵی 997ه‌/1589 ز خوراسان یان داگیرکرد و تاوه‌کو مه‌شه‌هد پێش‌په‌ویان کرد⁽³⁾. نه‌وه‌ له‌ژێر نه‌م په‌هوشه‌ سه‌خت و ناله‌باره‌دا بوو، که له‌کانوونی دووه‌می 1589 کونسولی ئێران له‌نیسته‌نبوول داوی په‌یماننامه‌ی ناشتی کرد له‌نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت. راستیه‌که‌ی داوی جه‌وله‌ی

⁽¹⁾ Bekir Kütükoglu, Osmanli-Iran siyasi münasebetleri, I (1578-1590), Istanbul, 1962, SS. 24-25

⁽²⁾ عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران. انتشارات امیر کبیر، تهران 1364، ص 50.

⁽³⁾ علي إبراهيم درویش، المصدر السابق، ص 96

یەكەمی جەنگی سەفەوی-عوسمانی (1577-1589 ز) دواى دوانزە ساڵ جەنگ، هەردوو دەولەت كەوتنە مفاوێزە، شا عەبباسى یەكەم (995-1307ك) / 1588-1629ز)، كە دواى تەنازولکردنى باوكى تازه دەسەڵاتی گرتبوو دەست لەبەر كۆمەڵێك ھۆ بەناچاری ئاشتی دەوێست: 1- ھۆزەكانى ئۆزبەك بەھێز بووون دەیەوێست دەستكراوە بۆ لەناوبردنى یاخیوونیان . 2- كات بگرتەووە بۆ بونیادنانی سوپایەكى بەھێز⁽¹⁾. بۆیە دواى دوانزە ساڵ جەنگ پەیماننامەى كى ئاشتی كارەساتبار بۆ سەفەوویەكان بەناوى پەیماننامەى فەرھاد پاشا (21ى ئادارى 1590) (كە پەیماننامەى یەكەمى ئیستەنبولیشى پێدەڵێن) مۆركرا. بەگوێزەى ئەم پەیماننامەى ھەموو ھەریەكانى تەبڕیز، شیروان، جۆرجیا، لورستان و شارەزور بۆ دەولەتى عوسمانى وازى لى ھێنرا، عوسمانییەكان ئەم ھەریمانەیان لەكاتى لەشكركێشییە دووبارەبووكانیان داگیركردبوو، ھەروەھا سەفەوویەكان پەیمانانى ئەوەیان دا واز لە ئیستیفزازاتى مەزھەبگەرابى بەین⁽²⁾ و سەفەوویەكان پابەند کران بەگوێزەى ئەم پەیماننامەى سووكایەتیی بە سى خەلیفەكانى یەكەم رابگرن، كە ئەو دەولەتێك بوو سەفەوویەكان ھەر لە دەورانى شا ئیسماعیلی یەكەمەو لەسەرى پاھاتبوون⁽³⁾. بەگوێزەى ئەم پەیماننامەى زەویوزاریك، كە زۆربەى لەلایەن ئۆزەمیر ئۆغلو عوسمان پاشا داگیركرا بوو و 59.000 كیلۆمەترى چوارگۆشە دەبوو، بەمە سنوورى دەولەتى عوسمانى

⁽¹⁾ محمد عبداللطيف هريدي، المصدر السابق، ص 72

⁽²⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 26، د. سعدى عثمان هروتى، كردستان والامبراطورية...ص. 163 . بۆ مەتنى عوسمانلى پەیماننامە كە برۆانە: منشآت السلاطين، 2، 249-252.

⁽³⁾ وجیه كوثرانى، المصدر السابق، ص 79

به شیوه‌ی کی قه‌تعی تاوه‌کو پوژئاوای زه‌ریای خه‌زهر (قه‌فقاسیای باکوور، داغستان، ره‌وان، گرجستان، شیروان، نازه‌ربایجان، نه‌رده‌لان، کرماشان، لورستان، خوزستان در یژ ده‌بووه⁽¹⁾ .

سالی 1597 شای ئیران، شاه‌عباس ئۆزبه‌که‌کانی تا ئه‌ودیه‌و ئوکوس پاون. له 1604-1603 عوسمانیه‌کانی له‌خاکی ئیران وه‌ده‌رنا و سنووری ئیرانی گه‌رانده‌وه‌بو سنووری سالی 1576⁽²⁾ . به‌م شیوه‌یه‌له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م ده‌رفه‌تیکی زۆر له‌بار بو شاه‌عباس هاته‌پیشه‌وه‌بو له‌ناوبردنی ریکه‌وتنامه‌ی ئه‌سته‌نبوولی یه‌که‌م، بوئه‌وه‌ی وه‌که‌فارووقی‌ناوی ناوه‌"جه‌نگی سی و شه‌ش ساله‌" ده‌ست پی بکات، که‌ماوه‌میژوویه‌که‌ی له‌نیوان 1603 و 1639 داناوه‌. یه‌که‌مینایه‌تی شاه‌عباس گه‌یرانه‌وه‌ی ئه‌و ناوچانه‌بو، که‌له‌نیوان 1555 و 1590 دۆراندبووی و له‌ریکه‌وتنامه‌ی ئیسته‌نبوولی یه‌که‌م (1590) چه‌سپه‌نرابوون، له‌پیش هه‌موشیانه‌وه‌شاری ته‌بریز، ده‌روازه‌ی رینگه‌ی ئاوریشم بوو⁽³⁾ . بۆیه‌به‌ئامانجی تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌له‌م په‌یمانامه‌یه‌شه‌رمه‌ینه‌(په‌یمانامه‌ی فه‌ره‌اد پاشا)، که‌له‌ره‌وشیکی زۆر ته‌نگه‌تاو له‌لایه‌ن سه‌فه‌ویه‌کانه‌وه‌مۆرکرا بو، له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م شاه‌عباسی سه‌فه‌وی که‌وته‌ناو زنجیره‌یه‌که‌جه‌نگ و له‌شکرکشی له‌گه‌ل عوسمانیه‌کان. به‌م شیوه‌یه‌شاه‌عباس له‌سالی 1603 به‌سوود وه‌رگرتن له‌و ئاسته‌نگیانه‌ناوخۆییانه‌ی، که‌ده‌وله‌تی عوسمانی پیدا ده‌رویش و نابوودبوونی سولتانه‌یلی عوسمانی که‌به‌ره‌و‌پرووی پیلانگه‌یری کۆدیتاکردن بوون به‌سه‌ریانه‌وه‌، ده‌ستی کرد به‌شه‌رکردن له‌گه‌ل عوسمانیه‌کان به‌بی ئه‌وه‌ی

⁽¹⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمة: عدنان محمد سلمان، ص 421

⁽²⁾ Jean-Paul Roux, p 400

⁽³⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 203

جاری جهنگ بدات⁽¹⁾. بهم جۆره شا عه‌بیاس تێکچوونی په‌یوه‌ندییه‌کانی نیتوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ئه‌وروپا و ئه‌و کیشانه‌ی، که هه‌یبوون قۆسته‌وه و په‌لاماری ده‌وله‌تی عوسمانی دا دوا‌ی گه‌مارۆیه‌کی (22) پۆژه ده‌ستی به‌سه‌ر ته‌بریژ دا گه‌رته‌وه (1603/9/26). له‌ باکووری ئاراس، نه‌خچه‌وان (1603/10/26) گه‌ریاه‌وه و په‌وان دوا‌ی گه‌مارۆیه‌کی تووندی (شه‌ش مانگ و 23 پۆژ) له‌ (1604/6/8) گه‌ریاه‌وه. عوسمانیه‌کان نه‌یاتوانی هه‌ج شویتیک له‌وشوینانه داگیربکه‌نه‌وه که له‌ ده‌ستیان دا. جگه‌ له‌وه له‌ شه‌ری گه‌وره‌ی ورمی (1605/9/6) به‌ته‌واوی سوپای عوسمانی تێکشکاند. شا عه‌بیاس توانی گه‌نجه له‌ (1606/7/6) و شماه له‌ (1607/6/27) بگه‌رێته‌وه و له‌ پرووباری (کور) په‌رینه‌وه و ده‌ستیان به‌سه‌ر زۆرت‌ترین به‌شی شیرواندا گرت. شا عه‌بیاس نه‌یتوانی له‌مه‌ زیاتر به‌جێته‌ پێشه‌وه و جه‌نگ خاوه‌ن بۆوه⁽²⁾. ئهم هه‌رش و له‌شکرکیشیانه‌ی شا عه‌بیاس پێگه‌ی بۆ پا‌په‌رینی هۆزه کوردیه‌کانی جانبولاد و فه‌خره‌دینی ئه‌لمعینی دروز خۆشکرد، که ئه‌مه‌ هه‌ره‌شه‌یه‌ک بوو بۆ شوینه‌کانی عوسمانی له‌ کیلیکیا، له‌ سووریای باکوور و له‌ لوبناندا⁽³⁾.

شه‌ری سه‌فه‌وی-عوسمانی تا سا‌لی 1612 دیسان درێژه‌ی کیشا، پاشان په‌یماننامه‌یه‌کی ئاشتی مۆرکرا، دوا‌جار بۆ گه‌یشتن به‌ پێککه‌وتنه‌نامه‌یه‌ک نسوح پاشا پێشنیازه‌کانی شا عه‌بیاسی قه‌بوول کرد و په‌یماننامه‌یه‌کی ئاشتی به‌ناوی په‌یماننامه‌ی نسوح پاشا له‌ (24ی شه‌عبانی 1021 ک/ 20 تشرینی دووه‌می 1612) مۆرکرا و کۆتایی به‌

⁽¹⁾ وجیه کوثرانی، المصدر السابق، صص 79-80

⁽²⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانیه، المصدر السابق، صص 4478-449

⁽³⁾ Robert Mantran : Le XVIIe siècle (stabilisation ou déclin ?) et Le XVIIIe (la pression européenne et le début de la Question d'Orient), In Histoire de l'empire ottoman, Paris, Fayard, 1989, p.229

جهنگى (9 سال و 9 مانگ و 24 پوژ هيتا). به گویره ی ئەم پڕیکه و تننامه به
 شاره کانی ته بریز، وان، شیروان بو ده وله تی سه فه وی به جیهیشتان،
 به مهرجیک شای ئیران سالانه 200 باری حوشر ئاوریشم⁽¹⁾ له به رانه بر
 ئەم دهسته ه لگرتنه بدا به ده وله تی عوسمانی⁽²⁾. ئەمانه له گرینگترین
 بهنده کانی پهیماننامه که بوون، ویرای چهند بهندیکی تهقلیدی وهک
 دهستدریژی نه کردنه سهر کاروانه کان و وازهیتان له جیتودان به خهلیفه کانی
 راشیدین⁽³⁾.

شایانی ئاماژه پیکردنه به گویره ی ئەم پهیماننامه به ده وله تی عوسمانی
 400.000 کیلومهتری چوارگوشه له کوی 570.000 کیلومهتری چوارگوشه، که
 عوسمانیه کان به چاره که سه دهیه ک دهستان به سهردا گرتبوو بو ده وله تی
 ئیرانی گیرایه وه. ئەو دهرونا و چانه ی که ده ورویه ری ورمی (ئورومیه) و کۆکجه،
 پوژه لاتی پروباری ئاراس و کۆر و به ده برپیتیکی پرووتر، پهوان، نه خچه وان،
 قه ره باغ (حه رران) نازه ربایجان (شیروان) ی باکووری و باشووری، له به رانه بر
 ئەوه دا گه وهره ترین به شی گورجستان و داغستان و قه وقازی باکووری لای
 ده وله تی عوسمانی ده میتته وه⁽⁴⁾.

ئەم پهیماننامه به ش زۆری نه برد و پیشیل کرا، ئیلترامی شا عه بیاس به
 پهیماننامه ی نسوح پاشا هیتنه درێژه ی نه کیشا و شا عه بیاس په تیکرده وه ئەو
 ئاوریشمه ی له سهری پڕیکه و تبوون بیدات و وتی " من جهزیه ناده م به

(1) 200 باره حوشر ده کاته نزیکه ی (59000) کیلوگرام.

(2) شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 23.

(3) محمد عبداللطیف هریدی، المصدر السابق، ص 73

(4) یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانیه، المصدر السابق، ص 449

عوسمانییه‌کان" و په‌یماننامه‌که‌ی شکاند⁽¹⁾. کاتیکی هیتده زۆر به‌سه‌ر مۆرکردنی ئەم په‌یماننامه‌یه‌دا په‌ته‌بوو دوای (2 ساڵ و 6 مانگ و 3 پۆژ) جاریکی دیکه‌ جه‌نگ له‌ نیوان هه‌ردوو له‌لگیرسایه‌وه.

به‌م جۆره‌ ئەم په‌یماننامه‌یه‌ش پیشیلکرا به‌لام په‌یماننامه‌یه‌کی دیکه‌ له‌ ساڵی 1615 به‌دوادا هات و ئەوه‌ی شایانی سه‌رنجدانه‌ ئەوه‌یه‌ که‌ ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی و ده‌وله‌تی عوسمانی ریکه‌وتبوون له‌سه‌ر ئەوه‌ی به‌گویره‌ی ئەم په‌یماننامه‌ی دوایی ئەو په‌یماننامه‌ له‌به‌رچاویگرن، که‌ پیشتر له‌ ده‌ورانی سولتان سولیمان ئیمزاکرابوون و مه‌رجه‌کانی ئەوه‌ بوون: ئیترانییه‌کان ئیستفزازاتی عه‌قیده‌یی نه‌که‌ن و ئەو قه‌لا و ناوچانه‌ی له‌ بنده‌ستی عوسمانییه‌کان دان و په‌لاماریان بۆ نه‌به‌ن له‌و کاته‌ی که‌ ده‌وله‌تی عوسمانی ئەو ناوچانه‌ ده‌گریته‌وه‌ له‌ ئەیه‌اله‌تی شاره‌زوور که‌ هه‌لۆ خان ده‌ستی به‌سه‌ردا گرتوون و نابێ ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه‌ هیچ یارمه‌تیه‌کی بدات و رینگه‌ش به‌ هاتووچۆ و تپه‌ربوونی سه‌رکرده‌کانی هه‌ردوو لا بدات له‌سه‌ر سنوور له‌ پیناو ده‌ستیشانکردنی سنوور⁽³⁾.

به‌لام چونکه‌ هۆکاره‌کانی جه‌نگ له‌ هه‌موو جاردا وه‌کو خۆیان ده‌مانه‌وه‌، بۆیه‌ هه‌میشه‌ جه‌نگ و ناشتی به‌ک له‌ دوای یه‌ک خۆیان ده‌هینایه‌ پیشه‌وه‌. به‌م شتیه‌یه‌ هه‌موو په‌یماننامه‌یه‌ک له‌پیشدا وچانی‌ک بوو بۆ جه‌نگی‌کی نوێ. عوسمانییه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر بریک ناوچه‌ی جیناکۆکی نێوانیان له‌ قه‌وقازدا گرت⁽²⁾. ساڵی 1615 ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سۆنگه‌ی ئەوه‌ی که‌ ده‌وله‌تی ئێران له‌ لایه‌ك ئەو باجه‌ سالانه‌ی ئاوریشمی

(1) محمد عبداللطیف هریدی، المصدر السابق، ص 73

(3) علاء نورس، المصدر السابق، ص 29.

(2) د.سعدی عثمان حسین، کوردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، أربيل، 2006، ص 280.

نه داوه و له لایه کی دیکه وه له بهر نه وهی شای ئیران ده ستریزی بوسه ر گورجستان کردووه بریاری هیرشکردنی دا بوسه ر ئیران و سوپای عوسمانی توانی دواي گه مارودانی ئه ریوان و نه خچه وان هه ردوو شاره که داگیربکات و هه رچی سوپای والی به غذا بوو به ئاراسته ی نه هاوه ند له شکرکیشی بوسه ر ئیران ده ست پی کرد⁽¹⁾ و هیریکي دیکه ی سوپای عوسمانی هیرشی بردوته سه ر شاری ئه ردییل به سه رکردایه تی سه دری نه عزم، سوپای عوسمانی له پۆل شکسته (قیریق کوبری) له 1618/9/10 زیاتر له پانزه هه زار 15000 کوژراو و بریندار و 500 دیلیان دا، سی به گله ربه گ کوژران و دوانیش به دیل گیران. شا عه بیاس داواي ناشتی کرد، له ته ک شورای ئه رده ییل په یماننامه ی ئه رده ییل⁽²⁾ له 1618/9/26 مۆرکرا. ئه م په یماننامه یه به وه له په یماننامه ی ئیسته نبوۆل جیاواز بوو، باجی سالانه که ئیران ده بوو پیدا به ده ولته ی عوسمانی له 200 باری حوشر ئاوریشم که مکرابه وه بۆ 100 بار. ئه م ناشتیه پینج سال دریزه ی کیشا و دواي نه وه ی که سه فه وه ییه کان به غدایان داگیرکرد جهنگی عوسمانی سه فه وی به راده یه ک به رفراوان بوو که وینه ی نه بوو⁽³⁾.

به گویره ی په یماننامه ی ناشتی سه راو هه ردوو ده ولته له سه ر نه وه ریککه وتن، که هه مان ریککه وتننامه ی ئه ماسیه ی 1555 له بهر چاوبگر و تاقه گۆرینکاریی که به سه ر سنووردا هات نه وه بوو، که سه فه وه ییه کان له بریتی ئه یاله تی (ئه خسخه) که سه ر به قه له مرۆی نه وان بوو و که وتبووه ژیر ده سه لاتی ده ولته ی عوسمانی، داوايان کرد هه ردوو سنجاقی ده رنه و ده رته نگ که سه ر به ویلایه تی به غذا بوون بدرینه وه به ئیران، پیشنایزه که قه بوۆلکراو و بۆ به رده وامبوونی دوستانه تی نئیوانیان ئالوگۆریی

⁽¹⁾ شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 26

⁽²⁾ له سه رچاوه میژوویه کان زیاتر به په یماننامه ی (سه راو) یا (سه راب) به ناویانگه.

⁽³⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، المصدر السابق، ص 450

بالیۆزه کان کرا⁽¹⁾. هه مان سال به بۆنه ی چوونه سهر عهرشی سولتان عوسمانی دووهم، بالیۆزی ئیتران به خۆیی و باری سه د حوشر ئاوریشم و چوار فیل و کهرکه ده ن و دیاری دیکه چوو بۆ ئیسته نبوول و پشتگیری خۆی بۆ ناشته وایی نیتوان ده ولته که ی و سه ده ری نه عزم له سه راو دووپات کرده وه⁽²⁾. ئهم په یماننامه یه توانی تا سالی 1623 په یوه نندییه کانی سه فه وی-عوسمانی به هیمنی رابگری. به لام په یوه نندییه کانی نیتوان هه ردوو ده ولته تی عوسمانی و سه فه وی هینه ی نه برد دوا ی نه وه ی شا عه بیاسی سه فه وی سالی 1623 دهستی به سه ر به غدا دا گرت جاریکی دیکه تیکچۆوه و پاشان شا عه بیاس دهستیگرت به سه ر کهرکووک و مووسل. هه ردوو هه ولدانی دووباره بووی عوسمانیه کان بۆ گێرانه وه ی به غدا هه ره سی هینا (هیرشی عوسمانی (1625 ز) و (1629 ز) بۆ داگیرکردنه وه ی به غدا و ده ره پراندنی ئیرانییه کان شکستیان هینا) تا نه وکاته ی سولتان مورادی چواره م (1623-1640 ز) توانی له سالی 1638 ئهم ئامانجه به دیبه ییت⁽³⁾. له به شی دادی پیشهاته کانی گێرانه وه ی ویلایه تی به غدا بۆناو زوونی ده ولته تی عوسمانی و په یماننامه ی زه هاوی 1639 به تاییه ت نه وه ی په یوه ندی کورد و کوردستانه باس ده که ی.

(1) علاء نورس، المصدر السابق، ص 30. حسن الدجیلی: العلاقات العراقية الايرانية خلال خمسة قرون، ط 3، بیروت 1991، ص 67.

(2) شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 27.

(3) أ.د. جمیل موسی النجار، العلاقات العثمانية الايرانية: تطوراتها وتأثير العراق العثماني فيها وانعکاسها علیه 1823-1875، بیروت، 2016، ص 29.

2-4: بهیمانامه‌ی زه‌هاوی 1639:

یه‌که‌م دابه‌شبوونی ره‌سمیی کوردستان

سالی 1621، دواي هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی سه‌رکرده‌ی سوپای ئینکیشاری له ویلايه‌تی به‌غدا، به‌کر سوباشی له ئیمپراتوریای عوسمانی، ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی وایینی که ده‌رفه‌تی له‌باری بۆ هاتۆته پێشه‌وه، له‌م سۆنگه‌یه‌وه له‌سه‌ر داواي به‌کر سوباشی هه‌رزوو له‌شکرکێشه‌کی سی‌هه‌زار سه‌ربازی به‌سه‌رکرده‌یه‌تی شا‌صفی به‌هادور بۆسه‌ر به‌غدا ئاماده‌کرد⁽¹⁾. شا‌عه‌بیاس هه‌یج نه‌په‌رینگایه‌وه له‌وه‌ی ئهم ده‌رفه‌ته‌ بقۆزێته‌وه که له‌ ئاسمانه‌وه بۆی هاتبووه خواره و دووباره گه‌یانه‌وه‌ی عێراق و عه‌ته‌باته‌ په‌روه‌کانی، که هه‌رگیزی له‌ حیسایی ئه‌ودا نه‌بوون⁽²⁾.

به‌لام به‌کر سوباشی دواي ئه‌وه‌ی دووباره له‌لایه‌ن ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه به‌هه‌رسیا‌ریی‌تی ویلايه‌تی به‌غدايان پێسه‌پارده‌وه، له‌ ئێران په‌شیمان بۆوه و چۆوه پال ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه. به‌لام شا‌عه‌بیاس ده‌سته‌به‌رداری هه‌ولێ خۆی نه‌بوو و دوا‌جار سه‌فه‌ویه‌کان دواي گه‌مارۆیه‌کی سی‌مانگه (شه‌وی 11 له‌سه‌ر 12/

⁽¹⁾ شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 32.

⁽²⁾ ستیفن همیسلي لونگريک، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة: جعفر الخياط، ط 4، 1968، ص 75

1/ 1624j⁽¹⁾ - به‌شيوه‌یه‌کی نه‌یتی - دواى نه‌وه‌ی ده‌رگه‌ی شاریان له‌لایه‌ن ده‌رویش محهمه‌د به‌گی کورپی به‌کر سوباشی پاشای به‌گلهر به‌گی به‌غدا بۆکرایه‌وه، که په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ باوکی باش نه‌بوو چونه‌ ناو شارى به‌غداوه. شا عه‌بیاس پله‌ی به‌گلهر به‌گی به‌ناسناوی "خان"ی به‌ده‌رویش محهمه‌د به‌خشی و به‌کر پاشا، که په‌تیکرده‌وه بیی به‌شیعه، شا عه‌بیاس بۆماوه‌ی حه‌وت پۆژ شه‌که‌نجه‌ی دا و پاشان خسته‌یه‌ ناو به‌له‌میکى پر له‌ نه‌وت و ئاگرى تیه‌ردا. هه‌ریه‌که له‌ قازى به‌غدا عومهر نوری نه‌فه‌ندی و خه‌تیى مزگه‌وتى گه‌وره محهمه‌د نه‌فه‌ندی و سه‌دان نه‌فسه‌ر و کارمه‌ندی عوسمانی و نه‌شرافی سونه‌ی به‌هه‌مان شيوه‌ کوشته⁽²⁾. شای ئیتران داواى هه‌موو چه‌که‌کانى ناوی شارى کرد و هه‌موو سه‌ربازه‌کان و هه‌زاران خه‌لکی سونه‌ی ده‌سته‌سه‌ردا گرت. سزای ده‌وله‌مه‌نده‌کانى دا. سه‌دان به‌لکو هه‌زاران خه‌لک له‌پیتاوه‌ قیده‌که‌یان بوون به‌ قوریانی و پاشان هه‌زاران خه‌لک و مندال وه‌کو کۆيله‌ فروشان تا کۆتایی له‌ناو ئیتران ون بوون و ته‌نانه‌ت شا نه‌یویستوه‌ یه‌ک سونه‌ش له‌ به‌غدا به‌زیندوووی به‌پایته‌وه⁽³⁾.

به‌گوێره‌ی میژوونووس یاسین خه‌یروللا نه‌له‌مه‌ری له‌ کتییی «الدر المکنون فی المآثر الماضیه من القرون» شا نزیکه‌ی چل هه‌زار که‌سی له‌ دانیشتوانی به‌غدا کوشته و پاشان شا بانگه‌وازی نه‌مانی دا کتیه‌کانی نه‌هلی

(1) لۆنگریک به‌هه‌له‌دا چوه‌ ده‌لی "شه‌وی 28 ی مانگی تشرینی دووه‌می سالی 1623 ده‌رگه‌ی شار بۆ سه‌ربازانی ئیتران کرایه‌وه"، بروانه: ستیفن همیسلی لۆنگریک، المصذر السابق، ص 77.

(2) یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانیه، المصذر السابق، صص 475-476 (له‌وانه‌یه له‌نگریک بێ).

(3) ستیفن همیسلی لۆنگریک، المصذر السابق، 78

سوونتهی کۆکردنهوه و فرییدانه ناو دیجله تا خهڵک به سه ریدا برۆن و پاشان
 فهرمانی ده رکرد به پڕوخاندنی گومه زی ئیمامی ئه عزم و قوبه ی شیخ
 عه بدولقادر گه یلاتی و پاتشای به غدا⁽¹⁾.

دوای ئه وه ی سوپای سه فه وی توانی به غدا داگیر بکات، شا زیاره تی
 عه ته به پیرۆزه کانی کرد و گه راپه وه بۆ وڵاته که ی، دوای ئه وه ی سه فی قلی
 خانی وه ک والی به غدا دامه زراند و پاش ئه وه ده ستی گرت به سه ر به شیکی
 کوردستان (که رکوک) و مووسلدا گرت. ته نانه ت له برێک سه رچاوه دا هاتوه
 هێژیکێ ئێرانی توانیوه ده ست به سه ر چه ندین ناوچه ی به رفراوانی کوردستاندا
 بگرێت و تا ده وروبه ری ئامه د و ماردین پڕۆیشتوون⁽²⁾. به م شیوه یه داگیرکردنی
 به غدا بوو به مه ترسی و زیانیکی گه و ره بۆ ده وڵه تی عوسمانی⁽³⁾.

وێرای ئه وه ی که ده وڵه تی عوسمانی له ناو ته نگه ریه کی گه و ره و نا
 ئارامی ناوخۆیدا ده ژیا، به لām له گه ل ئه وه شدا هه ر له سالی 1625 هه وڵی
 به رده وامی بوو بۆ داگیرکردنه وه ی ویلایه تی به غدا و عوسمانیه کان
 ده سه ته وه ستان نه وه ستان له به رانه ر داگیرکردنی سه فه وی بۆ به غدا، دوو
 له شکرکیشی سه ربازیان ده ست پێ کرد بۆ گیرانه وه ی ویلایه تی به غدا. سالی
 1625 ی زاینی (1035 ک) سه رکردایه تی له شکرکیشیه کی سه ربازی به
 سه دری ئه عزم (حافیز ئه حمه د پاشا) سپێردرا بۆ هێرش له شکرکیشی به ره و

⁽¹⁾ ستیفن همیسلي لونگریك، المصدر السابق، ص 77 (پهراویزی وه رگیری عه ره بی).

⁽²⁾ کامیران عبدالصمد الدوسکی، المصدر السابق، ص 167.

⁽³⁾ هامر، دولت عثمانیه تاریخی، مترجمی: محمد عطا، ج 9، أوقاف اسلامیه مطبعه
 سی، استانبول، 1335، صص 20-25، مرتضی افندی نظمی زاده، المصدر السابق،
 صص 218-221، یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانیه، المصدر السابق، صص 475-
 476.

به‌غدا. ناوبراو له‌پریځه‌ی مووسله‌وه گه‌یشته که‌رکوک، که له‌ویژه‌وه بریځ له میر و به‌گه کورده‌کان به‌گه‌ل له‌شکرکیشیه که‌وتن. عوسمانیه‌کان توانیویان پیتشر ده‌ست به‌سهر ثم دوو شاره‌دا بگرڼه‌وه. حافیز پاشا دواى نه‌وه‌ی بۆ زامنکردنی گه‌یاندنی نازووقه و یارمه‌تی بریځ له‌هیژه‌کانی خوی له که‌رکوک به‌جیه‌پشت به‌ره‌و به‌غدا به‌ریکه‌وت بۆ نه‌وه‌ی له‌تشرینی دووه‌می 1625 گه‌مارۆی بدات. به‌لام له‌بهر کومه‌لیک هوکار گه‌مارۆدانه‌که نه‌و نه‌جامه ویستراوه‌ی نه‌بوو، له‌وانه نه‌لقه‌ی گه‌مارۆدانه‌که وا مکوم نه‌بوو و پریځه‌ی گه‌یاندنی یارمه‌تی بۆ سوپای عوسمانی له‌لایه‌ن هیژه‌کانی سه‌فه‌وی گیرابوو و جگه له‌وه‌ش یاخیوون و هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی سوپای ئینکیشاری هوپه‌کی دیکه‌ی شکستخواردنه‌که بوو. دواجار حافیز پاشا ناچار بوو دواى چه‌ندین مانگ له‌گه‌مارۆ و دواى شکستخواردنی له‌پیکدادانه‌کانی له‌گه‌ل سوپای سه‌فه‌وی گه‌مارۆکه واز لی‌به‌پیتیت و له‌هاوینی سالی 1626 کشایه‌وه بۆ مووسل⁽¹⁾.

دووه‌مین هه‌ولدان له‌لایه‌ن عوسمانیه‌کان بۆ ده‌ستبه‌سهرداگرته‌وه‌ی به‌غدا نه‌و له‌شکرکیشیه بوو که به‌سه‌رکردایه‌تی سه‌دری نه‌عزم خه‌سرو پاشا به‌ریژه‌چوو. دواى نه‌وه‌ی ناوبراو له‌مووسل هه‌موو ئاماده‌کاریه‌کی بۆ له‌شکرکیشیه‌که ته‌واو کرد و ژماره‌یه‌ک له‌میر و به‌گی کوردان به‌خویان و هیژه‌کانیا نه‌وه به‌گه‌ل له‌شکرکیشیه که‌وتن⁽²⁾.

سه‌دری نه‌عزم له (19 ذیلقه‌عه‌دی 1038 ک/10 ته‌ممووزی 1629ز) نیسته‌نبوولی به‌جیه‌پشت به‌ره‌وه میحوه‌ری باشووری: قۆنیه-نه‌نتاکیه-حه‌له‌ب-مووسل و شاره‌زوور به‌ریکه‌وت و له‌شاره‌زوور قه‌لای گولعه‌نبه‌ری دروست

⁽¹⁾ د.سعدی عثمان، کوردستان الجنوبیه...، ص 285-286

⁽²⁾ له‌وانه میری بادینان سیدی خان و میری سوران میره به‌گ و سه‌روکی هوژی کوردیی

باجه‌لان. پروانه: هه‌مان، هه‌مان سه‌رچاوه، ج 9، ص 111

کردهوه⁽¹⁾. سهرکردهکانی سوپاکهی خهسرۆ پاشا له نزیك ئهریل (ههولیر) نهجوومهنیکی حهری یان ریکخست و پیشتەر ههردوو حاکمی ههولیر و کهرکووی سەفهوی ههلاتبوون بۆ بهغدا. له بهر فشاری میری ئهردهلان بۆ سهر هیلێ پشتهوهی سوپا و بارانی زۆر که ههموو رینگهی بهغدا ببوه قورپا و بریار درا به کهمین جار هێرش بکریته سهر لایهنگیرهکانی ئێران له شارهزوور و دهوروهیری⁽²⁾. بهم جۆره سهدری ئهزه می عوسمانی له بریتی لهشکرکیشی بۆ سهر ئامانجی سهرهکی (بهغدا)، بۆ پرزگار بوون له ههپهشه و گۆرپه شهی میری ئهردهلان (خان ئهحمده خان)، که لایهنگیری سەفهویهکان بوو بریاری دا هێرش بکاته سهر شارهزوور، که میری ناوبراو ههروه شهی له هیلێ پشتهوهی سوپای عوسمانی ده کرد ئهگەر دهستی به سهر شارهزووردا نه گرتبوايه. ئه مه ستراتیژی تهی ناوچهکانی کوردستان بوو لهم هاوکیشه عهسکه رییانه دا و وهختایهک سوپای عوسمانی گه یشته شارهزوور خهسرۆ پاشا توانی به بی شه ریکی ئاوها که شایه نی باسکردن بیت ده ست به سهر زۆریه ی ناوچه کانیدا بگریت⁽³⁾. به جۆریک زۆر له میره کوردهکان وه لائی خۆیان بۆ سولتانی عوسمانی پاگه یاند و زۆریک له میره ئهرده لانییهکانی ملکه چ نه بوو بۆ ئهحمده خانی ئهرده لان گوپراهلی خۆیان نیشاندا. میژوونوسی تورک کاتب چه له بی ناوی هه موو ئه و میرو به گه کوردانه ی نووسیوه، که پێه ندیی (وه لاء) و گوپراهلی خۆیان بۆ ده سه لاتی عوسمانی ده بریوه له وانه حاکمانی: هاوار، که ستانه، شاربازیر، ده میرقه بو، جناد، خۆسیر، هه زارمێرد، دلجۆران، مه رکاره،

(1) محمد سهیل طقوش، المصدر السابق، ص، 215

(2) ستیفن همیسلی لونگریک، المصدر السابق، ص 87

(3) هه مان سه رچاوه، ج 9، ص 110-113، د. سعدي عثمان، کوردستان الجنوبيه.... ص 286-287.

حه‌ریر، دوین، تیل، تاری، زه‌نجیر، مه‌نزل عه‌جوز، ئه‌ریوان، پلنگان، باسکی، دۆران، قزڵجه‌قه‌لعه، قه‌لعه‌غازی، چنارکدۆکی⁽¹⁾. دوا‌ی ئه‌وه‌ی سه‌دری ئه‌عزم خه‌سرۆ پاشا شاره‌زووری کرد به‌باره‌گه‌ و ناوه‌ندیی مۆڵدانی هه‌یزه‌که‌ی، چه‌ندین ره‌تل سوپای نارد بۆ په‌لاماردانی میرنشینی ئه‌رده‌لان و قه‌لای سه‌ختی میهره‌بان که‌وته‌ده‌ست سوپای عوسمانی⁽²⁾.

له‌به‌رانه‌ردا سه‌فه‌ویه‌کان و خان ئه‌حمه‌د خانی ئه‌رده‌لانی سوپایه‌کی 45 هه‌زار جه‌نگاوه‌ریان ئاماده‌کرد و به‌ره‌و پرووی سوپای عوسمانی بوونه‌وه‌ و له‌نزیک میهره‌بان شه‌ریکی خویناوی پرویدا و له‌ئهنجامدا سوپای ئێران و خان ئه‌حمه‌د خانی ئه‌رده‌لان به‌شکاوییه‌وه‌ پاشه‌کشیان کرد و چه‌ندین هه‌زار کوژراویان له‌دوا‌ی خۆیانه‌وه‌ له‌گۆره‌پانی جه‌نگ به‌جیه‌تشت. داگیرکردنی کوردستان له‌لایه‌ن سوپای عوسمانیه‌وه‌ به‌ ئامانجی دا‌ینکردنی هه‌یله‌کانی پشته‌وه‌ی سوپایی بوو بۆ ئاماده‌سازی بۆ له‌شکرکشیی بۆسه‌ر به‌غدا. شایانی گوته‌ سوپای عوسمانی وێرای سه‌رکه‌وتنیان له‌ قه‌لای میهره‌بان و چوونه‌ ناو خاکی ده‌وله‌تی سه‌فه‌ویه‌وه‌، که‌چی له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا سوپای عوسمانی له‌ چه‌ندین هه‌ولێ له‌شکرکشیی چه‌ندین باره‌بوویدا بۆ داگیرکردنه‌وه‌ی شاری به‌غدا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو، ئه‌مه‌ وای کرد له‌ تشرینی دووه‌می ساڵی 1630 سوپای عوسمانی بکشیته‌وه‌ بۆ مووسڵ و بۆیه‌ ئه‌مه‌ رێگه‌ی بۆ سوپای ئێرانی و میر ئه‌حمه‌د خانی ئه‌رده‌لان خۆش کرد تا جاریکی دیکه‌ دووباره‌ ده‌ست به‌سه‌ر

(1) فذلکه‌ کاتب چلبی، الجزء‌ الثانی، ص 119 (راگوێزراوه‌ له‌: علاء نورس: المص‌در السابق، ص 45)، به‌داخه‌وه‌ بۆ راستکردنه‌وه‌ی هه‌تدیک له‌م نیوانه‌ هه‌یج زانیاریه‌ کمان له‌به‌رده‌ستدا نه‌بوو، بۆیه‌ ئه‌م کاره‌ جێده‌هه‌ڵم بۆ راستکردنه‌وه‌ و پێوه‌چوونی پ‌سپۆره‌یلی بواری جوگرافیناسه‌ میژوویه‌ کانمان.

(2) علاء نورس، المص‌در السابق، ص 45.

ناوچه‌ی شاره‌زور دابگرنه‌وه⁽¹⁾.

شکسته‌تانی سوپای عوسمانی له داگیرکردنه‌وه‌ی به‌غدا، ئیسته‌نبوولی شله‌ژاند، له‌م سۆنگه‌یه‌وه یاخیوونی سوپای ئینکشاری له‌ناوه‌وه هیز و ده‌سه‌لاتی عه‌سکه‌ریی عوسمانی کلۆرکردبوو، بۆیه تاوه‌کو سالی 1638 سوپای عوسمانی نه‌یتوانی شاری به‌غدا داگیر بکاته‌وه. به‌م چه‌شنه‌خه‌می گه‌وره‌ی سولتان مورادی چواره‌م (1623-1640)، دوا‌ی ئه‌وه‌ی ده‌ستی به‌سه‌ر پش‌تویه‌کانی ناوه‌وه‌دا گرت و کۆنترۆلی یاخیوونه‌کانی سوپای کرد، داگیرکردنه‌وه‌ی شاری به‌غدا بوو و بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌که‌وته هه‌له‌پ‌ه‌ی ئاماده‌سازی بۆ داگیرکردنه‌وه‌ی به‌غدا. دوا‌ی مردنی شا‌عه‌بیاس (19 کانوونی دوو‌ه‌می 1629-ما‌زنه‌ده‌ران)، شا‌سه‌فی (1629-1642ز) ده‌سه‌لاتی گرت‌ه‌ ده‌ست و به‌ره‌و‌پرووی پش‌تویه‌کانی خوراسان بوو‌بو‌وه. له‌ولای دیکه‌وه سولتان مورادی چواره‌م سه‌رکه‌وتوو بوو له‌وه‌ی ئه‌من و ئاسایش بگێڕ‌ت‌ه‌وه بۆ ولاتی شام و دوا‌ی ئه‌وه‌ی بزوو‌تنه‌وه‌ی فه‌خره‌دین ئه‌لمعینی له‌ناو برد، ئامانج‌یک‌ی دیاری‌ک‌راوی له‌به‌رچاو گرت ئه‌و‌یش شه‌روجه‌نگینی شیعه‌ بوو. له‌پێناو ئه‌م ئامانجه‌دا فه‌توایه‌کی له‌ شیخی ئیسلام نوح ئه‌فه‌ندی کور‌ی ئه‌حمه‌د زاده وه‌رگرت، که‌ پ‌یگه‌ی شه‌ری شیعه‌ی ده‌دا به‌و‌پێه‌ی ئه‌وانه‌ له‌ "پاف‌زییه‌کانن". له‌م فه‌توایه‌دا هاتوو‌ه‌ "ئ‌ه‌م پاف‌زیانه‌ پ‌یگر و گوم‌را و بکه‌ری تاوانی گه‌وره‌ن"⁽²⁾. سولتان مورادی چواره‌م له‌ 8‌ی مایسی 1638 به‌خۆ‌ی سه‌رک‌رایه‌تی له‌شکر‌کێشیه‌کی له‌پاده‌به‌ده‌ر گه‌وره‌ی کرد بۆ گرتنه‌وه‌ی به‌غدا. سولتان موراد به‌ناو خاکی کوردستانه‌وه له‌ دیاربه‌ک‌روه به‌ره‌و به‌غدا هه‌لک‌شا، سوپای

⁽¹⁾ ه‌اممه‌ر، المص‌در الس‌ابق، ج 9، ص 112-124، مرتضی‌ افندی نظمی زاده، المص‌در

الس‌ابق، ص 225-226.

⁽²⁾ وجیه کوثرانی، المص‌در الس‌ابق، ص 80

عوسمانی ئامادە کرا و پلاتنی سەربازی دانرا و پێگە که بۆ (110) قوناغ دابەش کرا. حەلەب نیوەی پێگە که بوو و سوپاکە شانزە پۆژ لەویدا پشووێان دا. دواى ئەو لەشکرە که لە هەردوو زێنى گەورە و بچووک پەڕیپەووە و چوووە ناو کەرکوک و لە حەمرینەووە چوووە خالص و لە 15 ی تشرینی دوووەمی سالی 1638 لە دەورووبەری بەغدا خێمەى هەلدا⁽¹⁾ و گەیشته بەردەم دەروازەى شارى بەغدا و لە هەموو لایە کەووە گەمارۆى شارە کەى دا. دواى چل پۆژ جەنگ و پێکدادان، لە 25 کانوونی یەكەمى 1638 دا بەغدا لە لایەن سوپای عوسمانیەووە بۆ دوووەمجار داگیر کرایەووە. لە شوباتى 1639 سولتان مורادى چوارەم بەغداى بەجێهێشت و جارێكى دیکە بەغداى گەراندهووە بۆ ژێر دەسەلاتى عوسمانى دواى ئەوێ ماوێ پانزە سال (1624-1638 ز) لەژێر دەسەلاتى سەفەویدا بوو⁽²⁾. زۆر لە سەرچاوێ میژووویە کان ئەووە دووپات دەکەنەووە که کورد بەشدارییە کى بەرچاوى هەبوووە لەم لەشکرکێشییە دا، که بوو بە سۆنگەى گەراندهووەى شارى بەغدا بۆ باوێشى دەوڵەتى عوسمانى⁽³⁾. بەگوێرەى لۆنگریک "سولتان مורاد لە بەغدا هەموو ئێرانى کانى سەربرى، هیچ ئێرانى کە نه لە ئۆردوو و نه لە شار و دەورووبەرى نه مایەووە"⁽⁴⁾.

بەگوێرەى ئۆزتونا زیانى عوسمانیەکان لە هێرشى گرتەووەى بەغدا کوژرانى پێنج هەزار 5000 سەرباز و برینداربوونى نزیکەى دە هەزار 10.000

(1) ستیفن همیسلى لونغریك، المصدر السابق، صص 93-94

(2) هاممەر، المصدر السابق، ج 9، ص 248-261، عباس العزاوى، تاریخ العراق بین احتلالین، مج 4، بغداد، 1949، ص 213-215.

(3) عباس العزاوى، تاریخ العراق، مج 5، ص 43، یاسین العمرى، زیدہ الآثار الجلیه فی الحوادث الارضیه، تحقیق د. عماد عبدالسلام رؤوف، النجف، 1974، ص 67.

(4) ستیفن همیسلى لونغریك، المصدر السابق، ص 98

سەرباز بوو و نزیکەى دە هەزار 10.000 سەربازى ئىرانىش کوژراون⁽¹⁾.
هەرچى لای لۆنگریکه ژمارەى کوژراوہ کان زۆر لەوہ زیاترە و گەشتۆتە سى
هەزار کەس⁽²⁾.

داگیرکردنەوہى بەغدا و تیکشکانى ئىران لەناو بەغدا، تاي ھاوکیشەى
فراوانخوایى هەردوو دەولەتى شەپکاری لاسەنگ کرد و لانکھارت لای وایە
نەبوونی سەرکردەى شایستە و خاوەن ئەزموون یەکیک لە ھۆیەکانى شکستى
ئىران بوو لە جەنگ لە گەڵ عوسمانیەکان بۆیە سالى 1639، کە دەولەتى
سەفەوى بەغداى لە دەست دا دواتر ھەموو ولاتى نىوان دوو پرووبارەکەش
(میزۆپۆتاميا)ى لە دەست دەرچوو⁽³⁾. لە سۆنگەى ئەم شکستەوہ ئاشتیک
دواى شکستىکى گورەى ئىران خۆى ھینایە پيشەوہ. بەجۆریک شای ئىران،
شا سەفى خانى سەفەوى ناچار بوو خۆى پەيوەندى بە عوسمانیەکانەوہ بکات
و داواى ئاشتییان لیکات و زیاد لە چەند جاریکیش بە نوینەرایەتى محەممەد
قولی خان، تەتەرى ھەنارد بۆ لای سەدرى ئەعزەم، مستەفا پاشا لە بەغدا و
داواى لى کرد پەیماننامەى ئاشتى لەنێوان ھەردوو دەولەتدا مۆریکەن⁽⁴⁾.
سەدرى ئەعزەم، مستەفا پاشا بە خۆى و سوپاکەيەوہ لە بەھارى 1639 بەغداى
جێھێشت و لە پرووبارى دیاڵە پەرییەوہ و لە 14ى نىساندا گەشتە شارەبان،
لەنزیک شارەبان لە 23ى نىسانى 1639 بەساردیەکەوہ پيشوازی لە وەفدیکی

(1) یلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ترجمه: عدنان محمد سلمان، ج 1، منشورات

مؤسسه فيصل للتمويل، تركيا، اسطنبول، 1988، ص 481

(2) ستيفن هميسلي لونگریك، المصدر السابق، ص 98

(3) لانکھارت، انقراض سلسه صفويه، ت: اسماعيل دولتشاهى، ص 2، تهران 1380، ص

(4) مرتضى أفندى نظمی زاده، المصدر السابق، ص 235

ئیران، به سه روکایه تیی محهمه د قولى خان کرد، که بۆ وتووێژ هاتبوو⁽¹⁾ و له باره گهی سه درى ئه عزم و وتووێژه کانی ئاشتی دهستی پێ کرد⁽²⁾، به لām ئهم کۆبوونه وهیه هیچ ئه نجامیکی وای نه بوو بۆیه پریار دردا کۆبوونه وهیه کی دیکه له قزله بات بیه سترئ⁽³⁾. له قوناغه کانی دواتر دا لایه نی عوسمانی پیتی له سه ر ئه وه داگرت، که ده بی سو پای ئیران له ده رنه و ده رته نگ بکشیته وه و ددان به مافی بنده ستبوونی قه لای قارس بنی بۆ ده ولته تی عوسمانی وه کو مه رجیکی بنچینه یی بۆ چوونه ناو مو فاهه زاته وه. هه رچی وه فدی ئیران بوو هه موو هه ولی ئه وه بوو ناوچه کانی ده رنه و ده رته نگ بگێریته وه بۆ ژیر ده سه لاتنی سه فه وی، به لām سه درى ئه عزم زۆر به توندی ئه مه ی په تکرده وه. دواتر ئیرانیه کان له باره ی قه لای قارس⁽⁴⁾، پێش نیازیان کرد یان ئه وه تا ئهم قه لایه بگێر نه وه بۆ ده سه لاتنی سه فه وی یان ئه وه تا به شیوه یه کی ته واوه تی ویرانی بکه ن. به لām وه فدی عوسمانی زۆر به توندی ئه مه ی په تکرده وه و هه ره شه ی ئه وه شی کرد، که له شکر کیشی ده کات بۆ سه ر ئیران و در یژه ی پێدا: "ئیه هاتوون داوای ئاشتی ده که ن و کلیلی (ده رته نگ) تان نه هیتاوه! ئاشتی به بی به ده سه ته وه دانی کلێله کان و کشانه وه ی رۆسته م خان له خانه قین نایه ته دی!"⁽⁵⁾ دوا ی ئه مه وه فدی ئیرانی

⁽¹⁾ علي شاکر علي، تاريخ العراق في العهد العثماني، الطبعه الأولى، الموصل، 1985، ص 77.

⁽²⁾ حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 70.

⁽³⁾ علي شاکر علي، المصدر السابق، ص 77.

⁽⁴⁾ ده ولته تی سه فه وی زۆر هه ولیدا عوسمانیه کان به وه رازی بکات قه لای قارس بروختن به و پێیه ی هه ره شه له ئاسایشی خاکی ئیران ده کات به لām لایه نی عوسمانی به م پێش نیازه رازی نه بوو. پروانه: جابر الراوی، المصدر السابق، ص 212.

⁽⁵⁾ حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 70.

گه پرایه وه لای شا سه فی خانی سه فهوی بۆ ئاگادار کردنه وهی لایه نی ئیرانی له باره ی بیرو پای لایه نی عوسمانی. نووسیار کرونیککی نه عیما باسی ئه وه ده کات، که سه در ی ئه عزم، موسته فا پاشا دوو نامه ی نووسیوه یه که میان بۆ پۆسته م خانی، سوپاسالاری ئۆردووی ئیران له ده رته نگ و ده رنه و دووه میشیان بۆ شا سه فی خان و داوای کردووه وه لّامی یه که میان له ماوه ی سی پۆژ و دووه میشیان له ماوه ی شه ش پۆژدا وه لّام بدرینه وه⁽¹⁾. له 4 ی ئایاری 1639 دا سوپای سه فهوی له ناوچه کوردیه کانی ده رنه و ده رته نگ کشایه وه، له 14 ی ئایار، ته ته ری ئیران، سارۆخان له زه هاو (قه سری شیرین) چاوی به سه در ی ئه عزم موسته فا پاشا که وت و په زامه ندی شا سه فی خانی له سه ر داواکانی عوسمانی ده ربیری و ئاماده ی ولّته که شی ده ربیری بۆ کوتایی پیه تان به ناکۆکیه کانی نیوان هه ردوو ده ولّته⁽²⁾. دواچار له 17 ی ئایاری 1639 دا (14 موحره م 1049 ک) په یماننامه ی زه هاو له لایه ن سارۆخان و سه در ی ئه عزم⁽³⁾ به هه ردوو زمانی تورکی و فارسی⁽⁴⁾ مۆرکراو و هه مان ساڵ له لایه ن هه ردوو

(1) علي شاکر علي، المصدر السابق، ص 77.

(2) المصدر نفسه، ص 78.

(3) ده گێر نه وه وه ختایه ک سه در ی ئه عزم، موسته فا پاشا له سه ره تای ساڵی 1640 ده گاته وه ئیسته نبوول، سولتان مواردی چواره م به گه رمی باوه شی پێدا ده کات بۆ ئه وه سه رکه وته ی له گفتوگو له گه لّ ده ولّته ی سه فهوی به ده ستی هیتاوه. بگه رپۆه بۆ: علي شاکر علي، تأریخ العراق فی.... هه مان سه رچاوه ی پێشو، ص: 78

(4) هه ردوو تیکستی ئۆرگینالی تورکی و فارسی په یماننامه ی زه هاو له سه رده میکی نادیار پێش ساڵی 1843 ونبوون. دانه یه کی ئۆرگینالی ئه م په یماننامه یه به مۆری سه در ی ئه عزم، موسته فا پاشا ئیستا له کتیبخانه ی شاهانه ی قیه نا له نه مسا پارێزراوه. بروهانه:

EDMONDS, C, J., Kurds Turks and Arabs, travel and research..... op. cit, p. 125.

دهوله تهوه واژۆی په سندرکردنی له سهر کرا، شا سه فی (1629-1642) له 21 ی
 ثایاری 1639 موساده قه ی له سهر په یماننامه که کرد و پاشان نیردرا بۆ سولتان
 مورادی چواره م، له 3 ی حوزهیرانی هه مان سالدای ئیمزای له سهر کرد. شایانی
 گوته دواتر ئه م په یماننامه یه بوو به بنه وانیک بۆ هه موو ئه و په یماننامه ی دوا ی
 ئه و هاتن تا ئیمزاکردنی په یماننامه ی دووه می ئه رزه رۆم (31 ی ثایاری
 1847)⁽¹⁾. په یماننامه ی زه هاو (قه سری شیرین) چ له پرووی شیوه و چ له پرووی
 بابه ته وه هه موو مه رجه یاسایه کانی په یماننامه نیو دهوله تیه کانی تیدابوو⁽²⁾.

به م شیوه یه ئیمپراتوریای عوسمانی به شکاوییه وه ئیمپراتوریای سه فهوی
 هیتایه سه رمیزی وتووێژ و هه ردوولا له زه هاو⁽³⁾ بۆ دیاریکردنی کیشه
 هه له سپردراوه کانی سنووری نێوانیان په یماننامه یه کی ناشتیان مۆرکرد. شایانی
 گوته هه م په یماننامه که خۆی له ناو خاکی کوردستان مۆرکراو و هه م ته واوی

بۆ دهقی ته واوی تورکی په یماننامه که بگه رپۆه سه ر ده ستووسی: م. ئا. نه عیمه، تاریخی
 نه عیمه. لاپه ره ی: 349. کتبخانه ی نیشتمانی پاریس، بۆ تیکستی وه رگێراوی فارسی
 په یماننامه که ش بگه رپۆه: مشیر الدوله (میرزا سید جعفر مهندس باشی) رساله
 تحقیقات سرحدییه، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1348، لا: 77-81، هه روه ها
 بۆ تیکستی ته واوی په یماننامه که به زمانی ئینگلیزی بگه رپۆه بۆ:

HUREWITZ, J. C., *Diplomacy in the near and Middle East, a documentary record 1535-1956*, t I, London, Oxford, Edition Archive, 1987, pp 21-23.

⁽¹⁾ أ.د. جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص. 29

⁽²⁾ جابر الراوی، المصدر السابق، ص 211.

⁽³⁾ زه هاو: ناوچه یه کی ستراتیژی جیاکه ره وه بوو له نێوان ئیمپراتوریای عوسمانی و
 ئێراندای، به شیوه یه ک که داگیرکردنی زه هاو، عێراقی عه ره بی ده خسته به رده م
 هه ره شه ی زۆره وه، پروانه: ترجمه التقرير الذی قدمه درویش باشا الذی عین لتحديد
 الحدود الإيرانية العثمانية، بغداد، مطبعة الحكومة، ترجمة: وزارة الخارجية العراقية،
 بغداد، 1953 ص 23.

بەندەکانی پەیماننامەکش یەكەمین دابەشکردنی پەسمی کوردستان⁽¹⁾ بوو لەنیوان ولاتیکی سەرکەوتوو و ولاتیکی دۆراودا، بەشیوەیهک پەیماننامەکش تەنیا ناوی سەدری ئەعزەم، مستەفا پاشای بەسەرەوێه و هیچ ناوی لایەنی ئێرانی بەسەرەوێه نیه. تەواوی بەندەکانی پەیماننامەکش تاییەتن بە دابەشکردنی کوردستان لەنیوان ئەم دوو دەولەتەدا. دیارە دەبێ لێرهەدا ئەم تییینیەش بخەینە بەرچاو کە ئە لە پەیماننامەکی زەهاو و ئە لە هیچ کام لە پەیماننامەکانی دیکە کە سەرۆبەر لەسەر چارەنووس و دابەشکردنی خاکی کوردستان لەنیوان ئەم دوو دەولەتەدا دەبەستران، کورد لیان ئاگادار نەبوو و هیچ نوێنەریکی گەلی کوردیان بەهیچ کلۆجی تیدا بەشدار نەبوو.

ئەم پەیماننامەیه بەتەواوی کوردستانی لەنیوان هەردوو ئیمپراتۆریا دابەشکرد، بەگوێرەیهی بەشەکانی ئەم پەیماننامەیه دەولەتی عوسمانی دەستی گرت بەسەر هەموو ناوچەکانی: جەسسان، بەدرە، مەندەلی، دەرە، دەرەنگ، سەرپێل و هەموو ئاوییهکانی پۆژئاوای قەلای زنجیر و تا قەلای زەلم و دەورووبەری لە ناوچەیهی شارەزوور دا گرت، هەروەها هەموو ئەو چایانەیهی بەم قەلای دەورە درابوون تا دەگاتە ئەو دەرەبەندەیهی کە دەگاتە شارەزوور و دەبێتە خالی جیاکەرەوێ نیوان هەردوو دەولەت. ئەمە وێرایی ئەوێ کە بەگوێرەیهی پەیماننامەکش دەولەتی ئێران بەهیچ شیوەیهک هەقی دەستیوەردانی نییه لە کاروباری قەلای قەزڵجە و دەورووبەری، هەروەها هەموو ناوچە و قەلای چیا و قوللە کوردیهکانی ئەیلالەتی ئەخسەخە، قارس، وان، شارەزوور، بەغدا، لەگەڵ ئەوێ بەسەرەش هەر لەژێر قەلەمڕۆی ئیمپراتۆریای عوسمانی دەمێننەوێ. زیاد لەوێ کارەکش لە ناوچە و شارەکانیشی پەتکرد تا کار گەیشته ئەوێ تەنانهت

⁽¹⁾ ئەوێ سەرنج رادەکێشی ئەوێه، ئەم پەیماننامەیه تەنیا بۆ دابەشکردنی کوردستان بوو، چونکە بە هیچ جۆریک باسیک لەسەر کێشەیهی سنووری ئێرانی عوسمانی لە ناوچە عەرەبیهکانی خواروودا نییه.

هەردوو دەولەت ھۆزە کوردەکانیشیان لەنێوان خۆیاندا دابەش کرد، بەم شێوەیە ھۆزی گەورە (جاف)یان کرد بەدوو بەشەو و ھەربەشێک بوو بەمولکی دەولەتێک⁽¹⁾ لە ئەنجامدا ئەم دابەشبوونە ھۆزە کوردییەکان لە دواییدا بوو بەھۆی سەرچاوەی گەلیک گیرمە و کیشەیی سنووری بۆ ھەردوو دەولەت⁽²⁾. ھەرچی قەلاکانی بەشی دووھەمی مەندەلی، دەرئەنگ، بیرە، زەردوویی، زەرد ھاوا و قەلا و دارستانەکانی پۆژھەلاتی قەلائی زنجیر و میھرەبان بوون بەر دەولەتی سەفەوی کەوتن⁽³⁾ کە تا پۆزی ئەمپروش ئەو دەروناوچانە ھەر لە بێدەستی دەولەتی ئێراندا ماونەتەو. لە شارەزور "ھێزەکانی عوسمانی ھەموو ئەو لووتکە چایانەیان داگیر کرد، کە دەیانپروانیە سەر قەلائی زەلم"⁽⁴⁾ لە کاتیئێکدا ھەورامان و ئاویەکانی ھەورامان بۆ دەولەتی ئێران مانەو. لەلایەکی دیکەو، بەگۆڕەیی ئەم پەیماننامەیە پێویست بوو کۆمەڵیک قەلائی کوردستان بروخێندرێن، ئێرانییەکان دەبوو قەلائی زنجیر لەسەر چای زنجیر بروخێنن، ھەرچی تورکەکانە دەبوو قەلا و قوللەیی قوتوور، ماکو و مەگاز بیغزد لەسەر سنووری وان و قارس بروخێنن⁽⁵⁾.

⁽¹⁾ ھۆزی زیادین ھارونی بوون بە جافی بێدەستی عوسمانی (جافی مۆراد) و ھەرچی جافی پیرەزودی ھەمان عەشیرەت بوون، بوون بە جافی بێدەستی ئێران (جافی جوانرودی)، بگەرێتو: بۆ: عباس العزاوی. عشاثر العراق، الجزء الثاني (العشاثر الكردية)، بغداد، 1947، ص 43

⁽²⁾ ترجمه تقرير درویش باشا، ص 32.

⁽³⁾ شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 34.

⁽⁴⁾ المصدر نفسه، ص 36.

⁽⁵⁾ HAMMER, DE., Histoire de L'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, traduite de L'allemande sur la deuxième édition, Paris, t II, 1844, p. 490.

ئەم پەیماننامە بە بۆ یەكەمجار دابەشکردنی سنووری لەنێوان هەردوو دەولەت لەسەر بێنەمای ناوچەکانی سنوور* دیاری کرد نەك لەسەر بێنەوانی هێڵێکی دیاریکراوی سنوور، کە بەشیوەیەکی ئاسایی لە قەڵەمڕۆی دەولەتێکەو دەستپێدەکات و بەقەڵەمڕۆی دەولەتێکی دیکە کۆتایی دێت. بەم جۆرە ناوچەکانی سنووری نێوان هەردوو دەولەت جێگیر کران و ئەمە ئیدی بوو بە بناغەیەك بۆ هەموو پەیماننامەکانی دواى ئەو. بەلام راستەگیش هەبە، کە پێویستە ئاماژەى بۆ بکەین ئەویش ئەوێە ئەم پەیماننامە بە هەر لە یەكەم رۆژی مۆرکردنیهو گەرای کیشە و دەستیوەردانی دواتری لەناوخۆیەو هەلگرتبوو، بەلام وێرای هەموو ئەمانە ئەم پەیماننامە بە هەموو پەیماننامەکانی دیکە پەسەمی تر و ئاشکراتر بوو و توانی بۆ ماوەی هەشتا سال جەنگ و کوشتار لەنێوان هەردوو دەولەت رابگریت بێ ئەوێە هیچ جەنگێکی راستەقینەى راکەیندراو لەنێوانیاندا دروست بێت. راستەگەى دواى پەیماننامەى زەهاو پەيوەندی سەفەوى-عوسمانى ئاشتییانە بوو لەو سالانەى، کە لە ئەمەنى حوکمرانی شا سەفى مابوو هەموو بەرەکانى جەنگ ئارام بوون ئەو پەيوەندییە سیاسییە هێمانەى لەنێوانیان دا هەبوو هەموو ئەو تەنگرە نوێ و لەناکاوانەى کە دەهاتنە پێشەو قوت دەدا. لایەنى سەفەوى لە پیاوێ کردنى ئەم شیوازە سیاسییە دۆستانە بە دەستپێشخەرتر بوون، کاتێک سولتان مורادى چوارەم مرد، شا سەفى وەفدێکی بۆ لای سولتان ئیبراھیمی یەكەم نارد (1051-1058/ك 1640-1648ز)، کە شوێنى سولتان مورادى چوارەمى گرتەو و پرسەنامەى خۆى پێشکەش کرد و پیرۆزیایی جێنشینبوونی لێ کرد. شا لەمەدا ئامانجى ئەو بوو پەيوەندییەکی دۆستانە لەگەڵ سولتانى نوێى عوسمانى دروست بکات. بۆ دەربڕینی نیازچاکی خۆى بەرانبەر بە شا سەفى، سولتان ئیبراھیمی یەكەم هەموو ئەو دیالانەى ئازاد کردن، کە سولتان مورادى چوارەم لەکاتى

* zones de frontieres

ده سته سه رداگرتنی به غدا زیندانی کردبوون و ته سلیم به بالیوزی ئیرانی کردنهوه⁽¹⁾. ئه وهی شایانی ئاماژه پیکردنه ئه وهیه، که دواى ئهم په یماننامهیه په یوه نندیه کانی نیوان هه ردوو ده ولت به رهو حاله تیکی ناشتی و ملدان بو به کتری ده رویش، له راستیشدا هوی ئهم مه یله بو ناشتی ئیراده ی عوسمانی و سه فه وی نه بوو، به لکو به هوی ئه و نابوودی و لاوازیه بوون، که هه ردوو ده ولت به ده سته وه گیرۆده بوون. دواى سولتان مورادی چواره م، رهوشی ده ولته ی عوسمانی له پاشه کشه دا بوو و به ده ست زنجیره یه ک کیشه گه لی بالقانییه وه گیرۆده بوو. هه رچی (شا)کانی دواتری سه فه وی بوون بی توانا بوون له به رده وامی دان به جه نگیکی ئیستیزافی له گه ل عوسمانیه کان. شا عه بیاسی دووهم (1642-1666ز) سه رقالی کیشه ناوخویه کانی ئیران بوو. په یوه ندی ناشتیانه ی له گه ل عوسمانیه کان راگرتوو و هه روه ها کوره که ی شا سه فی دووهم (1666-1694ز) به هه مانشیوه. هه روه ها له گه ل شا سولتان حوسین (1694-1722ز) یش په وتی ناشتی نیوان هه ردوو ده ولت به رده وام بوو، به لام پرووداوه کان له سه رده می ئه ودا به وه رچه رخانیکی نویدا رویشتن، شا حوسین رو لیکی بالای دابوو به فوکه های شیعه، که ئه وانی پیش خو ی تا ئه و پاده یه ئه و رو له یان نه دابوون و هه روه ها زیاتر له وانی دیکه دووپاته ی تاکانه تی مه زه به ی شیعه ی ده کرده وه بو ده ولت⁽²⁾.

وادیاره سه فه وه یه کان په رو شی راگرتنی ئه و پتوه نندیه باشه بوون، که دواى په یماننامه ی زه هاوی 1639 له گه ل عوسمانیه کان ها تبوو ه ئاراهه و عوسمانیه کانیش به هه مانشیوه. سالی 1656 شا عه بیاسی دووهم (1642-1667 ز) دیاری بو سولتانی عوسمانی نارد و به ئیردراویکدا نامه یه کی بو نارد و داواى

⁽¹⁾ محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الصفویة (فی ایران) 907-1148 هـ / 1501-1736 م.

ط 1، بیروت، دار النفائس، 2009، ص 202

⁽²⁾ وجیه کوثرانی، المصدر السابق، ص 81

لښ کرد تهو ئاشتيهه، که له نتيوان دوو دهوله تي سهفه وي و عوسمانيدا هاتوته ئاراوه بپاريزن، سولتان دهستپيشخهري کرد بهه وي وه لامي داواکاريه کهي دايه وه و به په يامبه ره کهي که وه لامي سولتاني پييوو بو ئيران ديارى بو شا عه بياسى دووهم نارد. له سالى 1689 ئيرانيه کان نيردراويكيان نارد بو نهسته نبوولي پايتخت بو پيروزباييکردن له جيتشينبووني سولتان سلیماني دووهم (1687-1691 ز) و دووپاتکردنه وي ريساي ئاشتي، که په يماننامه ي زه هاوي 1639 ي له نتيوان نه وان و عوسمانيه کاندا هيتايه ئاراوه⁽¹⁾. به لام راستيه کهي ميژوويي ههيه، که دهبي بگوتريت تهو يش تهويه ئه يماننامه يه به هيچ شيويه که جهنگي ههردوو دهوله تي دژ بههوز و خيله کاني کورد رانه گرت و به پيچه وانه وه ئه يماننامه يه دهستي ههردوو دهوله تي کرده وه بو ليداني هوزه کاني کورد و ههردوولا بهردهوام بوون له داپلوسين و خنکاندني هه موو "رابطون" و "ههستانه وه نه تهويه يه کاني" کورد دژ به ههردوو دهسه لاتي دهسته لاتي ناوه ندي. ههردوو لا سووربوون له سه ر ئيلتيزامکردن به بنده کاني په يماننامه که و له ناو بردني هه ر دهستپيشخهريه که بو به زانندن و ليوه ده رچووني. له سالى 1717 هوزي جاف په لاماري دهو روبهري ته ياله تي به غداي دا و ميري باجه لان و دوو له پياوه کاني کوشت، له بهرته وه ي ئه م عه شيره ته هه لائن و دا يانه چياکان، والي به غدا، هه سه ن پاشا نه يتواني سزايان بدات. له بهر ته وه ي ئه م هوزه نه وکاته له ئيران ده ژيان و سه ر به ئيران بوون، هه سه ن پاشا نامه ي بو شاي ئيران نووسي و سکا لاي لښ کردن، حوکومه تي ئيران دهستپيشخهري کرد سزاي بريک له (خانه کان) ي سه ر سنووري دا و دووري خسته وه له بهر ته وه ي خه مسارد بوون له ريگه گرتن له په لامارداني جاف بو سه ر خاكي عوسماني⁽²⁾.

(1) أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 30

(2) نفس المصدر، ص 30

بەشى سىيەم

مىللىتى ئىرانى-عوسمانى

لەسەر كوردستان لە سەدەى ھەژدەھەمدا

1-3 : ئىران لەسەردەمى داگیرکردنى ئەفغاندا: كورد و ئەفغان.

2-3 : كوردستان لەنىوان مىللىتى نادر شا و عوسمانیدا.

3-3 : لە پەیماننامەى ھەمەدانەو 1727 تا پەیماننامەى كوردان 1746 .

4-3 : لە ئازادى نىسبىيەو ھۆ باشكۆبایەتى.

3-1: ده‌وله‌تی ئیران له‌سه‌رده‌می داگیرکردنی ئه‌فغاندا:

کورد و ئه‌فغان

له‌گه‌ڵ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا، دوای تێپه‌ریبونی دوو ده‌یه ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له‌به‌ر یه‌که‌ه‌لوه‌شایه‌وه و ئیران له‌نیوان سی داگیرکاری بیگانه‌ی: ئه‌فغان، پووس و عوسمانیدا پارچه‌ پارچه‌ بوو و هه‌ریه‌که‌شیان به‌شیک‌ی له‌ خاکی وڵاته‌که‌ی بۆ خۆی دا‌پ‌ری بوو. ئه‌فغانه‌کان ده‌میک بوو زۆریان تالاو به‌ده‌ست سوپای سه‌فه‌ویه‌وه چه‌شتبوو، له‌گه‌ڵ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا هۆزه‌کانی غیلزای ئه‌فغانی شاری قه‌نده‌هاریان داگیرکرد و دواتر ئه‌فغانه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر "هیرات"یشدا گرت و میرنشینی ئه‌فغانیان دامه‌زراند⁽¹⁾.

پشتویه خێله‌کیه‌کان و راپه‌رینی خێله‌کیه‌کان سه‌رتاپای وڵاتی ئیرانیان گرت‌وه. کوردستانیش به‌هه‌مانشێوه بۆ خۆی له‌ناو هه‌ستانه‌وه و راپه‌رینیکی خێله‌کیی بێ به‌رنامه و بێ ئاسۆیینیدا ده‌ژیا. ئه‌فغانه‌کان له‌زن‌جیره‌یه‌ک شه‌ر و له‌شکرکیشی بۆسه‌ر ئیران، له‌ سه‌ره‌تای بیسته‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا هیرشیان بۆ سه‌ر پایته‌خت برد و له‌جه‌نگی گلنا‌باد (8 ی ئایاری 1722)

⁽¹⁾ LORIMER, J, G., *Gazettier of the persian golf, Oman, and central arabia*, England, 1st edition Calcutta, 1915, Historical, paer l B, reprinted, London, 1984, p. 56.

به‌ته‌واوی سوپای سه‌فه‌ویان تیکشکاند و دواچار له 21 ی تشرینی به‌که‌می 1722 دا میر مه‌حمودی ئه‌فغانی، ئه‌سفه‌هانی پایته‌ختی داگیرکرد و تاجی شای ئیرانی نایه‌ سه‌ر و دیاره‌ لی‌ره‌دا ده‌بی‌ بگوت‌ری، که ئه‌فغانه‌کان له‌ناو پرووباری خوینی خه‌لکی ئیراندا ئالای سه‌رکه‌وتنیان له‌ ولاتی ئیران هه‌لدا⁽¹⁾.

هه‌ردوو هیزی گه‌وره‌ی ناوچه‌که: پرووسیا و ئیمپراتوریای عوسمانی له‌ نزیکه‌وه‌ چاودیری پرووداوه‌کانیان ده‌کرد و به‌ ئاگایه‌وه‌ چاویان بریپوه‌ سبه‌ینیی سیاسی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی. هه‌ردووکیان ده‌ستیان کرد به‌ له‌شکرکشیی بۆناو خاکی ئیران: پرووسیا له‌ هه‌ریمه‌کانی باکووره‌وه‌ ده‌ستی به‌ له‌شکرکشیی کرد و هه‌رچی ده‌وله‌تی عوسمانی بوو له‌ ناوچه‌کانی باکووری پوژناوا و باشووره‌وه‌. ده‌وله‌تی عوسمانی بریاری له‌شکرکشیی دا بۆسه‌ر ئیران، سالی 1722، والی به‌غدا، حه‌سه‌ن پاشا (1704-1723 ز) هیزی بۆ سه‌ر ده‌وله‌تی ئیران ده‌ستپیکرد، که به‌شی زۆری هیزه‌کانی والی به‌غدا بریتیپوو له‌ هیزی کورده‌کانی شاره‌زوور، والی عوسمانیی شاره‌زوور عه‌بدولپه‌حمان پاشا به‌ هیزه‌کانی خۆیه‌وه‌، ویرای هیزه‌کانی میر و به‌گه‌ کورده‌کان که سه‌ر به‌ ئه‌یه‌اله‌تی ئه‌و بوون له‌م له‌شکرکشییه‌دا به‌شداربوون. سوپای والی به‌غدا، به‌ئاسانی له‌ 16 ی تشرینی به‌که‌می 1723 دا به‌بی‌ خوین پشته‌ن شاری کرماشانی داگیرکرد⁽²⁾. هه‌ر له‌م ماوه‌یه‌دا میری بابان (خانه به‌گ) پاسپێردرا سه‌رکرده‌یه‌تی له‌شکرکشییکی لاوه‌کی بکات بۆسه‌ر ئه‌ماره‌تی ئه‌رده‌لان و توانی به‌ئاستیی

⁽¹⁾ له‌باره‌ی داگیرکردنی ئه‌فغان بۆ ئیران پروهانه: جان مالکم، تاریخ ایران، ت: علی رضا شیرازی، هندستان 1323، صص 293-307.

⁽²⁾ سلیمان فائق، "کتاب حروب الإیرانیین فی العراق"، تعریب محمد خلوصی بن محمد سعید الناصری التکریتی، مجلة "افاق عربیة"، بغداد (3، 4)، 1980، ص 102.

بیخاته پال دهوله تی عوسمانیه وه⁽¹⁾ و بو یه که مجار هه ردوو نه ماره تی بابان و نه رده لان یه کیان گرت و سنووریان له که رکوکوه و تا هه مه دان درێژ ده بووه⁽²⁾. هه ر له درێژه ی به رده وامی ئه م له شکرکیشییه دا، سوپایه کی لاوه کی دیکه ی کورد به سه رکردایه تی عه بدولپه حمان پاشای والی شاره زوور توانی ناوچه ی (خوپه م ئاباد)، که ناوه ندی میرنشینی لورستان بوو داگیر بکات و بیخاته پال قه له مپووی ده سه لاتی عوسمانیه وه⁽³⁾.

له م سه روپه نه ده والی به غدا (حه سه ن پاشا) کوچی دواپی کرد، به لام کوره که ی ئه حمه د پاشا شوینی گرتیه وه له حوکمرانی ئه یاله تی به غدا و سه رکردایه تی کردنی له شکرکیشییه که و به رده وام بوو تا له 31 ی ئابی 1724 شاری هه مه دانی داگیر کرد⁽⁴⁾. هاوکات له گه ل ئه م له شکرکیشییه سوپایه کی دیکه ی عوسمانی به سه رکردایه تی والی وان (عه بدوللا کوبریلی زاده) په لاماری ناوچه شیمالییه کانی سنووری پوژئاوا ی ئیران ده دا. تا هاوینی 1725 توانی جۆرجیا و ئه رمینیا و چه ند به شیکی ئازه ربایجان و شیروان داگیر بکات⁽⁵⁾. به م شیویه پوژئاوا و باکوور پوژئاوا ی ئیران و قه ققاسیای باشوور به قازانجی

(1) ماه شهره ف خانم مه ستوره ی کوردستانی، میژووی نه رده لان، و: د. حه سه ن جاف و شکور مسته فا، به غدا، 1989، ل 89، د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه....، ص 294، ایضا:

LONGRIG, S, H., Four centuries of modern Iraq, Oxford, London, 1925, p. 131.

(2) عباس العزاوی، تاریخ العراق بین الاحتلالین، العهد العثماني الثاني، مج 5، بغداد، 1953 ص 206-207.

(3) المصدر نفسه، ص 207، د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه....، ص 294

(4) سلیمان فائق، المصدر السابق، ص 102-105.

(5) لارنس لاکهارت، انقراض سلسه صفویه، ت: اسماعیل دولتشاهی، ض 2، تهران 1380، ص 233.

دهولته عوسمانی له دهولته ئیران دامالپان. ئەم شارە گەورانی سەرەو یەك له دواى یەك دەستیان بەسەردا گیرا. كۆبرلو زاده عەبدوللا پاشا (كۆری گەورەى سەدرى ئەعزەم داماد كۆبرلو زاده نەعمان پاشا) بەداگیرکردنى تەبزی ناووشۆرتیكى گەورەى وەرگرت. بەم شیوەیە لە باكوور 126.000 کیلۆمەترى چوارگۆشە (لە كۆی 290.000 کیلۆمەترى چوارگۆشە) داگیرکرا. سنووری دهولته عوسمانی گەیشتهو سەردەمی سولتان مורادی چوارەم و سەرلەنوێ سنووری گەیشتهو زەریای خەزەر. ئەشرف شاه وەیسى لە پەیماننامەى هەمەدان (1727/10/4) دانى بەهەموو ئەم داگیرکردنەى عوسمانى دا نا⁽¹⁾. شایانى گوته كۆردەكان بەشدارییهكى بەرچاویان بوو لەم سوپایەشدا، هەروەك چۆن لە بەرهى پێچەوانەشدا بەشدارییان هەبوو و لەهەردوو بەرهى شەرەو قوربانییهكى زۆریان داوه⁽²⁾.

پرووسیا و ئیمپراتۆریای عوسمانی خەریک بوو لەسەر ئیران بێ بەشەریان ئەگەر نیتوانی کردنى بالیۆزى فەرەنسى مارکیز دى بۆناک نەبوايه. بەلام دواجار لە (24 ی حوزەیرانى سالى 1724) هەردوو لایان لەسەر دابەشکردنى ناوچهکانى نفوزیان لە ئیران پێککەوتن و پەیماننامەى (رەشت) لەلایەن سەدرى ئەعزەم داماد ئیبراهیم پاشا و بالیۆزى پرووس نیلوییف لە بریتى ولاتهکەى مۆرکرا. لە دووى تەممووز، دى بوناک بە سیفەتى نێوەندیکار پەیماننامەکەى مۆرکرد و نووسخەکانى پەیماننامەکە گۆردپارەوه. بەگوێرەى ئەم پەیماننامەیه پرووسیا هەموو ناوچه ئێرانیه هاوسنوورەکانى زەریای قەزوین: ئەستراباد، مازەندەران، گەیلان و بەشیکى شیروان و داغستانیشى بۆ خۆى برد بە دەربەند و باکووه. لەکاتیکدا دهولته عوسمانی دهبوو هەریمه پۆژئاواییهکانى

⁽¹⁾ یلماز اوزتونا، تاریخ الدولة العثمانية، ترجمه: عدنان محمد سلمان، صص 603-604

⁽²⁾ د. سعدی هروتى، کوردستان و الامپراطورية...، ص 166.

دهولته ئيران، جورجيا، نازهريايجان و كوردستان و ههمه دان و كرماشان بوخوي بيات. هرچي (تهماسپ)ي ميراتگري عهرشي سهفهوي بوو هرئمه كاني ديكه ي ئيراني بو هيلدرايه وه به مەرچيک ددان به پهيمنانمه كه دا بئيت⁽¹⁾. ئه مه بو يه كه مين جار بوو كه دواي جهنگي چالديران، ههموو ناوچه كاني خاكي كوردستان بكه ويته بندهستي ئيمپراتوري عوسمانيه وه. به لام زوري پيته چوو سهركه و تنه كاني نادر شاي ته فشار، ئه م پهيمنانمه ي دراند و سنووره كان گه پرانده وه سهر دوخي پهيمنانمه ي زه هاوي 1639. به م جوړه وه ك بينيمان دهولته ئيران له بن نيري سچ داگيركاري ته فغان، پرووس و عوسمانيدا دهينالاند. ليره دا پرسياړيک خوي دهه نيته پيشه وه داخو دهبي پهيونده كاني ته فغان و كورد له چ سهرچاوه يه كه وه ئاو بوخونه وه؟

شاي ته فغان، مير مه حمودى ته فغاني به يارمه تي هيتدي له سهروك هوژه كورده كان به رده وام بوو له داگيركردني خوارووي ئيران، ئه وه ي كوردى له ته فغان نزيك كردبووه به پله ي يه كه م هاومه زه به ي و ههستي ثابيني و به پله ي دووه ميش ستمگه رى و مله وړى شاكاني ئيران بوو به رامبه ر به سهروكهوژه كورده كان. به لام ئه م پهيونده نيانه له په ره سه ننده كاني دواتردا له مه حه ك دران، له پايزي سالي 1726 دا، دهولته عوسماني برياري جهنگ و غه زاي دژ به ته فغانه كان دهركرد و داواي له والي به غدا، ئه حمه د پاشا (1723-1734) كرد به ر له هيرشي ته فغانه كان بگريت بو داگيركردني ئيران. سوپاي عوسماني به سهروكايه تي ته حمه د پاشا، به (70) هزار سه رياز و (70) توپي جهنگه وه⁽²⁾

(1) علاء نورس، المصدر السابق، ص 109-110.

(2) سهرچاوه ميژوويه كان له ده ستنيشانكردني ژماره ي سوپاكه دا جياوازيان هه يه، لونغريك ده لني سوپاي ته حمه د پاشا به نويترين سيستمى سهرده م چه كدار بوون و ژماره يان له سه د هزار (100000) سهرياز كه متر نه بووه، له گه ل نه وه دا كه سوپاكه ي

لهشکرکێشی بۆسەر ئێران دەستپێکرد. هێزی جهنگاوه‌ری کورد له‌ناو ئەم له‌شکرکێشییه‌دا نزیکه‌ی بیست هه‌زار (20) هه‌زار جهنگاوه‌ر بووه⁽¹⁾. ئەمه‌ واته‌ رێژه‌ی 28.5% کۆی سوپاکه‌ی عوسمانی، له‌ جهنگاوه‌رانی کورد بووه، خۆ ئەگه‌ر خه‌ملینه‌که‌ی (سلیمان فایه‌ق)یش له‌به‌رچاو بگرین ئەوا نزیکه‌ی نیوه‌ی سوپاکه‌ی والی به‌غدا له‌ جهنگاوه‌ره‌ کورده‌کان بووه. متمانه‌ی سوپای عوسمانی له‌م جهنگه‌دا له‌سەر هێزی کورد بووه و تاقه‌ هێزیش که‌ جێگه‌ی متمانه‌ی سوپای عوسمانی بووه بریتیبوو له‌ هێزی هۆز و میرنشینه‌یلی کورد. له‌مباریه‌وه‌ میژوونووسی عێراقی عه‌بباس ئەله‌عززاوی باسی ئەوه‌ ده‌کات که‌ (سوپای عوسمانی هیچ هه‌ولێکی وای نه‌دا نه‌ ئه‌رک و ئاماده‌کاری بۆ ئاماده‌کردنی سه‌ربازی زۆر، متمانه‌ی سوپاکه‌ی هه‌ر له‌سەر کورده‌کان بووه و له‌وانه‌ش میره‌کانی ئه‌رده‌لان و حاکمه‌یلی ئامیدی و میره‌کانی ده‌رنه‌ و میره‌کانی باجه‌لان و میره‌کانی جاف و میره‌کانی دیکه‌)⁽²⁾.

سوپای ئه‌فغان و سوپای والی به‌غدا له‌ پێده‌شتی ئه‌نجدانی نێوان

ئەشرف ژماره‌که‌ی پێنج به‌کی ئەم ژماره‌یه‌ بووه، بگه‌ڕێوه: LONGRIG, op.cit, p.133, پورگشتال هامر پتی وایه‌ سوپاکه‌ حه‌فتا تا هه‌شتا (70-80) هه‌زار سه‌رباز ده‌بوون، پڕوانه‌ نه‌وشیروان مسته‌فا، میرایه‌تی..... لا: 61، هه‌رچی نووسیا‌ری کرۆنیک‌کی (کتاب حروب الایرانیین فی العراق)، سلیمان فایه‌قه‌ ده‌نووسی ئەحمه‌د پاشا په‌نج‌ه‌زار (50000) سه‌ربازی له‌ ئەنادۆڵ و لیوا و ئەیه‌اله‌ته‌کان ده‌ستیشان کرد، ئەمه‌ سه‌ربازی سه‌ربازی ئەیه‌اله‌ت و په‌راویز و سه‌ربازی دیکه‌، بگه‌ڕێوه: سلیمان فائق، المص‌در السابق ص 109.

⁽¹⁾ نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، میرایه‌تی بابان له‌نێوان به‌رداشی رۆم و عه‌جه‌مدا، چاپی

دووهم، سلیمانی 1998، لا: 61

⁽²⁾ عباس‌ العزاوی، تاریخ العراق بین الاحتلالین، مج 5، ص 219

ئەسفەھان و ھەمەدان لەیەكدی گیریبون و جەنگ دەستی پێ کرد. ھەك سەرچاوە میژووویەکان باسی دەكەن كە شەر ھەلگیرسا لە جەولە یەكەمی شەرەكە ھەك ئەحمەد پاشا پیشینی دەكرد سەرکەوتن بۆ ئەوان بوو، بەلام لە گەرمە ی سەرکەوتنی سوپای عوسمانیدا بوو، كوردەكان بەكۆمەل ھەموویان لە گۆرەپانی جەنگەكە كشانەو، كە ئەمە تاي جەنگەكە ی لاسەنگ كرد و سەرکەوتنی عوسمانیەكانی كرد بەشوورەیی و تێكشكان⁽¹⁾. نووساری كرۆنیکي (حروب الايرانين في العراق) ناوی ھەموو ئەو میر و بەگە كوردانە ی نووسیو، كە لەم جەنگەدا كشانەتەو و بریتین لە: والی ئەردەلان خانە محەممەد پاشا و براكە ی، مۆتەسەریفی لیوای بابان، خالید بەگ و حاكمی ئامیدی لەگەل میرە كوردەكان و بەگ و بەگەواتی: باجەلان، حەریر، كۆیە، جاف، گەرۆس، ئەسفەند ئاباد، كەلھور، زەنگەنە، سەرتاس، ئالتون كۆپری، قزلجە، شارباژیر و سەرۆچك ھەموویان بەبێ ھۆ كشانەو بۆ مەمالیکي خۆیان، پاشان ئەم رەوشە گەیشتە ناو ھەموو بەشەكانی سوپا و یەك لە دوا ی یەك پیشبركیان بوو بۆ تێكشكان و پاشەكشە و ھەرچەندە سەرەسكەر و ھەزیر و دەستوبیوئەندەكانیان ویستیان بەر لە ھەلاتووەكان بگرن و بیانگیرنەو بۆ شوینی خۆیان بەلام سەرکەوتوو نەبوون و كۆششەكانیان ھیچ سوودیكي نەبوو⁽²⁾. سەرچاوەكان لەبارە ی ھۆی بەكۆمەل ی كشانەو ی كوردەكان رای جیا جیا و پێك ناكۆکیان ھەبە، نووساری كرۆنیکي (گۆلشەنی مەعاریف) لەمبارە ی ھە دەنووسیت: "سەربازە كوردەكان، كە لە لای چەبی کاروانی سوپاکە دابوون، وەختایەك تیپێکی سوپای ئەفغانی ھێرشی کردە سەریان، بەبێ ھیچ

(1) سلیمان فائق، المصدر السابق، ص: 97-98.

(2) المصدر نفسه، ص 109.

به‌ره‌نگاری و داکۆکیکردنیک کشانه‌وه⁽¹⁾. هه‌رچی چه‌له‌بی زاده، میژوونووسی په‌سمی ده‌وله‌تی عوسمانیه له‌مباریه‌وه ده‌نووستی: "هۆی یاخیوونی کورده‌کان ته‌وه‌بوو که ته‌شرف خان به‌دزییه‌وه دیاری بۆ میره کورده‌کان هه‌ناردبوو و له نامه نه‌یتیه‌کانیدا بۆی نووسیون ته‌گه‌ر عوسمانیه‌کان ده‌ست به‌سه‌ر ته‌سفه‌هاندا بگرن، ته‌وا ئیوه ده‌که‌ن به‌کۆیله، به‌لام ته‌گه‌ر ئالیکاری ته‌و بکه‌ن له جه‌نگه‌که‌یدا، ته‌وا حوکمی هیتدیک ته‌یاله‌تی ئیرانیان ده‌داتی له‌گه‌ل په‌لی خان بۆ هه‌ریه‌کیکیان⁽²⁾". نووساری کرۆنیک (حروب الایرانین فی العراق) ده‌نووستی: "کورده‌کان بنه‌وانی ته‌و خراپه‌کارییه بوون که به‌سه‌ر سوپای عوسمانیدا هات، چونکه ئامانجیان جگه له تالان و برۆیی سوپا شتیکی دیکه نه‌بوو⁽³⁾" هه‌تا هیتدیک له میژوونووسه‌کان ته‌م پرووداوه بۆ جادووی ته‌فغانه‌کان و سحر‌بازی ته‌فغانه‌کان⁽⁴⁾ ده‌گێر نه‌وه. به‌لام هۆکاری راسته‌قینه ده‌شی به‌شیکی خۆی له فاکته‌ری مه‌زه‌بیدا بیه‌یتته‌وه وه‌ک ته‌وه‌ی یه‌کیک له میژوونووسه هاوچه‌رخه‌کان ئاماژه‌ی پێداوه، به‌جۆریک که ته‌فغانه‌کان له ته‌لی هه‌ستی سوننی بوونیان داوه بۆ کاریگه‌ریی نواندن له‌سه‌ر کورده سونیه‌کان و ته‌وه‌ش پێش ده‌ستپیکردنی جه‌نگه‌که⁽⁵⁾.

⁽¹⁾ محمد سعید المدرس، گلشن معارف، ج (2)، إسطنبول، ص 1234، (له: علاء نورس، المصدر السابق، ص 129).

⁽²⁾ أسماعیل عاصم کوجک جلی زاده، تاریخ جلی زاده، مطبعه عامره، استانبول 1282 هـ صص 435-436.

⁽³⁾ سلیمان فائق، المصدر السابق، ص 110.

⁽⁴⁾ رسول حاوی الکوکلی، دوحه الوزراء في تاریخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسی کاظم نورس، بیروت، 1963، ص 23.

⁽⁵⁾ پروانه: د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه...، ص 299، بۆ باسیکی به‌داوین له‌مباریه‌وه بگه‌ریوه سه‌ر هه‌مان سه‌رچاوه.

دوای کۆتایی هاتنی ئەم شەڕە، ئەفغانە دەسەڵاتدارەکانی ئێران و دەولەتی عوسمانی لە 13ی تشرینی یەکەمی 1727دا لە پەیماننامەیەکی دواوە ماددەیی لە هەمەدان پێککەوتننامەیەکیان مۆر کرد⁽¹⁾. بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە هەموو ناوچەکانی کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی دەولەتی عوسمانی دەمیکنەو (ماددە 1 دووهم). دوای ئەوەی ئەم پەیماننامەیە ناستی لە نێوان ئەشرەفخان ئەفغانی و والی بەغدا مۆر کرا، ئەشرەفخان بە ئامانجی پتەوکردنی پەڕووەندی نێوان هەردوو حکومەت فیلێکی بەنرخێ بە دیاریی بۆ سولتانی عوسمانی هەنارد⁽²⁾. بەلام ئەمەنی ئەم پەیماننامەیە هێندە زۆر درێژ نەبوو و هەرزوو نادر قولی خان لە سەر شانۆی سیاسی ئێران وە دیارکەوت و بە یارمەتی جەنگاوەرانی ئەفشار و کورد لە ماوەیەکی زۆر کورتدا کۆتایی بە هەر سێ دەسەڵاتی داگیرکار هێنا و ئەم پەیماننامەشی بە تەواوەتی دراند. ئەمە ئەوە لێکەداتەو کورد چەندە "تەتەو" یەکی فرە پارچە پارچە بوو و هیچ داگیرکاریکی کوردستان نەبوو بە یاریدە ی کورد بەرز نەبوویتەو و کۆمەگی راستەوخۆی لە کوردەو پێنەگێشت.

⁽¹⁾ سلیمان فائق، المصدر السابق، ص 110-111، شاکر الضابط، المصدر السابق، صص

40-42.

⁽²⁾ عباس العزاوی، المصدر السابق، ج 5، ص 222.

3-2: کوردستان له نیوان ململانی نادرشا و عوسمانیدا

کورد له گه له گورگ درنده ترا

(نادر شا)

وه دیار که وتی که سایه تی نادر خانی ئه فشار (ته هماسپ قولی)⁽¹⁾ له سهر شاتوی ئیرانی پارچه پارچه و داگیرکراو په وتی پرووداوه کانی سهراوین گوری و له ماوه یه کی که مددا توانی ته واوی خاکی دهوله تی ئیران نازاد بکات و به لکو هر به وهندهش نه وه ستا له شکرکیشیه کانی تا هیندستان و ئاسیای ناوه پراست هه لکشا. سهرده می نادر خان به وه دهناسرته وه، که هه مووی شهر و شوربووه دژ به داگیرکاره کانی ئیران و به پروویکی تاییه تیش دژ به دهوله تی عوسمانی. ئه وهی شایه نی تیینه نه وه یه، که هه موو هیرش و له شکرکیشیه کانی نادر خان بو سهر هه ردوو ئه یاله تی به غدا و مووسل به ناو سنووری خاکی کوردستان تیده په رین و به لکو هتدیک له شهره گه وره کانیش هر به پراستی له ناو خاکی کوردستاندا قهومان. بویه دهوهری نادرخان ده توانین ناوی بتین دهوهریه کی جهنگی، بویه

⁽¹⁾ به (نادر خان) ناسرابوو تا سالی 1736 تاجی شایه تی له سهرنا و ناسناوی بوو به (نادر شای ئه فشاری) و ئیمه له کاتی ناوه تانیدا پابه ند دهین به زنجیره به ندیی په وتی میژوویی په ره سه ندنه کان.

گرینگه بزاین شوینی کورد وه کو نه ته وه و کوردستان وه کو خاک، لهم هه موو شهر و شورانه دا چی بووه و دوا جاریش نه نجامه کانی ثم داگیرکردانه له سهر چاره نووسی سیاسی کوردستان چی بوون و چون شکانه وه؟

له گه ل دوا دوا بیه که ی سالی 1729 دا، نادر خان هه موو نه فغانیه کانی تیکشکاندن و له ئیران پاویانی نان، نه مجاره که وته پاککردنه وه ی ولات له پرووس و عوسمانیه کان. به بیانووی دوا که وتنی نه و گفتوگویییه ی که له ئیسته نبوول به پریوه ده چوو، نادر خان هیرشیکی له نا کاوی کرده سهر ئوردوی عوسمانی له نه هاوهند و له 1 ی ته ممووزی 1730 ی ز (15 ذي الحجة 1142ک) دوا ی نه وه ی دوو هه زار سهربازی ئوردو خانه که ی له ناو برد و سهر کرده که شی کوشت، توانی شاره که داگیر بکات. پاشان به خویی و هیزه کانی به ریکه وت بو ئازادکردنی شاره کانی دیکه له ده ست داگیرکردنی عوسمانی، توانی ته بریز و هه مه دان و نه رده لان و کرماشان⁽¹⁾ بگریته وه و سوپای عوسمانی ناچار بوو بو ناوچه کانی زه هاو و خانه قین بکشیته وه⁽²⁾. له سهره تای سالی 1731 دا والی به غدا، فه رمانیکی سولتانی بو هات که به ره و به ره کانی جهنگ به روات و ثم شارانه داگیر بکاته وه، که نادر خان ئازادی کرد بوون و بیانگریته وه بو ژیر ده سه لاتی ده ولته تی عوسمانی. له دریزه ی له شکرکیشیه کانی بو ناو خاکی ئیران والی به غدا، نه حمه د پاشا توانی به بی جهنگ کرماشان و نه رده لان دووباره داگیر بکاته وه و سوپای ئیران به بی

⁽¹⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص: 144، د. سعدی عثمان، کوردستان الجنوبیه ...، ص 302.

⁽²⁾ سیار الجمیل، حصار الموصل، الصراع الاقليمی واندجار نادر شا، صفحه لامعه فی تکوین العراق الحديث، الموصل، 1990، ص 107.

جەنگ خۆیان دا بە دەست سوپای والی بەغداوە^(۱). دواتر سوپای والی بەغدا بەرەو ھەمەدان ھەلکشا، شەپکی خۆیناوی لەنیوان ھێزەکانی والی و سوپای شا تەھماسپی دووھم، لە نزیک (کوريجان) لە بیابانی ھەمەدان، لە ۱۶ی ئەیلوولی ۱۷۳۱دا پروویدا. لەناو پرووباری خۆیندا سوپای والی بەغدا، شاری ھەمەدانی داگیر کرد. میژوونووس عەباس عەززاوی بەم جۆرە باسی ئەو جەنگە دەگێڕتەوە: "بەشی پیشەوێ سوپاکە و والی بەغدا بریتییون لە ھۆزە کوردە جەنگاوەرەکان^(۲). بەگوێرە میژوونووس علاء نۆرس ھێزەکانی ئێران کەم تا زۆر نیوێ سوپاکە و زۆرینە ی تۆپ و جەخانەیان لە دەست دا و ھەزاران لە سەربازەکانیان تیچوون و ئەوانی دیکەش بە دیلی کەوتنە دەست ھێزەکانی عوسمانی^(۳).

دوای شکستی ئێران لە جەنگی ھەمەدان، شا تەھماسپی دووھم، نوێنەرێکی خۆی، محەممەد رەزا قولی خان قۆریچی باشی، ھەنارد بۆلای والی بەغدا تا ئازاد بێ لە مفاووزە کردن و لەسەر ئەمە والی ئەحمەد پاشا بریاری قەبوڵکردنی مفاووزە دا. لە ۱۰ی شوباتی ۱۷۳۲دا پەیماننامە ی ئەحمەد پاشا لە ھەشت ماددە لەنیوان والی بەغدا و نوێنەری شا تەھماسپ مۆرکرا. بەگوێرە ی ئەم پەیماننامە یە پرووباری ئاراس کەوشەنی ولاتی ئێرانە و شا تەھماسپی دووھم ھەموو شارەکانی: گەنجە، تفلیس، رەوان، نەخچەوان، کاخ، کارتلی، شیروان، شماخی و داغستان بۆ عوسمانیەکان بەجێدەھێلێت و لە بەرامبەریشدا دەولەتی

^(۱) رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص ۲۶، د. سعدی عثمان، کوردستان الجنوبیہ...، ص ۳۰۲.

^(۲) عباس العزاوی، معج ۵، ص ۲۲۵. ھەروەھا پروانە: رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص ۲۶-۲۷.

^(۳) علاء نۆرس، المصدر السابق، ص ۱۴۷.

عوسمانی هه موو شاره کانی: ته بریز، ئه رده لان، کرماشان، هه مه دان، چه ویزه و لوپستان بو ئیران بگئیریته وه⁽¹⁾. بهم چه شنه ئه حمه د پاشا و سوپا هاویه شه که ی گه رانه وه سنووری کونی ویلایه تی به غدا، واته هه مان سنووری په یماننامه ی زه هاوی 1639⁽²⁾.

نادر خان زور به تووندی دژی ئه م په یماننامه یه پراوه ستا و له م سۆنگه یه وه ئه مه ی به ده رفه ت زانی و شا ته هماسی لیخست و کورپه شیره خۆره که ی (عه بباس میرزا)، که ئه وکات ته مه نی هه ر ته نیا (40) پۆژ بوو، به ناوی عه بباسی سییه مه وه کرد به (شا) و خۆیشی به ناوی "وه کیلی شا" وه بوو به ده مپراستی ئیران و شا ته هماسی دووه می په وانه ی زیندانی مازه نده ران کرد⁽³⁾.

پاییزی سالی 1732 نادر شا ته ته ریکی بو لای والی به غدا هه نارد و که وته هه رپه شه و گورپه شه کردن بو داگیرکردنی به غدا. زۆری نه برد له سۆنگه ی هۆ ئایینی سیاسیه کانه وه په یماننامه ی ئاشتی پچرا و دووباره جاری جهنگ درایه وه. سالی 1733، نادر خان کهوته هه لپه ی له شکرکیشی بو سه ر به غدا و به خۆی و سوپایه کی سه د هه زار جهنگاوه رییه وه هیرشی بو سه ر شاری به غدا هیتا. بێگومان ئه م له شکرکیشیه ده بوايه به ناو خاکی کوردستاندا تپه پر بێ. پێشتر هه رزوو والی به غدا، ئه حمه د پاشا دهستی کرد بوو به به هیزکردنی هیله کانی سنوور له ده رنه، مه نده لی و به دره و ئوردوو هه کانی له زه هاو و قه سری شیرین به هیز کرد. پاشان دهستی کرد به چاککردنه وه ی ناوه نده کانی به رگری له شووره ی به غدا و بابیعالی له خیرایی مه ترسیه هاتوو که ئاگادار کرده وه⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ المصدر نفسه، ص 149، شاکر الضابط، المصدر السابق، ص 43.

⁽²⁾ سیار الجمیل، المصدر السابق، ص 107.

⁽³⁾ جان مالکم، مصدر پیشین، ج 2، ص 28، عباس العزاوی، المصدر السابق، مج 5، ص 233.

⁽⁴⁾ رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص 29، د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه....

بۆ خوراسان رابگوڙنهوه⁽¹⁾. له نزیک بهغدا، نادر خان پهلاماری تیپکی سوپای عوسمانی دا و تهروتونای کرد و ژمارهیهکی زوری لی بهدیل گرتن، ههروهها سه رکردهی تیپه که، محهمهد پاشا، که حاکمی کویسنجاق (کویه) بوو کوشت⁽²⁾. ئەم تیپه سه ربازییه عوسمانیه سوپای جهنگاوهی کوردبوون و به سه رکرده کورده کهشیانهوه بوون به یه کهمین قوربانی بهرگریکردن له شاری بهغدا. له 13 ی کانونی دووه می 1733 سوپای نادرخان گه مارۆی خسته سه بهغدا، به لام دواي حهوت مانگ له ئابلۆقه دانه که شاری بهغدا خۆی به دهسته وه نه دا. له م ماوه یه دا نادرخان له گه یشتنی کۆمه کی سوپای عوسمانی ئاگاداربوو، بۆ ئەم مه بهسته ئاراسته ی له شکره که ی به ره و باکور گۆری بۆ پرووه پروو بوونه وه له گه ل سوپای نیردراوی عوسمانی، که بۆ شکانی ئابلۆقه ی سه بهغدا هاتبوو و له نزیک سامه را له گه ل سه رکرده ی عوسمانی، سه دری ئەعهزم، تۆپال عوسمان پاشا له 19 ی ته ممووزی 1733 به ره و پروو بوونه وه و جهنگیکی خویناوی قهوما، که نادر شا به بریندارکراوییه وه گۆره پانی جهنگی جیهیشت و وهك سه رچاوه کان باسی ده که ن دواي خۆی سی هه زار کوزراوی به جیهیشت⁽³⁾ و زیانی هیزه کانی عوسمانیش له پرووی ژماره وه پهنگه له وه ی نادر شا که میک که متر بوو بیت. به لام هیتده ی نه برد، دواي سی مانگ له و شکسته سه ربازییه، نادر خانی ئەفشار توانی سوپا که ی ریکبخته وه و جاریکی دیکه به خۆی و سوپایه کی گه وره وه دووباره له شکرکیشی بۆ سه ر عیراق دهستی پێ کرده وه، که ئەمه توانای بیسنووری سه ربازیی ئەوه ی به دیارده خست.

(1) علي شاکر علي، المصدر السابق، ص 184.

(2) LONGRIG, op.cit, p. 138.

(3) Ibid., p. 138. جان مالکم، مصدر پیشین، ج 2، ص 29.

نادرخان له ههمه دانه وه، له 2ی تشرینی یه که می 1733ی ز/ 22 رجب 1146 دا به ناو خاکی کوردستانه وه جاریکی دیکه هاته ناو عیراقه وه، له نزیک زه هاو سوپایه کی عوسمانی، که له سهر سنوور بوو به ره و پرووی بووه، به لام نهیتوانی به ره و پرووی سوپاکه ی نادرخان بوهستی⁽¹⁾ له ریگهیدا به ره و که رکوک توانی هتیزکی دیکه ی عوسمانی تیکبشکیتی، که له بیست ههزار سهرباز پیکهاتبوون و له ژیر سهرکردایه تی والی مووسل مامهش پاشادابوو، پاشان به ره و ناوچه ی سلیمان به گ و له ویشه وه به ره و که رکوک، که خه نیمه عوسمانیه که ی توپال عوسمانی لی بوو⁽²⁾. میرزا مه هدی که هاوه لی له شکرکیشیه که بووه ده لی نادرخان به ره و پرووی خه نیمه که ی نه بووه، به لکو به ره و سورداش هه لکشا ههروه ک بریک له هتیزه کانی بوو ثاق ده ربه ند ره وانه کرد له هه ولدانیک بوو هتانه ده ره وه ی توپال عوسمان بوو ده ره وه ی که رکوک، له هه مان کاتدا نادرخان، محهمه د خانی قاجاری به سهرکردایه تی سوپایه کی گه وره بوو گه مارو خسته سهر به غدا هه نارد، که تا ئه وکات به غدا له ژیر قاتوقریدا بوو⁽³⁾. له 26ی تشرینی یه که می سالی 1733دا له پیده شتی له یلان، نزیک به که رکوک، هه ردوو سهرکرده ی جهنگی، نادرخان و توپال عوسمان به ره و پرووی یه ک بوونه وه. جهنگیکی خویناوی له نیوان هه ردوو لادا پروویدا و هتیزه کانی ئیران، که تینوو بوون بوو سهرینه وه ی ئه و شکسته ی که پیشر تووشی بوون، به هتیزشیکی تووند خوینان خسته ناوه ندی سوپای عوسمانی، ئه وکاته توپال عوسمان له سهر زینه که ی به لادا کهوت و له سهر ئه سپه که ی هه لژنا، چه ندین هه ولی به رده وامی دا بوو کوکردنه وه ی هتیزی جهنگاوه ره کانی، به لام

(1) د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه...، ص 309

(2) علي شاکر علي، المصدر السابق، ص 190.

(3) المصدر نفسه، ص 191.

هیرشیککی دیکه‌ی سوپای ئیران وایکرد عوسمانیه‌کان جاریکی دیکه تیکبشکین و توپال به‌زه‌ویدا که‌وت، به‌لام وه‌ک سه‌ریازیکی جه‌سوور تا کوتایی شمشیری هر به‌ده‌سته‌وه بوو و مردنی پی‌باشتر بوو له‌پاکردن و له‌گه‌ل خویدا هه‌شت هه‌زار له‌باشترین هیزه‌کانی رۆمه‌یلی له‌ناوچوون. ئیرانییه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر هه‌موو که‌ره‌سه و توپه‌کانی سوپای عوسمانی و هۆیه‌لی گواسته‌وه‌دا گرت و زه‌روزیانی سوپای عوسمانی له‌نیوان کوزراو و دیلدا به‌نزیکه‌ی بیست هه‌زار که‌س ده‌خه‌ملینریت⁽¹⁾. دوا‌ی ئهم سه‌رکه‌وته‌ی ده‌شتی له‌یلان، نادر خان به‌ره‌و به‌غدا له‌پیتا‌و داگیرکردنی به‌ریکه‌وته‌وه.

نادر خان به‌هه‌وا‌ی سه‌رکه‌وته‌ جه‌نگیه‌که‌ی ده‌شتی له‌یلان مه‌ست بوو بوو، به‌لام هینده‌ی نه‌برد پشتویه‌کانی ناو ئیران: یاخیوونی محهمه‌د ته‌قی بلوج له‌شیراز، نادر خانی ناچارکرد دا‌وا‌ی ئاشتییه‌کی به‌په‌له‌بکات و به‌خیریایی بگه‌رپه‌ته‌وه‌ ناو و‌لات. له‌مفا‌وه‌زه‌یه‌کی خیرادا، نادر شا و والی به‌غدا له (19ی کانوونی یه‌که‌می 11/1733 ره‌جب 1146ک) دا‌گه‌یشتنه‌ په‌یماننامه‌یه‌ک که‌ سنووری نیوان هه‌ردوو و‌لات بگه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ هه‌مان سنووری په‌یماننامه‌ی زه‌ها‌وی 1639. هه‌روه‌ها به‌گو‌یریه‌ی په‌یماننامه‌که‌ دیله‌کان گو‌ر‌درا‌نه‌وه‌ و دیارییه‌کان ئالوو‌گو‌ر‌کران. هه‌روه‌ها ئه‌و توپانه‌ی که‌ ده‌وله‌تی عوسمانی پی‌شتر ده‌ستی به‌سه‌ردا‌گرتبوون له‌ جه‌نگی هه‌مه‌دان دژ به‌ته‌هامسپی دو‌وه‌م گ‌یر‌درا‌نه‌وه‌، هه‌روه‌ها ئاسانکاری حاجیه‌ ئیرانییه‌کان بۆ شو‌ینه‌ پ‌یرۆزه‌کان. ئه‌سلپی په‌یماننامه‌که‌ ن‌یر‌درا بۆ ئیسته‌نبو‌ول بۆ په‌سندکردن و نادرخان له‌گه‌ل قازی عه‌بدولکه‌ریم ته‌فه‌ندی که‌ ئه‌رکی گه‌یاندنی په‌یماننامه‌که‌ی بۆ ئیسته‌نبو‌ول پی‌س‌پ‌یر‌درا‌بوو نامه‌یه‌کی بۆ سه‌دری ته‌عه‌زم عه‌لی پاشا نووسی و ت‌یدا‌هاتووه‌، که‌ بونیادی ها‌ویه‌شی تورکه‌ عوسمانیه‌کان و تورکانه‌کان، هانی

⁽¹⁾ جان مالکم، مصدر پیشین، ج 2، ص 30، علاء نورس، المصدر السابق، ص 169.

داوه بۆ مۆرکردنى ئەم پەيماننامەيە⁽¹⁾ دەبىي ئاماژە بۆ ئەو بەكەين، كە ئەو بەكە يەكەمجار بوو پەيماننامەيەك باسى ئالوگورى باليۆز بىكات لەنيوانياندا و جگە لەو ئىمتيازاتانەي، كە ئيران بىندەستى خستىن لەبارەي زيارەتجىيە ئاينەكان بۆ شويئە پيرۆزەكانى عىراق و مافى دامەزراندنى ئەميرىك بۆ حەج و ھەروەھا گۆرپىنەوہى ديلەكان⁽²⁾.

بەلام ئەم پەيماننامەيەي ناوبراو ھىشتا نەچووبووہ ناو بواری جىيەجىکردن، كاتىك جارىكى دىكە شەر و پىكدادان دەستيان پىي كەردەوہ⁽³⁾. دواي ئەوہى نادر خان ياخييونى شيرازى لە خوئىن ھەلگىشا، بەخويى و سوپاكەي بەرەو تفلېس و يەريقان ھەلگشا و بەدرىزابى سالى 1734 گەمارۆي دان. سوپاي عوسمانى و نادر خان لە نزىك قارس بەيەك گەيشتن، دواي ھەلگىرسانى جەنگىكى قورس، سوپاي عوسمانى بەشيوہەكى زۆر ترسناك تىكشكا و ھەتا سەدرى ئەزەم عەبدوللا كوبرىلى خوشى لەم جەنگەدا سەرى تىداچوو. دواي ئەم شكستە سەربازىيە ترسناكە دەربارى عوسمانى، والى بەغدا، ئەحمەد پاشاي راسپارد بۆ مفاووزە لەگەل نادر خان، بەلام مەرجە ئاينىيەكانى نادر خان ھىچ بواريكىيان بۆ ناشتى درووست نەكرد و جارىكى دىكە جەنگ لەنيوان ھەردوولا ھەلگىرسايەوہ و خولى ئەمجارەي جەنگ سىي سالى دىكە درىزەي كىشا. دواتر سەرەنجام نادر خان و سولتاني عوسمانى ھەمدىس پەيماننامەي قوستەنتىنيان بۆ ناشتى مۆرکرد. ئەم پەيماننامەيە لە سىي ماددە پىكھاتبوو، لە پاشكۆي ئەم پەيماننامەيەدا ھاتووہ كە سنوورى نيوان ھەردوو ولات، ھەر ھەمان ئەم سنوورە دەبىي كە لەسەردەمى سولتان مورادى

⁽¹⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 170، شاكر الضابط، المصدر السابق، ص 44.

⁽²⁾ أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 33

⁽³⁾ د. سعدى عثمان، كوردستان الجنوبيه...، ص 310.

چوارەم، لە پەیماننامەی زەهاودا مۆرکراوە. بەم شێوەیە سنوورەکان گەیشتنەوێه
هێڵە کۆنەکان و جەنگ بە پەسمیی لەنێوان ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئێرانی
راگیرا⁽¹⁾.

به‌رله‌وه‌ی خولی ئه‌مجاره‌ی ناشتی ته‌واو بێ و جه‌نگ هه‌لب‌گیرسیته‌وه، نادر خان ویستی له‌ هه‌ولێکی سیاسیدا به‌رنامه‌ مه‌زه‌یه‌یه‌کانی خۆی به‌ناشتی به‌سه‌ر ده‌وله‌تی عوسمانیدا فه‌رز بکات، بۆ ئهم مه‌به‌سته‌ش نادر خان ویستی خۆشه‌ویستی سولتان بۆ خۆی به‌ده‌ست به‌یانی و سالی 1740 (ده‌) فیلی پیشکیش به‌سولتان مه‌حمودی به‌که‌م کرد، له‌ ئێران‌وه‌ له‌ ڕیگه‌ی مووسڵ-حه‌له‌به‌وه‌ بۆ ئیسته‌نبولێ ڕه‌وانه‌کردن وه‌ک دیاریی بۆ سولتان مه‌حمودی به‌که‌م⁽²⁾. به‌لام ئهم ناشتیه‌ جگه‌ له‌ شه‌ڕ راگرتن زیاتر نه‌بوو. له‌ سالی 1743، ده‌یین نادرخان داواگه‌لیک پیشکesh به‌ سولتانی عوسمانی ده‌کات، که‌ قه‌بوولکردنیان ته‌سته‌م بوو: (گێران‌وه‌ی دیاریه‌که‌ر و ئه‌رمه‌نستان و ددان پیاوان به‌ مه‌زه‌یه‌ی شیعه‌ وه‌کو مه‌زه‌یه‌ی پێنجهم)⁽³⁾. ده‌بی ئه‌وه‌ بگوتریت، که‌ نادر شا بو‌خۆی سه‌ر به‌خێزانیکی سووننی بوو له‌ هۆزی ئه‌فشاری به‌هێز و گه‌وره‌ و ویستی ڕیبازیکی نوێ بۆ پێکه‌وژیان له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کان له‌بواری پرسی سووننه‌-شیعه‌دا دا‌به‌زرینیت. چاره‌سه‌ریکی ناشتیخوازانه‌ی پیشکesh کرد، که‌ ئه‌مه‌ نفووزی مه‌عنه‌وی نادر شای زیاد ده‌کرد و وه‌کو نوێنه‌ری به‌کیتی ئیسلام و موسلمانان ده‌یه‌یتایه‌ پیشه‌وه‌. ئهم چاره‌سه‌ره‌ ئه‌وه‌بوو، که‌ عوسمانیه‌کان

(1) علاء نورس، المصدر السابق، ص 184.

(2) سيار الجميل، المصدر السابق، ص 115.

⁽³⁾ André Raymond , « Les provinces arabes (XVIe siècle- XVIIIe siècle », In Histoire de l'empire ottoman, Sous la dir.de Robert Mantran, Paris, Fayard, 1989, p.389.

ئىمامەتى دوانزە ئىمامىي لەژىر ناۋى "جەغفەرى" ۋەك يەككىك لە پىنج مەزھەبەكانى ئىسلام بەتەك مەزھەبەيلى: حەنەفى، مالىكى، شافىعى و حەنبەلى قەبوول بىكەن. لەم بارەيەو پىشنىيازى كىردارى پىشكەش بە سولتانى عوسمانى كىرد بەۋەى مىحرابىك لە مەككە بۆ (جەغفەرى) تەرخان بىكرىت و پىنگەيان پىدىرىت ئەمىرىك يان ھەيىت و كاروانى حەج بەناو ۋلاتى شامدا پروات بۆ حەج كىردن⁽¹⁾.

جىبەجىكىردنى ئامانجەكانى نادر خان لەلايەن سولتانى عوسمانى ئەگەر بەتەۋاۋى ئەستەم نەبوۋىن ئەۋا كارىكى زۆر قورس بوون، ئەم مەرجانەى كە نادر خان لەيەك لايەنە پىشنىيازى پى كىردبوون بۆ ئىستەنبوول، بەتەۋاۋى لەۋلاى دىكە رەتىكرانەۋە. سالى 1742 دەۋلەتى عوسمانى پىرۋەكەى نادىشا، بەۋەى مەزھەبى جەغفەرى ۋەكو مەزھەبى پىنجەم بىتە قەبوول كىردن، رەتىكرەۋە ۋ ئەمە جارىكى دىكە دەرگەى جەنگ و پىكىدادان ۋ لەشكركىشى لەنىۋان ھەردوۋ ۋلات دەستپىكرەۋە ۋ لە سۆنگەى داۋا مەزھەبىيەكانى نادر شا، جارىكى دىكە پەيۋەندىيەكانى ئىرانى-عوسمانى گەيشتەۋە قۇناغىكى زۆر ترىسناك. دۋاى شىكستەيتانى چەندىن يادداشتكارى و چاۋپىكەۋتنى ۋەفدى ھەردوۋلا، لە تەمموۋى 1743دا، نادر شا دۋاى ئەۋەى لە ھىرشەكانى بۆسەر ھىندىستان و ۋلاتى ئەفغانىستان و توركىستان تەۋاۋ بوو پەيماننامەى سالى 1736 ى لەگەل دەۋلەتى عوسمانى بە ھۆكار و پالەرى زۆر ھەلۋەشاندەۋە. بۆيە بەخۆيى و سوپاكەى دوۋبارە ھاتەۋە بۆسەر عىراق و، سەرچاۋە مېژۋىيەكان باسى ئەۋە دەكەن نادر شا لەم لەشكركىشىيەدا بەخۆيى و سوپايەكى (170000) سەد و خەفتا ھەزار سەربازىيەۋە بەناو شارەزۋوردا ھاتوۋە⁽²⁾. تەنانت ھەندىك

⁽¹⁾ وجىھ كوثرانى، المصدر السابق، ص 83

⁽²⁾ عباس العزاوى، المصدر السابق، مج 5، ص 367.

له هاوسه رده مه کانی ژماره ی سوپاکه ی، که بۆ ئابلقه ی مووسل پویشتون (که بیگومان زیاده رو بیان تیدا کردوه) تا سیسه د هه زار (300000) سه رباز ده خه ملین⁽¹⁾. سوپاکه ی نادر شا له پیگه ی له شکر کیشیه کهیدا هه رچی ئاواپی و ئاوه دانی هه بوو وێرانیکردن و نه سوپای عوسمانی و نه هێزی میر و عه شایه ره کان نه یان توانی به ری ئه م لافاوه پامال که ره له ئێران پرا هاتوو هه پابگرن⁽²⁾. له 5 ی ئاگستۆسی 1743 (14 جمادی الآخر 1156 ک) دا نادر شا گه یشته به رده م شاری که رکووک، چه ند پوژیک گه مارۆی دا و دواتر شار خۆی به ده سه ته وه دا، دواتر به ره و هه ولێر هه لکشا و داگیری کرد و له ویشه وه به ره و خالی ئامانجه که ی : شاری مووسل به پیکه وت⁽³⁾ و له 14 ی ئه یلولوی سالی 1743 گه مارۆی شاری مووسلی دا. دوا جار له ئاواپی (یارمجه) له پوژه لاتی دیجله بۆ گه مارۆدانی مووسل باره گای هه لدا⁽⁴⁾. ئه مه له بهر ئه وه بوو که شاری مووسل شوێنیکێ ستراتیژی گرینگی هه بوو، که ده یوانی کونترۆلی پیگه کانی هاتوو چۆی نێوان عێراق و ئه نادۆل بکات. له پرووی ستراتیژییه وه داگیرکردنی مووسل پیگه ی له گه یشتنی کۆمه گی عوسمانی ده گرت و پرۆسیسی داگیرکردنی به شه کانی دیکه ی ناوه راست و جنووبی له عێراق ئاسان ده کرد⁽⁵⁾.

دوای چل پوژ له گه مارۆیه کی مکوم، نادر شا نه یوانی مووسل داگیر بکات و له 23 ی تشرینی به که می 1743 دا نادر شا سوپاکه ی گه رانده وه بۆ

⁽¹⁾ André Raymond , op.cit, p.389.

⁽²⁾ أمين زكي بك، خلاصه تاريخ الكرد والكرديستان منذ اقدم العصور التاريخيه حتى الآن، الجزء الأول، الطبعة الرابعه، بيروت، 1996، ص 215.

⁽³⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 188.

⁽⁴⁾ نهوشیروان مستهفا ئه مین، به ده م ریگاوه گولچنن، میژووی سیاسی، کتیی سیه م، به رگی به که م، بیرووت، 2014، ل 76.

⁽⁵⁾ إبراهيم خليل أحمد (د)، و خليل علي مراد (د)، المصدر السابق، 54.

که رکوک و لهویدا خپوه تی لپه‌لدا⁽¹⁾. پاشان نادر شا پرووی له شه‌رکی‌شیه‌که‌ی کرده‌سهر به‌غدا و سوپاکه‌ی له‌نزیک به‌غدا مۆل دا و دوا‌ی ئه‌وه‌ی که والی به‌غدا ئه‌حمه‌د پاشا له‌سهر داواکه‌ی پازی بوو به‌وه‌ی ئازووقه له کیتلگه‌کانی به‌غدا به سوپاکه‌ی نادر شا بدات، که ئه‌مه بو خۆی ههر به نیمچه گه‌مارۆیه‌ک ده‌ژمێردرا⁽²⁾. پاشان نادر داوا‌ی له والی به‌غدا، ئه‌حمه‌د پاشا کرد تا په‌یمانامه‌ی ناشتی له‌گه‌لدا مۆربکات، والی به‌غدا وه‌لامی لی‌گپ‌رایه‌وه، که دوا‌ی په‌زمانه‌ندی ئیسته‌نبوول ئاماده‌یه په‌یمانامه‌ی ناشتی مۆر له‌گه‌ل بکات. پاشان نادر شا چووه زیاره‌تی که‌ربه‌لا و نه‌جه‌ف و له‌کانوونی به‌که‌می 1743 کونگره‌یه‌کی بو زانا ئاینیه‌کانی سووننه و شیعه له‌نزیک نه‌جه‌ف به‌ست، ئامانجی را‌گه‌یاندرای نزی‌ک‌کردنه‌وه‌ی نیوان موسلمانانی شیعه و سووننه بوو و پاشان دوا‌ی ئه‌وه گه‌پ‌رایه‌وه بو ئی‌ران⁽³⁾.

له‌سه‌ره‌تای حوزه‌یرانی سا‌لی 1745 ده‌وله‌تی عوسمانی له‌دوو قۆله‌وه دوا‌ین هیرشی گه‌وره‌ی خۆی بۆسه‌ر سنووری ده‌وله‌تی ئی‌ران ده‌ست پێ کرد. قۆلی به‌که‌م به‌سه‌رکردایه‌تی به‌کان محه‌مه‌د پاشای سه‌دری ئه‌عزه‌م له‌قۆلی ئه‌رزه‌رۆم و قارس و قۆلی دووهم له‌دیاره‌که‌ر و مووسل به‌سه‌رکردایه‌تی عه‌بدو‌ل‌لا پاشا جبجی و له‌م هیرشه‌دا سولتان ویردی خانی ئه‌رده‌لان، که له ئی‌ران پ‌ای‌ک‌ردبوو بو ده‌رباری عوسمانی له‌گه‌ل قۆلی دووهمی سوپای عوسمانیدا بوو. سوپای عوسمانی به‌سه‌رکردایه‌تی به‌کن محه‌مه‌د پاشا له 150.000 سواره و 40.000 سوپای ئینکشاری پیکه‌اتبوو. له‌م‌وراد ته‌په له‌نزیک ئی‌ره‌وان له 9 ی

⁽¹⁾ LONGRIG, op.cit, p. 152.

⁽²⁾ أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 33

⁽³⁾ نفس المصدر، ص 33

ئابى 1745⁽¹⁾ لە گەل سوپای ئيران بە يەك گەيشتن. دواى ئەوێ سەدرى ئەزەم بە شێوێەکی کتوپر مرد، سوپاکەى شكا و 12.000 کوزراو و 5000 دىلى لە دەستدا و هەموو تۆپەکانیشى بوون بە غەنیمەى سوپاکەى نادر. هەرچى ئەو هێزەى دوووەمى سوپای عوسمانى بوو کە لە قۆلى دوووەمەو هێرشیان هێنا لە 19 ی ئابى 1745 سوپای ئيران بە سەرکردایەتیی نەسروللا میرزا و هێزى کوردەکانى بابان بە سەرکردایەتیی سەلىم خان بابانى شارەزوورى لە جەنگى ئە نزیك مووسل توانیویانە سوپاکەى عوسمانى تێکەشکێتن⁽²⁾. وێرای ئەم سەرکەوتنە گەورەى نادر شا، کە دەرگەى گفتوگوى بۆ کردەو، بەلام پاپەرینە ناوخۆیەکانى ئيران وای کرد نادر شا واز لە داواکردنى خواستە زەوینەىەکانى بەیتى و هەلۆیستى مفاووزارتى زۆر بەهێز نەبوو وازى لە داواکردنى چەسپاندنى مەزەبى جەعفەرى بەیتى وەك مەزەبى پێنجەمى ئىسلام⁽³⁾. راستیەكەى شۆرشى ھۆزە لازە سوننیەکانى داغستان، کە لە پشتهو گورزیان لە سوپاکەى نادر شا دەوێشان، نادر شای نقومى ناو پرووېرووونەوێەکی بێھىوا کرد لە دەست ئەم ھۆزە. لەم سەرووبەندەدا بوو نادر شا نامەى بۆ سولتان و کورپەكەى شەرۆخ میرزا (ئىعتەماد ئەلدەولە) بۆ سەدرى ئەزەم و مەلا ئەلى ئەكبەر سەرۆكى فووقەها بۆ شێخولئىسلام نووسى لەبارەى بەندەكانى ئاشتى لەگەل عوسمانیەكان و لەوێ پاشگەز بوونەو " داواى

(1) هەرچى عەزەمى ئۆزجانە مێژووى ئەم جەنگەى بە 23 ی رەجەبى 1158 (21 ی ئابى 1745) نووسىو، پروانە :

Azmi Özcan, Nâdir Sah, In Islam Ansklopedis, 32, 2008, p227

(2) مینورسكى، مختصر تاريخ نادر شاه، ترجمه الى العربية: نظام عزالدین محمد علی، بلا، صص 55-56

(3) Azmi Özcan, Nâdir Sah, In Islam Ansklopedis, 32, 2008, p227.

ئىعتراڧ بە مەزھەبى جەغفەرى و تەرخانکردنى روكنى پىتجەم بکرى له مەككە و لارى نەبوونى خوڤان راگەياندا له وهى شيعە نوڤژيان له گەل ئەهلى سوننە بکەن، چونکە ئەوان پڤيان وايە مەزھەبى خەليفەکانى راشيدىن له پىشەوهن⁽¹⁾

دواى سەرکەوتنە سەريازيەکانى نادر شا له قۆلەکانى ئەرزەروم و قارس و مووسل (9-19ى ئابى 1745) بەقسەى ميژوونووسى تايەتتى نادر شا، نادر نامەيهكى بۆ سولتاني عوسمانى نووسيوە و تتييدا نووسيوە، کە دەستبەردارى ماددهى يەكەم و دووهمى پەيماننامەى موغان بوو و هەليوەشاندۆتەوه. هەرچى سەرچاوە تورکيەکانە بە پىچەوانەوهى ئەوه دەلین نادر شا داواى له سولتان کردووە ناوچەکانى وان، کوردستان، بەغدا، بەسرە، نەجەف و کەرەبەلا بدات بە ئيران و دەولەتى عوسمانى ئامادەى خوشى نيشان داوہ بۆ پيدانى ئەم ناوچانە⁽²⁾.

دواى جەنگيکى زۆر و ميژووييک له خويترشتن، دواى ئەوهى شەرەکان بەهيچ ئەنجاميک نەگەيشتن، هەردوولا ناچاربوون پەيماننامەى ئاشتى مۆر بکەن و دواچار نادر شا له گەل سولتاني عوسمانى له 17ى شەعبانى 1159ى کۆچى / 4ى ئەيلوولى 1746دا له "پەيماننامەى کردان=کوردان" لەسەر پەيماننامەى ئاشتى ريککەوت. ئەم پەيماننامەيه بريتي بوو له: پىشەکيەک، سى مادده و پاشکۆيهک. له پىشەکيەکەدا هاتوو، کە هەمان ئەو سنوورە دەپاريزرين کە لەسەردەمى سولتان مورادى چوارەم 1639 ديارىکراوہ و دەبى

(1) محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 278

(2) مينورسكى، مختصر تاريخ نادر شاه، ترجمه الى العربية: نظام عزالدین محمد على،

بلا، صص 56-57

هه مان سنوور وه كو خۆى بمىتته وه و نابى دهستكارى بكرىت⁽¹⁾. شايانى گوته ئه م پهيماننامه به بنده كانى زۆر له پهيماننامه ي پيشوو جياواز نه بوو، كه سالى 1736 له گه ل نادر شا مۆركرا. بۆ جيه جىكردى ئه م پهيماننامه به نوپه ئه حمه د پاشا كسريه لى وه كو باليوزى عوسمانى لاي ئيران دهستيشان كرا و ئيرانيش مسته فا خانى وه كو باليوزى خۆى له ئسته نبوول دهستيشان كرد. ههريه كه له باليوزه كان به ره و شوپنى كارى خويان پويشتن، به ديارى و نوسخه ي موساده قه كراوى پهيماننامه كه له به غدا به كيان گرته وه، به لام باليوزى عوسمانى دواى ئه وه ي گه يشته هه مه دان و به وه ي زانى كه نادر شا له 20 ي حوزه يرانى 1747 كوژراوه گه پايه وه بۆ به غدا، هه رچى باليوزى ئيران بوو له به غدا مايه وه تا ئه و كاته ي ره وشى ولا ته كه ي بۆ روون ده بيه وه⁽²⁾. نادر شا له م پهيماننامه به ئيعترافى به سولتاني عوسمانى كرد وهك "خه ليفه ي موسلمانان" و، ئه وه هه ر له م سۆنگه يه وه برىك له ميژوونووسه كان پييان وايه سياسه تى نه رمى نواندى نادر شا له به رانه ر عوسمانيه كان بۆته هۆى ئه وه ي به ره له ستكارى به كى تووندى له لايه ن برىك له زانا شيعه كانه وه بۆ پهيدا بيه ت و دوا جار ئه مه بۆ خۆى به شدار بووه له كوشتنى نادر شادا⁽³⁾. ئه مه دوايين ئاشتى و دوايين چاره نووسى نادر شا بوو له گه ل ده و له تى عوسمانى و دوا جار كاتيك نادر شا له 20 ي حوزه يرانى 1747 دا له ريگه ي له شكر كيشى بۆ سه ر كورده كانى خوراسان كوژرا، به مه ده و له تى عوسمانى كيشه يه كى گه و ره ي له كۆل بۆوه⁽⁴⁾. شايانى گوته كه

⁽¹⁾ بۆ ده قى پهيماننامه كه بروانه: شاكِر الضابط، المصدر السابق، صص 47-49.

Hurewitz, op.cit, vol.1, pp.51-52

⁽²⁾ أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 34

⁽³⁾ وجيه كوثراني، المصدر السابق، ص 84

⁽⁴⁾ رسول الكركوكلى، المصدر السابق، ص 91-92.

دهوله‌تی عوسمانی دواى كوشتنى نادر شا چاوى نه‌بريه هه‌رئمه‌كانى ئيران وهك ئه‌وه‌ى دواى پروخانى دهوله‌تى سه‌فه‌ويه و دواى داگیرکردنى ئه‌فغان بۆ ئيران کردى. وادیاره دهوله‌تى عوسمانی ئهم پشټوییه‌ئى به کاریکى ناوخویى ئیرانى داناوه و له‌به‌ر سه‌رقالی به‌ جه‌نگه‌كانى خۆى و کیشه‌ ئابوورییه‌كانى به‌تاییه‌ت له‌گه‌ڵ رووسیا نه‌ده‌پرژایه سه‌ر چاوتیپرینه سه‌ر خاکی ئیران⁽¹⁾.

ئهم هه‌موو له‌شکرکیشی و جه‌نگه‌ زۆر و زه‌وه‌ندانه‌ى نادر شا، جگه‌ له‌وه‌ى کوردستانی کاول کرد، هینده‌ى دیکه‌ نه‌ته‌وه‌ى کوردی پارچه‌ پارچه‌تر کرد. کورد له‌نیوان جه‌به‌رووتی له‌پاده به‌ده‌رى نادرشا و سیاسه‌تى به‌رگریکارانه‌ى ئیمپراتوریای عوسمانی ته‌نیا ئه‌وه‌ى بۆ مایه‌وه‌ بیه‌ته‌ ولاتیکی وێرانه‌ له‌ژێر سمى ئه‌سپه‌یلی له‌شکرکیشیه‌كانى نادرشا و نه‌ته‌وه‌یه‌کی پاشکۆ و بێده‌نگ و پارچه‌ پارچه‌ له‌ناو سنووری دهوله‌تى عوسمانیدا.

⁽¹⁾ أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 34

3-3: له پهیمانامه‌ی هه‌مه‌دانه‌وه 1727 تا پهیمانامه‌ی کوردان 1746

مۆرکردنی پهیمانامه‌ی زه‌هاوی 1639، بۆ نزیکه‌ی هه‌شتا ساڵ جه‌نگ و شه‌ری په‌سمی هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی و سه‌فه‌وی راگرت. دواتر داگیرکردنی ده‌وله‌تی ئێران له‌ بیسته‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مه‌وه له‌لایه‌ن ئه‌فغانه‌کانه‌وه پێگه‌ی بۆ له‌شکرکێشی ده‌وله‌تی عوسمانی و چوونه‌ ناو خاکی ئێران خۆش کرد. دوا‌به‌دوای پهیمانامه‌ی زه‌هاو، ساڵی 1727 پهیمانامه‌ی هه‌مه‌دان به‌سترا. به‌گوێره‌ی ماده‌ی پێنجه‌م: "وازه‌یتان له‌ داڵده‌دانی په‌ناهه‌نده و تاوانکاره‌کان"، که به‌پله‌ی یه‌که‌م مه‌به‌ستیان له‌ کورد بوو. شایانی گوته‌ بگوتریت ئه‌م پهیمانامه‌یه به‌ته‌واوی کوردستانی خسته ژێر ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌وه. دواتر به‌گوێره‌ی پهیمانامه‌ی ئه‌حمه‌د پاشا 1731، سنووری ده‌وله‌تی عوسمانی جاریکی دیکه‌ گه‌رایه‌وه شوینی پهیمانامه‌ی زه‌هاوی 1639 و هه‌موو ئه‌و ناوچه‌ کورده‌واری و ئێرانیانه‌ی که له‌م ده‌ ساڵه‌ی دوا‌یدا داگیرکرا‌بون ده‌بێ بدرینه‌وه به‌ده‌وله‌تی ئه‌فشاری (ماده‌ی چواره‌م) له‌ناویاندا ناوچه‌کانی ته‌وریز و ئه‌رده‌لان و هه‌مه‌دان و جه‌ویزه و لورستان بدرینه‌وه به‌ ئێران (ماده‌ی سییه‌م)⁽¹⁾ و پرووباری ئاراس له‌ ئازهریایجان و ده‌رنه به‌ ئاراسته‌ی

⁽¹⁾ حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 78.

عیراق و دهرته‌نگ و سنووره‌کانی دیکه‌ی کۆن، بین به بنه‌وان بۆ سنووری نیوان هەردوو دەولەت (مادده‌ی یە‌که‌م)⁽¹⁾.

له‌گه‌ڵ به‌دیارکه‌وتنی نادر شای ئە‌فشار له‌سه‌ر شاتۆی سیاسی ده‌وله‌تی ئێران، کێشه‌کان زه‌قتر و شه‌په‌کان خوێناوی تر بوون. دوا‌ی زنجیره‌یه‌ک جه‌نگ و له‌شکرکێشی نادر شا بۆسه‌ر که‌رکووک، مووسڵ و به‌غدا، هه‌موو له‌شکرکێشی و زۆربه‌ی جه‌نگه‌کانیش هه‌م به‌ناو خاکی کوردستاندا تێپه‌ر ده‌بوون و هه‌م له‌ناو خاکی کوردستانیشدا ده‌قه‌ومان. شه‌په‌ی گه‌وره‌ی پێده‌شتی (له‌یلان)ی نیوان نادر شا و توپاڵ عوسمان پاشا له‌ناو خاکی کوردستاندا قه‌وما. دوا‌ی زنجیره‌یه‌ک جه‌نگی خوێناوی و کوشتاری زۆر، له‌ په‌یماننامه‌ی ئاشتی شیرواندا 1736، به‌شیوه‌یه‌کی تایبه‌تی بێ له‌سه‌ر ناکۆکیه‌ مه‌زه‌به‌یه‌کان داگیراوه و له‌و پاشکویه‌ی که‌ تایبه‌ت بوو به‌ سنوور و په‌ناهه‌نده‌یی سیاسی، که‌ ده‌وله‌تی عوسمانی ئاماده‌ی کردبوو ئە‌وه‌ی تێدا هاتوو: (پێگه‌گرتن له‌ پاگرتنی تاوانکاره‌ هه‌لاتوو هه‌کان له‌ ده‌وله‌تیکه‌وه‌ بۆ ده‌وله‌تیکێ دیکه‌). دوا‌دوا‌یه‌که‌ی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م، نادر شای ئە‌فشار دوا‌ی ژماره‌یه‌ک له‌شکرکێشی گه‌یشته‌ ئە‌وه‌ی داوا‌ی ئاشتی بکات له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانی و دوا‌جار له‌ په‌یماننامه‌ی کوردان له‌ 1746 دا گه‌یشته‌ په‌یماننامه‌یه‌کی ئاشتی، که‌ په‌یماننامه‌که‌ زیاتر په‌‌نگێکی تایفی و مه‌زه‌به‌ی هه‌بوو و له‌ هه‌مان کاتیشدا هه‌ر ته‌نیا گه‌رانه‌وه‌یه‌ک بوو بۆ په‌یماننامه‌ی زه‌هاوی 1639 و هه‌مان ئە‌و سنوورانه‌ی له‌م په‌یماننه‌مه‌یه‌دا جێگیر کرابوون.

کوردستان هه‌میشه‌ به‌ به‌رده‌وامی چاوگه‌ی چاوتیپیرینی هه‌ردوو ده‌وله‌ت بووه. هه‌موو په‌یماننامه‌ و پێکه‌وتنه‌کانی ئاشتی نیوان هه‌ردوولا و هه‌م جه‌نگه‌کانیشیان هه‌ر له‌سه‌ر دا‌به‌شدانی کوردستان بوون و سوپای هه‌ردوو لاش

⁽¹⁾ شاکر صابر الضابط، المصدر السابق، ص 43.

هتندهی کورد به خۆیه وه گرتوو که له پێشه وهی سوپای هەردوولا، کورد له سەر خاکی خۆیدا، به یه کتر به کوشتبدهن. هێزه کوردیه کان رۆلێکی گرینگیان گێراوه له هه موو ئه و ئۆپیراسیۆنه سه ربازیانه ی که له نیوان عوسمانی و سه فه ویه کاندایا پروویان ده دا. بۆ نمونه عوسمانیه کان هه ر به کومه گی میره کورده کان ناوچه کورده واریه کانی شاره زوور و بلباسیان له ژێر چنگی ده سه لاتی سه فه ووی ده رهیتا، به هه مانشیوه کوردانی موکری یاریده ی سه فه ویه کانیا ن دا بۆ ده ست گرتن به سه ر به غدا به سه رۆکایه تی شاعه بیاسی یه که م سالی (1624 ی ز/ 1032 ک)⁽¹⁾. له سه ریکی دیکه شه وه هه موو له شکرکیشیه کان و هێرشه کانی هه ردوو ده وڵت بۆ سه ر یه کتری به ناو خاکی کوردستاندا په تده بوون. به م پێیه ش چ سوپای عوسمانی و چ سوپای ئێران، کوردستانیان خستوو ژێر سمی ئه سه کانیا ن. جا هه ر کاتی ک لایه ک هێرشی به تێنا بوایه سه ر لای دیکه، ئه و لایه که ی دیکه به ر له جیهیشتنی ناوچه که سیاسه تی به سووتما ککردنی زه ووی پیاده ده کرد و دوا یین گه لای سه وز و ته ری ناوچه که شی ئاگر تێبه رده دا، به نمونه له سالی (1547 ی ز/ 953 ه) وه ختایه ک سوپای عوسمانی هێرشی بۆ سه ر ئێران هیتا، شای ئێران فه رمانی دا هه موو شوینه کانی سه ر پێی له شکرکیشی عوسمانی ئاگر تێبه ربده ن و دانه وێڵه و گیای تێدا نه هێلنه وه و هه موو جۆگه و جۆباره کانیش پهبکه نه وه. به قسه ی میژوونووسانی ئێرانی، سوپای هێرشه تی عوسمانی نه دلۆبی ئاو و نه گه لایه کی سه وزی له پێگه دا نه دی⁽²⁾. به م جۆره ده بیین له جه نگه که کانی سه ره تای سه ده ی حه فده هه مدا شاعه بیاس له به رانه ر هێرشه کانی عوسمانی

(1) أ.د. محمد سهیل طقوش، تاریخ الاکرد (637-2015م)، دار النفائس، بیروت، 2015.

(2) سالح محه مه د ئه مین، سه رچاوه ی پێشو، ل 27.

هه‌میشه سیاسه‌تی به‌سووتماککردنی زه‌وی و چۆلکردنی خه‌لکی شاره‌کانی به‌کارده‌هیتا بۆ به‌رگرتن له‌شکرکیشیه‌کانی عوسمانی⁽¹⁾. بۆیه ده‌یینین سالی 1605/ز 1014ک کاتیک له‌شکری عوسمانی به‌سه‌روکایه‌تی سه‌دری ئه‌عه‌زمی عوسمانی سینان پاشا (1014 ک/ 1605 ز)، چوووه ناو خاکی ئیران، به‌لام هه‌یزه‌که هه‌ر ته‌نیا له‌به‌ر به‌رگری سه‌فه‌ویه‌کان تیکنه‌شکا به‌لکو به‌هۆی که‌می ئازوووه و دابرا‌نی په‌یوه‌ندی و که‌شوه‌وای ناجۆر و په‌یره‌وکردنی سیاسه‌تی سووتماکردنی ئه‌و سه‌رزه‌مینانه‌بوو که سوپای سه‌فه‌وی پشتر چۆلی کردبوون شکا⁽²⁾. سه‌رزه‌مینای کوردستانی باشوور له‌و ده‌روناوچانه‌بوو، که هه‌ردوو ده‌وله‌ت ململانیان له‌سه‌ر ده‌کرد، له‌هه‌مان کاتدا گۆره‌پانیکی سه‌ره‌کی بوو، که تیدا بریک له‌و ئۆپیراسیۆنه سه‌ربازیانه‌ی، که له‌ماوه‌ی بازنه‌کانی ئه‌م ململانی به‌رده‌وامه‌دا پرویاندا به‌خۆیه‌وه بینووه، ئه‌مه‌ش به‌ئاشکرا له‌و نه‌خشه‌نزیکه‌یه به‌دیار ده‌که‌وئ، که یه‌کیک له‌تۆره‌وه‌کان بۆ دیاریکردنی شوینی پیکدادانه‌کان کردوویه، به‌جۆریک که هه‌تله‌کانی به‌ره‌وو پروو بوونه‌وه له‌باشووره‌وه له‌به‌سه‌روه درێژ ده‌بیته‌وه تا ده‌گاته باکوور به‌ره‌و هه‌مه‌دان و له‌ناوه‌یدا به‌دره و جه‌سان و شاره‌زوور ده‌گریته‌وه خۆی و ده‌گاته خۆی پاشان خاکی ئازهربايجان و ئه‌رمینیا، قولایی ئه‌م هه‌تله به‌دریژبوونه‌وه‌یه‌کی گه‌وره به‌ره‌و پۆژئاوا ده‌پوات له‌میحوه‌ریکه‌وه ده‌گاته نیوان به‌سه‌ره و که‌رکوک و پاشان هه‌ولیر و مووسل و پاشان ئه‌یاله‌تی دیاربه‌کر ده‌چیته‌وه ناویه‌وه تا ده‌گاته بریک له‌ناوچه‌کانی ئه‌رزه‌روم⁽³⁾. له‌گه‌یه‌نی ئه‌م سیاسه‌ته‌دا کوردستان هه‌موو بنکه و هه‌یزی به‌ره‌مه‌یتی لیه‌و تیکدرا و سه‌ره‌نجام

(1) Francis Richard, Le siècle d'Ispahan, Gallimard, Paris, 2007 p.40

(2) طه‌ثلجي الطراونه، المصدر السابق، ص 61

(3) د. سعدي عثمان، کوردستان الجنوبيه...، صص 268-269

هیچ گه‌شه و پهره‌سه‌ندیکی ئابووری به‌خۆیه‌وه نه‌بینی. تیکشکان و ئیفلیج بوونی هیزی ئابووری کوردستان له‌گه‌ڵ خۆیدا به‌پتووستیه‌وه تیکشکانی فره‌هنگ و رو‌حانییه‌تی که‌سایه‌تی کوردیشی له‌گه‌ڵ خۆیه‌وه هه‌ینا.

3-4: له نازادی نېسبیه وه بۆ پاشکۆیا به تی

دوای کورزانی نادر شا له 20 ی حوزهیرانی سالی 1747هوه، ئیدی سنووری ئیرانی عوسمانی تهو هینده شهر و جهنگی خویناوی گه وره ی به خویه وه نه یینی، بویه ده بینین چ له ده ورانی سی سالی کۆتایی حوکمی ته فشاره کان و چ له ده ورانی زه ندیه کان (1750-1794) یشدا تاوه کو سه ره تای ده ورانی قاجاره کان ده ولته تی عوسمانی له ململانی له گه ل ئیران گرینگیه کی وای به م ولاته نه داوه، په نگه ته وهش له بهر ته وه بووین، که ده ولته تی عوسمانی بوخوی هیزه عه سکه ریه که ی له پاشه کسه دابوو و کیشه ناوخویی و ده ره کیه کانی که له که بووون، بویه ته رکمی پاراستی تهو ده وروناوچانه ی، که له لایه ن ئیرانیه کانه وه لیتان ده ترسا، به تایهت ناوچه کانی عیراق به ره و پرووی والی و سه رکرده ناوخویی کان یان هه تا به ره و پرووی هیزه عه شایریه ناوخویی کانیش کردبووه که پیکه وهش نه ده گونجان، که ته مه پیکه ی به سوپاکه ی که ریم خانی زه ند (1757-1779) دا، که صادق خانی براکه ی سه رکرده تی ده کرد، سالی 1776، به سه ره دوای گه مارۆدانی بۆ زیاتر له سالتیک داگیر بکات. به سه ره تا ماوه ی سی سالی هه ر له ژێرده ستی زه ندیه کاندایه وه، ده ولته تی عوسمانی به هو ی داگیرکردنی به سه ره نه چاری جهنگی دا دژ به ئیران و نه هه یچ جووله یه کی کرداریی کرد بۆ گێرانه وه ی، نه له لایه ن خویه وه و نه له لایه ن

پاشاکانی به غدا شهوه و جوولهی کرداری نه کرد و دواى تهوه ته نیا راگه یاندنی بریك شهرو ته قوتوقی عهسکه ریی بوو له سهه سنووری شیمالی ناوچه کانی عیراق له نیوان ههردوو دهوله تدا. زه ندیه کان له به سهه نه کشانه وه ته نیا دواى کوچی دواى که ریم خانى زه ند و تهو پشتویانه نه بی که له شیرازی پایته خت دواى کوچی دواى که ریم خانى زه ند هاته ناراه⁽¹⁾.

به لام کوردستان بوخوی له ناوه وهی خویدا له ناو جهنگیکی براکوژی گه وهه و کاره ساتاویدا ده ژیا. پرووداوه کانی سه ره تای نیوهی دووه می سه دهی هه ژده هه له کوردستان و ململاتی تووندوتیژی نیوان میر و به گه کورده کان هیچ نازادیه کیان وه کو "ته وه" بو کورد نه هیسته وه و سهروه ری کوردستان وهک هه میسه یاریهک بووه به ده ست میر و به گه کورده کان. ته ململاتی ناوخویه زه قتر و ئاشکراتر له کوتایی نیوهی دووه می سه دهی هه ژده هه مه وه به دواوه دیاردهی پاشکویایه تی هیتایه ناو میرانی کورده وه و دواتریش وه کو بوماوه تا پوژی ته مرو زه قتر له جاران له ناو بزووته وهی نه ته وهی کوردیدا، دره ختی ته پاشکوگیری به خوینی کورد ئاو ده ده ن.

له میرنشینی بابان سه لیم پاشای بابان (1742-1747) (1749-1751) به لایه نگیری و پالپشتی ئیران حوکمرانی قه لاجو لانی وه رگرتوو و له وساته وه پشتگیری ئیران بو میره کانی بابان ده ستی بی کرد. راستیه که ی سه لیم پاشای بابان له گه ل گه یشتی بو ده سته لات هه موو په یوه ندیه کی له گه ل به غدا پچراند و هیچ گوئی به حوکومه تی به غدا نه ده دا ددانی به سهروه ری ویلایه تی به غدا نه ده نا و به لکو هه موو فره مانیتیکی کرده نی و نه کرده نی هه ر له ئیرانه وه وه رده گرت و پشتی به نادر شا به ستوو و ئیماره تی بابان هه ر به راستی بوو بووه

(1) أ.د. جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص 35.

هەرمیڤکی ئێرانی⁽¹⁾. لە ھێرشێ بەرفراوانی نادر خان ساڵی 1743 بۆسەر دەولەتی عوسمانی بۆ سەر مووسڵ، سوپاکەیی نادر خان لە ڕینگەیدا بە شارەزووردا ھاتوو و لەلایەن سەلیم بەگی میری بابان پیشوازی لیکراوە و سەلیم پاشا پێبەندیی خۆی بۆ نادر خان دەرپرپووە⁽²⁾ لەم میژوووە بەدواوە ئیدی تا کوژرانی نادر شا ئەمارەتی بابان ھەر وەک هەرمیڤکی سەر بە ئێران دەھاتە ژماردن⁽³⁾. شایانی ئاماژە پێدانە کە دەولەتی عوسمانی لەپای ھەلوێستەکانی و پەیوەندی لەگەڵ ئێران زۆر لە سەلیم پاشای بابان تا ڕادەی "سەرپرین" لێی پر بوو، لە بەلگەنامەیەکی عوسمانی بەمیژووی کۆتاییەکانی ئەیلوولی 1747 دا ھەرمانیکی ئاراستە کردوووە بۆ "ئەحمەد پاشای والی بەغدا و بەسرە، کە پەیوەست بوو بە و ئۆپیراسیۆنە سەربازییەیی، کە بۆ خۆی سەکردایەتی دەکات دژ بە یاخیبوونی سەلیم پاشای مۆتەسەریفی پیشووی بابان و ئامانج لێی لەناوبردنی خۆی و لایەنگیرەکانیەتی و سەری براری بئێرنە ئەستەمبوول و لە ھەرمانەکەشدا ھاتوو لەناوبردنی سەلیم پاشا کاریکی پێویستە بۆ بەرزەوہندی

(1) محمد امین زکی، تاریخ السلیمانیہ و انحائھا، ص 74، عبد ربہ ابراھیم الوائلی، تاریخ

الإمارة البابیة 1784-1851، دارالزمان، دمشق، 2008، ص 111

(2) بەگوێرەئێ پرێک گێڕانەوہی میژوویی، دۆستایەتی سەلیم پاشای بابان و نادر شا لەگەڵ لەشکرکێشی تەممووزی 1733 بۆسەر بەغدا دەستی پێ کردوووە و سەلیم پاشای بابان بۆخۆی لەگەڵ ھیزی نادر شا بوو لە دوجەیل لە باکووری بەغدا دژ بەو ھیزی سوپای عوسمانی، کە بە سەرکردایەتی توپال عوسمان پاشا بۆ بەھاناوہچوونی گەمارۆی بەغدا نێردراوە و دوای شکستی ھیزەکەیی نادر شا، سەلیم پاشا بە سەختی توانیەتی لەگەڵ پرێک لە پیاوہکانی بەسەلامەتی ڕزگاریان بێ و بگەرێنەوہ

قەلاچوالان. بروانە سعدی عثمان حسین، إمارة بابان، المصدر السابق 48

(3) سعدی عثمان حسین، إمارة بابان، المصدر السابق، ص 50

ولات و خەلک. هەروەها لە فەرمانەکه‌دا هاتوو، که نابێ لە کاتی ئەم ئۆپیراسیۆنە سەربازییەدا هیچ زیانێک بە عەشایر و ھۆزە کوردەکانی ناوچەکه بگات"⁽¹⁾.

دوای کوژرانی نادر شای ئەفشاری (1747/6/20) و ئەو پەوشەیی لە ئێران دروست بوو و ململانێی ناوخۆیی دەسەڵتدارانی ئێران لەسەر کورسی حوکمرانی و پشێوییەکانی، باشتەری دەرفەتی بۆ والی بەغدا ھێنایە پێشەوێ بۆ لێدانی بابانەکان و سەرکوتکردنەوێ و تەمیکردنیان، که وایپێدەچوو دەمیک بوو چاوەڕوانی ئەو پۆزە بوو. بۆیە دەبینین که مەتر لە مانگیگ دوای کوشتنی نادر شا لەم پەوشە تازەیدا والی بەغدا دەیه‌وێست بە ھەر شێوێک بێ بەزووترین کات سەلیم پاشای بابان دەستەمۆ بکات و لە ئێرانی دوور بخاتەوێ. بۆیە دەبینین تا نادر شا لە دەسلالت بوو والی بەغدا نەیدەوێست بیانوو بداتە دەست نادر شا بۆ ھێرشکردنە سەر عێراقی عوسمانی لەبەر ئەوێ هیچ کاردانەوێکە بەرانبەر بە سەلیم پاشای بابان نەنواند. بە کوشتنی نادر شا و پەوشی ناجیگیری ئێران دەرفەتێکی زۆر لەبار بۆ والی بەغداد ھاتە پێشەوێ و بۆ ئەم مەبەستە والی بۆ خۆی بە سەرکردایەتی لەشکرکێشیەکی گەورەیی سەربازیی بەرەو ناوچەکانی ئەمارەتی بابان ھەلکشا و دوای ئەوێ گەمارۆیەکی عەسکەریی تووندی خستە سەر، لەشکری عوسمانی بە سەرکردایەتی وەزیر ئەحمەد پاشا لە کۆتایی مانگی تەمموزی 1747 بە ھاوکاری مورتەزا پاشای والی کەرکوک بەرێکەوت. سەلیم خۆی لە قەلای سەرۆچک و شیربەگی بۆی لە قەمچووغە قایم کردبوو. ئەحمەد پاشا بەرێکەوی حەسەن تەپە ئینجا تاین دا گەیشتە سەر قەمچووغە و پەلاماریان دا و گرتیان. ئەحمەد پاشا و ھێزەکەیی بەرێکەوتن بۆ

⁽¹⁾ عماد عبدالسلام رؤوف (د)، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث وحضارتهم، دار الزمان، ط 1، دمشق، 2012، ص 146. سەیرەکەیی لەوێدایە لەو کاتە که ئەم فەرمانە نووسراوێ ئەحمەد پاشا کۆچی دوایی کردبوو.

گیتچینه، سووسی، تەپەرەش، سەرچار، تەپەكەل، بیستانسور و لەوێوە بەناو دەشتی شارەزووردا بەرەو سەرۆچك. لە سەرۆچك سەلیم پاشایان گەمارۆدا⁽¹⁾ و سەلیم پاشای بابان ناچار بوو داوای ئەمان بکات و پەیمانی دا پەویەندییەکانی لەگەڵ ئێران بپەریت. والی ئەم وەعدپێدانە قەبوڵ کرد و گەراپەووە بۆ بەغدا و لەریگە گەراپەووە بەر لەوێ بگاتەووە بۆ بەغدا لە (دەللی عەبیاس) مرد⁽²⁾. راستیەکی سەلیم پاشا لە پەوشیکدا بوو نەیدەتوانی بەرگری لەبەرانبەر ئەم هێزە گەورەییە بکات و جگە لەوێ والی بەغداش بۆلابوونەوێ نەخۆشی تەواو تەنگی پێهەڵچنیوو بۆیە والی بەغدا بە داواکی سەلیم پاشا پازی بوو⁽³⁾. بەراستی قۆناغی داوای گەراپەووە والی بەغدا و لیخۆشبوونی لە سەلیم پاشا تا کۆتایی سالی 1749 پووناکییەکی ئاوەهای لەسەر نییە وای پێدەچێت سەلیم پاشا ئەو دوو سالە لە دەسلالت نەبووی و لادراپیت. (نەشاتی) میژوونووسی عوسمانی کە بۆ خۆی لەگەڵ هێرشەکی والی بەغدا بوو دەنووسی: " والی پیش مردنی سلیمان پاشای بابانی کوری خالید پاشای کردۆتە پاشای بابان و عوسمان پاشا بۆ کۆیە و قۆچ پاشاش بۆ ئەرپیل"⁽⁴⁾ وایارە یارییەکی میرەکانی بابان هێندە نابات پێچەوانە دەبێتەوێ پاش دوو سال، لە دەورانی پشێوی و ئازاوەی پاش مردنی والی بەغدا ئەحمەد پاشا، سولیمان پاشای بابان دوور دەخریتەوێ و سەلیم پاشای بابان دووبارە دەکریتەوێ بە پاشای ئەمارەتی بابان. دەورەکان ئالوگۆر دەکرین و ئەمجارە سەلیم پاشا دەبێتە لایەنگیری عوسمانیەکان و سولیمان پاشا بە هاوکاری میری ئەردەلان دەیهوێت بگەریتەوێ

⁽¹⁾ نەوشیروان مستەفا ئەمین، میرایەتی بابان لەنیوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا، هەمان

سەرچاوە، لا: 76

⁽²⁾ محمد امین زکی، تاریخ السليمانیه و انحاءها، ص 74

⁽³⁾ سعدی عثمان حسین، إماره بابان، المصدر السابق، 55

⁽⁴⁾ المصدر نفسه، 56

بۆ حوکمرانیی ئەمارەتی بابان بەلام سەرکەوتوو نابێت. وا دیارە دۆستایەتی سەلیم پاشای بابان و دەولەتی عوسمانی ناتوانیت لە دوو سالی زیاتر درێژە بکێشیت و سەلیم پاشای بابان هەر بەردەوام بوو و وازی لە تەرەفداریی ئێران نەهێنا و هەوای بەرفراوانکردنی سنووری میرنشینەکەی لەسەر دابوو. والی بەغدا (سولیمان پاشا) (1749-1762) ناسراو بە "ئەبولیلە"، کە لە دوای ئەحمەد پاشا بوو بە والی بەغدا و زاوای والی پیشوو بوو زۆر ئامۆژگاری سەلیم پاشای بابانی کرد بەلام هیچ سوودیکی نەبوو. لەوەش زیاتر سەلیم پاشا لەگەڵ حاکمی کۆیە و حەریر (عوسمان بەگ) رێک کەوت و دەستیان بۆ ناوچەی (زەنگاباد) درێژ کرد و دەستی کردەووە بە جولانەووە دوژمنکارییەکانی دژ بە ئەیالەتی بەغدا و سەرکرده کوردەکانی لە دەوری خۆی کۆدەکردنەووە، چونکە بۆ ئەووە دەچوو ئەمارەتی بابان لە هەردوو دەسلاتی عوسمانی و ئێرانی بەدوور بگریت. والی بەغدا سلیمان پاشا ئەبولیلە ویستی لەرێگەی دیپلۆماسیەووە واکات سەلیم پاشا واز لە سەرکێشیی بەییت دژ بە دەولەتی عوسمانی، کاتیک والی تێگەشت ئەم رێگەیە نایگەیهێتە ئەووی دەیهوێت بەخۆی سەرکردایەتی لەشکرکێشییەکی گەورەیی کرد بۆ پەلاماری ئەمارەتی بابان، والی بەغدا لە مانگی 21 شەعبانی سالی 1164⁽¹⁾ / 15 تەمموزی 1751 ی ز بۆ لەشکرکێشیی بۆ سەر سەلیم پاشا دەرچوو⁽²⁾. والی بەخۆیی و سوپاکەیهووە گەیشته دەلی عەبیاس، ئارین، قەرەتەپە، گوکتەپە، چیمەن، ئەسکی کفری، توزخورماتوو کوردەکان بەرگیان نەگرت و شکان. سەلیم پاشا بە تێکشکاوی

⁽¹⁾ هەرچەندە نووساری (گۆلشەنی خولەفا) نووسیوە لەشکرکێشییەکی لە سالی 1167ی ک) بوو. بگەرێتووە بۆ: محمد امین زکی، تاریخ السليمانيه وأنحائها، ص 75، بەلام بە دلناییهووە ئەو میژوو (1167ک / 1173-1754 ی ز)، کە مەرتەزا ئەزەمی ئەفەندی زاده نووسیویە هەلەیه.

⁽²⁾ سعدی عثمان حسین، إماره بابان، المصدر السابق، 59

هەلات بۆ ئىران. پاشای درنه و باجه لانیس پای کرد بۆ ئىران. عوسمان پاشا و قوچ پاشا له بهر په چدانه وهی هیرشی له شکری ئیتراندا، شهرى زوریان له گهڵ ئىران کردبوو، نه یانویرا په نا بۆ ئىران بهن. عوسمان پاشا له کویه نهیتوانی بهرگری بکات، هیزه کانی خوی سازدا و کشایه وه شاخی ئاوه گرد و له وی دامه زرا. قوچ پاشای برایشی له قه لای ههولیر دامه زرا⁽¹⁾. له شکریشییه دا چاوساغ و پینیشانده رانی سوپا هه ر له کورده کان بوون و له گهڵ له شکریشییه که دا سواره ی سلیمان پاشای بابان، ئاموزای سه لیم پاشای بابان له په لاماره که دا له گهڵ له شکری والی به غدا بوون. له نه جامدا سه لیم پاشای بابان هه لات بۆ ئىران و سولیمان پاشا له پاداشتی پیزانین و هاریکاری کردنی له گهڵ والی به غدا پاشایه تی بابانی بۆ خوی وه رگرت⁽²⁾. سه لیم پاشا پای کرده ئىران و وه ک سه رچاوه میژوویه کان ده لێن دوو سال له ئىران ماوه ته وه و داوای یارمه تی کردووه به لام هیچ یارمه تیه کی نه دراوه بۆ گه پانه وه ی بۆ حوکمرانی قه لاجوالان. ده لێن که ریم خانی زه ند به سوپایه کی دوانزه هه زار که سی یارمه تی داوه به لام سه رنه که وتوووه و شکاوه⁽³⁾. دواى ماوه یه ک مانه وه له ئىران و بیهیو بوون چۆته به غدا و داوای عه فووی له والی به غدا کردووه، به لام له بهر رقی عادیله خانمی خیزانی والی، که س ئاورپی لی نه داوته وه و دوا جار له به غدا کوچی دوا یی ده کات⁽⁴⁾، گه رچی بریک له سه رچاوه میژوویه کان باسی نه وه ده که ن که سه لیم پاشای بابان له به غدا له تۆله ی هه لویسته کانی پیشووی

⁽¹⁾ نهوشیروان مسته فا نه مین، میرایه تی بابان له نیتوان بهرداشی رۆم و عه جه مدا، هه مان

سه رچاوه لا: 78

⁽²⁾ بۆ زانیاری زیت له مباره یه وه پروانه: سعدی عثمان حسین، إماره بابان في النصف الاول

من القرن الثامن عشر، مؤسسه موکریانی، اريل، 2000، صص 51-58.

⁽³⁾ محمد امين زکی، تاريخ السليمانيه وانحائها، ص 76

⁽⁴⁾ محمد امين زکی، نفس المصدر، ص 77

له لایهن والی به غدا له سیداره دراوه⁽¹⁾. له سه رچاوه یه کی دیکه دا واهاتووه که والی به غدا و عاديله خانمی ژنی، که کچی والی پیشوو بووه و سه لیم پاشای به هوکاری کوشتنی باوکی زانیوه و یستوویه تۆله ی لئ بکاته وه و نیپور باسی ئه وه ده کات، که سلیمان پاشای والی به غدا، دواي چه ندین هه وڵدان توانیویه سه لیم پاشای بابان له ناو بیات ئه وه ش دواي ئه وه ی "دلیایی پیویستی پی داوه له سه ر دلسۆزی و دوستایه تی و عاديله خاتون کوفیه کی له ئاوریشم بو ناردووه وه ک دووپاتکردنه وه ی ئه م دوستایه تییه و به لگه یه ک بو لیخو شبوونی پاشا لئی "جا کاتیک سه لیم پاشای بابان له ژیر کاریگه ری ئه م وادانه چووه ته به غدا ده ستگیریان کردووه و تووریان هه لداوه ته ناو زیندان و پوژی دواتر خنکاندوویانه⁽²⁾. ته نانه ت نیپور یش باسی ئه وه ش ده کات، که عاديله خاتون هانی میرده کی داوه تا تۆله له سه لیم پاشای بابان بکاته وه. موقیمی به ریتانی له به غدا کلۆدیوس جیمس ریچ باسی ئه وه ده کات که سه لیم پاشای بابان به که مه ندی ته دبیر به ده سیسه ی سلیمان پاشای کوری خالید پاشای بابان، حاکمی قه لاجوالان، که بۆی دانرابوووه سالێ 1171 ک 1757 له ناوچوووه⁽³⁾. به لام زۆریه ی سه رچاوه کان باسی کوشتن و له ناو بردنی سه لیم پاشای بابان ده که ن له به غدا به ده ستی والی به غدا.

دواي دامرکاندنه وه ی سه رکیشیه کانی سه لیم پاشای بابان و میره کورده هاوپه یمانه کانی، والی به غدا، سلیمان پاشا (ئه بولیله) ئه مجاره ده ستی ئاوه لا بوو بو لیدانی ئیزیدییه کان و هیتانه ژیرباریان، بۆیه والی ئه مجاره به بیانوی باج

⁽¹⁾ رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص. 94

⁽²⁾ عماد عبدالسلام رؤوف (أ.د.)، عادله خاتون صفحه من تاریخ العراق، ط 1، بغداد، 1997، صص 28-29، عبد ربه إبراهيم الوائلي، تاریخ الإمارة البابانية 1784-1851، دار

الزمان، دمشق، 2008، ص 116، Rich, op.cit, T1, p 381

⁽³⁾ عماد عبدالسلام رؤوف (أ.د.)، عادله خاتون، المصدر السابق، ص 29

نەدان بە دەوڵەت بە مەبەستی لێدانی کوردە ئیزیدیەکان، سالی 1752/1753 لە شکرکیشیەکی گەورەیی بۆ سەر ئیزیدیەکان دەست پێ کرد که والی خۆی سەرکردایەتی دەکرد. لەم لەشکرکیشیەدا ژن و مندالی ئیزیدیەکانی بە دیل گرتن و کەلەلە منارەیی لە سەری کوژراوە ئیزیدیەکان دروست کرد⁽¹⁾. لەم هێرشەدا ئەمین پاشا ئەلجەللی بە ئەزموون و دڵسۆزیی خۆی بەشداری لە لەشکرکیشیەدا کرد⁽²⁾. والی بەغدا چای شەنگالی داگیرکرد و گەمارۆی ئیزیدیەکانی دا و دەستی بە سەر ئاواوەکانیاندا گرت. پاشان که ئیزیدیەکان هاتە خوارەو و داوای ئەمانیان کرد، والی فەرمانی بە سوپادا لە هەموو لایەکەوە پەلاماریانی دا تا دواوەین کەسیان لێ کوشتن، کە زیاتر لە هەزار پیاو بوون و چەند ژنیکیشان لە گەڵ بوو و لە عەسکەریش دووسەد کەس کوژران⁽³⁾. هێرشەکانی والی بەغدا سولیمان پاشا سالی 1791 بۆ سەر ئیزیدیەکان هێندە دڵپەقانه بوو، تەنانەت وەک سەچاوێ مێژووییەکان باسی دەکەن بە قسەیی ئەنستاس ماری کە رەمەلی یەک ئیزیدیەیی لە ویدیو چای شەنگال نەهێشتوو⁽⁴⁾. لە گەڵ دەسەلات بە دەست گرتنی کەریم خانی زەند، دەوڵەتی ئێران گوروتینیکی پێداکرایەو و بەم چەشنە لە گەڵ دواوەییەکی سالی 1773 پەيوەندیەکانی ئێرانی عوسمانی تووندوتیژتر دەبوون و ئاراستەییەکی شلەزاوتریان

⁽¹⁾ عباس العزاوی، تاریخ العراق بين الاحتلالين، مج 6، بغداد 1954، ص 29، بۆ درێژی وەرەکاری ئەم هێرشە پروانە: د. سعیدی عثمان، کوردستان الجنوییه...، ص 206-208.

⁽²⁾ صديق الملوحي، اليزيدية، الطبعة الثانية، بلا مکان، 2010، ص 597

⁽³⁾ نفس المصدر، ص 597

⁽⁴⁾ الأب أنستاس الكرملی، (اليزيدية)، في مجلة (المشرق)، المجلد الثاني، 1899 بیروت،

ص 834.

⁽⁴⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 237-238.

گرته‌بەر. ململاتی نیتوان میره کورده‌کان له‌نیتوان خۆیاندا هه‌ردوو ده‌وله‌تی خزنده ناو شه‌پێکی گه‌وره‌وه. سالی 1774 محهمه‌د پاشای بابان (حاکمی قه‌لاجوالان)، دوا‌ی ته‌وه‌ی کێبه‌رکێ که‌وته نیتوان خۆیی و براکانی مه‌حمود پاشا و ته‌حمه‌د پاشا له‌سه‌ر حوکمه‌رانی‌کردنی ناوچه‌کانی کۆیه و قه‌ره‌داغ په‌نای برده به‌ر ده‌رباری ئێران⁽¹⁾. که‌ریم خانی زه‌ند، داوا‌ی له‌ والی به‌غدا، عومه‌ر پاشا (1764-1775) کرد له‌مباریه‌وه بێته ناوه‌وه بۆ گێڕانه‌وه‌ی محهمه‌د پاشا بۆ پایه‌ی خۆی، به‌لام والی به‌غدا ته‌م داوا‌یه‌ی دایه‌ دواوه و له‌جیاتی ته‌وه‌ فه‌رمانی دا که‌ مه‌حمود پاشای (برای محهمه‌د پاشای بابان)، که‌ داوا‌ی کومه‌کی له‌ والی به‌غدا کردبوو بکا به‌حاکمی قه‌لاجوالان⁽²⁾.

که‌ریم خان که‌ ته‌و ده‌م به‌نیازی داگیرکردنی به‌سه‌ر بوو، ده‌یه‌ویست به‌ره‌کانی جه‌نگ دژ به‌ سوپای عوسمانی فراوان بکات، بۆ ته‌م مه‌به‌سته به‌سه‌رکردایه‌تی عه‌لی مورادخان به‌ ده‌ هه‌زار جه‌نگاوه‌ره‌وه بۆ گێڕانه‌وه‌ی محهمه‌د پاشای بابان به‌هێزی چه‌ک له‌شکرکێشیه‌کی گه‌وره‌ی بۆسه‌ر کوردستان ده‌ست پێ کرد. به‌لام سوپای هاویه‌شی عوسمانی و سوپای کوردیی مه‌حمود پاشا توانیان له‌ نزیک قه‌لاجوالان شکست به‌ سوپای ئێران به‌یئن و سه‌رکرده‌ی سوپای ئێرانی له‌شکرکێشیه‌که‌ش به‌دیل بگرن⁽³⁾ و به‌گوێره‌ی یاسین ته‌له‌مه‌ری ژماره‌ی کوژراوه‌کانی ئێران له‌م شه‌ره‌دا نزیکه‌ی هه‌زار (1000) کوژراو بووه⁽⁴⁾. بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی ته‌مه، سالی 1775 هێزه‌کانی که‌ریم خانی زه‌ند له‌ چه‌ندین لاوه‌ هێرشیان کرده‌ سه‌ر عێراقی عاره‌بی و کوردستان.

⁽¹⁾ علاء نورس، المصدر السابق، ص 237-238.

⁽²⁾ رسول الکروکلی، المصدر السابق، ص 148.

⁽³⁾ نفس المصدر، ص 149-150.

⁽⁴⁾ یاسین العمري، غايه المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام، بغداد 1968، ص 186.

سیاسه‌تی ده‌ریاری ئێران زیاتر به‌لای داگیرکردنی به‌سره‌دا ده‌چوو، چونکه به‌سره شویتیکی بازرگانی گرینگی هه‌بوو، به‌لام به‌مه‌به‌ستی کردنه‌وه‌ی زیاتر له‌چهند به‌ره‌یه‌ک، هێژیکی بیست هه‌زاری که‌سی چهند ناوچه‌یه‌کی گرینگی خاکی کوردستانی داگیرکرد و به‌ره‌و که‌رکووک پێشپه‌وه‌ی کرد و هێندیک گوندی داگیرکرد. به‌لام هه‌رزوو تێدا ک‌شایه‌وه⁽¹⁾. ئه‌مه‌ش دوا‌ی ئه‌وه‌ی محهمه‌د پاشای بابان گه‌ڕایه‌وه‌ بۆ پایه‌ی خۆ‌ی له‌قه‌لاچوالان و هه‌روه‌ها دانانی خالید پاشای کورپی سلێمان پاشا وه‌ک حاکمی به‌دره و جه‌سان له‌لایه‌ن ئه‌وه⁽²⁾.

ده‌ریاری ئێران هه‌موو قورسایی کیشه‌ سنووریه‌کانی خستبووه‌ خوارووی عێراقی عه‌ره‌یه‌وه. سالتیک زیاتر سوپای ئێران ئابلقه‌ی خستبووه‌ سه‌ر به‌سره، له‌ 16 ی نیسانی 1776 دا به‌سره له‌لایه‌ن سوپای ئێرانه‌وه‌ داگیرکرا. ده‌وله‌تی عوسمانی ده‌یویست به‌ره‌یه‌کی دیکه‌ی جه‌نگ له‌ کوردستاندا بکاته‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی ئێران سه‌رقاڵ بکات تا هێزه‌کانیان ئاراسته‌ی ئه‌و‌ی بکه‌ن، بۆ ئه‌وه‌ش ئه‌رکی ئازادکردنی به‌سره ئاسانه‌تر بێی. به‌م شێوه‌یه‌ فه‌رمان بۆ جه‌سه‌ن پاشا (والی که‌رکووک) ده‌رچوو تا بجێته‌ به‌ره‌ی کوردستان و عه‌بدوڵلا پاشای والی به‌غداش له‌م ماوه‌یه‌دا ئێرانییه‌کان له‌ به‌سره‌ ده‌ریکات. جه‌سه‌ن پاشا والی که‌رکووک ئه‌م فه‌رمانه‌ی به‌جێهێنا و پێکدادان له‌نیوان هێزه‌کانی ئێران و والی که‌رکووک له‌ناو خاکی کوردستاندا ده‌ستی پێ کرد و چه‌ندین جار سوپای ئێران تێکشکێترا⁽³⁾. که‌ریم خان فه‌رمانی به‌خه‌سره‌و خانی حاکمی ئه‌رده‌لان دا سوپایه‌ک ئاماده‌ بکات، هه‌ردوو سوپاکه‌ (سوپای عوسمانی و سوپای حاکمی

⁽¹⁾ رسول الک‌رکوکلی، الم‌صدر السابق، ص 151، عباس العزاوی، تاریخ العراق، مج 6،

ص 49

⁽²⁾ د. سع‌دی عثمان، کوردستان الجنوبیه....، ص 320.

⁽³⁾ علاء نورس، الم‌صدر السابق، ص 277-278.

ئەردەلان) لە نزیک مەریوان جەنگێکی خۆئاویان بەرپاکرد، لە ئەنجامدا سوپای ئەردەلان تیکشکا و زیانیکی زۆری لیکەوت⁽¹⁾ وەختایەک کەریم خان ئەم ھەوالە زانی، سوپایەکی دوانزە ھەزاری ئامادە کرد بە سەرکردایەتی عەلی خانی لورپی، بۆ درێژەدان بە جەنگ لە کوردستان. سوپای ئێران توانی سێ لەشکری عوسمانی تیکبشکیت و ھیچ شتیک نەما پرێگەیان لێبگریت تا لەشکرکێشی نەکەنە سەر کوردستان و کەوتنە لێدانی ئاوابی و ناوچە کوردەوارییەکان و بەدیل گرتنی خەڵکە کە، بەلام کوردەکانی بابان لێیان ھاوتنە دەست و ناچاری پاشەکشەیان کردن⁽²⁾. دواي مەرگی کەریم خانی زەند لە ساڵی 1779، شەری براکوژی نێوان ئەمارەتی ئەردەلان و ئەمارەتی بابان کەمێک ھێوتر بۆ. ھەرۆھا ھیزی ئەمارەتی بابان لە ئەنجامی ململانێ نێوخوا کە بە دەستی ھەوێ گێرۆدەبوو تا دەھات بەرەو لاوازی و کزی دەرویش. دیارە لێرەدا جێگەی خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەو بەکەین، کە پەيوەندییەکانی عوسمانی-ئێرانی وێرای ھەموو شتیک و سەرەرای نوێبوونەوێ ململانێی نێوانیان لەسەر بەسەر ساڵی 1776، کەچی دەبینین پەيوەندییەکانیان ئێرانی بوو و دواتر ساڵی 1780 عوسمانیەکان بەسریان لە دەست ئێرانیەکان وەرگرتەو. ریمۆن ھەقی بوو، کە بۆ "گەرانی ھەوێ بەسەر بەشیوہەکی یە کجاری دواي سێ سەدە لە جەنگی نێوان ئێران و عوسمانیەکان، چاوچۆکی ئێرانی لەسەر عێراق، بەتایبەت لەسەر بەغدا دورخستەو" و ئیدی پرێککەوتن لەسەر سنوور تەوہری ململانێی دواتری نێوان عوسمانیەکان و ئێرانیەکانی قوناغی دواي

(1) مەستورە کوردستانی، سەرچاوەی پیشوو، ل 135-136، د.سەدی عثمان، کوردستان الجنویہ...، ص 322.

(2) محمد امین زکی، تاریخ السليمانیہ وأنحائها، نقله الى اللغة العربیہ الملا جميل الملا احمد الروزیانی، بغداد، 1951، ص 85-86.

نادر شا بوو تا په کلاکردنه وهی ناکوکیه کان له باره ی سنوور له دواى په کهم
جهنگى جیهانی⁽¹⁾.

راستیه کی میژوویی تهویه، که میره کانی بابان به ناوی کورده وه
جهنگیان نه ده کرد، یان نه یانده توانی تهو جهنگه به ناوی کورده وه بکه، به لکو
همیشه له ژیر چهتری ئیران یان وهک هیزی سهر به والی به غداوه ده جهنگان.
تهوهی بو تهوان گرینگ بوو چوڼ غنیمه که یان له ناوچه که دهر په پښن که له
زور بهی جاردا برا یان ناموزای په کتری ده بوون، جا به هر شیوه یهک و لای کام
ده سه لاتیان بگرتبویه بو تهوان په ک شت بوو و گرینگیه کی تاوهای نه بوو.
جهنگی نیوان سی برا کورده که: مه محمود، ته حمده و محممه پاشای
بابانه کان به درېزه ی بیسته کان و سیه کانی سه دهی توزه هم لووتکه ی
درامایه کی نه تهوه یی کهم وینه له میژوودا. ته وشه پو شوړه به رده وامه ی، که
له نیوان براکانی بنه مالهی باباندا به رده وام بوو و بوو به هو ی هه لته کاندنی
میرنشینه که و داهیزرانی هیزی ته مارهت و ولاتیشی تووشی کاره سات و ویرانی
کرد، که نه زیانه دارایی و نه زیانه پو حیه کانی له ته ژماردن نه ده هاتن و جلهوی
حوکمپرانیه که شی له ده ست میرانی بابان هیترايه وه دهر وه و له وه به دوا که وته
بنده ست ده سه لاتگه لیکی حاکمپرانى سهر به (ئیران یا به غدا)، تهو میرنشینه ی
که- له ده ورانی (تهو رحمان پاشای بابان) به توانا و هیزی خو ی- ده سه لاتى
(به غدا) ی ده هه ژاند و نیگهرانی کردبوو و کاروباری عیراقی خستبووه ده ست
میرانی بابان و (ئیران) ی ترساندبوو، له م ده ورانه دا له ژیر ده ستی چند هزار
سهر بازیکی (ئیران) وه زاله که تبوو و ویران و نابوود بوو، په کینه ئازاوه گیرى
نیوان میره کانی بابان خو یان وایکرد تهو کاره ساته ی به سهر دا بهیتی، که بوو به

⁽¹⁾ محمد جمال باروت، المصدر السابق، ص 282

چۆلەوانى و ویرانه⁽¹⁾. بەم چەشنە نیوەی دوووەمی سەدەى هەژدەهەم دیار دەبە کى
زۆر دزیوى پاشکویایەتى بۆ ئەم و ئەو دەولەت هێتایە ناو میر و بەگەکانى
کۆردەووە و ئەم ئایدیایە بە درێژایى نیوەى دوووەمی سەدەى هەژدەهەم و نیوەى
یەكەمى سەدەى نۆزدەهەم هېچ سەرۆه رییە کى بۆ کورد وە کو "تەتەو" نەهێشتەو.

⁽¹⁾ محمد امين زكى، تاريخ السليمانيه و انحائها، صص 153-154.

بەشى چوارەم

**جيۇپۇلىتىكى پىرسى كورد لە نيوەى يەكەمى
سەدەى نۆزدەهەمدا**

- 1-4 : ئىنگىز، پرووس و فەرەنسايى: مىللىنى لەسەر پۇژھەلات.
2-4 : كورد: خولانەوہ لەناو بازنەيەكى بۇشدا.
3-4 : پەيماننامەى يەكەمى ئەرزەپۇم (28 ى تەممووزى
1823): رېگەيەكى بىنەست.
4-4 : كوردستان لەنيوان ھەردوو پەيماننامەى ئەرزەپۇمدا.
5-4 : پەيماننامەى دووہمى ئەرزەپۇم (31 ى ئابارى 1847):
پايىزى كورد.

4-1: ئینگلیز، پرووس و فەرەنسای: مەملەتە لەسەر پۆزەھەلات

سەدەى ھەژدەھەم بەتایبەت لەنیوەى دووھەمیدا، ھێزەکانى ئەوروپایى زۆر بەگەرمى لەسەر پۆزەھەلات لەمەملەتییەکی تەواو داوون. ئینگلیز لە کەنداوی فارس جینگەپێی خۆیان خۆش کردبوو و بەدوای ئیختیاراتى بازرگانى و جینگەوپیى سیاسى زۆرتەدا دەگەران. سالى 1763 دامەزراندنى ژوورى بازرگانى لە بوشەھر یەكەمین ھەنگاوى ئەم سیاسەتە بوو⁽¹⁾. سالىك دواتر موقیمىی بەریتانیایى لە بەسرە کرایەو. سالى 1788 لەگەڵ کردنەوھى مەلەبەندى بازرگانى لە بەسرە، بەریتانیا بازرگانى کەنداوى فارسى بە تەواوى بوو خۆى پاوانکرد. کۆلۆنیالیزمى ئەوروپایى لە دەورانى شکرى زېرپى ھەلکشان و پەرەسەندنى خۆیدا بوو. بەریتانیا کیشوهرى ھىندستانى بوو خۆى پاوانکردبوو و ھەمیشە ھەولیدەدا پێگە وشکانى و ئاویەکانى ئەم کیشوهرە داىن بکات، بێجگە لەو بەریتانیا دەیەوێست پەيوەندىیەکانى خۆى لەگەڵ ھەردوو دەولەتى ئێران و دەولەتى عوسمانى بەرز رابگرێ، بوو ئەوھى پێگە لە ھەولە فراوانخوازییەکانى پرووسیا و فەرەنسای ناپلیۆنى بوو خزینە ناو پۆزەھەلات بگرێت.

⁽¹⁾ فیروز منصوری، استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ اول، تهران 1376، ص 38.

ناپلیۆن له ههمان ساله كاندا له سهر شاتۆی سیاسیی ئه وروپا وه دیار كهوت (1795-1814). دهولهتی ئێران ده میك بوو سهرنجی ناپلیۆنی له بهرامبهر هیندستاندا پاكیشابوو⁽¹⁾. دواى شكستی له شكركیشی ناپلیۆن بۆ سهر میسر (1798) ئایدیای داگیرکردنی هیندستان له سهریدا بوو، كه شاره گیی به ریتانیا بوو. ناپلیۆن ده یویست ئێران بكاته ناوهندی ئۆپیراسیۆنی جهنگی دژ به هیندستان " گه وههری تاجی به ریتانی" و بۆ ئهم مه بهسته سوپای ئێران له سهر دهستی ئه فسه ره فره نساییه كان رابهێندرین و ههر بۆ ههمان مه بهسته له كوتایی سالی 1800 ناپلیۆن په یماننامه یه کی له گه ل پاول، تساری رووسیا به ست، كه پتی له سهر به شداریکردنی هتزه کانی ههر دوو ولاتدا ده گرت له له شكركیشی بریار له سهر دراو بۆ داگیرکردنی هیندستان. فره نسا بۆ ئهم مه بهسته په یوه ندی راسته وخۆی له گه ل فره ته لی شا کرد، ئه مه ی دوا یی پتی وابوو ناپلیۆن با شترین هاو په یمانه دوا ی فره له پتانی هاو په یمانی نیوان تساری رووسیا و ناپلیۆن له باره ی داگیرکردنی هیندستانه وه، به هۆی كوشتنی پا ولی یه كه م له شه وی 12/11 ی ئاداری سالی 1801 له دوا ی پیلانگی ریه كه كه به ریتانییه كان له چینی پیلانگی ریه كه به شداربوون⁽²⁾.

ههر بۆ ههمان مه بهسته به گوێره ی میژوونووسی ئینگلیز جان ولیان کی، ناپلیۆن شان دیکی به ناوی زاناستکارانی گژو گیاناسی بۆ رۆژه لات نارد، به جۆریك وه فده كه له تاران چاوی به محهممه د خانی قاجار كهوت (1794-1797) و پێش نیازیان بۆ کرد، كه به سره و به غدا بکهوێته ژیر دهستی ئێران

⁽¹⁾ ALFRED DE GARDANE., Mission du general Gardane en Perse sous le premier empire. Documents historiques, Paris, 1865, p. 9

⁽²⁾ خضیر البدیری (د)، التاریخ المعاصر لإیران و ترکیا، منشورات العارف للمطبوعات، بیروت، ط 2، 2015، صص 25-26

بهمه رچیک یارمه تی تیپۆ سولتان⁽¹⁾ بدات، که له دژی ئینگلیزه کان یاخی بوو و ههروهها پێگه به فهره نسا یه کانی ش بدات تا له بهندهر عه یاسدا جێگیر بین⁽²⁾.

بیری هاو په یمانیه کی فهره نسا یی ئێرانی هه می شه له می شکی ناپلیۆندا ئاماده بوو. له ولای دیکه وه ئێران بۆ خۆی له نه وروپا به دوا ی هاو په یمانیه ک ده گه را، که بتوانی دژ به پرووسیا بیپاریزی که خه ریکبوو له ناوی بیات⁽³⁾. چهند سال دواتر له 4 ی ئایاری 1807 دا فهره نسا په یماننامه ی فهنکشتاین⁽⁴⁾ ی له گه ل ئێران مۆرکرد. به گوێره ی ئهم په یماننامه یه فه تحه لی شای قاجار پیویسته جهنگ دژ

(1) تیپۆ سولتان یا سولتان فه تحخان تیپۆ، حاکمرانی مه یسوور بوو له سالی 1782 هه وه، یه کتیک له به ره له ستکارانی بوونی به ریتانیایی بوو له هیندستان و ناسناوی (پلنگی مه یسور) یان لیتابوو.

(2) محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اقبال، 1362، ج (1)، ص 56

(3) ALFRED DE GARDANE., op. cit, p. 10.

(4) په یماننامه ی فهنکشتاین Finkenstien: ئهم په یماننامه یه له 4 ی ئایاری 1807 له کوشکی فهنکشتاین له پروسیای پۆژه لات له نیوان نوێنه ری فه تحه لی شای قاجار و ناپلیۆنی یه که م مۆرکرا. له ترسی گوشاره کانی پرووسیا، به تایبهت بۆ سه ر قه وقازی، ئێران خۆی له ناپلیۆنی یه که م نزیک کرده وه له کاتیکدا ئهمه ی دوا یی له جهنگدا بوو له گه ل پرووسیا. ناپلیۆن گه ره نتی به کپارچه یی خاکی ئێران و جگه له وه چهند به شیکی جۆرجیا و قه وقازیاشی وه ک مۆلکی ئێران ناسی. ههروهها ناپلیۆن وه عدی دا چه ک و ئه سه له حه و ئه فسه ر و کرێکار بۆ ئێران بنیژیت له به رانه ردا ده بوو ئێران هه موو په یوه ندیه کانی خۆی له گه ل به ریتانیا بیچریتیت و له ئێران وه ده ریان بنیت. پروانه:

Iradj Amini, Napoléon et la Perse, Paris, Fondation Napoléon, 1995, 254 p.

به بریتانیا رابگه یه نئی (به شی هه شتم) و ریگه به هیزه کانی فهره نسا بدات له
 ئیرانه وه هیندستان داگیر بکه ن، که ئەمه به شیک بوو له نه خشه گه وره که ی
 ناپلیۆن⁽¹⁾، به لام جهنگی ئیرانی-پرووسی 1804-1813 ئەم په یماننامه ی خسته
 مهحه که وه و هه لته کاند، فهره نسا ئیلتیزاماته کانی خوی به گویره ی ئەم
 په یماننامه یه وه ک له مه تنه که دا هاتوون به جی نه گه یاند.

به بریتانیا بو ریگه گرتن له پلانه که ی ناپلیۆن و ریگه گرتن له نزیک بوونه وه ی
 فهره نسا یی- ئیرانی ئەم ده رفه ته ی قوزته وه و یه که مین نیردراوی خوی
 به سه روکایه تی سیر بریدج هارفورد ناره تاران و ریگه و تنیکیان مۆرکرد، که
 به مپییه شای ئیران په زامه ندبوو له سه ر ئەوه ی هه موو په یماننامه یه کی ئیران
 له گه ل ده ولته ئاوروپیه کان هه لبه شیته وه و ریگه به هیچ ده ولته یکی
 نه وروپایی نه دات بو گه یشتنه هیندستان خاکی ئیران به کار به ینتین⁽²⁾. هه ر له م
 پروانگه یه وه له دوا دوا یه که ی سالی 1800 شاندیك به سه رکردایه تی سیر جوون
 مالکۆلم چوو ه تاران و له کانوونی دووه می 1801 دا، په یماننامه یه کی بازرگانی
 له گه ل ئیران مۆرکرد، مه به ستیش له م په یماننامه یه زیاتر ریگه گرتن بوو له
 نفووزی فهره نسا و به رته سککردنه وه ی پرۆزه ی هیرشه کانی فهره نسا بوو بو سه ر
 سنووره کانی هیندستان⁽³⁾، له هه مان کاتدا به بریتانیا په یماننامه یه کی هاویه شیشی
 له گه ل ئیمپراتوریای عوسمانی دژی ناپلیۆن بونا پارت مۆرکرد بوو⁽⁴⁾. به بریتانیا و
 پرووسیا زۆر به گه رمی بایه خیان به سنووره کانی ئیرانی-عوسمانی ده دا،
 له کاتی کدا سنووری پرووسیا ی قه یسه ری له باشووره وه به سنووری ئیرانی-

⁽¹⁾ Encyclopedie de L'Islam, éditions E. J. BRILL, Paris, 1986, t IV, P. 41.

Sir Harford Brydge

⁽²⁾ حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 105.

⁽³⁾ فیروز منصوری، مصدر پیشین، ص 41.

⁽⁴⁾ LORIMER, op. cit, p. 1291.

عوسمانییەو بەندبوو، ئەمە تایبەت بە پرووسیا. هەرچی بەریتانیا بوو بایەخی بە
هەموو ناوچەکانی کەنداو دەدا، کە بۆ پلانی ستراژییەکانی ئەم پر گرینگ
بوون، بە تایبەتی بۆ پرینگەگرتن لە هێرش بۆسەر هیندستان.

دوای کێشەوێکی سوپای فەرەنسا لە میسر لە 1ی ئەیلوولی 1801، پاشا
ئەو لە مانگی شەشی سالی 1802 پەیماننامەیەکی ناستی و دوستانەتی
فەرەنسایی-تورکی بەسترا. لەسالی 1806 بەدواوە نفووزی فەرەنسا لە دەرباری
عوسمانی تا دەهات زیاتر دەروێشتە پیشەو بەشیوەیەکی فەرەنسا خەریک بوو
نفووزی ئینگلیز لەم ناوچەیدا رابمالت. ئەوئەندە بەسە بلیین، کە والی بەغدا
سلیمان کوچوک، سالی 1808 بە پەسنی نوێنەری ناپلۆن لە ئەستەنبول،
مستیو هۆراس سیاستیانی دامەزرا. ئینگلیزەکان لە مەترسی بالادەستی فەرەنسی
تێگەشتبوون. بۆیە هەمان سال ئینگلیز کونسولیکی نوێ، (کلۆدیوس جیمس
ریچ)یان بۆ بەغدا هەنارد، کە هەر زوو بەرەو پرووی دزایەتی سلیمان کوچوک
بۆو و دواتر لەگەڵ داود پاشا 1817-1831یش بەر یەککەوتن و دواجار داود
پاشا، کلۆدیوس جیمس ریچی هەر بەیەکجاری لە بەغدا دەرکرد⁽¹⁾. پرووخیانی
مەمالیک لە عێراقی عەرەبی، لەو هۆیانەبوون گەشەیی نفووزی بریتانیان لە
عێراقی عەرەبی و کوردستان زێدەتر کرد، ماوەی 1830-1876 دەورانی زێپینی
نفووزی بەریتانیا بوو لە دەولەتی عوسمانیدا، کە توانی بەسەر نفووزی
فەرەنسیدا زال بیت⁽²⁾، بەشیوەیەکی بەسەر و بەغدا و پرینگە ئاویەکانی دیجلە
و فورات لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا بۆ دەولەتی بەریتانیا پر گرینگ
بوون⁽³⁾.

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث من نهایی حکم داود باشا الی نهایی
حکم مدحت باشا، منشورات دار الکاتب العربی، القاہرہ 1968، ص 284.

⁽²⁾ المصدر نفسه، ص 285.

⁽³⁾ فیروز منصوری، مصدر پیشین، ص 45.

دوای ئەوێ جەنگی فەرەنسای-پرووسیا بەشکستی ناپلۆن تەواو بوو و ئیدی ئینگلیز مەترسی نفووزی فەرەنسیی بۆ سەر سنوورەکانی هیندستان لا پەڕی و ئیدی بۆ ئینگلیز لەمەودا پرووس بوو بە ئالتهرناتیفی مەترسیی بۆ سەر بەرژە وەندییهکانی ئینگلیز لە هیندستان، بەقسە ی سڕیل ئەلگورد گوتەنی: (دیوی فەرەنسا کە هەمیشە هەڕەشە ی لە هیندستان دەکرد، ئێستە بە دیوی پرووس گۆردراوە)⁽¹⁾. دوابە دوای پەیماننامە ی تورکمانچای 1828⁽²⁾ سیاسەتی

⁽¹⁾ AFCHAR, La politique europeen Perse? Quelques pages de l'histoire diplomatique, Paris, 1921, p. 61.

⁽²⁾ پەیماننامە ی تورکمانچای: پێکەوتننامە ی نەیتی نیوان ئەنگلستان و پرووسیا (1826) لەبارە ی کێشەکانی پۆژەلات بە تاییەت لەبارە ی ئێران و دەولەتی عوسمانی بوو، ئەم پەیماننامە ی دەولەتی پرووسیا قەیسەری سەرپشک کردبوو لە هەر هەنگاوێک کە بیهوێ لە ناوچە ی پۆژەلاتدا بینیت. یە کەمین لەشکرکێشی پرووسەکان بۆ سەر ئێران بوو، نزیکە ی دوو سالی خایاند. ئۆکتۆبەری سالی 1827، جەنەرال پاسکوفیچ دوای هەشت پۆژ جەنگی خوێناوی لە 15 ی ئۆکتۆبەر سەرانسەری سەرژەمینەکانی قەوقازیای داگیرکرد. دە پۆژ دواتر تەوڕیزی داگیرکرد. پرووسیا خەریک بوو خۆی بۆ هێرش تاران ئامادە دەکرد. شوباتی 1828 ئێران ناچار بوو پەیماننامە ی تورکمانچای قەبوڵ بکات، کە ئەم پەیماننامە ی بۆ ماوە ی یەک سەدە چارەنووسی ئێرانی دیاری کرد. بە گۆڕە ی ئەم پەیماننامە ی بێجگە لەو ئەیالەتەکانی کە بە گۆڕە ی پەیماننامە ی گولستان لە ئێران جیاکرا بوونە و سەرباری ئەیالەتەکانی: نەخچەوان، ئێرەوان، تالش، قەرەباغ، شۆرەگل بە دەولەتی پرووسیاوە لکێندران و بێ دە کرور (پێنج ملوین تومان) وەک غەرامە درا بە پرووسەکان و جگە لەوێش کاپیتولاسیونی پرووسیا بۆ ماوە ی یەک سەدە وەک توولەمار لە ملی ئێران گیر بوو. پروانە: معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه، به کوشش غلام رضا طباطبائی، مجد، تهران، 1373، صص 125-135. بۆ دەقی تەواوی پەیماننامە کە بە زمانی ئینگلیزی پروانە:

کوردستان گرینگیه کی دووه می هه بوو بۆ فشار خسته سه ره هردوو دهوله تی عوسمانی و ئیران و بۆ ناچارکردیان بۆ هاریکاریکردن له گه ل ئینگلیز و پاراستنی بهرژه وهندییه کانی ئینگلیز له ناوچه که دا⁽¹⁾. بۆیه له پلاتی سیاسی- عهسکه ری ئینگلیزدا کوردستان هه میسه گرینگیه کی دووه می هه بووه و سیاسه تی ئینگلیز له بهرامبه ر میر و به گه کورده کان به رده وام له م بازنه یه دا خولاوه ته وه تا کورد بکاته هۆیه ک بۆ گه یشتن به ئامانجه سیاسیه یه که مینه کانی خۆی له ناوچه که دا. سیاسه تی ئینگلیز راگرتنی ستاتووی هردوو ئیمپراتۆریا بوو له ناوچه که به لاوازیی، دروستکردنی دهوله تیک بۆ کورد به واتای گۆرپنی نه خشه ی سیاسیه ی هردوو ئیمپراتۆریا بوو، که ئه مه به هیچ جۆریک خزمه تی بهرژه وهندییه کۆلۆنیاله کانی ئینگلیزی نه ده کرد. هه تا هیزه کۆلۆنیاله کانی دیکه ش هیچ بهرژه وهندییه کیان له دروستکردنی دهوله تیکی کوردیدا نه بوو. بۆ ئینگلیز و هه م بۆ هیزه کانی دیکه ش، مانه وه ی هردوو ئیمپراتۆریا وه ک خۆیان چاکتر خزمه تی بهرژه وهندییه سیاسی- ئابوورییه کانی ئه وانیان له ناوچه که دا ده کرد.

له راستیدا به درێژه ی نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده هه م سیاسه تی ئه م دهوله ته کۆلۆنیالیانه راگرتنی هاوسهنگی هیزبوو له ناوچه که و دواتر پاراستنی ستاتووی هردوو دهوله تی عوسمانی و ئیرانی بوو⁽²⁾ و ئه وه ته نیا له گه ل دواوایه که ی نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده هه م بوو که سیاسه تی هیزه گه وه ره کان گۆرا به ره و پارچه پارچه کردن و هه لۆه شانده وه ی دهوله تی عوسمانی. له سه ریکی دیکه وه ئینگلیز ده یویست وه کو (خیل) و (تیره) ی جیا جیا، نه ک وه کو یه ک (نه ته وه) ده ست له پشتی میر و به گه کورده کان بدات،

(1) همان مأخذ، ص 60.

(2) عبدالعزيز سليمان نوار، المصدر السابق، صص 42-43.

که ئەمەش زیاتر بۆ چاوسوورکردنەوه و بەکارهێنانیان بوو وەک کارتی گوشار
بۆسەر بەغدا و کرماشان، که ئەمە دواتر لە پەیماننامەی دوووەمی ئەرزەرۆمدا
(31 ی ئایاری 1847) زۆر بەپروونی ئەم سیاسەتە ی تێدا بەرجەسته بوو.

4-2: کورد: خولانهوه له ناو بازنه یه کی بۆشدا

یه کهم: کوردستان له دوو دهیه یه کهمی سه دهی نۆزده هه مدا

دیاریی والی به غدا بۆ تهسته نبوول: سه ری براوی کورده کان

کوردستان هه میسه مهیدانییک بووه بۆ ململانی له نیوان ههردوو دهولهتی عوسمانی و ئیرانی و له پرووی ئیدارییهوه کوردستانی خواروو (کوردستانی عێراقی ئیسته) به پرهمی سه ره ویلایهتی به غدا بووه و له ناوچهی قه له مرۆی ده سه لاتداریتی سه ره به دهولهتی عوسمانی بووه، به لام له واقعدا هه میسه ناوچه یه کی ئیرانی بووه و به کردهوه له ناوچهی سنووری ده سه لاتی قه له مرۆی ئیراندا بووه. ئهم دوانه کییهی دابه شبوونی په سمیی و دابه شبوونی به کردهوه وایکردبوو کوردستان هه میسه له نیوان ئهم دوو ده سه لاتهدا جۆره ئازادییه کی نیسییی بۆ خۆی هه بی و به تووندیش کار له په یوه ندیه کانی نیوان ههردوو دهولهتدا بکات. دهولهتی ئیران هه میسه له پشته وهی ده ست له پشتدانی میر و به گه کورده کان بووه دژی والی به غدا و ته گه ر پتو یستیشی کرد بی ته وابه چه ک و یارمه تی لوجستیکی لووتی له کارویاری کورده کان ژه نیوه، له به رامبه ره ئه مه دا میرانی کورد ئهم یاری کردنه ی ئیرانیان بۆ پاراستنی ئازادی نیسییی خویان قۆز تۆته وه، به م جۆره ته گه ر بشی بلین (جۆره په یوه ندیه کی پراگماتیکی) له په یوه ندیه کانی ئیرانی - کوردیدا هه بووه.

4-2: کورد: خولانهوه له ناو بازنه یه کی بۆشدا

یه کهم: کوردستان له دوو دهیه یه کهمی سه دهی نۆزده هه مدا

دیاریی والی به غدا بۆ تهسته نبوول: سه ری براوی کورده کان

کوردستان هه میسه مهیدانییک بووه بۆ ململانی له نیوان هه ردوو ده وله تی عوسمانی و ئیرانی و له پرووی ئیدارییه وه کوردستانی خواروو (کوردستانی عێراقی ئیسته) به ره سمی سه ر به ویلایه تی به غدا بووه و له ناوچه ی قه له مرۆی ده سه لاتداریتی سه ر به ده وله تی عوسمانی بووه، به لام له واقعدا هه میسه ناوچه یه کی ئیرانی بووه و به کرده وه له ناوچه ی سنووری ده سه لاتی قه له مرۆی ئیراندا بووه. ئەم دوانه کییه ی دابه شبوونی په سمی و دابه شبوونی به کرده وه وایکردبوو کوردستان هه میسه له نیوان ئەم دوو ده سه لاته دا جوړه ئازادییه کی نیسیی بۆ خۆی هه بی و به تووندیش کار له په یوه ندیه کانی نیوان هه ردوو ده وله تدا بکات. ده وله تی ئیران هه میسه له پشته وه ی ده ست له پشتدانی میر و به گه کورده کان بووه دژی والی به غدا و ته گه ر پتووستیشی کردبی ئەوا به چه ک و یارمه تی لوجستیککی لووتی له کاروباری کورده کان ژه نیوه، له به رامبه ر ئەمه دا میرانی کورد ئەم یاریکردنه ی ئیرانیان بۆ پاراستنی ئازادی نیسیی خویان قۆزتوته وه، به م جوړه ته گه ر بشی بلین (جوړه په یوه ندیه کی پراگماتیککی) له په یوه ندیه کانی ئیرانی - کوردیدا هه بووه.

په یوه نندیه کانی ئیرانی عوسمانی له هېچ ده وړانیکدا ته بایان به خویه وه نه بینوه، به لām دواى مهرگى که ریم خانى زه ند (1779) له دوو دهیه ی کۆتایی سه ده ی هه ژده هم تاراده یه ک ناوچه کوردیه کان "تارام" بوون. به لām له گه ل هاتنى ده وړانى قاجاره کان (1794-1925) و به تاییه تیش له سه رده می فه تحه لى شادا (1797-1834) و دواى هیرشى وه هاییه کان بۆ سه ر که ربه لا (21 ی نى سانى 1802) په یوه نندیه کانی نى وان هه ردوو ولات پشوى تیکه وت و کیشه کانی سنوورى نى وان هه ردوو ده ولت ته واو په ریه ان سه ند. دواى رووداوه که ی که ربه لا به ماوه یه کی که م، فه تحه لى شا سکا لای نارپه زایى دژ به ده ستریزیه کانی هۆزى کوردی (بلباس) بۆ سه ر سنوورى ئیرانی عوسمانى بۆ ده سه لاتکارانى عوسمانى ده رپرى. والى به غدا عه لى پاشا (1802-1807) سالى 1803 بۆ خوى سه رکردایه تى هیرشى ته می کردنى کرد بۆ سه ر بلباسه کان⁽¹⁾.

په ننگه بتوانین ئه وه بلیین که زۆرینه ی کیشه سنووریه کانی نى وان هه ردوو ده ولت له سۆنگه و ئه نجامى سیاسه تى دابه شدانى خاکی کوردستان بووه له نى وان خۆیاندا به بى ئه وه ی په چاوى هېچ هه لکه وته یه کی ئیتیکى، مرویى و جوگرافىایى ناوچه که بکه ن. به دریزایى نیوه ی یه که مى سه ده ی نۆزده هه م، ناوچه و ده فیره کانی شاره زوور هه میسه زیاتر ناوچه یه کی سه ر به ئیران بوون زیاتر له وه ی ناوچه یه کی عوسمانى بووین. له دوو دهیه ی یه که مى سه ده ی نۆزده هه مدا، ده ولته ی قاجار پیشوازی له میره کانی کوردستان ده کرد و موچه ی بۆ ده برینه وه و له هیندییک ناوچه کانیدا دایده مه زرانندن⁽²⁾، به م جوړه ئیران بوو

⁽¹⁾ مهدى جواد حبيب، "الصراع العثماني-الفارسی وأثره في العراق حتى أواخر القرن التاسع عشر"، في كتاب: (الحدود الشرقيه للوطن العربي)، بغداد، دار الحریه للطباعه، 1981، ص 81.

⁽²⁾ رسول الكرکوکلی، المصدر السابق، ص 177.

بووه نوایه ک بو حاکمانی کوردستان دواى ئه وهى له لایه ن والى به غداوه لیده خران⁽¹⁾. به م پیه ش میره کورده کان هه می شه کارتیکی ئیرانی بوون دژ به والی به غدا بو فشار خسته سهر ده ولته تى عوسمانی. یارمه تی و پشتگیری ده ولته تى ئیران بو میره کانی بابان ههر له م پتودانه دا بوو تا والی به غداى پیترسیتى و ده سه لاتى عوسمانی له ناوچه که لاواز بکات. جگه له وه چ ده ولته تى ئیران و چ عوسمانیه کان سهرومر خهریکی دادوشینی ئابوورى کوردستان بوون، به نمونه میرانی بابان سالانه (1600) تومه نی ئیرانیان به ناوی دیاری و خه له عت و باجی سالانه بو حاکمی کرماشان ده نارد وه ک به شیک له باجی شوانکاره یی مه رومالاتی عه شیره تی جاف و عه شیره ته کورده کانی دیکه، بویه هه ولیان ده دا له هه موو کاتدا- ده ستیان له (شاره زوور) دا هه بیت و حاکمانی بابان گوپراه لیان بن و له قسه یان ده رنه چن⁽²⁾.

له ده قهری شاره زوور، ئاوړه حمان پاشای بابان سالی 1805 دژی ده ولته تى عوسمانی راپه ری، له ده ربه ندی بازیان هیزه کانی والی به غدا، عه لی پاشا که هیه (عه لی دووهم) (1802-1807) و هیزه کانی ئاوړه حمان پاشای بابان له نزیک سلیمانی، له ده ربه ندی بازیان له یه کگیربوون و دواى کوژرانی سیسه د (300) که س له له شکری بابان، ئه وړه حمان پاشا شکا. والی به غدا فه رمانی دا سه ری دیل و کوژراوه کورده کانی بابان بیرن و شه ش سندوقی لیوه پرکردن و وه ک دیاریی بو ئه سه نه بوولی هه نارد⁽³⁾. دواى ئه م له شکرکیشییه ی والی به غدا، شاری سلیمانی له لایه ن هیزه کانی والی به غدا داگیرکرا و له لایه ن والی به غدا، خالید

(1) المصدر نفسه، ص 117.

(2) محمد أمين زكي، تاريخ السليمانيه....، ص 138-139.

(3) ياسين العمرى، غايه المرام في تاريخ محاسن بغداد دار السلام، بغداد، 1968، ص

نه‌حمەد بابان کرا به مۆتەسەریفی سلیمانی و سولیمان ئیبراهیم پاشا کرا به
 حاکمی کۆیه و حەریر و ئاورپەحمان پاشای با پەنای برده بەر دەولەتی ئێران و
 چوو ئەمارەتی ئەردەلان لای میری ئەردەلان ئەمانوللاخان⁽¹⁾. ئەمە ی دوایی
 کێشە ی ئاورپەحمان پاشای بابانی گەیانده فەتەحەلی شای قاجار. پەنابردنی
 ئاورپەحمان پاشا بۆ دەرباری ئێران پەییوەندیە سیاسیه‌کانی ئێرانی عوسمانی
 شلەژانده. فەتەحەلی شای قاجار چەندین نامە ی بۆ والی بەغدا نووسی و داوای
 لێکرد ئاورپەحمان پاشای بابان بگێڕێتتەووه بۆ پەلە ی پاشایەتی سلیمانی⁽²⁾، بەلام
 بێسوود بوو و هەموو هەولەکانی هیچ ئەنجامێکی ئاشتییانەیان لێوێ نه‌بوو.
 عەلی پاشا، والی بەغدا وەلامی نامە ی فەتەحەلی شای قاجاری دایەووه و
 تاوانەکانی ئەورەحمان پاشای بابانی تیدا نووسی و داوای لێبوردنی له
 دەسەلاتکارانی قاجاری کرد و داوای کرد ئەورەحمان پاشا ته‌سلیم به‌ به‌غدا
 بکەنه‌وه. له‌ ئێسته‌نبوول نازیری حەرییه‌ ی عوسمانی داوای له‌ نوێنەری ئێران
 کرد، که به‌گۆڕە ی پەیماننامە ی نێوان هەردوو دەولەت دەبی هەلاتوووه‌کان له
 هیچ لایەک قەبوول نه‌کرین، بۆیه پێویسته ئەورەحمان پاشای بابان ته‌سلیم به
 به‌غدا بکەنه‌وه⁽³⁾. بەلام فەتەحەلی شا سوور بوو له‌سەر گەڕانه‌وه و دانانه‌وه ی
 ئاورپەحمان پاشا بۆسەر فەرمانڕه‌وایه‌تی ئەمارەتی بابان، بۆیه کۆپه‌که‌ی شاهزاده
 محەممەد عەلی میرزا، که حاکمی کرمانشان بوو، ئەم ئەرکه‌ی به‌و سپارد. دوا ی

⁽¹⁾ مەهدی جواد حبیب، المصداق السابق، ص 83-84.

⁽²⁾ عبدالرزاق مفتون دنبلی، مآثر سلطانیه، تاریخ جنگهای ایران وروس، با مقدمه

وفهرستها: غلام حسین صدری أفشار، انتشارات ابن سینا، تهران، 1351، ص 166

⁽³⁾ بۆ ده‌قی ته‌واوی نامه‌کانی بگه‌ڕێوه‌ بۆ: دکتەر محمد رضا نصیری، إسناده و مکاتبات

تاریخی ایران (قاجاریه)، انتشارات کیهان، تهران، جلد اول، 1366، نامه‌ی یه‌که‌م، لا:

52-51، نامه‌ی دووهم، لا: 55-56.

ئهوهی شازاده بتهیوا بوو لهوهی که بهشیویهکی ناشتیانه ئاورپه حمان پاشای بابان بگه پرنیتهوه بۆسه کورسی حوکمرانی له سلیمانی، دهستیکرد به ئاماده کردنی سوپایهک بۆ پشتگیری له ئاورپه حمان پاشای بابان و بهباشترین شیوه چه کرداری کرد⁽¹⁾.

وهختایهک که شازاده خهریکی خو ئاماده کردن بوو بۆ هیرش بۆ سه کوردستان و عیراقی عارهبی، والی بهغدا، علی پاشا هیزیکی بهسه رکردایهتی سولیمان پاشای کههیه نارد و دهستپیشخهری کرد و ههرزوو سوپاکهی والی بهغدا گهیشه سلیمانی و لهشکری والی بهغدا، بهسه رکردایهتی کههیه سلیمان پاشا کاتیک گهیشه سلیمانی و ویستی زیاتر بچیتته پیشهوه، بهلام خالید پاشای بابان ئامۆژگاری کههیه سلیمانی پاشای کرد بوهستی و پهله نهکات، بهلام ئاوراو گوینی بهم ئامۆژگاریانه نهدا و بهرهو سنووری ئیران بهریکهوت⁽²⁾. هیزهکهی کههیه چووه ناو خاکی دهولهتی قاجاری و هیزهکهی ئاورپه حمان پاشای بابان له نزیک مهربوان بهرهو پرووی هیزهکهی سلیمان کههیه بوونهوه⁽³⁾، لهم بهرهو و پروو بوونه ودا هیزهکهی والی تیکشکا و سلیمان کههیه بهدیلی کهوته دهست ئاورپه حمان پاشای بابان⁽⁴⁾. والی بهغدا که ئهوکاته له کوردستان له

(1) مستوره، تاریخ اردلان، با مقدمه و تصحیح و تحشیه ناصر آزاد پور، چاپخانه بهرامی 1946، ص 155.

(2) سلیمان فائق، تاریخ بغداد، نقله إلى اللغة العربیة: موسی کاظم نورس، دار الرافیدین، ص 39

(3) خسرو بن محمد بن منوچهر، لب التواریخ، دهستنوسی کتیبخانهی نیشتمانی پاریس، ل 80، ههروهه:

RICH, C. J., Narrative of a residence in Koordistan, t I, London, 1836, p. 384.

(4) سلیمان فائق، تاریخ بغداد، نقله إلى اللغة العربیة: موسی کاظم نورس، مطبعة المعارف، بغداد، 1962، ص 31، ههروهه: میرزا محمد تقی لسان الملک سپهر، ناسخ التواریخ دوره کامل تاریخ قاجاریه، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1337، ص 91.

شاری کفری بوو یه کسهر په یوه نندی به لایه نی ئیرانییه وه کرد و تکای لیکردن، که که هیه و سهربازه کانی ئازاد بکات و بیانگیرته وه بو ولات له بهرانه ر نه مه دا له ئاورپه حمان پاشای بابان خوش ده بی و دووباره ده یکاته وه به حاکمی سلیمانی و نه مه کرا و والی گه پرایه وه بو به غدا⁽¹⁾. دواى ئه م سهرکه و تنه ئه و ره حمان پاشای بابان نامه یه کی عوزرخوازی بو والی به غدا، عه لی پاشا نووسی و داواى به خشینى لى کرد. والی به غدا وه ک به لگه بو قه بوولکردنی به خشینه که ی خه لعه تی بو ئاورپه حمان پاشای بابان نارد⁽²⁾.

دواى جهنگی مهربوان، ئاورپه حمان پاشا توانی دووباره بگه رپته وه بو شاری سلیمانی و ده ستیه سهردا بگریته وه و تپه ربوونی هیزه کانی عوسمانی بو ناو سنووری ئیران و هیرش بو سهر خاکی ده ولته تی ئیران، بیانویه کی دایه ده ست شازاده محهمه د عه لی میرزا بو له شکرکیشی به ئاراسته ی به غدا، هیژیکى نارد که دواى گه یشتنی ئه م هیزه بو قزله بات تالانى کرد و دواتر له شکره که گه پرایه وه بو ئیران⁽³⁾. ئه م بزوته گه و ره سهربازییه ی ئیران، والی به غداى ناچارکرد پازى بیى به وه ی ئاورپه حمان پاشا بیته وه به حاکمرانى (پاشا) ی سلیمانی و له به رامبه ر نه وه دا ئیران سلیمان به گ که هیه و دیله کانی دیکه ئازاد بکات⁽⁴⁾. دواى ئه م له شکرکیشییه ی ئیران، بابی عالى نیردراویکی تاییه تی خوی بو ده رباری ئیران نارد بو زانینى هویه کانی ئه م له شکرکیشییه . ده رکه وت هویه کان جگه له هه لویتى دوژمنکارانه ی والی به غدا و هه لویتى ئه مسه ر و ئه وسه رى میرانى کورد بووه ، نه خوازه ش هه لویتى میره کانی بابان،

(1) سلیمان فائق، المصدر السابق، ص 31.

(2) مهدی جواد حبیب، المصدر السابق، ص 85.

(3) رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص 236-237.

(4) سلیمان فائق، المصدر السابق، ص 31.

به‌جۆریك ئەم میرانه هه‌موو هه‌لۆیستیکیان ده‌قۆزته‌وه بۆ سه‌قامگیرکردنی سه‌ربه‌خۆیی خۆیان و دوور خسته‌وه‌ی ده‌ستیوه‌ردان و لووت تێوه‌ژهنینی هه‌ردوو ده‌ولەت له‌ کاروباره‌کانی ناوخۆیاندا، که ئەم هه‌لۆیستانه لای هه‌ر دوو ده‌ولەت ناسراو بوو. دواتر هه‌ردوو ده‌ولەت له‌سه‌ر ئەوه‌ پێککه‌وتن هێزه‌کانی ئێران له‌ سلێمانی بکشیته‌وه و ئاوپه‌رحمان پاشا بگه‌ڕێته‌وه بۆ پۆستی پاشای سلێمانی⁽¹⁾.

ده‌ورانی ئەمجاره‌ی ئاوپه‌رحمان پاشای بابان هێنده‌ ته‌مه‌ن درێژ نه‌بوو و جاریکی دیکه‌ والی به‌غدا، سلێمان پاشای کوچوک (1807-1810) که‌وته که‌لکه‌له‌ی له‌شکرکێشی بۆ سه‌ر کوردستان، بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ له‌ سه‌ره‌تای مانگی چه‌وتی ساڵی 1808دا له‌شکرکێشی کرد بۆ سه‌ر کوردستان، له‌م گه‌له‌که‌مه‌کیه‌دا سوپای والی مووسڵ و والی شاره‌زووریش له‌گه‌ڵ هێزه‌یلی دیکه‌ هاوپه‌یمانیان له‌گه‌ڵ والی به‌غدا کرد و به‌گوێزه‌ی پێک له‌سه‌رچاوه‌ میژوویه‌کان ژماره‌ی سوپاکه‌ی والی ده‌گه‌یشه‌ 70 تا 75 هه‌زار سه‌رباز. به‌گوێزه‌ی کرۆنیکه‌ی ئەله‌مه‌ری، سوپای کورد و والی به‌غدا له‌ ده‌ربه‌ندی بازیان له‌یه‌که‌دیگیربوون و سوپای کورد تێکشکا و ئاوپه‌رحمان پاشا په‌نای برده‌ به‌ر ئێران. سوپای داگیرکار چوونه‌ ناو شاری سلێمانی و شاریان تالان کرد. دوا‌ی ئەوه‌ پوژی 17ی ته‌مموزی 1808 سوپای والی به‌غدا شاری سلێمانی به‌جێده‌هێلن و به‌فه‌رمانیکی والی، سولێمان پاشای بابان ده‌کرێته‌ حاکمی سلێمانی⁽²⁾.

دوا‌ی داگیرکردنه‌وه‌ی شاری سلێمانی له‌لایه‌ن سوپای والی به‌غدا، ئاوپه‌رحمان پاشای بابان، په‌نای برده‌وه‌ به‌ر حاکمی کرماشان له‌ ئێران، به‌جۆریک

⁽¹⁾ حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 102.

⁽²⁾ یاسین العمري، غرائب الاثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، نشره محمد صديق الجليلی، الموصل، 1940، ص: 78

که ده‌ولته‌تی ئێران هه‌میشه‌ ناوچه‌ و وێلایه‌ته‌ کوردیه‌کانی سه‌ر سنووری عوسمانی به‌ به‌شیک له‌ خاکی خۆی ده‌زانی و به‌هیچ جوړیک لێی پاشگه‌ز نه‌ده‌بووه‌. جهنه‌پاڵ گاردان نوینه‌ری ناپلیۆن له‌ ئێران له‌ نامه‌یه‌کدا له‌ 26 ی ئابی 1808 دا بۆ وه‌زیری کاروباری فه‌ره‌نسای نووسیه‌: "جه‌نابی فه‌تحه‌لی شا به‌و هیوایه‌ی بتوانی له‌ ڕینگه‌ی ئیسته‌نبولوه‌ به‌ئاسانی له‌گه‌ڵ فه‌ره‌نسا په‌یوه‌ندی بگرێ، هه‌ولده‌دا له‌گه‌ڵ بابیه‌الی په‌یوه‌ندیه‌کی دۆستانه‌ بپاریزێ، به‌لام ده‌ره‌ق به‌و هه‌ریمه‌ تورکیانه‌ی، که‌ هاوسنووری ئێران به‌هیچ جوړیک په‌وتاری خۆی ناگورێ و هه‌میشه‌ له‌ ناکوکیه‌کانی یتوان پاشاکانی به‌غدا و سلیمانیدا ده‌ست یتوه‌ردان ده‌کات. هه‌یه‌ره‌کانی ئێران به‌ره‌و سنووری کوردستان جوله‌یان پیکراوه‌، ده‌توانین پیتیشینی ئه‌وه‌ بکه‌ین وپرای ئه‌و گه‌ره‌نتیه‌ پۆزه‌تیفانه‌ی که‌ له‌لایه‌ن وه‌زیره‌وه‌ دراو، ئه‌وه‌ ڕینگه‌ له‌وه‌ ناگرن که‌ ئه‌م هه‌یزانه‌ نه‌چه‌ ناو خاکی عوسمانیه‌وه‌"⁽¹⁾. فه‌تحه‌لی شا، نامه‌ی بۆ والی به‌غدا نووسی و به‌گه‌رمی داوای لیکرد ئاوپه‌حمان پاشا بگێردریته‌وه‌ بۆ پۆستی حوکمرانی سلیمانی، به‌لام والی داوایه‌که‌ی په‌تکرده‌وه‌ و ده‌رگای دۆستایه‌تی کلێلدا⁽²⁾. چه‌ندین جار وه‌فدی هه‌ردوولا چاویان به‌یه‌ک که‌وت، ئێران داوای کرد حوکمرانی ناوچه‌ی شاره‌زوور بدریته‌وه‌ به‌ ئاوپه‌حمان پاشای بابان، به‌لام والی به‌غدا سه‌رپیتچی ده‌کرد.

ئه‌م گرژیه‌ دیپلۆماسیه‌ی ئێرانی عوسمانی له‌ کاتییدا بوو که‌ فه‌ره‌نسا به‌داوای ئه‌وه‌دا ده‌گه‌را هاوپه‌یمانییه‌ک له‌یتوان ئه‌م دوو ده‌وله‌ته‌دا دژ به‌ ئینگلیز و پرووسیا دروست بکات. له‌سه‌ریکی دیکه‌وه‌ هه‌م ئێران له‌ژێر هه‌په‌شه‌ی پرووسیا دا بوو، هه‌م والی به‌غداش له‌ناو کۆمه‌لیک کیشه‌ی ناوخویدابوو، ئه‌م په‌وشه‌ میژوویه‌ بۆ چه‌ند ماوه‌یه‌کی که‌م، ئاشتییه‌کی بێ

⁽¹⁾ ALFRED DE GARDANE., op. cit, p. 184-185.

⁽²⁾ خسرو بن محمد بن منوچهر، مصدر پشین، ص 77.

سبه‌ینیی له‌نیوان ئاوره‌حمانی پاشای بابان و والی به‌غدا سلیمان پاشادا دروست کرد. جه‌نه‌رال گاردان له‌ راپۆرتیکدا بۆ شامپانی وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ناپلیۆنی نووسیوه‌: "هه‌ر ئیسته‌ راستیی ئه‌م هه‌واله‌م پێگه‌یشته‌وه‌ که‌ ئاوره‌حمان پاشای بابان خه‌له‌ته‌ی پاشایه‌تی شاره‌زووری بۆهاته‌وه‌. به‌لام وا ده‌رده‌که‌وی ئه‌م ئاشتبوونه‌وه‌ی نیوان سلیمان پاشا و ئاغا کورده‌که‌ هه‌ر ته‌نیا رواله‌ت بیت" (1). چه‌ند سالیک دواتر، په‌یوه‌ندیه‌کانی ئاوره‌حمان پاشای بابان له‌گه‌ڵ ئێران و عوسمانی به‌ره‌و گرژی ده‌رۆیشتن: دوا‌ی شه‌ری مه‌ریوان، ئاوره‌حمان پاشا بیرى ئازادی کوردستانی له‌ مێشکیدا چه‌قیوو له‌ کاروباره‌کانی حوکومرانی ناوخۆیدا سه‌ربه‌خۆییکی ته‌واوی وه‌ده‌ست هێنا‌بوو، ته‌پلی دوژمنایه‌تی له‌ دژی هه‌ردوو ده‌وله‌تی رۆم (عوسمانی) و عه‌جه‌م (ئێران) ده‌کوتا و پرووی له‌ هه‌ردووکیان وه‌رگیرا‌ بوو (2). مێژوونووسی کرۆنیکى (مێژووی به‌غدا) سلیمان فایق به‌گ ده‌نوسێ که‌ ئاوره‌حمان پاشا په‌یوه‌ندی به‌ نوێنه‌ری عوسمانی، حاله‌ت ته‌فه‌ندی کردوو و پێش‌نیازی ته‌وه‌ی بۆ کردوو که‌ سالانه‌ پێنج هه‌زار به‌دره‌ ده‌دات ته‌گه‌ر ده‌وله‌ت پایه‌ی ویلایه‌تی به‌غدا، به‌سه‌ره‌ و شاره‌زووری پێ بدات (3). حاله‌ت ته‌فه‌ندی ئه‌م پێش‌نیازه‌ و به‌‌لتنامه‌یه‌ی به‌هاوه‌لی به‌کێک له‌و ئاغه‌واتانه‌ی که‌ جێگه‌ی متمانه‌ی بوون بۆ ته‌ستانه‌ په‌وانه‌ ده‌کات، له‌سه‌رووبه‌ندی مانه‌وه‌ی حاله‌ت ته‌فه‌ندی له‌م ولاته‌دا پیاوانی ده‌وله‌ت له‌ ته‌ستانه‌ له‌مباریه‌وه‌ راپۆزیان پێ کردبوو، وه‌لامی ته‌وه‌ بوو، که‌ ئه‌م ب‌ره‌ پاره‌یه‌ به‌‌شیوه‌یه‌کی ئاسایی له‌لایه‌ن والیانی به‌غداوه‌ دا‌بین ده‌بێت و پێدانی ئه‌م مه‌نسه‌به‌ به‌ ئاوره‌حمان پاشای بابان توو‌په‌یی مه‌مالیکه‌کان ده‌وروزینێ و ده‌بێته

(1) ALFRED DE GARDANE., op. cit, p. 212-213.

(2) مه‌ستوره‌ی کوردستانی، سه‌رچاوه‌ی پێشو، ل 180.

(3) سلیمان فائق، المص‌در السابق، ص 41.

هۆی خوێنرشتن و پشپۆی بێکوتایی و دواجار ولات دهخاته باوهشی بێگانان و بهتایهتیش ئێرانییهکان له سۆنگهی مهیلی بابانییهکان بۆ ئێرانییهکان. میژوونووسی (میژووی بهغدا) سلیمان فایهق خۆی له ئیستهنبول بووه و بهچاوی خۆی ئه و راپۆرتیهی بینووه که به دهستخهتی حالهت ئهفهندی نووسرا بوو⁽¹⁾.

سالی 1811 بۆ ماوهیهکی کهم پهیوهندییهکانی ئیون شازاده محهمهد عهلی و ئاوهرهمان پاشای بابان تیکچوو، بۆیه ئهمجاره هم ئییران و هم والی بهغدا له سه ره ئه وه ریککهوتن، که به ههر ریکگهی که بێ دهبی ئاوهرهمان پاشا لیبخن، بۆ ئهم مه بهسته شازاده محهمهد عهلی بهخۆیی سوپایهکی گهوره وه به ره و ناوچهکانی کوردستان هه لکشا و له کۆیه نزیک بۆوه، که ئاوهرهمان پاشا خۆی تیدا قایم کردبوو و گه مارۆی دا. ئاوهرهمان پاشا کارتیکی بوو ههریه که یان دهیه ویست یاری پتوه بکات و بۆ ترساندن لای دیکه سوودی لپوه ر بگرت. له م پتودانگه وه ههرچی پهیوهندی به هه لویستی کورد ههیه له م ململاتییه دا، یه کێک له توێژه ره کان ئاماژه به وه دهکات، که کورده کان به گوێره ی سه رکه وتنی ههر لایه کیان له شه ره که ره وتاری خۆیان ده گوێری و سوودیان له هه لکه وته ی شوینی سه رسنووری ولاته که یان له نیوان هه ردوو ده وله تی ململاتیکار وه رده گرت بۆ پهیره وکردنی سیاسه تی یاریکردن له سه ر دوو په ت، که ميره کانی بابان به تایه تی له به کاره ی تانی ئهم سیاسه ته ته واه کارامه بوون و به شیوه یه کی تایه ت به کاریان ده هیتا⁽²⁾. له م پتودانگه وه میر و به گه کورده کان ده یانه ویست یاری به ناکۆکیه کانی نیوان هه ردوولا وه بکه ن بۆ گه یشتن به ئارمانجه کانی خۆیان و هه ردوولاش ده یانه ویست یاری به میر و به گه

(1) المصدر نفسه، ص 42.

(2) د. سعدی عثمان، کوردستان الجنویه...، ص 276.

کوردەکان بکەن. ھەرۆک ریچ گوته‌نی: "بێگومان ئەمە پرسی "فریودان بەرانبەر بە فریودان بوو"، بەم شێوەیە پاشای بەغدا ھەولێ دەدا ھەر یەکە لە پاشای کوردستان و شازادەیی کرماشان ھەلبخەڵەتێنی، لە کاتی کدا ھەرچی شازادەیی کرماشان بوو ھەر یەک لە پاشای بەغدا و پاشای کوردستانی ھەڵدەخەڵەتاند. ئەوانیش بە کۆمەڵ و بەتاک ھەموویان ھەولیان دەدا لە شوێنی خۆیانەو ھەڵەتێنی، ئەوانیش بەکەن، کە بێگومان لە ھەموو ئەوانی دیکە زیان بەرکەوتوو تر دەردەچوو، کە لە ھەموو کاروبارەکان وایدە کرد خۆی بێتە دوژمنی ھاوبەشی ھەمووان⁽²⁾.

ھێندەیی نەبرد ھەرزوو پەییوەندییەکانی شازادە محەممەد عەلی میرزا و ئاوپەرمان پاشای بابان چاک بوونەو و دوای پانزە رۆژ لە گەمارۆدانی شارۆچکەی کۆیە، رێککەوتن ھوگرانی سلیمانی بدەنەو دەست خالید پاشا و کۆیە و ھەریش بدەنە ئاوپەرمان پاشا و بەمە شازادە خۆیی و ھێزەکی گەراپەو کرماشان⁽¹⁾، بەلام ھەر زوو ئاوپەرمان پاشا دەستی بەسەر شاری سلیمانیشتا گرتەو.

⁽²⁾ RICH, op. cit, p. 72.

⁽¹⁾ علاء نورس، حکم الممالیک فی العراق 1750-1831، بغداد، 1975، ص 220.

دووهه: جهنگی کفری 18 ی حوزه‌یرانی 1812

که‌لله مناره له‌سهری کورد!

سیاسه‌تی والیه‌کانی به‌غدا له به‌رام‌بهر میر و به‌گه کورده‌کان هه‌میشه
ئه‌وه‌بووه، که هه‌رزوو لیان بخه‌ن و پێگه‌یان پێ نه‌ده‌دان ده‌ست به‌خۆیاندا
به‌هینه‌وه و بینه هه‌ژیک تا له پرووی والی به‌غدا بوه‌سته‌وه. ئاو‌په‌حمان پاشا به
بیانوی ده‌ست درێژیکردنه‌ سهر ئاوايه‌کان و مله‌وپیتی، له‌ زستانی 1811
له‌لایه‌ن والی به‌غداوه‌ لیخرا⁽¹⁾.

بۆ جیه‌جیکردنی ئه‌م فه‌رمانه‌، هاوینی سالی دواتر والی به‌غدا هه‌ژیک
گه‌وره‌ی بۆسهر کوردستان ده‌ستپیکرد که خۆی سهرکردایه‌تی ده‌کرد بۆ
ته‌میکردنی ئاو‌په‌حمان پاشا و وه‌ک مه‌ستوره‌ی ئه‌رده‌لانی به
ئاماره‌پیکردنیکی زیاده‌پۆییانه‌وه‌ گوته‌نی والی به‌غدا سوپایه‌کی له‌ ژماره‌ی
ئه‌ستێران زیاتری ئاماده‌کرد⁽²⁾ و پۆژی پێنجشه‌مه‌ 18-6-1812 جه‌نگیکی
خوێناوی له‌نیوان هه‌ردوولا له‌ نزیک کفری⁽³⁾ به‌رپابوو. سهره‌تای جه‌نگه‌که‌

⁽¹⁾ LONGRIG, op cit, p. 233.

⁽²⁾ مستوره، تاریخ اردلان، ص 159.

⁽³⁾ له‌باره‌ی میژووی جه‌نگی کفریه‌وه‌ پای جیا‌جیا هه‌یه، سهرچاوه‌ کوردیه‌کان به‌هه‌له‌
سالی 1808 ده‌ستیشان ده‌که‌ن: بروه‌نه: د. جمال نيز، الامير الكردي مير محمد
الرواندي، اربيل، 2003، ص. 95، سهرچاوه‌ی دیکه‌ی کوردی ته‌نیا سالی جه‌نگه‌که‌
به‌ سالی 1812 ده‌ستیشان ده‌کات و ئاگاداریه‌کی زیاتر به‌ده‌سته‌وه‌ نادات (بروه‌نه:
محمد امين زکی، تاریخ السليمانیه ...، ص 127، به‌لام ریج سالی 1811/1226
ده‌ست نیشان ده‌کات، بگه‌پتوه‌:

RICH, op. cit, TI, p. 387.

سەرکەوتن هی سوپای بابانەکان بوو، بەلام لەدوایین جاردان ئاگری تۆپەکانی سوپای والی بەغدا، کە عەبدوللّا پاشا خۆی سەرکردایەتی دەکرد، بەرگریەکانی سوپای کوردیان تێکشکاند و ئاوڕەحمان پاشا لەگەڵ بیست هەزار لە سوارچاکەکانی خۆی هەڵاتن بۆ ئێران و سوپای والی بەدوایاندا کەوتن و دواتر لە گۆڕەپانی جەنگدا وەک عادەتی باوی ئەودەم بۆ ترساندنی دوژمن سوپاکەیی والی چەندین کەللە منارەیان لە سەری کوژراوە کوردهکان درووست کرد⁽¹⁾. جەنگی کفری و پەنابردنی ئاوڕەحمان پاشای بابان بۆ کرماشان دەرفەتێک بوو بۆ دەرباری قاجار بۆ ملدانه‌واندنی دەولەتی عوسمانی بەتایبەت لەکاتی کەدا فەتحەلی شا رقی لە دەولەتی عوسمانی هەڵگرتبوو، کە بەبێ راویژی ئەم لەگەڵ پرووسیا و توویژی کردبوو⁽²⁾ و پێکەوتنامەی (بوخارست)ی مۆر کردبوو، کە لەم پێکەوتنامەیەدا بەهیچ جۆرێک نە بەرژەوهندییەکانی ئێران لەبەر چاوگیرابوون و نە بەهیچ کلۆجی ناوی ئێرانیشی تێدا هاتبوو.

هەرچی ئێبن سەندە سالی 1812 دیاری دەکات بپروانە: مطالع السعود... ص 276، بەلام پرووداونووسی والی بەغدا، رەسوول کەرکوککیە دروست پۆژی دەرجوونی والی بەغدا و سوپاکەیی دەستیشاندەکات بەرەو کوردستان کە پۆژی 2ی حوزەیرانی 1812، بپروانە: دوحە الوزراء، ص 256. دواجار LORIMER, J, G پۆژی تەواوی جەنگە کە تۆمار دەکات کە پۆژی 18ی حوزەیرانی 1812یە. بپروانە: LORIMER, J, G., P. 1130 بەمبێ ئەمە یە کە مینجارە بە دروستی میژووی جەنگی کفری دیاری بکری.

⁽¹⁾ الشیخ عثمان بن سند البصری، خمسہ وخمسون عاما من تاریخ العراق 1118ھ- 1242ھ، القاہرہ، المطبعہ السلفیہ، 1952، ص 115.

⁽²⁾ علاء نورس، حکم المالیک فی العراق...، ص 222.

سپیهم: کورد و بهرتهکی ئێران

دوای ئەوێ ئاورپەحمان پاشای بابان پەنای برده بەر دەرباری ئێران، شازادە محەممەد عەلی میرزا، حاکمی کرماشان لای والی بەغدا نێوانگیری بو کرد و نامەیکشی بو نارد و داوای لێکرد لە ئاورپەحمان پاشای بابان ببووری. بەلام والی گوێی پێ نەدا. دوای ئەم پەتکردنەوێ عەلی میرزا حاکمی کرماشان. هێزەکانی شازادە بریاریان دا هێرش بپەنە سەر بەغدا، لە کرماشانەوێ هێزەکانی شازادە هەلکشان تا گەیشتنە ئاوابی قزلهبات⁽¹⁾.

والی بەغدا لەبەرکێشەکانی ناوخۆی نەدەپڕایە سەر جەنگ و کەوتە سازشکاری لەگەڵ شازادە و بریاری دا ئاورپەحمان پاشا بگەرێتەوێ بو پۆستی پاشای سلیمانی وەکو پێشو، هەروەها بو دلپراگرتنی ئێرانیکان چەردەیک پارهشی بە دیاریی بو شازادە محەممەد عەلی میرزا نارد⁽²⁾. سەرەتای سالی 1813 هەردوو دەوڵەت کەوتە وتووێژ و لەم باسە گرینگانەیک کە هەردوو دەوڵەت لەسەری کێشەیان بوو:

- 1- داواکردنی ئێران بەوێ پای هەبێ لە دامەزراندنی حاکمانی سلیمانی.
- 2- دانی پرێک پارهیک سالاڤە لەلایەن حاکمانی سلیمانی بو ئێران.
- 3- کێشەیک گواستەوێ عەشایرە کۆچەرنشینەکان لەنێوان خاکی عوسمانی و ئێران.
- 4- کێشەیک مامەلەکردن لەگەڵ زیارەتکارانی شوێنە پیروژەکان.
- 5- کێشەیک کورد و دالەدانیک پەنابەرەکان⁽³⁾.

⁽¹⁾ المصدر نفسه، ص 222

⁽²⁾ رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص 145.

⁽³⁾ جودت، تاریخ جودت، ج (10)، ص 121-122. پاگوێژاوه لە: عبدالعزیز سلیمان

نوار، داود باشا...، ص 162.

به لّام ههرزوو وتووێژهكان به بنهست گه‌یشتن و له‌م سۆنگه‌یه‌وه به‌یوه‌ندییه‌کانی نێوان هه‌ردوولا به‌شله‌ژاوی مانه‌وه. له‌م سه‌رویه‌نده‌دا بوو هه‌والهات، که ئاواره‌حمان پاشا به‌نه‌خۆشی کۆچی دوایی کرد (19 ی نیسانی 1813). شایانی گوتنه ده‌وله‌تی ئێران له‌ ده‌ورانی حوکمرانی ئاواره‌حمان پاشادا نفووزێکی زۆری له‌ناوچه کوردنشینه‌کان په‌یدا کرد، هه‌تاوه‌کو هه‌تدیک ناوچه که جینگه‌ی گومان بوون له‌نێوان هه‌ردوولا، ئێران داگیر کرد، هه‌روه‌ها ئێران هه‌تدیک ناوچه‌ی سه‌ر به‌عێراقیشی داگیر کرد و ناوچه‌کانی (زه‌هاو) و ده‌رته‌نگ، قه‌سری شیرین که ئه‌مانه به‌شیک له‌ کوردستانی بنده‌ستی عوسمانی بوون داگیر کرد⁽¹⁾.

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، داود باشا...، ص 162.

چوارهم : كورد و داود پاشا

دواى مهرگى پاشاى كوردستان، ئاوپرهمان پاشا له 19ى نىسانى 1813دا، مهحموود پاشاى كورى له جىگهى ئهودا بوو به پاشاى كوردستان. له هاوكيشهى مملاتى نىوان دهريارى ئىران و والى بهغدادا، كوردستان ههميشه ئهمبر و ئهوبهري دهكرد. والى بهغدا سهعيد پاشا (1813-1816) له سالى 1816 بريارى ليخستنى بو مهحموود پاشاى دهركرد و عهبدوللا بهگى برائى (كه له بهغدا جيتشين بوو) لهشويتى ئهوكرد به حاكمى سليمانى، بهلام حاكمى كرماشان هيتيكي ده ههزار (10.000) سهربازى بو كومهگى مهحموود پاشاى بابان پهوانهى سليمانى كرد و عهبدوللا بهگ ناچار بوو ههر ههمان سال گهرايهوه بو بهغدا⁽¹⁾.

سالى 1816 لهگهله دهسهلات گهيشتنى والى بهغدا، داود پاشا (1816-1831) بو پايهى والى بهغدا ئهوكيشه بچووك و كيشمهكيشه عهسكهريه ديارىكراوانهى، كه پيش دهورانى داود پاشا پروويان دهدا، گزردران و بوون به داگيركارى و پرووپروويونهوى عهسكهريه بهرفراوان له نىوان دهولهتى عوسمانى و ئىران، كه پهنگه ويستى داود پاشا بو خوى هوكارىك بووبى لهو هوكارانهى كه زياتر ئاگرهكهيان خوش دهكرد⁽²⁾. ليرهوه دهورههكى نوى له ژيانى سياسى كوردستان دهستى پى كرد. داود پاشا ويستى رادهيهك بو دهستپهردانى ئىران له كوردستان دانى و بو ئهم مهبهسته سالى 1818 ميهدار عينايتوللا ئاغاي بو سليمانى نارد تا چاو له مهحموود پاشاى بابان سووريكاتوه و ئاموزگاريسى بكات واز له هاوپهيمانىكردن لهگهله ئىران بهيتى. بهلام مهحموود پاشا بهتوندى ئهوهى پهتكردهوه، چونكه لاي وابوو تهرازووى هيتى كرماشان له

(1) مهدي جواد حبيب، المصدر السابق، ص 92.

(2) أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 36.

هیزی والی به غدا بهرزتره و له سهریکی دیکه شهوه هه مووی ماوهیه کی کورته، که داود پاشا به زهبری شمشی کورد⁽¹⁾ دهسه لاتی به دهست گرتووه، بویه له م په وشه دا داود پاشا ناتوانی هیرش بکاته سهر کوردستان⁽²⁾. دواي ئه وهی مه حمود پاشای بابان، خواسته کانی داود پاشای په تکرده وه، والی به غدا به فره مانیکی په سمی مه حمود پاشای له حاکمرانی کویه و هه ریر لیخست و سالی 1818 هیرشیکی ته میگردنی به سه روکایه تی عینیه توللا ئاغا بو سهر کوردستان دهست پی کرد⁽³⁾.

به رده وای مملاتی و نا کوکی باوی ناو بنه ماله ی بابان هه میسه هویه ک بووه بو شکاندنی کورد خوی، وه ختایه ک مه حمود پاشای بابان به نزیک بوونه وهی ئه م له شکرکیشییه ی زانی داوای هه سه ن به گی براکه ی کرد، که حاکمی قه ره داغ بوو سه فهری ئیران بکات بو چاوپیکه وتنی سازاده محهمه د عه لی میرزا. به لام هه سه ن به گ له بریتی ئه وهی به چیه ئیران پرووی خوی وه رسووړاند و به خویی و پینجسه د سواره وه چوو بو به غدا. له به غدا خوی خسته به رفهرمانی داواد پاشا که پیشوازی لیکرد، هه رچی عینیه توللا بوو توانی به وه هیزی که له گه لیدا بوو و پشته ستوو به

(1) داود پاشا بهر له دهسه لات به دهست گرتن چووه سلیمانی و ماوهی چل (40) پوژ میوانی مه حمود پاشای بابان بووه و له ویوه وه به کومه گی زوری سواره ی کورده وه دهسه لاتی گرتوته دهست. پروانه: عبدالعزیز سلیمان نوار، داود پاشا، ص 164. شایانی گوته داود پاشا هه ر له سلیمانییه وه به پالپشتی و به زهبری شمشی پیاوه ئازاکانی مه حمود پاشای بابان و به زهبری هیزی پینج تا شش هه زار سواره ی کوردی بابان توانی پاشایه تی به غدا بگریته دهست، بو زانیاری زیاتر پروانه: تاریخ بغداد، صص 62-64.

(2) علاء نورس، حکم الممالیک....، ص 226.

(3) رسول الکرکوکلی، المصدر السابق، ص 283.

سەربازەیلی ئەرپیل و ھۆزەیلی شەمامک و دزەیی توانی دەست بەسەر کۆیە و
 حەریر دا بگریت و نامە ی بۆ والی داود پاشا نووسی و ئەم ھەوآلە ی پێراگە یاندا،
 والی فەرمانتیککی دەرکرد بە دامەزراندنی حەسەن بەگ وەک حاکمی کۆیە و
 حەریر ولە گەڵ پێدانی پلە ی پاشایەتی پێی⁽¹⁾. والی بەغدا خەریکی لەشکرکێشی
 بوو بۆ سەر سلیمانی بەکۆمەکی و ھاوپەیمانی سەربازانی ھەولێر و عەشایرەکانی
 شەمامک و دزەیی، حەسەن بەگی بۆ مەحموود پاشای بابان، بەخۆیی و پێنج
 سەد سوارەو ھە بۆ پالێستی کردن لە والی بەغدا ھەڵاتە بەغدا. لە پاداشتی ئەمەدا
 والی، حەسەن بەگی کرد بە حاکمی کۆیە و حەریر و پلە ی پاشایەتیشی بۆ نارد⁽²⁾.
 لەو لای دیکەو ھە مەحموود پاشای بابان بۆ پیشگیری لە لەشکرکێشی والی بەغدا،
 داوای کۆمەکی لە دەرباری ئێران کرد. دەولەتی قاجاری سێ سوپای بۆ پشتگیری
 مەحموود پاشا ھەنارد، ھەریەکە و لە قۆلێک.

قۆلی یەكەم: سوپایەك بەسەرکردایەتی محەممەد عەلیخان بەیاتی
 بەخۆیی و 10 ھەزار سەربازەو ھە بەرەو کوردستان.

قۆلی دووھەم: سوپایەك لە ھێزەکانی لورستان بە سەرکردایەتی حەسەن
 خانی فەیلی بەرەو مەندەلی.

قۆلی سێھەم: سوپایەك بەسەرکردایەتی عەلیخان کەلھور و کەلب
 عەلیخان گەرۆس بە چوار ھەزار جەنگاوەرەو ھە بەرەو جەسسان⁽³⁾.

لە بەرامبەر ئەمەدا والی بەغدا، داود پاشا ئامادەیی تەواوی خۆی وەرگرت
 بۆ بەرپەچدانەو ھە ھێرشەکانی ئێران. ئەم ئامادەییە لیبراوانەییە والی بەغدا،
 حاکمی کرماشان شازادە محەممەد عەلی والێکرد، کە بۆخۆی سەرکردایەتی

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، داود پاشا...، ص 164.

⁽²⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، داود پاشا...، ص: 164

⁽³⁾ علاء نورس، حکم الممالیک...، ص 227.

هێزێه که بکات⁽¹⁾. شایانی گوتنه چ هێزه کانی والی به غدا و چ هێزه کانی حاکمی کرماشان بهشی زۆریان له جهنگاوه ره کورده کان خۆیان بوون. سوپای ئێران و سوپای والی به غدا له پای تاق له ناو خاکی کوردستان پێکدا هه لپه ژان و چهند پێکدادانیکی دروست بوو. ههردوو لا له سۆنگهی کۆمه لێکی کێشه ی خۆیا نه وه ده یانه ویست کێشه که به ئاشتی چاره سه ر بکه ن، ده وله تی قاجاری له بهر مه ترسیه کانی پرووسیا و والی به غداش له بهر هه لگه پانه وه ی عه شایره کانی خواروو، به م جۆره هه ردوولا نه ده په ژانه سه ر به رده وامبوونی جهنگ. بۆ ئه م مه به سه داود پاشا و شازاده محهمه د عه لی میرزا گه یشتنه وتووێژ و مفاوه زه ی ئاشتی⁽²⁾ هه ردوولا له سه ر ئه م خالانه ی خواره وه پێکه که وتن، که هه موویان له نزیکه وه په یوه ندییان به ئه ماره تی بابانه وه هه یه:

1- مه محمود پاشای بابان، حاکمی سلیمانی له شوینی خۆی ده مینیتته وه و له گه ل ئه مه یش حوکمه داریتی کۆیه و حه ریریشی پێده درێ، به مه رجیک گوێرا په لێی له فه رمانه کانی والی به غدا بکات.

2- لیبوردن له وانه ی هه لاتوون بۆ ئێران و گێپانه وه یان بۆ شوینی خۆیان.

3- کشانه وه ی هێزه کانی قاجاری له ده وروبه ری مه نده لی و به دره و جه سسان⁽³⁾.

(1) المصدر نفسه...، ص 227.

(2) میژوونووسی تورک جه وده ت ده نووسی: "هێزه کانی مه محمود پاشا و شازاده ده سه تپاچه بوون له وه ی به رامبه ر به به رگریه کی سه ختی والی به غدا هه یج سه رکه وتنیک به ده سه تبه تین، بۆیه ئه مه وایکرد داوای پێکه که وتن بکه ن"، بروه نه، جودت، ج (11)، لا: 30-32. به لام ئه م گێپانه وه یه له راستیه وه دووره، چۆن ئه گه ر وابویه ئێران مه رجه کانی خۆی به سه ر والی به غدا نه ده سه پاند.

(3) علاء نورس، حکم الممالیک...، ص 229.

هیزه‌کانی ده‌وله‌تی قاجاری له ناوچه‌کانی کوردستان کشانه‌وه. به‌لام مه‌ترسیه‌کانی پرووسیا بۆ سهر ئێران، ده‌وله‌تی قاجاری هاندا، موحبب علیخان وه‌کو وه‌فدیک بنێرێ بۆ ئیسته‌نبول له‌گه‌ڵ چه‌ند دیاریه‌کی شکومه‌ندانه، له‌وانه فیلیکی گه‌وره وه‌کو دیاری بۆ سولتانی عوسمانی، مه‌حمودی دووهم (1808-1839) و له‌م وتوێژانه‌ی ئیسته‌نبول ده‌وله‌تی قاجاری و عوسمانی له‌سهر ئهم خالانه‌ی خواره‌وه پیککه‌وتن:

1- ده‌وله‌تی ئێران په‌یمان ده‌دات ده‌ست نه‌خاته ناو کاروباری کوردستانه‌وه.
2- ئێران په‌یمان ده‌دات په‌ناهه‌نده‌کان (مه‌به‌ست له‌ کورده‌کانه) بگه‌رێتته‌وه و ئه‌وه‌ی په‌نای بۆ بیات وه‌ریانه‌گرێ. به‌هه‌مان شتیه‌یش ده‌وله‌تی عوسمانی په‌یمان ده‌دات په‌ناهه‌نده ئێرانیه‌کان به‌خۆیه‌وه نه‌گرێ و ئه‌وانه‌ی هه‌ڵدین بیانداته‌وه به‌ ده‌وله‌تی ئێران.

3- بازرگانانی هه‌ردوو ده‌وله‌ت مامه‌له‌یه‌کی هاویه‌کیان له‌گه‌ڵ ده‌کرێت.
4- مامه‌له‌کردنێکی باش له‌گه‌ڵ ئه‌و زیاره‌تچیانه‌ی که بۆ سه‌ردانیکردنی شوێنه‌ پیرۆزه‌کان دینه‌ عێراق⁽¹⁾.

به‌لام هه‌موو ئهم وتوێژانه هه‌یچان به‌شتیه‌یه‌کی یه‌که‌جاره‌کی چاره‌سه‌ری کیشه‌کانیان نه‌کرد. گرژی په‌یوه‌ندیه‌کانی قاجاری و عوسمانی هه‌میشه زه‌وینه‌یه‌کی له‌باربوون بۆ جه‌نگ و پیکداهه‌لپه‌رژان له‌ هه‌ر ئانوساتیک بووایه و سه‌رچاوه‌ی هه‌موو پشویه‌کانیش به‌شی زۆریان له‌ داگیرکردنی خاکی کوردستان و دابه‌شکردنی جوگرافیایی هۆز و عه‌شره‌ته کوردیه‌کانی نیشته‌جێی نێوان سنووری هه‌ردوولاوه سه‌رچاوه‌یان هه‌ڵده‌گرت. بۆیه هه‌رزوو په‌یوه‌ندیه‌ شله‌زاوه‌کان له‌نێوان هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی و قاجاری به‌ره‌و جه‌نگ ده‌چوون

⁽¹⁾ جودت، تاریخ جودت، ج (11)، ص 34-35، (له: علاء نورس، حکم الممالیک... ص 230).

و ده‌ولّه‌تی عوسمانی ده‌ستی کرد به‌هاندانی عه‌شایره سنوورنشینه‌کانی ئازهریایجان
و کوردستان^(۱) و بۆ ماوه‌ی دوو سآل جه‌نگیک‌ی خویناوی له‌نیوان ده‌ولّه‌تی
قاجاری و عوسمانیدا درێژه‌ی کیشا.

^(۱) دکتر غلا مرزا وره‌رام، تاریخ سیاسی و سازمانهای اجتماعی ایران در عصر قاجار،
انتشارات معین، تهران، ۱۳۶۹، ص ۲۲۲.

پینجهم: کوردستان و جهنگی 1821-1822ی ئیرانی - عوسمانی

په یوه نندیه بهرده وام شله ژاوه کانی نیوان دهوله تی عوسمانی و ئیرانی هه میسه زه وینه کی له باربوون بو جهنگ و له شکرکیشی بوسه بهیه ک. سالی 1820 دوو کونفیدراسیونی عه شیره تی کۆچه ری حهیده رانلوو⁽¹⁾ و سپیکانلی⁽²⁾ له خاکی ئیرانه وه په نایان برده بهر خاکی عوسمانی. سازاده عه بیاس میرزا (حاکمی تهو ریز) داوای له والی ئه رزه رۆم کرد ئه م عه شیره ته کوردانه بگه ریته وه بو ئیران، به لام والی ده موده ست داواکه ی په تکرده وه.

⁽¹⁾ میژوونوسی کورد ئه مین زه کی به گ ده نووسی پینج سه د خانه واده ی هۆزی حهیده رانلوو له ئیران چوونه (موش) و له ویدا جیگه ر بوون. حوکومه تی ئیران سوور بوو له سه ر نه وه ی، که ئه م خانه وادانه ده بی بگه ریته وه بو ولاتی نیشته نی خویان، پروانه: : خلاصه تاریخ الكرد...، ص 224، هه ر له مباره یه وه دیپلومات و گه ریده ی ئینگلیزی مارک سایکس نووسیویه ئه م هۆزه بیست هه زار (20.000) خیزان، گه وهره ترین هۆزی کوردن له و ناوچه یه ی، که ده که ویته نیوان موش و ورمی. پروانه:

Mark Sykes., The Kurdish tribes of the ottoman empire. In (The journal of the Royal anthropological institute, vol XXXVIII, July to Decembre 1908, p 478.

⁽²⁾ سپیکانلی: مارک سایکس ئه م هۆزه به (3000) خانه واده ده خه ملتیی، هۆزی سه ره کین له سه رووی گۆلی وان. بگه ریته بو:

Mark Sykes., op. cit, p. 477.

* ئه رزه رۆم (سیؤدوسیۆبولس، کارینیتیس، گارین): شاریکه له تورکیای ئاسیایی (ئه نادۆل)، ناوه ندی ویلایه تیکه به هه مان ناو. که ورتو ته دامیتی چیا به کی هینه دوورنا له پروباری فوړات. ژماره ی دانیشوانی نزیکه ی 60000 که سه. ناوه ندی ئه سه قه فیه ی یۆنانیه، که سه ر به پاتریارکی ئه ناکیا به، سالی 415 ی زاینی له ناوه ئه رمه نیه کی گارین بوو به سیؤدوسیۆبولس، له سه ر شه ره فی سیؤدوسی بچووک که شووراکه ی بونیات نا، پاشان سه لجوقیه کان له سه ده ی یانزه هه م داگیران کرد و

نهم کیش به رده و ام بوو تا سالی 1821 جهنگی نتوان هه ردوو ده ولت له سه ر دوو کونفیدراسیونی عه شیرتی کوچهری کورد حهیده رانلوو و سپیکانلی هه لایسا. ده ولتی قاجار جهنگی دژ به ده ولتی عوسمانی پاگه یاند و په لاماری زهویه کانی عوسمانیدا⁽¹⁾ لیره دا نوینه ری پرووس له ئیران مازاروفیتش* دهوری هه بوو، که دهیه ویست هه ردوو ده ولت به یه ک بدات و لاوازیان بکات، چونکه پرووسیا هه ردوو ده ولتی به دوژمنی خوئی داده نا⁽²⁾، هه رچی ده ولتی ئینگلیز بوو به مه بهستی بهرگرتن له نفووزی پرووسیا له ده رباری ئیراندا دژی جهنگ بوو، هه تا کارداری ده ولتی ئینگلیز سیر هیتری ویلک Sir Henry Wilock بالیوزی ئینگلیز له تاران به گه رمیه وه هه ولیدا تا ده ولتی ئیران سیاسه تیکی ناشتیانه پیاده بکات و واز له جهنگ بهیئی له گه ل ده ولتی عوسمانیدا، هه تا وه کو کار گه یشته نه وه ی پیشینازی نه وه یشی کرد، که کومه کی مالی سالانه ی ئینگلیز به گویره ی په یماننامه ی مؤرکراوی تاران له سالی 1814 پیشر بدات⁽³⁾، له کاتیکدا که داود

پاشان عوسمانیه کان له سالی 1517 ی زاینی. روسه کان سالی 1829 داگیری ده که ن به لام سالی دواتر دهیده نه وه ده ست عوسمانیه کان. سالی 1859 بوومه له رزه یه کی ویرانکه ر لئی داوه. پروانه: س. موستراس، المعجم الجغرافی للامبراطورية العثمانية، ترجمة وتعليق: عصام محمد الشحادات، دار ابن حزم، بیروت، 2000، صص 44-45

⁽¹⁾ له باره ی بیانوی ئیران بو پاگه یانندی نهم جهنگه پروانه نامه ی شاهزاده محهممه د عه لی میرزا له کتیبی: محهممه د حه مه باقی، میرنشینی نه رده لان، بابان، سوران له به لگه نامه ی قاجاریدا: 1799-1847، هه ولتر، 2002، ل 85-90.

*Mazarofitch

⁽²⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث... ص 172.

⁽³⁾ غلا مرضا طباطبائی مجد، معاهدات وقراردادهای تاریخی دردوره قاجاریه، تهران، 1373، ص 107.

پاشا سەرقالی بههیزکردنی سوپاکهی خۆی بوو، ههوالی مۆلدانی سوپای ئێرانی لهسهر سنوور پێگه‌یشت و شازاده موحه‌مه‌د عه‌لی میرزا په‌ناهه‌نده بابانییه‌کانی نارد تا بچنه پێشه‌وه و ناوچه‌ی زه‌هاو یان گرت و په‌لاماری خانه‌قین یان دا به‌لام له له‌شکرکێشی وه‌ستان دوا‌ی ئه‌وه‌ی سوپای عوسمانی به‌ره‌و پروویان بۆوه⁽¹⁾. ئه‌م له‌شکرکێشیه‌ سه‌ره‌تای هه‌رشیکێ گه‌وره‌ بوو بۆ سه‌ر کوردستانی عوسمانی، سولتانی عوسمانی به‌شیوه‌یه‌کی په‌سمی جه‌نگی دژ به‌ ده‌وله‌تی قاجار راگه‌یاند و داوای له‌ والی به‌غدا، داود پاشا کرد جاری جه‌نگ بدات دژ به‌ ده‌وله‌تی قاجاری. له‌م سه‌روه‌نده‌دا گه‌رچی ده‌وله‌تی عوسمانی سەرقالی جه‌نگی یۆنان بوو، به‌لام چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نییه‌کی زۆری بۆ والی به‌غدا نارد له‌وانه‌ پانزه‌ دانه‌ توپ و باری پێنج سه‌د حوشر ئازووقه‌ و که‌لوپه‌لی جه‌نگی⁽²⁾. نو‌ماینده‌ی ئینگلیز، میسته‌ر کلۆدیوس ریچ وه‌ختایه‌ک له‌ ئالتون کوپری بووه‌ به‌ چاوی خۆی باری ئه‌م چه‌کانه‌ی بینه‌وه⁽³⁾.

له‌ تشرینی دووه‌می سا‌لی 1820دا، سوپای ئێران ده‌ستی گرت به‌سه‌ر شاره‌کانی: توپراق، به‌تلیس و نه‌رگیش له‌ باکووری کوردستاندا⁽⁴⁾. پاشان ئۆپیراسیونه‌کانی جه‌نگی تا به‌هاری سا‌لی 1821 وه‌ستان. له‌گه‌ڵ هاته‌نه‌وه‌ی وه‌رزی به‌هار هه‌یزه‌کانی عوسمانی به‌ره‌و ئاراسته‌ی قه‌لای توپراق هه‌رشه‌ی پێچه‌وانه‌یان ده‌ست پێ کرد. هه‌یزه‌کانی عه‌بیاس میرزا به‌سه‌ر هه‌یزه‌کانی والی

(1) علاء نورس، حکم الممالیک فی العراق....، ص 232.

(2) رسول الکرکوکلی، المصدّر السابق، ص 175.

(3) RICH, op. cit, t II, P. 11.

(4) له‌باره‌ی ئۆپیراسیونه‌ سه‌ریازییه‌کان له‌ به‌ره‌ی سه‌ریازیی باکووری کوردستان، بگه‌ڕێوه‌ بۆ: ده‌قی نامه‌ی شازاده‌ عه‌بیاس میرزا له‌ کتیی: محه‌مه‌د حه‌مه‌ باقی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل 93، هه‌روه‌ها: محم‌د امین زکی، خلاصه‌....، ص 225.

دیاربە کردا سەرکەوتن، نایب سەلتەنە عەبیاس میرزا لە جەنگی ئەرزەرۆم (1821) لە نزیک شاری ئەرزەرۆم بە سەرکردایەتی سوپایەکی 30.000 جەنگاوەری قاجاری توانی سوپایەکی عوسمانی 50.000 سەرباز بون تیکبشکێت، بەلام بۆلایوونەوهی کۆلیزا هێزەکانی عەبیاس میرزای لاواز کرد و بەری سەرکەوتنەکانی لەدەست دا، عەبیاس داوای ناشتی کرد⁽¹⁾.

هەرچی لە کوردستانی باشوور بوو دەولەتی عوسمانی دوو هەزار و پینجسەد (2500) سەربازی بۆ قایمکردنی سنوورکانی خۆی نارد، ئەم هێزە لە زەنگاباد نیشتەجێ بوون. هێزەکانی والی بەغداش لە ئەیلوولی 1821دا لەژێر سەرکردایەتی کەهیە محەممەد ئاغا بۆ پشتگیری لەو هێزە بەخۆیان و (30) دانە تۆپەوه بەرێککەوتن و لە شیروانە بارەگای سەرکردایەتیان لێدا و نزیکەی (40) پوژ لەوێ مانەوه. داوای ئەوه هێزەکانی عوسمانی بەناو کوردستاندا هەلکشان بەرهو سلیمانی و گەیشتنە ئاویی باریکە. بەلام پەتای نەخۆشی کۆلیزا هەر پوژ 15-20 سەربازی عوسمانی لێ دەکوشتن⁽²⁾، پاشان سوپای میرنشین بابان بەسەرکردایەتی عەبدوللا پاشای بابان هێرش بۆ کردن و لەگەڵ پینج هەزار جەنگاوەری ئێرانی⁽³⁾ لە شارەزەووه هەلیان کوتایە سەریان و شەڕ لە سپێدەیهکی

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، داود باشا... ص 172.

⁽²⁾ رسول الکوکلی، المصدر السابق، ص 297.

⁽³⁾ لونگریک نویسیوه کە عەبدوللا پاشا لەگەڵ پینج هەزار (5000) سەربازی ئێرانەوه هاتۆتە ناو شارەزوور پروانە:

LONGRIG, Op. cit, p. 244.

هەرچی پروودا نووسی داود پاشایە، ئین سەند نووسیوه کە سەزادەیی کرماشان بە پانزە هەزار (15000) سەربازەوه کۆمەگی عەبدوللا پاشای کردووه. لە کاتی کەدا سوپای والی هەر تەنیا سێ هەزار (3000) جەنگاوەر بووه. بگەرێت: الشیخ عثمان بن سەند البصری، خەمسە و خەمسون عاماً من تاریخ العراق، ص 143.

زووهوه تا ئیواره درێژهی کیشا، دواى زیانیکی زۆر هه‌موو چه‌ک و تۆپه‌کانی سوپای والی به‌غدا که‌وته ده‌ست کورده‌کان و سوپای والی به‌غدا به‌شکاوییه‌وه هه‌لات. ئهم سه‌رکه‌وته‌ی کورده‌کان بووه هۆی ئه‌وه‌ی کوردستان له‌ده‌ست داگیرکاریکه‌وه بکه‌وته ده‌ست داگیرکاریکی دیکه. گه‌ڕیده و وه‌لاتناس موشی به‌غدادی، باسی ئه‌وه ده‌کات که کوردستان له‌ ساڵی 1821 چووه‌ته ناو بازنه‌ی قه‌له‌م‌پۆی عه‌جهم و هه‌ر ساڵه‌ی ییست هه‌زار تۆمه‌ن ده‌دا جگه له‌ دیاری ساڵانه⁽¹⁾.

ده‌وله‌تی عوسمانی له‌م سه‌روبه‌نده‌دا به‌ قۆناعیکی سه‌ختدا تێپه‌ر ده‌بوو و به‌تواندی گرفتاری جه‌نگی سه‌ربه‌خۆیی یۆنان بوو و به‌شی زۆری سوپاکه‌شی له‌ به‌ره‌کانی ئه‌وروپادا بوو، بۆیه نه‌یده‌توانی سنووره‌کانی پۆژه‌هه‌لاتی خۆی به‌پاریزی. شازاده محهمه‌د عه‌لی میرزا ئهم ده‌رفه‌ته‌ی قۆزته‌وه و به‌ سوپاکه‌یه‌وه به‌ناو کوردستانی عوسمانیه‌وه به‌تایه‌تی به‌ناو شاره‌زه‌وور و ناوچه‌کانی ئه‌ماره‌تی بابان هاته‌ناوه و له‌شکرکیشیه‌که‌ی ساڵی 1822 گه‌یشته شارۆچکه‌ی ده‌للی عه‌بیاس (مه‌نسوریه‌ی ئیستا) له‌ ڕینگه‌یدا به‌ره‌و به‌غدا. ئه‌مه‌ش دواى ئه‌و سه‌رکه‌وته‌ی که هه‌یزه‌کانی به‌سه‌ر هه‌یزه‌کانی ئه‌یاله‌تی به‌غدا سه‌رکه‌وتن که هه‌یزه‌کانی ئه‌مارتی بابانی‌شان له‌گه‌ڵده‌بوو. به‌لام ئیترانییه‌کان نه‌یان‌توانی به‌رده‌وام بن له‌به‌ره‌و پێشوه‌چوونیاندا به‌هۆی بلاویوونه‌وه‌ی په‌تای کۆلیرا له‌ ئۆردوووه‌کانیاندا گه‌رانه‌وه و لاتنه‌که‌یان به‌ خۆیان و ته‌رمی سه‌رکرده‌که‌یان شازاده محهمه‌د عه‌لی میرزا، که به‌م په‌تایه‌ کۆچی دوا‌یی کرد⁽²⁾. له‌سه‌رێکه‌وه هه‌ره‌شه و گوهره‌شی بالۆزه‌کانی

(1) محمد بن السيد أحمد الحسيني البغدادي، رحلة المنشىء البغدادي، ترجمه: عباس العزاوي، بغداد، 1948، ص 61.

(2) سليمان فائق، المصدر السابق، ص 66-77، د.سعدی عثمان هروتي، کوردستان والامبراطورية....، ص 168-169.

به‌ریتانیا له تاران و ئیسته‌نیوول کاریه‌ریی هه‌بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی ئێرانییه‌کان واز له بیرۆکه‌ی داگیرکردنی به‌غدا به‌یتن⁽¹⁾.

مه‌رگی شازاده محهمهد عه‌لی میرزا جه‌نگی پانه‌گرت و جه‌نگ هیشتا له کوردستانی باکوور و ئه‌رزه‌پۆم هه‌ر به‌رده‌وام بوو⁽²⁾ و ناوچه‌ی سلیمانی له‌نیوان میره‌ کورده‌کانی سه‌ر به‌ئێران و سه‌ر به‌ والی به‌غدا ئه‌مده‌ست و ئه‌وده‌ستی ده‌کرد. ده‌کرێ بڵێن میره‌ کورده‌کان به‌قه‌د ئه‌وه‌ی هۆی جه‌نگه‌کانی ئێرانی - عوسمانی بوون و له هه‌مان کاتیشدا ئه‌نجامی جه‌نگه‌که‌ش بوون. جه‌نگ له به‌ره‌کانی کوردستانی باکوور و ئه‌رزه‌پۆم به‌رده‌وام بوو، راپۆرته‌کان هه‌والی سه‌رکه‌وتنی سوپای ئێرانیان راده‌گه‌یاند، به‌لام کۆلیرا بڵاوه‌ی پێکردن بۆیه له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا که ئێرانییه‌کان سه‌رکه‌وتوو بوون و جه‌نگ تا ساڵی 1822 هه‌ر به‌رده‌وام بوو، به‌لام دواجار شازاده عه‌باس میرزا ناچار بوو په‌یوه‌ندی به محهمهد ئه‌مین ره‌ئووف پاشای والی ئه‌رزه‌پۆم و سه‌رۆکی گشتی سوپای پۆژه‌ه‌لاتی عوسمانیه‌وه بکات و ده‌ستپێشخه‌ریی بکات و داوای ناشته‌وایی لێ بکات. بایعالی له‌سه‌ر ئه‌مه‌ پازیبوو و ئه‌رزه‌پۆم هه‌لبژێردا بۆ مفاوه‌زه له‌نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ئێران و له ئه‌نجامدا له (28ی ته‌ممووزی 1823) دا په‌یماننامه‌ی یه‌که‌می ئه‌رزه‌پۆم له یه‌ک پێشه‌کی، حه‌وت ماده‌ و یه‌ک کۆتایی (خاتیمه) مۆرکرا⁽³⁾.

(1) فیروز منصوری، مصدر پیشین، ص 70.

(2) علاء نورس، حکم الممالیک فی العراق...، ص 240.

(3) المصدر نفسه، ص 242.

4-3: بهیمانامه‌ی به‌که‌می نهرزه‌روم (28 ی نه‌ممووزی 1823):

رېگه‌یه‌کی بڼه‌ست.

جه‌نگی دوو ساله‌ی ئیرانی‌عوسمانی 1821-1822 له هه‌موو قوناغه‌کانیدا سهرکه‌وتنی هیزه‌کانی ده‌وله‌تی قاجاری بوو به‌سهر ده‌وله‌تی عوسمانیدا. چه‌ندین شار و ئاوی زوری عوسمانی: ناوچه‌کانی نه‌نادۆلی رۆژه‌لات، شاره‌کانی: قارس، بایه‌زید و ده‌وروپه‌ری هه‌موویان به‌ته‌واوی له‌ژیر کۆنترۆلی سوپای ئیراندا بوون⁽¹⁾. جگه له‌وه ناوچه‌ی شاره‌زووریش (ناراسته‌وخۆ) ههر له‌ژیر کۆنترۆلی ده‌سه‌لاتی سیاسی قاجاریدا بوو. که‌چی پارادۆکسه‌که (مفارقة) له‌وه‌دابوو دواتر ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سهر میزی مفاوه‌زه وه‌کو ده‌وله‌تی سهرکه‌وتوو مه‌رج و داواکارییه‌کانی خۆی به‌سهر ئیراندا سه‌پاند. نه‌یتی ئه‌مه‌ش له‌وه‌دا بوو که ئه‌م‌پروژانه ده‌وله‌تی عوسمانی یه‌ک مه‌لبه‌ند و هیزی نه‌بینراوی (ئینگلیز)یان له‌پشته‌وه‌بوو و جگه له‌وه‌ش ئینگلیز به‌هه‌موو شپوه‌یه‌ک ناشتی ده‌ویست له‌ناوچه‌که و به‌هه‌موو رېگه‌یه‌که‌وه گوشاری ده‌خسته سهر هه‌ردوو ده‌وله‌ت بۆ رېککه‌وتنی ناشتی و ده‌سته‌رداربوونی جه‌نگ. جگه له‌وه‌ده‌بێ ئه‌وه‌ش بگوتریت که هه‌ردوو لایه‌نی عوسمانی و

⁽¹⁾ میرزا محمد تقی لسان الملک سپهر، ناسخ التواریخ دوره کامل تاریخ قاجاریه،

انتشارات امیر کبیر، تهران، 1337، ص: 193

ئىرانى لەسەرۈبەندى مۆر كىردنى پەيماننامە كە ھەردوولايان مەيليان بەلایى ئاشتى و پراۋەستانى جەنگ بوو، كە لەسەر خاكى ئەنادۆل بەرپۈە دەچوو. ئەم ويستە بوو بە نامە كاريى و نامە گۆرپىنەۋە لەنىوان عەبباس مىرزى كۆرى محەممەد عەلى مىرزا و رەئووف پاشا، سەركردەى ھىزەكانى عوسمانى لەبەرانبەر ئىرانىيەكان لە ئەنادۆل، پاشان يەكترىينىن، دانىشتەكانى گفتوگۆى ئەرزەرۆم كە ھەر يەككىيان لەۋانە نویتەرى پەسمىي دەۋلەتى خۇيان بوون.

گفتوگۆكانى ئاشتى لە بەھارى سالى 1823 لە ئەرزەرۆم دەستى پى كىرد، محەممەد ئەمىن رەئووف پاشا، سەرعەسكەرى پۇژھەلات مەرجى ئەۋەى بوو، كە پىويستە ھەموو ئەۋ ناۋچە و زەۋىيانەى لەسەر سنوورەكانى ئازەربايجان لەدەۋلەتى عوسمانى داگىركراون بگىردىنەۋە بۇ دەۋلەتى عوسمانى و بىجگە لەۋە دەۋلەتى ئىران لە داۋاكردنەۋەى گىرانبەۋەى ھۆزە كوردەكانى سىپىكانلى و ھەيدەرئاللو، كە پەنايان بىردىۋە بەر خاكى عوسمانى ۋاز بەيتى. ھەروەھا پىويستە ئىران پەيماننامەى (4ى ئەيلۋلى 1746) ى نىۋان نادر شا و سولتان مەحمۇدى يەكەم لەبەرچاۋ بگىرئ و ھەموو شارەكانى ناۋچەى شارەزۋور: كۆيە، ھەرىر، زەھاۋ و ئىلى بابان لە سنوورەكانى كوردستان و كرماشان بداتەۋە بە دەۋلەتى عوسمانى⁽¹⁾. ناچار لەژىر گوشار و ھەپەشەكانى كاردارى ئىنگلىز، دەۋلەتى ئىران ناچار بوو پەچاۋى پەيماننامەى زەھاۋى 1639 بىكات و بىچىتە ناۋ بازنەى مفاۋەزەۋە. ھەر لە سەرەتاي مفاۋەزەكەدا پەۋتى گفتوگۆكان و دوايش دەقى پەيماننامەكە بەدلخۋايى ئىران نەبوو و ھىچ چەشنە قازانچ و ئىمتىيازاتىكى بۇ ئىران تىدانەبوو، بەلام ھەردوو دەۋلەتى كۆلۈنئالىست بەپلەى يەكەم بەرىتانىا و دواتر رۋوسىا بەگەرمى فشاريان خستە سەر ھەردوو دەۋلەت بۇ راگرتنى جەنگ و پىكھاتنى پىروسيى ئاشتى.

⁽¹⁾ فىروز منصورى، مصدر پىشەن، ص 83.

یه که مین دانیشتنی کۆنگره‌ی ئەرزه‌رۆم له 28 ی حوزهرانی 1823 (15 ی شه‌والی 1238 ی کۆچی) به‌سترا، دوا دانیشتنیش له 23 ی ته‌ممووزی هه‌مان سال و دواچار ئیمزاکردنی ریکه‌وتنامه‌ی ئەرزه‌رۆم له‌لایه‌ن هه‌ردووکیانه‌وه له 19 ی ذی ئه‌لقه‌عه‌دی 28/1238 ی ته‌ممووزی 1823 کۆتایی هات و له 15 ی ذی ئه‌لحیجه 1238 ک/23 ی ئابی 1823 له‌لایه‌ن تاران و ئیسته‌نبول مۆساده‌قه کرا⁽¹⁾. راستیه‌که‌ی په‌یماننامه‌که‌ شتیکی وای نوێ تیدا نه‌بوو و ته‌نیا گه‌رانه‌وه‌یه‌ک بوو بۆ په‌یماننامه‌ی کوردانی سالی 1746 له‌گه‌ڵ ئه‌و به‌نه‌وان و مه‌رجه‌گه‌لانه و دانیانان به‌ مه‌رجه‌کانی په‌یماننامه‌که‌ له‌ترسی راستکردنه‌وه‌یه‌ک، که هه‌یج سوودیکی وای تیدا نه‌بوو و به‌واته‌یه‌کی دیکه داننان به‌ په‌هوشی هه‌نووکه‌یی ناوچه‌کانی سه‌ر سنوور، که ئه‌مه‌ بوو به‌هۆی ناکۆکیکی به‌رده‌وام و بانگه‌شه‌ی وه‌ک یه‌ک له‌نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌تدا⁽²⁾. ئیمه‌ له‌م باسه‌دا هه‌وله‌ده‌ین ته‌نیا ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌ کوردستانه‌وه‌یه‌ک به‌کهن. بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ له‌م په‌وه‌وه ده‌توانین بڵێن په‌یماننامه‌که‌ له‌سه‌ر پێنج ته‌وه‌ر بیناکرا بوو.

ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م: هه‌موو ئه‌و شار و شارۆچکه‌ و قه‌لا و گونده کوردییانه‌ی که پێشتر ده‌وله‌تی ئێران داگیرى کردبوون ده‌بی له‌ماوه‌ی شه‌ست رۆژدا بدرینه‌وه به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی. (هه‌یج کارێک نه‌کریت، که ببێته‌ هۆی وروژاندنی رق و توو په‌ی نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت. هه‌موو ئه‌و قه‌لا و زه‌وی و ئاوابی و شارانه‌ی که مۆلکی ده‌وله‌تی عوسمانی بوون و چ به‌ناشتی و چ به‌ جه‌نگ چوونه‌ته‌ ناو زوونی ده‌سه‌لاتی ئێرانه‌وه، ده‌بی له‌ ماوه‌ی شه‌ست رۆژ له‌ میژووی ئه‌م په‌یماننامه‌یه‌ بگێردرینه‌وه بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی، ئه‌مه‌ش له

(1) أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 40

*Statut quo

(2) حسن الدجيلی، المصدر السابق، ص 89.

پښگه‌ی‌ئو ده‌سته دیاریکراوانه‌ی که بۆ ئهم مه‌به‌سته پټک ده‌هیتړن - مه‌رجی پښینه‌ی په‌یماننامه‌که⁽¹⁾.

ته‌وه‌ره‌ی دووهم: ده‌ستپوه‌رنه‌دان له کاروباری ناوخوی به‌کتری: ئیران نابې ده‌ست وه‌ریداته ناو کاروباری کورده‌کانی ویلايه‌تی شاره‌زوور، که ده‌ولته‌ی عوسمانی به به‌شپک له ویلايه‌ته‌کانی خوی ده‌ناسی (هه‌ردو ده‌ولته‌ی به‌رز ته‌بې ده‌س وه‌رنه‌ده‌نه کاروباری ناوخوی به‌کتریه‌وه. لیره به دواوه خۆ تپه‌لقورتان له لای به‌غداد و کوردستانه‌وه نه‌شیاوه، له‌وانه مه‌ل‌بنده‌کانی سه‌ر به سه‌نجه‌قه‌کانی کوردستان، به هیچ به‌هانه و له هیچ رویه‌که‌وه ده‌ولته‌ی به‌رزی ئیران نابې پښ به خۆ تپه‌لقورتان و، ده‌سد‌ریژی و، په‌لامار و، دالده‌ی موته‌صه‌ریفه‌کانی پښو و له مه‌ودوایان بدات.... (ماده‌ی به‌که‌م)⁽²⁾.

ته‌وه‌ره‌ی سیهم: پیاده‌کردنی سیاسه‌تیکي ئابووری هاویه‌ش له‌لایه‌ن هه‌ردوو ده‌ولت بۆ باجگیری له‌و هۆزه‌ کوردانه‌ی، که له‌و دیو سنوره‌وه گه‌رمیان و کوستان ده‌که‌ن و هه‌موو جار ده‌بن به‌هوی کیشه و هه‌رای سه‌ر سنور بۆ وه‌رگرتنی په‌سمی ئاسایی گه‌رمیان و کوستان یا هه‌ر داوايه‌کی تر، بۆ ته‌وه‌ی نه‌بیته ناخو‌شی و کیشه له‌نیوان هه‌ردوو ده‌ولته‌دا، ده‌بې کاره‌کان به‌هاویه‌شی له‌نیوان وه‌لیعه‌هدی ده‌ولته‌ی ئیران و پاشای به‌غداوه به‌لاوه بخری (ماده‌ی به‌که‌م). که ئه‌مه زیاتر پیاده‌کردنی سیاسه‌تی دادو‌شینی ئابووری کوردستان بوو له‌لایه‌ن هه‌ردوو ده‌ولت له به‌رامبه‌ر ته‌و هۆزانه‌ی که به‌دوای

⁽¹⁾ مشیر الدوله، رساله تحقیقات سرحدیه، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1348.

ص 19.

⁽²⁾ همان مأخذ، ص 19.

ئاژەلدارىيە ۋە سىنورىيان دەپرى. بۆ ئىم مەبەستە ۋەلىيەھد عەبباس مىرزا ۋە والى بەغدا ھاۋكار دەپن لە چارەسەر كىرىنى كىشەكان ۋە ئو سەرچىغ چوونانى كە دەشى لە نىۋان ھەردو دەۋلەتدا روۋىدەن⁽¹⁾.

تەۋەرەى چوارەم: سىياسەتى دژە كوردانى ھاۋەش لە بەرامبەر ھۆزە كوردەكان. ھەردو دەۋلەت ھەم لەسەر ھۆزە كوردەكان ۋە تەبەئىيەتى ئىم ھۆزانە بۆ ئىم دەۋلەت يان ئو دەۋلەت جەنگيان ھەلدەگىرساند، لە ھەمان كاتىدا لەسەر مېزى مفاۋەزە لەسەر ھەمان ھۆز ۋە شىرەت دەكەوتتە مفاۋەزە. بەم جۆرە پەيماننامەى يەكەمى ئەرزەپرۆم دەكرى بەسەرەتاي سىياسەتتىكى ھاۋەشىيانەى ھەردوۋلا دابىتىن بەرامبەر بە ھۆزە كوردەكان. پەيماننامەكە زۆر بەروونى ۋە بەئاشكرا سىياسەتى ھەردوۋلا لەبارەى ھەردو ھۆزى كوردىي حەيدەرانلو ۋە سىپىكانلى، كە پەنايان بردبوو بەر دەۋلەتى عوسمانى ديارى دەكات، چۆن ئەوانە لەپېش پەيماننامەكە يەك لە ھۆيەكانى جەنگ بوون ۋە لەكاتى مفاۋەزە ۋە نووسىنە ۋە پەيماننامەكەش بوون بە ماددەى سىيەمى پەيماننامەى ئەرزەپرۆم.

تەۋەرەى پىتجەم: سىياسەتى مافى دالەنەدانى سىياسىي، بەشپەيەك ھەردو دەۋلەت لەسەر ئو ۋە كۆك بوون، كە نابى ھىچ لايەك دالەى كەسان ۋە شاپرەكانى لاي دىكە بدات. لەمەشدا بە پەلەى يەكەم مەبەستيان لەسەر كوردە ۋە سەرۆك ھۆزە كوردەكان بوو. ئىمە پەنگرشتى سىياسەتى دوژمنكارانەى ھەردو دەۋلەت بوو لە بەرامبەر مىللەتتىك كە خۆيان لەناوخۆياندا بەشيان كىرەبوو ۋە ھەريەكەشيان خۆى بەخواۋەنى شەرىعى ئىم بەشەى ژىر دەسەلاتى خۆى دەزانى (ماددەى چوارەم).

⁽¹⁾ حسن الدجيلي، المصدر السابق، ص 91.

ههروه‌ها (خاتیمه‌ی) په‌یماننامه‌که دووپاته‌ی پتویستی. پابه‌ندبوونی هه‌ردوو ده‌ولت ده‌کاته‌وه له په‌یوه‌ستبوونیان به ماده‌کانی په‌یماننامه‌که بۆ وه‌لانی هه‌موو ناکۆکیه‌ک که پویداوه یان له دواړوژدا پرووده‌دات، جگه له باسکردنی پرسگه‌لیکی دیکه وه‌ک داوانه‌کردنه‌وه‌ی دارایی که له نه‌نجامی جه‌نگ هاتوونه‌ته پیش له‌نیوان هه‌ردوو ده‌ولت و هه‌روه‌ها بریک کاراییکردنی پروتۆکۆلی، که تابه‌تن به پرۆسه‌ی گۆرینه‌وه‌ی په‌یماننامه‌که له‌نیوانیاندا⁽¹⁾. شایانی گوته له‌گه‌ل مۆرکردنی په‌یماننامه‌ی به‌که‌می نه‌رزه‌رۆم په‌یوه‌ندی نیوان هه‌ردوو ده‌ولت له‌ماوه‌ی نیوان هه‌ردوو په‌یماننامه‌ی نه‌رزه‌رۆمدا به‌گویره‌ی ماده‌ی چه‌وته‌می په‌یماننامه‌ی به‌که‌می نه‌رزه‌رۆم بوو به‌سۆنگه‌ی گۆرینه‌وه‌ی نوینه‌رایه‌تیکردنی دیپلۆماسی له‌نیوان هه‌ردوو ده‌ولت. میرزا جه‌عفر خان موشر ئەلمه‌لیک، -که دواتر به موشر ئەلده‌وله‌ ناسرا- وه‌ک بالیۆزی ئیران له ئیسته‌نبوول ده‌ستیشانکراو و خاوه‌نی پیگه و پزێکی زۆربوو له ده‌رباری عوسمانی. هه‌روه‌ها بالیۆزی ده‌ولته‌ی عوسمانی له تاران له‌لایه‌ن شا و پیاوه‌کانی ده‌ربار پیشوازی لی ده‌کرا و خاوه‌نی پزێبوو، که ئەمه‌ ئاماژه‌یه به‌وه‌ی که به‌ره‌وپیشه‌وچوونیککی به‌رچاو له په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان هه‌ردوو ده‌ولت له‌دوای مۆرکردنی په‌یماننامه‌ی به‌که‌می نه‌رزه‌رۆم (28 ی ته‌ممووزی 1823) هاتبووه‌ ئاراوه⁽²⁾.

به‌لام له‌گه‌ل ئەوه‌شدا په‌یماننامه‌ی به‌که‌می نه‌رزه‌رۆم نه‌یتوانی چاره‌سه‌ری کیشه‌کانی سنووری قاجاری عوسمانی بکات، چونکه کیشه‌کانی ئەم سنووره په‌یوه‌ندیان به زه‌وی وزار و خاکی نه‌ته‌وه‌یه‌کی بیده‌وله‌ته‌وه (به ده‌ولت نه‌گه‌یشتو) هه‌بوو، که هه‌ردووکیان به‌بێ هیچ له‌به‌رچاوگرتنیککی جوگرافیایی،

(1) أ.د. جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص 41.

(2) نفس المصدر، صص 45-46.

نیتیکى و بگړه نه خلاقیښ له ناو خوځاندا دابه‌شيان کړدېوو. بۆیه له ناو کیشه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کانى سنوورى نټوان ه‌ردوو ده‌وله‌تدا، کیشه‌ی سنوورى ولاتیکى دیکه‌ی بیسنوور ده‌بیرئ که له ناو نه‌م کیشه‌یه‌دا شاردراوه‌ته‌وه و له‌به‌رچاو نیه. کیشه‌کانى سنوورى قاجارى-عوسمانى، دواتر ئیرانى - عیراقى و ه‌روه‌ها عیراقى - تورکى هیچ پوژیک ناتوانن نارامى به‌خوځانه‌وه‌ه بینن چونکه به‌ناپه‌وا به‌ناو کوردستاندا په‌تبوون و هیچ ه‌لکه‌وته‌یه‌کى ئیتیکى و نه‌ته‌وه‌یى کوردیان له‌به‌رچاو نه‌گرتووه.

په‌یماننامه‌ی په‌که‌مى نه‌رزه‌پوښ (28 ی ته‌ممووزى 1823) ه‌ر به‌ مردوویى له‌ دایک بوو و هیچ کام له‌ ده‌وله‌ته‌کانى ئیمزاکار په‌بندى به‌نده‌کانى بریارنامه‌کان نه‌بوون. ده‌وله‌تى قاجار، ه‌مه‌یشه‌ ناکوکی نټوان میره‌کانى بابانى وه‌کو کارتیکی سیاسى دژ به‌ والى به‌غدا ده‌قوښته‌وه و له‌به‌رانه‌ردا ده‌وله‌تى عوسمانى بۆ ه‌همان مه‌به‌ست نه‌ماره‌تى سوړانى ه‌هم دژ به‌ ئیران و ه‌هم دژ به‌ نه‌ماره‌تى بابان ه‌ان ده‌دا. دواچار ململاتی خوځناوى ناوخوځی کورد و کورد له‌سه‌ر ئیمتيازاتى میرایه‌تى پښه‌یان له‌ وه‌دیارکه‌وته‌نى چه‌که‌ره‌کردنى ه‌ه‌ستى نه‌ته‌وه‌یى کورد گرت، که نه‌مه‌ دواتر زوړ ننگه‌تیفانه تاسیرى خوځى له‌سه‌ر به‌دره‌نگ که‌وته‌نى له‌دایکبوونى ناسیونالیزمى کورد به‌جټه‌شت. په‌یماننامه‌ی په‌که‌مى نه‌رزه‌پوښ (28 ی ته‌ممووزى 1823) به‌توندى نفووزى ئیرانى له‌ کوردستاندا نه‌ده‌ه‌شت، بۆیه ده‌وله‌تى ئیران زوړ ه‌وله‌یدا نه‌وه‌ی په‌یوه‌ندى به‌ نه‌ماره‌تى بابانه‌وه‌ه په‌ده‌ستکارى بکات و بیگوړئ. عه‌بیاس میرزا له‌ نامه‌یه‌کدا بۆ محممه‌د ره‌ثووف پاشای والى نه‌رزه‌پوښ، داواى کړدووه وه‌ک چوښ ئیران ده‌ستى ه‌لگرتووه له‌ داواکړدنه‌وه‌ی ئیله‌کانى سپیکانلى و حه‌یده‌رانلوو، ناوا ده‌وله‌تى عوسمانیش ده‌ست له‌ داواى گټپړاندنه‌وه‌ی ئیلى بابان ه‌لگرتئ⁽¹⁾.

⁽¹⁾ بگه‌پړتیه بۆ نامه‌ی عه‌بیاس میرزا بۆ محممه‌د نه‌مین په‌ثووف پاشای والى نه‌رزه‌پوښ،

ئێران زۆر ههولیدا مادهی یه که می پهیماننامه که که تایهت بوو به کوردستان بگۆڕی، به لām ئەمهی بۆی نه کرا. وهختایه ک ئێران بیتۆمید بوو له وهی له پێگهی ئاشتییه وه ئەمه بکات که وته گوپیته دان به پرگه کانی پهیماننامه که، که ئەمه دواى مۆرکردنی پهیماننامه که ههرزوو حالهتی نه جهنگ و نه ئاشتی گواسته وه بۆ حالهتی جهنگ و پێکدادان، چونکه نه مانى نفووزی ئێران له سلیمانی، که تا ئەو دەم ناوچهیه کی سه ر به ئێران بوو، زیانیکی سیاسیی زۆری بۆ ئێران به دواوه بوو.

بابهت پهیماننامهی ئهززه پۆم، له کتییی: دکتەر محمد رضا نصیری، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد دوم، تهران 1368، ص 49-50، سند شماره 11.

4-4: کوردستان له‌نیوان هەردوو پەیماننامەى ئەرزه‌پرۆمدا

شەپى دوو برا کورده‌که!

پەیماننامەى یە‌که‌مى ئەرزه‌پرۆم که له 28 ی تە‌ممووزى 1823 دا مۆرکرا، هەرزوو به‌ کۆتاییه‌کى بنه‌ستوو گە‌یشت. ئە‌گەرچى پەیماننامە‌که زۆرینه‌ى کیشه‌کانى سنوورى قاجارى عوسمانى خسته‌ به‌رچاو، به‌لام ناکۆکیه‌کان هەر وه‌کو خۆیان به‌چاره‌سه‌رنه‌کراوى مانه‌وه. به‌شیوه‌یه‌ک پەیماننامە‌که نه‌یتوانى چاره‌سه‌رى کیشه‌ کۆینه‌کانى سنوور بکات له‌نیوان عوسمانى و ئیرانییه‌کان به‌تاییه‌تى کیشه‌ سنوورییه‌کانى ئە‌یاله‌تى به‌غدا له‌گه‌ڵ ئیران و کیشه‌ى گواسته‌وه‌ى هۆزه‌ کۆچه‌ره‌کان له‌نیوان هەردوو ده‌وله‌ت هه‌یچ چاره‌سه‌رییه‌کى بنه‌برى بۆ دانه‌نرا، چونکه‌ ره‌وشى مۆرکردنى ئە‌م پەیماننامە‌یه ئاماژه‌یه‌که بۆ ئە‌وه‌ى تا به‌خێرایى بگه‌نه‌ کۆتایى هه‌تان به‌ حاله‌تى جه‌نگ، که‌چه‌ندین ساڵ پێش مۆرکردنى پەیماننامە‌که له‌نیوان هەردوو ده‌وله‌ت له‌ئارادابوون، مۆرکردنى پەیماننامە‌که به‌په‌له‌پرۆژێى بووه. پاشان تاوانبارکردنى هەر ده‌وله‌تێک بۆ ئە‌وى دیکه‌ به‌ ده‌ستدریژی‌کردنه‌ سه‌ر سنوورى ولاته‌که‌ى دواى پەیماننامە‌ى 1823 و هه‌روه‌ها تاوانبارکردنى یه‌ک بۆ یه‌کترى به‌ دالده‌دانى ئە‌و هۆزانه‌ى، که‌ ده‌به‌ هۆى کاره‌یلى دزى و تێکدانى ئاسایش له‌ناو خاکی ئە‌وێتر⁽¹⁾.

⁽¹⁾ جمیل موسی النجار، المصدر السابق، صص 108-109

برگه‌کانی په‌یماننامه‌که له‌پرووی ده‌ستیشانکردنی هتله‌کانی سنوور و دیاریکردنی خاله‌کانی سهر سنوور ئاشکرا و بنه‌پر نه‌بوون، سهرباری ئه‌مانه‌ش گواسته‌وه و هه‌وارگۆپینی عه‌شایره‌کانی سهر سنوور کیشه‌ی زیادی بۆ دیاریکردنی هتله‌کیشانی* سهر سنوور دیاری ده‌کرد و جیاوازییه‌کانی زۆرتر ده‌کرد⁽¹⁾. ده‌وله‌تی قاجار به‌پێچه‌وانه‌ی ماده‌ده‌ی یه‌که‌می په‌یماننامه‌که به‌رده‌وام وه‌کو هتیزکی نه‌بینراو له‌ ناوچه‌کانی سلیمانیدا ده‌بینرا، ناوچه‌ی کوردنشینیی زه‌هاو به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌ی که ده‌بوايه به‌گوێره‌ی په‌یماننامه‌که بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی چۆلکرا‌بوايه، که‌چی هتیزه‌کانی قاجاری هه‌ر تیدا مانه‌وه. ئێران وه‌کو هتیزکی نه‌بینراو و هتیدیک جاریش وه‌کو هتیزکی بینراو⁽²⁾ له‌ ناوچه‌ی شاره‌زووردا ئاماده‌ بوو.

دروست ئه‌م پۆژانه، هتیزکی نوێی دیکه‌ی کوردیی له‌ ناوچه‌که هاته‌ ناو شانووی سیاسی ناوچه‌که، ئه‌ویش ئه‌ماره‌تی سوێران بوو، که له‌ ساله‌کانی 1826- 1837 هاته‌ ناو بازنه‌ی ململانییه‌که، به‌م جووره‌ ئاسایی بوو که کیشه‌وناکوویه‌کانی

*delimitation

(1) د. غلامرضا وره‌رام، مصدر پیشین، ص 223.

(2) له‌ سالێ 1834، گه‌ریده‌ و دیپلوماتی ئینگلیزی فره‌یزه‌ر له‌ گه‌شته‌که‌ی بۆ سلیمانی سوپایه‌کی ئێرانی بینوووه‌ که پێنجسه‌د (500) سهرباز ده‌بوون له‌گه‌ڵ تۆپخانه‌ی جه‌نگیه‌وه، بگه‌رێوه‌:

FRAISER, J, B., Travels in Koordistan, Mesopotamia, including an account of parts of those contries and manners of the Koordistan and arab tribes, TI, London, 1840, p. 145.

هه‌روا لونگریک ده‌نوسی که ئۆردووویه‌کی سوپای ئێرانی تا مه‌رگی فه‌تحه‌له‌ی شا هه‌ر له‌ سلیمانی مابوو. ب‌روانه‌:

LONGRIG, S, H., op. cit, p. 249.

نێوان بەغدا و کرماشان لەبارەی پرسی کوردەوێ زیندوو و بێتەوێ ئەویش لە
 سۆنگەیی بەردەوامیی دەستپێوەردانی هێزەکانی قاجار لە کاروباری ئەمارەتی
 بابان و بەهۆی مانەوێ هێزەکانی قاجار لە زەهاو وێرای ئەوێ، کە لە
 پەیماننامەیی ئەرزەروومی یەکەم (28 ی تەمموزی 1823) وەک بەشیکی لە
 خاکی عوسمانی ناوی هاتبوو، بەلکو بازەنی ناکوکیەکانی کورد- قاجاری
 توندتر بوو کاتیکی ئەمارەتیکی کوردیی تازە پەیدا بوو، کە ئەمارەتی سۆران
 بوو لە ڕەواندز و وەک هێزیکی نوێ دەیویست لەسەر حیسابی ئێران و
 ئەمارەتی بابان لە سلیمانی و هەروەها لەسەر حیسابی ویلایەتی مووسڵ فراوان
 بێ⁽¹⁾. هەموو ئەم کێشە پەیدا بوون بە ناوچەکانی کوردستان و ڕەوشی
 هەنووکەیی پاش پەیماننامەیی یەکەمی ئەرزەروومیان گەیاندە حالەتی نەجەنگ
 و نە ناشتی و دواتر گەلیک زوو کێشەکان بەرەو جەنگ و پێکدادان چوون.
 هەر سالیکی دواي مۆرکردنی پەیماننامەکە، سالی 1824 ناوچەیی کوردستان
 ئالۆز بوو و مەحمود پاشای بابان و عەبدوللا پاشای بابان پەنایان بردە بەر
 دەرباری ئێران و شازادە عەبباس میرزا بەگەرمی پێشوازی لێوەکردن، ئەمە
 لەلایەنی عوسمانییەو بە دەستپێوەردانی ئاشکرا دانرا لە کاروباری ناوێخۆی
 دەوڵەتی عوسمانی. شازادە وەلامی دایەو، کە ئەو ناکوکیەیی لەناوچە
 سنووریەکان و ئەوناوچانە کە بۆ لەوێرگە دیاریکراون ڕوودەدەن، تەنیا ئەو
 مافی پاکتاوکردنی هەیه بەو رێگەیهی کە بۆی گونجاو بێت و لەسەر ئەم بێهوانە
 داوای دانەوێ باجی کۆچەری و دانانی مەحمود پاشایان عەبدوللا پاشا
 وەک مۆتەسەریفی ناوچەکانی زەهاو و کۆیە و حەریر و سلیمانی و کێشەوێ
 مەحمەد پاشای دەکرد لە کەرکووک⁽²⁾. بێگومان نابێ لێرەدا ڕۆلی ئینگلیز لە

(1) عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث....، ص 29.

(2) حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 152.

ناوچه که و پهره‌سەندنی سەرمايه‌داریی ئینگلیزی له به‌رچاو نه‌گرین، هه‌روا رۆلی ده‌وله‌ته‌ کۆلتۆنیه‌لەکانی دیکه‌ له‌ ناوچه‌که‌ وه‌ک‌ فەرهنسا و پرووسیا، که‌ ئەم ده‌وله‌تانه‌ لووتیان له‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی عوسمانی-ئێرانی ده‌ژەند. له‌ سه‌ریکی دیکه‌وه‌ ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ماوه‌یه‌دا ده‌ستی کرد بوو به‌ سیاسه‌تی چاکسازی له‌ ده‌سه‌لات "ته‌نزیمات" به‌تایبه‌ت به‌سته‌وه‌ی هه‌موو ویلایه‌ته‌ دووره‌ده‌سته‌کانی خۆی راسته‌وخۆ به‌ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی ئیسته‌نبوله‌وه‌، به‌ویلایه‌ته‌کانی کوردستانیشه‌وه‌. ئەم سیاسه‌ته‌ بۆخۆی بووه‌ هۆی زیادبوونی شه‌هۆلێکی ناپه‌زایی و بێزاری له‌لای میر و سه‌رۆکه‌ کورده‌کان، ئەوانه‌ی که‌ بۆخوێان توانیان ده‌رفه‌تی ئەو ئاسته‌نگ و کێشه‌ سیاسیه‌ ده‌ره‌کیانه‌ و ئەو سه‌رقالییه‌ ناوخۆییانه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی بقۆزنه‌وه‌ له‌پێناو دامه‌زراندنی میرنشینگه‌لی سه‌ربه‌خۆی کوردی⁽¹⁾.

به‌هێزبوونی ئەماره‌تی سۆران له‌ ناوچه‌ی پواندز و فراوانخوازی میری پواندز دژ به‌ ئەماره‌تی بابان، به‌جۆریک ده‌سه‌لاتی میری سۆران هێنده‌ هه‌لکشابوو تا کوردستانی ئێران پڕویشتبوو، ته‌نانه‌ت شاره‌کانی شنۆ و سه‌رده‌شت له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ئەماره‌تی سۆران دا بوون. ده‌وله‌تی قاجاری له‌ ده‌ست ئەماره‌تی سۆران وه‌زاله‌ که‌وتبوو و عه‌بیاس میرزا داوای له‌ کونسولی ئینگلیز و کاربه‌ده‌ستانی عوسمانی کرد بۆ ته‌میکردنی میری پواندز یان وه‌کو ئەوه‌ی ئەو ده‌لی دژ به‌ "کۆیله‌ی سه‌ریاخی"⁽²⁾ هه‌نگاو هه‌لبگر.

(1) د. جمال نیر، المصدر السابق، ص. 24.

(2) ئەم ده‌رپرینه‌ سالی 1838 له‌ نامه‌یه‌کی وه‌زیری کاروباری هه‌نده‌رانی ئێران، میرزا مه‌سعود خان بۆ وه‌زیری کاروباری هه‌نده‌رانی عوسمانی به‌کارهاتوو. پڕوانه‌ ده‌کۆمیتی ژماره‌ 65، بابه‌ت ته‌میکردنی میری رواندوز له‌ (گریده‌ اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره‌ قاجاریه‌، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته‌ به‌ وزارت امور خارجه‌ جمهوری اسلامی ایران، تهران، 1369، جلد (1)، ص. 262.

دهوله‌تی قاجار کارتێ ئه‌ماره‌تی بابانی به‌دهسته‌وه گرتبوو دژ به‌ والی به‌غدا داود پاشا 1817-1831، هه‌رچی داود پاشا بوو پێی وابوو ئه‌ماره‌تی سۆران تاکه‌ هێزه‌ که‌ بتوانی له‌یه‌ک کاتدا هه‌م دژی ئه‌ماره‌تی بابان به‌هه‌ستی و هه‌م به‌ریه‌چی ده‌ستدریژییه‌کانی ئێرانیش بداته‌وه، له‌کاتی‌که‌دا هێزه‌کانی والی به‌غدا داود پاشا بۆ خۆیان تا دوایین پۆژه‌کانی حوکمی داود پاشا نه‌یان‌توانی حوکمی خۆیان به‌سه‌ر کوردستاندا به‌پێن⁽¹⁾. ئه‌م سیاسه‌ته‌ی والی به‌غدا جه‌نگی خوی‌تاوی کورد- کوردی گه‌یاند هه‌ڵبگیرسی⁽²⁾. سه‌رقالی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌جه‌نگ له‌گه‌ڵ پرووسیا 1826-1828، پێگه‌ی بۆ ده‌ستیه‌وردانی حوکومه‌تی قاجاری له‌ کاروباری ناوخۆیی کوردستان خۆش کرد، هه‌روه‌ها ئاگری جه‌نگی کورد- کوردی خۆشتر کرد. لێره‌دا جه‌نگی نێوان میره‌ کورده‌کان و نێوان حوکومه‌تی قاجاری و مه‌مالیکه‌کانی به‌غدا یه‌ک له‌ دوا‌ی یه‌ک و سه‌رسوپه‌ینه‌ر بوون. هه‌موو ئه‌م هه‌لومه‌رجانه‌ کێشه‌ی کوردییان بۆ ئاستی ته‌نگه‌یه‌کی نێوده‌وله‌تی به‌رزکرده‌وه، که‌ پێگه‌یان بۆ به‌ریتانیا خۆش کرد ده‌ست له‌ کاروباری ناوخۆی کوردستان وه‌ربادات بۆ چاودێریکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆی له‌ هه‌ردوو ده‌وله‌تی ئێران و عوسمانی و دوورخسته‌وه‌ی مه‌ترسی پرووس و دوا‌جار پاكیشتانی کورد بۆ پالێشتی حوکومه‌تی به‌ریتانیا، کاریک که‌ بووه‌ هۆی ئالۆزبوونی گه‌یشتن به‌ چاره‌سه‌ریکی کوتایی بۆ کێشه‌ی کورد⁽³⁾.

له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ والیه‌کانی به‌غدا له‌سه‌رده‌می مه‌مالیکدا (1750-1831) پێو‌یستیان به‌ هێزی سه‌ربازیی میره‌کانی بابان هه‌بوو بۆ چوونه‌ سه‌رحوکم و

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث...، ص 29.

⁽²⁾ محمد أمين زکی، تاریخ السليمانیه وأنحائها...، ص 150-151.

⁽³⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث...، ص 100.

به‌رگر کردن له ده‌ستیه‌ردانه‌کانی ئێران بۆ ناو کوردستان. به‌لام وه‌ختایه‌ک ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سالی 1831 دوا زنجیره‌ی حوکمرانی مه‌مالیکی له‌ عێراقی عاره‌بی پروو‌خاند و راسته‌وخۆ ویلایه‌تی به‌غدا ی به‌ده‌سه‌لاتی ئیسته‌نبوله‌وه به‌سته‌وه، ئیدی کورد له‌م هاوکیشه‌یه‌ فریدرایه‌ ده‌ره‌وه، که‌ ئه‌مه‌ سه‌ره‌تای کۆتایی ده‌سه‌لاتداریتی ناوخۆی کوردبوو له‌ ناوچه‌که‌. والیه‌کانی به‌غدا هه‌میشه‌ سیاسه‌تی هه‌لگیرسانی جه‌نگی ناوخۆیان له‌ کوردستاندا پیاده‌ ده‌کرد و برا و ئامۆزایان دژ به‌ برا هانده‌دا تا نه‌وه‌کا بینه‌ هێزیکی به‌ده‌سه‌لات له‌ناوچه‌که‌ و هه‌ره‌شه‌ له‌ ئاسایش و به‌رژه‌وه‌ندی ئه‌وان بکه‌ن. ئه‌وه‌ی میره‌ کورده‌کانیش زیاتر به‌لایانه‌وه‌ گرینگ بوو ئیمتیازی که‌سی خۆیان و بئه‌ماله‌که‌یان بوو تا سه‌روه‌ری نه‌ته‌وه‌یی، ئه‌وه‌ به‌ئاسانی ئه‌وه‌ لیکده‌داته‌وه‌ بۆچی له‌شه‌و و پوژیکدا میریکی کورد له‌زوونی ده‌سه‌لاتی ئێرانه‌وه‌ ده‌بوو به‌پالپشتی والی به‌غدا و به‌پێچه‌وانه‌شه‌وه‌ له‌ ناوچه‌ی نفووزی به‌غداوه‌ ده‌چوو ناو بازنه‌ی زوونی نفووزی ئێران.

ناوچه‌ی شاره‌زوور له‌ ده‌ورانی دوو میره‌ براکه‌: مه‌حمود پاشای بابان (1813-1834) و سولیمان پاشای سییه‌می بابان (1829-1838) هه‌نده‌ جه‌نگ و براکوژی به‌خۆیه‌وه‌ بینی که‌ ناوچه‌که‌یان کرد به‌ شاتوی جه‌نگی نێوان ده‌وله‌تی قاجاری و سوپای والی به‌غدا. هه‌رلایه‌ک ژێر ده‌که‌وت په‌نای بۆ ئێران یان به‌غدا ده‌برد و سوپای داگیرکاری ئه‌ولای له‌گه‌ڵ خۆیدا ده‌هێنا و له‌پێناو گه‌رانه‌وه‌یان بۆ سه‌ر کورسی پاشایه‌تی خۆیان، به‌مه‌ کوردستانی و ئێران ده‌کرد. دواتر په‌شاو- طاعون- و ئیرانییه‌که‌ی و ئیرانتر کرد. فریزه‌ر دیپلومات و گه‌ڕیده‌ی ئینگلیز و ئینه‌یه‌کی جوانی ئه‌م واقیعه‌ی کیشاوه‌ و نووسیویه‌: "تا‌کۆکیه‌کانی نێوان ئه‌م دوو براهه‌ جیگه‌ی نیگه‌رانی بوون بۆ ئیمه‌ و ولاته‌که‌شیان به‌ته‌واوی و ئێران کرد. نه‌ مه‌حمود پاشا و نه‌ سولیمان پاشا

نەیانئوانی سێ سالان بەسەر یەکەوه حوکمرانی بکەن. دوايش سوپای ئێران دەهات و بەناوی ناوێزییهوه ناوچهکەى وێران دەکرد و بە لەشکرەوه هەڵدەلووشی، دواتر پەشاو و پاشانیش قاتوقری دەهات و ئەم نەتەوهی پارچه پارچه دەکرد"⁽¹⁾.

لە ئەنجامدا کوردستان هیچ کاتێک دەورانیکی ئارام و ئاسایشی بەخۆیەوه نەبینووه و هەموو گەشە یەکی کولتوری و سیاسى و ئابووری تێدا ئیفلج بوو. لە وتووێژێکی مەحمود پاشای بابان لە گەڵ میستەر کلۆدیوس ریچی نوێنەری کۆمپانیای ئینگلیزی لە بەغدا سالی 1820 هاتوو: "ولآتە کەم و خێزانە کەم هەرگیز پۆژیک ناتوان ئاوها بەهێز بین، مادام لەم خێزانەدا ئەوه نەندە ئەندامی بەهێز هەیه"⁽²⁾. ئەمەى دواى هیوا دەخوایێ کە پۆژیک ولآتە کەى چاک بێ، بەلام مەحمود پاشای بابان بەم شیۆیه وهلامی دەداتەوه: (بەلێ ئەمە روودەدات ئەگەر خوا کارەساتێکمان بۆ بنێرێ تەنیا یەکیکمان تێدا بمینیتەوه). (ئەوه دەشی بێ بە بێ ئەوهی پێوستی بە تاعون بیت، خودا دەتوانێ هەموو شت بکات) ریچ وهلامی دەداتەوه. (بێگومان خودا دەتوانێ ناگری دۆزەخیش بکوژینیتەوه، بەلام نایکوژینیتەوه) ئاوا مەحمود پاشا وهلامی ریچی دایەوه"⁽³⁾.

وهختایەک والی بەغدا یەکیک لە میرەکانی بابانی لێدەخست و لە دەستەلاتی حوکمرانی دووری دەخستەوه، هەر زوو میری لیخراو پەنای دەبرده بەر دەرباری ئێران و هێزی ئێرانی دەهێنا بۆ گیرانەوهی بۆ سەر حوکم. بەم شیۆیه لە سالی 1834 وهختایەک والی بەغدا، مەحمود پاشای بابانی لیخست

⁽¹⁾FRAISER, op.cit. p. 180.

⁽²⁾RICH, op. cit. tI, p. 323.

⁽³⁾Ibid., p. 323.

و سولیمان پاشای برای کرد به حاکمی سلیمانی. هەردوو برا بو خۆیان له قەرەقوول کەوتنە جەنگی یەکتەر و لەم شەپەدا هێزەکانی مەحمود پاشا شکا و ناچار پەنای برده بەر دەولەتی ئێران. لە ئێران مەحمود پاشا هێزەکانی خۆی لەناو هۆزەکانی بانە، سەردهشت، پشدر، مەرگەوەر کۆکردەووە و لەگەڵ خۆیدا سوپای ئێرانی هێناوە بو سەر ئەمارەتی بابان و بەرەو سلیمانی هەلکشا. لە بەرانبەرەدا سولیمان پاشای بابان شاری سلیمانی بەجێهێشت و داوای هێزی لە والی بەغدا کرد. دواجار هێزەکانی والی بەغدا بە هاوکاری سولیمان پاشای بابان توانیان شاری سلیمانی بگرنەووە. بەلام دیسان مەحمود پاشای بابان سوپای ئێرانی هێناوە و هەردوو لەشکر لەنەڵپاریز بەرەو پرووی یەک بوونەووە. سولیمان پاشا بە برینداری هەڵات بو بەغدا و بەیارمەتی بەغدا سلیمانی گرتەووە و ناچار مەحمود پاشا هەڵاتەووە بو ئێران⁽¹⁾.

بەم جۆرە میرنشینى بابان بەتەواوى بوو بوو بە ناوچەیه‌کی ناکۆکی مەملەتیی ئێرانی عوسمانی و لەژێر پۆستالی سوپای هەردولا پلێشایەووە و دواتر پەتای کۆلێرا لە ساڵی 1830، کوردستانی هەر بەراستی کرد بە "نیمچە بیابانیک" بو خۆی. فریزەر گەڕیدەى ئینگلیز لەم ماوەیەدا لە سەرده‌شته‌ووە تا سلیمانی گەراوە تاکە یەک ئاواپیه‌کی شک نەبردووە کە ئاوەدانى تێدا بێت⁽²⁾.

بایعالی دەمی‌ک بوو بریاریدا بوو هەموو ویلایه‌تەکانی عێراقی عەرەبی و کوردستان بخاتە ژێر قەڵەم‌پۆی راستەوخۆی خۆیەووە و کوتایی بەحوکمرانی مەمالیک 1750-1831 لە بەغدا بهێت. بو ئەم مەبەستە ساڵی 1831 بە فەرمانیکى سولتانی، راستەوخۆ لەلایەن ئەستەنبوولەووە عەلى پەزا، وەکو والی

⁽¹⁾ نەوشیروان مستەفا ئەمین، میرایەتی بابان لەنیوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا، ج 2، سلیمانی، 1998، ل 156.

⁽²⁾ FRAISER, op. cit, p. 146.

له جینگهی داود پاشا کرا به والی به غدا. عهلی رهزا به خۆیی و سوپاکهی به رهو به غدا ده هات و له گهڵ خۆشییهوه فهرمانی لابردنی داود پاشا له والیهتی به غدا و فهرمانی به والی بوونی خۆی پێ بوو. به لām داود پاشا گالتهی به هاتووه کان ده هات و خۆی بۆ ئه و پۆژه ئاماده کردبوو و متمانهی به سوپاکهی خۆی بوو، که کۆشش و پارهو پوولتیکی زۆر و راهیتانی پێ کردبوو و پێداویستی بۆ ئاماده کردبوو. به لām له ناو به غدا تاعوون خه لکه کهی له ناو ده برد و تووشبوانی تاعوون پۆژه به پۆژه هه رچهند عهلی رهزا له به غدا نزیکتر ده بۆوه زیاتر ده بوو و لاشه له کوچه و کۆلانه کان که وتبوو و مزگه وته کان توانای ئه وه یان نه بوو ئه و ژماره زۆره وه ربگرن بۆیه خه لکی بۆ خۆر زگار بوون له که لاک و بۆنی گه نیو، که هه موو به غدا ی گرتبۆوه لاشه کانیا ن فری ده دایه ناو رووباری دیجله. یه کیك له نووسه ره کان ژماره ی مردووه کان له پۆژیکدا به ده هه زار که س ده خه ملینتی و له سوپاکهی داود پاشا و داروده سته که ی ته نیا (46) که س مایه وه⁽¹⁾ و به م جۆره کوتایی داود پاشا کوتایی حوکمرانی مه مالیک بوو له عێراقدا.

له گهڵ پروو خاندنی حوکمی مه مالیک له عێراق، هه رزوو بایعالی که وته ویزه ی به سته وه ی راسته وخۆی کوردستان به ده ولته تی عوسمانیه وه. سالی 1834 والی به غدا عهلی رهزا، مه حمود پاشای بابانی به ده سته سه ربی په وانه ی ئیسته نبوول کرد. دوا ی ئه وه سولیمان پاشا به ته نیا جله و ی حوکمرانی ئه ماره تی بابانی گرته ده ست، به لām زۆری نه برد له سالی 1838 سولیمان پاشا کوچی دوا یی کرد. دوا ی مردنی سولیمان پاشا، کوپه گه وه که ی ئه حمه د پاشا بوو به حاکی سلیمانی. ئه حمه د پاشا له ناو هه موو سه رچاوه کان به پیاویکی زه بر به ده ست، جه سوور، دلپه ق و پاشای شمشیر باسی ده که ن و له هه مان کاتیشدا

⁽¹⁾ یوسف عزالدین (د)، داود پاشا ونهایه ممالیک فی العراق، منشورات دار البصري،

وهسپی دادپهروه‌ری و هه‌زی زۆری بۆ پێکخستنی ولات و پێکه‌وه‌نانی سوپایه‌کی مۆدێرنی لێ ده‌گیرنه‌وه. فیلێکس جۆنز¹ که له ماوه‌ی ساڵه‌کانی 1844 له‌گه‌ڵ وه‌فدی ئینگلیزی کۆمسیۆنی دیاریکردنی سنووری ئێرانی-عوسمانی بووه‌ پرایه‌کی نایابی له‌باره‌ی ئه‌حمه‌د پاشا (1838-1847) نووسیوه‌ و ده‌لێ هه‌ر یه‌ک ساڵ داوی به‌ ده‌سته‌لات گه‌یشتنی توانی "هێزێکی سه‌ربازیی به‌رچاو له‌ سه‌ر شێوه‌ی تاکتیکی ئه‌وروپایی پێکبه‌خات و پرایانه‌یی، ئه‌م هێزه‌ له‌ کاتی ئێسته‌یدا نزیکه‌ی 800 جه‌نگاوه‌ر ده‌بێت"⁽¹⁾. ده‌بێ ئاماژه‌ به‌وه‌ بکری‌ت، که ئه‌حمه‌د پاشا له‌ کاتیکی زۆر ناسکدا به‌ ده‌سه‌لات گه‌یشت له‌ ساته‌وه‌ختیکدا، که کوردستان بپاری به‌سته‌وه‌ی راسته‌وخۆی به‌ ئێسته‌نبووله‌وه‌ درابوو، ئه‌مه‌ واته‌ی کۆتایی هاتنی ئه‌ماره‌تی بابان بوو، بۆیه‌ له‌گه‌ڵ هه‌موو هه‌ول و کوششه‌ زۆره‌کانی بۆ ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی ئه‌ماره‌تی بابان و دامه‌زراندنی سوپایه‌کی "مۆدێرنی کوردی"، به‌لام ئه‌م کوششانه‌ به‌ریان نه‌بوو و پێگه‌یان له‌وه‌ نه‌گرت میرنشینه‌که‌ سه‌ربه‌خۆیی ناوخۆیی سیاسیی خۆی له‌ ده‌ست نه‌دات.

ئۆپراسیۆنه‌ سه‌ربازیه‌کانی ئه‌حمه‌د پاشای بابان بۆ ناو سنووری ده‌وله‌تی ئێران، هه‌لۆیستی بایعه‌الی ناره‌حه‌ت کردبوو و له‌ به‌رامبه‌ر پڕۆتێسته‌کانی ئێران و به‌تایبه‌ت له‌ کاتیکیدا که هه‌لومه‌رجی نیوده‌وله‌تی ئه‌وه‌ی ده‌خواست که هێمنی و ئاسایش به‌دریژی سنووری ئێرانی عوسمانی بپاریزێ، تاوه‌کو کۆمسیۆنی نیوده‌وله‌تی چوارینه‌ی سنوور بتوانی هێڵیک بۆ سنووری هه‌ردوو ده‌وله‌ت دابنێت و پاده‌یه‌ک بۆ ناکوکیه‌کانی نیوانیان دابنێت⁽²⁾. ده‌وله‌تی ئێران داوی له‌ والی به‌غدا کرد به‌وپییه‌ی ئه‌حمه‌د پاشای بابان ده‌ستدریژی کردۆته‌ سه‌ر

¹ Felix Jones

⁽¹⁾ Edmonds, op. cit, p. 55.

⁽²⁾ عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث... ص 116.

حاکمی سنه، رهزا قوولئی خان، له پۆستی پاشایهتی سلیمانی دوور بخاتهوه و له شوینیهوه مهحمود پاشای بابان دابنیت⁽¹⁾. ئەحمەد پاشای بابان له کاتی حوکمرانی خۆیدا و به تابهت له سهروبهندی کۆبونهوه کانی لیژنه ی چوارینه ی بۆ دیاریکردنی سنوری ئێرانی عوسمانی، گوشار و فشاریکی زۆری ده کرد بۆ سه ر هۆزه کانی جێنشین له سه ر ناوچه سنوورییه کان تا ته به عیه تی خۆیان بۆ ده ولّه تی عوسمانی رابگه یزن. به جۆریک ده ولّه تی قاجاری له ده ست هه ولّه کانی ئەحمەد پاشای بابان بێزار بوو و دانانی پاده یه ک بۆ هێرشه کانی بۆ ناو خا که که ی، هێزه کانی له زه هاوه وه به ره و خانه قین جولاند، ئالۆزبوون و گریکویره بوونی وه زعه که یان خسته ئەستۆی ئەحمەد پاشای بابان. ئێران ئەوکاته داوای له والی به غدا کرد ئەحمەد پاشای بابان له ده سه لات دوور بخاته وه، کاتیکیش به م ئامانجه ی نه گه یشت، سه رۆک وه زیرانی ئێرانی سالی 1841 له رینگه ی بالیۆزی ئێران له ئیسته نبوول نامه یه ک بۆ په فعه ت پاشا په وانه ده کات و به گه رمی داوا ده کات ئەحمەد پاشا له ده سه لات دوور بخریته وه⁽²⁾. ههروه ها ئاماژه به ده ستریزی ئەحمەد پاشای بابان و هێرشه کانی بۆ ناو سنووری ئێران ده کات⁽³⁾. بۆیه والی به غدا نه جیب پاشا (1842-1847) کاتیک بینی لیخستنی ئەحمەد پاشا بۆ هێورکردنه وه ی کاروباری سنوور و پینگه خوشکردن بۆ هه لوه شاندنه وه ی حوکمی بابانه کان و حوکمگیرانی راسته وخۆی سلیمانی کاریکی پتویسته، بریاری لیخستنی ئەحمەد پاشای دا. له ئازاری 1842 دا ئەحمەد پاشای بابان، به تۆمه تی ده ستریزیکردنه سه ر زه ویه کانی

⁽¹⁾ مهدی جواد حبیب، المصدر السابق، ص 117.

⁽²⁾ FO.881/10024, Enclosure I in n° 10, In (Extracts from correspondence relative to the Turco-Persian boundary negotiations) part I, 1843-184, p. 57.

⁽³⁾ FO.881/10024, Enclosure 2 in N° 10. (Extract from Note from Persian Prime Minister to Grand Vizier relative to Suleimanieh, dated July 20 (about), 1841

دهره وهی سنووری حوکمرانی خوی بهرکه نار خرا⁽¹⁾ به لام والی به غدا، سالی 1842 عهبدو لالا پاشای برای له بریتی مهحموود پاشا به هاریکاری راسته وخوی هیزه کانی والی به غدا کرده وه به حوکمرانی سلیمانی. ئه وهش پالی به ئیرانه وه نا بو هیرشکردنه سهر کوردستان به بیانووی گیرانه وهی مهحموود پاشای بابان بوسهر حوکم. ئیران له رینگه ی والی ئه رده لانه وه هیرشکی گه وری بو سهر کوردستان دهست بی کرد. هیزه کانی ئیران له سالی 1842 به پینج هزار (5000) سهربازه وه هیرشیان کرده سهر شاری سلیمانی، به لام هیزه کانی پاشای نوی شار، عهبدو لالا به گی بابان توانیان هیزه که تیکبشکینن و زیانی (150) کوژراو و (75) دیلیان لی بدنه⁽²⁾. گهرچی به شیکی هیزه که ی مهحموود پاشا توانیان دزه بکه نه ناو شاری سلیمانی و زیانیکی زور له ناو شاره که بدنه، به لام به دهست هیزه کانی عهبدو لالا پاشا تیکده شکینن و هیزه کانی عهبدو لالا پاشای بابان⁽³⁾ بهرگری ده کهن و هیزه کانی ئه رده لان و هیزه کانی مهحموود پاشای سهر به ئیرانیان تیکشکاند. هیرشی والی ئه رده لان و مهحموود پاشا بو سهر سلیمانی ههرا و گرزییه کی زوری نایه وه به وهی ئیران هیرشی کردو ته سهر خاکی عوسمانی. ئه م هیرشه دهوله تی عوسمانی زور نیگه ران کرد و بالیوزی عوسمانی هیرشی ئیرانی بو سهر سلیمانی به پیچه وانه ی بریارنامه ی په یماننامه ی به که می ئه رزه پووم (28 ی ته ممووزی 1823) ناسی⁽⁴⁾.

⁽¹⁾Taylor to Sec. Comm. Ap 24, 1842. (India office political and secret departement recorde. Vol, 13, pp. 46 and Mch. 24. 1842, pp. 33-37.

(له: عبد العزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث، ص 116، راگو یزراوه ته وه)

⁽²⁾ مهدی جواد حبیب، المصدر السابق، ص 117.

⁽³⁾ پروانه نامه ی عهبدو لالا پاشای بابان قایمقامی سلیمانی بو والی ئه رزه پووم له کتیی: (د.

محمد رضا نصیری، مصدر پیشین، ص 184-185)

⁽⁴⁾ د. محمد رضا نصیری، مصدر پیشین، ص 19.

دوای ئەم شکسته مەحمود پاشا بە خۆیی و بندهستهکانی خۆییەوه
 بەنای بۆ ئێران برد. لە پێناو ھێورکردنەوێ ئالۆزییەکانی سەر سنوور و بۆ
 ڕاکێشانی ھۆزە کوردییەکان بەلای ئیمپراتۆریای عوسمانییەوه، ساڵی 1842
 ئەحمەد پاشا بە فەرمانی والی بەغدا دووبارە بۆ سییەمینجار دەکرێتەوه حاکیمی
 سلێمانی⁽¹⁾.

بەم شێوەیە تەقوتۆقی سەربازیی لەناوچەیی سلێمانی لەنیوان ئێرانییەکان و
 عوسمانییەکان بەدریژەی ساڵانی 1841 و 1842 ھەر بەردەوام بوو و
 عوسمانییەکان بۆ سووککردنی گوشاری ئێران بۆسەر سلێمانی فیرقەیک لە
 ھێزەکانی سوپای عوسمانی چوونە ناو خاکی ئێران بۆ پەلاماردانی بارەگای
 میرنشین ئەردەلان، بەلام ھێزەکانی ئێران توانیان بەرەوپروویان بینەوه و
 تیکیانیشکێتن، کە ئەمە زیاتر پەوشی ململانی و پشیوی نیوان ھەردوو لای لە
 ناوھەراستی ساڵی 1842 زیاتر کرد⁽²⁾. لە دوادواییەکەیی ساڵی 1842 ناکۆکی
 نیوان عوسمانی و ئێرانییەکان گەشتەچلەپۆیە، ھەر یەکەیان گەلەلەیی
 تاوانبارکردنی بۆ لای تر ئامادەکردبوو بەپیشیلکردنی بەندەکانی پەیماننامەکانی
 پێشوو کە لەنیوانیاندا مۆرکراوە و دواینیشان پەیماننامەیی یەکەمی ئەرزەرۆمی
 ساڵی 1823 بوو و گەلەلەیک لە سکالانامە، لە بەرایشیانەوه دالەدانە
 پەناھەندە سیاسییەکان بوو. ئەمە وێرای نەرەزایی دەرپرینی کۆنەیی ئێرانییەکان
 لە خرابیی مامەلەکردن لەگەڵ ھاوولاتییەکانی لە بارزگان و زیارەتکارانی
 عەتەباتە پیروژەکان لەلایەن دەسلاتی عوسمانی لە عێراق و ھەروەھا

⁽¹⁾ ئەحمەد پاشا بۆ جاری یەکەم لە ساڵی 1838 بوو بە میری بابان بەلام ساڵی 1840
 لیخرا، بۆ دووھەمجار لە ساڵی 1841 کرایەوه میری بابان وھەروەک لە پیشدا وتمان
 ساڵی 1842 جاریکی دیکە لادرایەوه.

⁽²⁾ جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص 107

بهه‌مانشیوه ناره‌زایی عوسمانیه‌کانیش له ناره‌زایی ئێرانیه‌کان که‌متر نه‌بوو له‌باره‌ی ده‌ستیوه‌ردانی ئێران له‌کاروباری نه‌ماره‌تی بابان (سلیمانی)⁽¹⁾. ئه‌وه‌ له‌م سه‌روه‌نده‌دا بوو، که‌ کۆمسیۆنی چوار قۆلی نیونه‌ته‌وه‌یی خه‌ریکی ساغکردنه‌وه‌ی سنووری قاجاری-عوسمانی بوو. بۆ قۆزتنه‌وه‌ی ده‌رفه‌ته‌که‌ هه‌ریه‌که‌ له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی ئێران هه‌ولیان ده‌دا دانیشتمان و ناوچه‌ سنووریه‌کان بۆلای خۆیان رابکێشن، کار به‌وه‌ گه‌یشت که‌ له‌م سۆنگه‌وه‌ هه‌ردوو ده‌وله‌ت خه‌ریک بوو جاری جه‌نگ بده‌ن.

که‌شوه‌های ناوچه‌که‌ بۆنی جه‌نگی لیوه‌ ده‌هات، به‌لام هه‌ردوو بالیۆزی پروس بووتینیف* و بالیۆزی ئینگلیز سیر ستاردفۆرد کانینگ** له‌ ده‌رباری عوسمانی هاتنه‌ ناو کیشه‌که‌ و له‌ 29ی ئۆکتۆبه‌ری ساڵی 1842دا داوایان له‌ والی ئه‌رزه‌رۆم کرد که‌ ئاسایشی سنووره‌کانی به‌پاریزی، تا ئه‌وکاته‌ی کیشه‌کانی سنوور له‌لایه‌ن کۆمسیۆنی چوارینه‌ی نیوده‌وله‌تیه‌وه‌ به‌کالایی ده‌کرینه‌وه‌ و چاره‌سه‌ر ده‌کرین⁽²⁾.

له‌ پێشه‌وه‌دا وتمان، که‌ نه‌جیب پاشا (1842-1847) والی به‌غدا، بۆ جاری سییه‌م و دوایینجار ئه‌حمه‌د پاشای بابان ده‌کاته‌وه‌ به‌ والی سلیمانی. به‌م شیوه‌یه‌ له‌ ناوه‌راستی ساڵی 1842 تا کۆتایی حوزه‌یرانی 1846 ئه‌حمه‌د پاشای بابان هه‌ر حاکمی سلیمانی بووه‌ و حوکمرانی کۆیه‌ و هه‌ریریشی خراوه‌ته‌ ژێرده‌ست. کۆتایی حوزه‌یرانی ساڵی 1846، عه‌بدوللا پاشای برای یاخی ده‌بیته‌ و له‌ سلیمانییه‌وه‌ پاده‌کاته‌ به‌غدا بۆ لای والی به‌غدا و دواجار له‌ کۆتایی

⁽¹⁾ نفس المصدر، ص 107

*Butenief

**Cannig Staratford Sir

⁽²⁾ عبد العزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث....، ص 19.

حوزه‌یرانی سالی 1846، له‌ژیر فشاری له‌شکری والی به‌غدا و عه‌بدوللا پاشای بنبان، والی به‌غدا به‌خویی و له‌شکریکی 3000 که‌سییه‌وه چۆته سهر ئه‌حمه‌د پاشای بابان و له‌نزیك کۆیه ئه‌حمه‌د پاشا تیکشکاوه، سوپای والی به‌غدا به‌یاریده‌ی سوپای عه‌بدوللا پاشای بابان به‌ره‌و سلیمانی هه‌لده‌کشیت و ئه‌حمه‌د پاشا ناچار ده‌که‌ن په‌نا بیاته‌وه به‌ر ئیتران⁽¹⁾ و له‌پاداشتی ئه‌م هاوکارییه‌ی له‌گه‌ڵ والی به‌غدا، عه‌بدوللا پاشا له‌شوینی ئه‌حمه‌د پاشای بابان دانراوه‌بو ئیداره‌دانی کاروباری سلیمانی، نه‌ک وه‌ک حاکمیکی سه‌ربه‌خۆ، به‌لکو وه‌ک فه‌رمانداریکی عوسمانی به‌پله‌ی قایمقام و سالی 1851 له‌کار لادراوه و له‌شوینییه‌وه فه‌رمانبه‌ریکی عوسمانی دانراوه. هه‌رچی ئه‌حمه‌د پاشای بابان بوو به‌خویی ژماره‌یه‌ک زۆر خیزان و پیاوانی بابانه‌وه هه‌لده‌مه‌ریوان و چه‌ند پرۆژیک له‌دوو فه‌رسه‌خی سه‌نه‌بارگه‌ی لینه‌لدا و دواتر له‌کۆشکی ره‌زا قولیخانی والی سه‌نه‌میوان بوو. ئه‌حمه‌د پاشای بابان، عه‌بدولپه‌حمان خه‌زنه‌داری وه‌ک نوینه‌ری خۆی نارد ه‌تارانه‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئیتران له‌سه‌روبه‌ندی چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کانی سنووردا بوو له‌گه‌ڵ عوسمانی، وه‌لامیان لیگه‌په‌ریه‌وه که‌ئه‌مسال با له‌ولاته‌دا به‌ئارامی دابنیشی و پارێزگاری له‌ئارامی ناوچه‌که‌بکات.

ئه‌حمه‌د پاشا هه‌ر له‌بیری داگیرکردنه‌وه‌ی سلیمانیدا بوو و بو‌ئهم مه‌به‌سته‌خۆی بو‌دواین هه‌رش کردن بو‌سهر سلیمانی ئاماده‌کردبوو، عه‌بدوللا به‌گی برای به‌و خۆئاماده‌کردنه‌ی زانی و به‌دوو هه‌زار سه‌رباز و سێ هه‌زار سواره‌وه بو‌

⁽¹⁾FO: 195/237, Rawlinson to Addington, N° 4, June 26, 1846.

(ئهم سه‌رچاوه‌یه له‌: الدكتور عبدالعزیز سلیمان نوار، "دور العراق العثماني في حرب القرم"، المجله‌ التاريخیه‌ المصریه‌، المجلد الثالث عشر، القاوه 1968، ص 229. راگوێزراوه‌ته‌وه).

بەرەنگاربوونەوهی ئەحمەد پاشا چووێ ناو خاکی ئێران و هەردوو سوپا لەناو خاکی زەهاو تێکگیر بوون و لەم شەپەدا سوپای ئەحمەد پاشا تێکشکا و بە پەنج سوارەوه پێگەی کرماشانی گرتە بەر. لە پێگەی گەرۆس ساین قەلا چووێ شەمەدیان و ماوێ پێنج مانگ لە تەکیە شێخ تەها مایەوه.

لەلای دیکەوه وێرای خواستی کونسولی بەریتانی لە بەغدا، هێنری راولنسۆن* کە دەیهوێست ئەحمەد پاشا وەکو کارتیک دژ بە ئیمپراتۆریای عوسمانی بەکاربیهێت و یەکیبە هانی حکومەتەکی خۆیی و عوسمانی دەدا تا ئەحمەد پاشا وەکو حاکمی سلیمانی دابنێتەوه. بەلام دەولەتی عوسمانی هێرشەکانی ئەحمەد پاشای بۆ سەر سلیمانی بە دەستدرێژی ئێرانی دەناسی و بە کاریکی دوزمنکارانە ترسناکی دەناسی بۆ تێکوپێکدانێ ئارامی سەر سنوورەکان. کونسولی گشتیی راولنسۆن هەمیشە لەلای حوکومەتی بەریتانیەوه پشتیوانی لە ئەحمەد پاشای بابان دەکرد، دواجار دواي ئەوهی راولنسۆن بیهوێت بوو لەوهی ئەحمەد پاشا بگەرێتێتەوه بۆ سلیمانی، پێشنیازی بۆ ئەحمەد پاشا کرد خۆی بچیتە ئیستەنبول و دڵسۆزیی خۆی بۆ سولتانی عوسمانی رابگەیەنێت و داوای بەخشین و گەڕانەوهی بکات بۆ سلیمانی. بەلام دەولەتی عوسمانی دەمێک بوو بپاری بەستەوهی کوردستانی جنووبیی دابوو بە حوکومەتی ناوەندی و دواجاریش پێککەوتنامەیی دووهمی ئەرزەرۆم (31 ی ئاباری 1847) هەموو دەرگەیهکی پشتیوانیی ئێرانی لە میرەکانی بابان بەست و نەک هەر ئەمە بەلکو لەمەودوا وازیشتان لە داواکردنی لیوای سلیمانی هێتا. بەم جۆرە ئەحمەد پاشا تا سالی 1853 هەر لە ئیستەنبول بە دوورخراوهیی مابوو و بە قسەیی خواوەنی کرۆنیککی (سیر الاکراد) ئەحمەد پاشا مانگانەیهکی

* Henry Rawlinson

وهرده گرت که بهرانبه ر سه د تومان بووه⁽¹⁾. هر له م ساله واته سالی 1853 له سایه ی داوه تی رۆژه لاتناس و ئیرانیاس ئه لیکسانده ر خۆدزکو له پێگه ی زه ریاوه به که شتی هه لمیی سه فه ری پاریس ده کات و تا دوایین مانگه کانی سالی 1854 هه ر له پاریس له لای خۆدزکو ده مینیتته وه.⁽²⁾

دواچار والی به غدا، نه جیب پاشا میرنشینی بابان هه لده وشینیتته وه، و عه بدوللا پاشای بابان، برای ئه حمه د پاشای کرد به قایمقامی سلیمانی و ماوه ی چوار سال به ریه بردنی کاروباری شاره که ی به ریه برد و ئوردویه کی له سه ربازانی تورک له سلیمانی جیگیر کرد. وه ختایه کیش سالی (1267ک- 1851ز) داها ت، والی به غدا محمه د نامیق پاشا بانگی عه بدوللا پاشای کرد بۆ به غدا و به زنجیرکراوه یی ناردیه ئه ستانه و میری میرانی تورک، ئیسماعیل پاشای بۆ سلیمانی په وانه کرد. به م شیویه ئه ماره تی بابان له ناوچوو و سالی (1267ک- 1851ز) به ته واوی رووخوا و کوتایی پیهات⁽³⁾.

⁽¹⁾ عبدالقادر بن رستم بابانی، سیر الاکراد در تاریخ و جغرافیای کردستان، بکوشش: محمد رثوف توکلی، تهران، 1377، ص: 167.

⁽²⁾ بپروانه Journal Asiatique p. 298 هه رچه ند خۆدزکو باسی ئه وه ناکات ئه حمه د پاشا له چ مانگیکی سالی 1853 گه یشتوته پاریس، به لام به هه موو باریکدا له دوو سال که متر له پاریس ماوه ته وه و سه فه ره که شی له سایه ی بانگه یشت و فیزه ی خۆدزکو بووه، که ئه وکات له وه زاره تی کاروباری ده ره وه ی فه ره نسا کاریکردووه. نه وشیروان مسته فا ئه مین له کتیه که ی خۆی نووسیویه: ئه حمه د پاشا له ئیسته نبوول ماوه یه ک ده سه به سه ر بوه. ئیزنی له ده ولت خواستوو و چوه بۆ پاریس. دوو سالی له وئ ماوه ته وه، بپروانه: میرایه تی بابان له نئوان به ردashi رۆم و عه جه مدا، کوردستان، 1988، لا. 168.

⁽³⁾ امین زکی، نفس المصدر، صص 161-162

4-5: په‌یماننامه‌ی دووهمی ئه‌رزهرپۆم (31 ی ئایاری 1847):

پاییزی کورد

یه‌که‌م: قۆناغه‌کانی هیلکیشانی سنووری ئیرانی-عوسمانی

ئا 1-: یه‌که‌مین قۆناغ له 15 تا 24 ی ئایاری 1843

ئهو پۆلی ناوه‌ندگیریه‌ی که به‌ریتانیا و پرووسیا گیرایان دواجار بوو به‌سۆنگه‌ی ئه‌وه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی قاجار په‌زامه‌ند بن له‌سه‌ر ده‌ستپیکردنی مفاوه‌زه له‌نیوانیان و بۆ ئه‌مه له ئه‌رزهرپۆم له سه‌ره‌تای سالی 1843، دوو وه‌فد له هه‌ردوو ده‌وله‌تی ناوه‌ندیکار به‌مه‌به‌ستی گه‌یشتن به‌ په‌یماننامه‌یه‌کی نوێ له‌نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی قاجار ئاماده‌ بوون، که بۆ وه‌لاخستن و تپه‌رپوونی شکسته‌کانی ئهو په‌یماننامه‌یه‌ بوو، که سالی 1823 له ئه‌رزهرپۆم ئیمزا کرا، بۆ چاره‌سه‌رکردنی ئهو کیشانه‌ی نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ئیران، که چهند ماوه‌ بوو هه‌ر به‌چاره‌سه‌ر نه‌کراوی مابوونه‌وه، له به‌رایشیاندا کیشه‌کانی سنووری نیوانیان⁽¹⁾. به‌ریتانیا و پرووسیا به‌ته‌واوی ده‌ستیان خستبووه‌ ناو ته‌واوی کاروباره‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌وله‌تی قاجاری، به‌شێوه‌یه‌ک هه‌ردوو ده‌وله‌ت بوو بوون به‌نیمچه‌ کۆلۆنیه‌کی ئهم دوو ده‌وله‌ته‌.

⁽¹⁾ جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص 111

په ره سهندنی سه رمایه داری پټویستی به پاراستنی ئاسایشی ناوچه که هه بوو، بۆ ئهم مه به سته هه ردوو ده ولت به گهرمی خویان هتیا به ناو بازنی مملاتییه که و لیژنه یه کی هاویه شیان⁽¹⁾ پیکه وه نا بۆ لیکۆلینه وه له کیشه کانی سنوور و دانانی نه خشی ورد بۆ یه کلا کردنه وه ی هه ر کیشه یه ک له نیوان هه ردوو ده ولت که له دواړژدا پرویدات. بۆیه له دوا ی کوشتارگه ی که به لا (13 ی کانوونی دووه می 1843)، که خه ریک بوو بیته هوکاری جهنگیکی نوی له نیوان هه ردوو ده ولتی موسلمان، دیبلوماسیه تی به ریتانی و پرووسی خه ریکی هتور کردنه وه ی نیگه رانیه کانی عوسمانیه کان بوون له ته گه ری هیرشی ئیران بۆ ناو خاکی عوسمانی، هه ردوو وه فدی به ریتانی و پرووسی له ماوه ی یه که م دانیشه کانی مفاوه زاتی کونفرانسی ته رزه رۆم ته وه یان به هه ردوو وه فدی عوسمانی و ئیرانی راگه یان دبوو، که به ریتانیا و پرووسیا پیکه وتوون له سه ر ته وه ی به رپر سياره یه تی جهنگ ته گه ر هه لگیرسا بخه نه ته ستوی ته و لایه نه ی که ده ست به هیرش بردن ده کات⁽²⁾.

یه که م دانیشه تی کومسیونی چوارینه ی هاوبه ش بۆ هیلکیشانی سنووری ئیرانی عوسمانی له ته رزه رۆم له 15 ی ئایاری 1843 دا ده ستی پێ کرد. شایانی

⁽¹⁾ کومسیونه که له نوینه رانی ده ولتی عوسمانی و ده ولتی قاجاری، هه روه ها له

نوینه رانی بریتانیا و پرووسیا به م شیوه یه ی خواره وه پیکهاتبوو:

1- میرزا ته قی خان فه راهانی (ئیران)

2- ته نوهر ته فهندی (عوسمانی)

3- کولۆنیل فنویک ویلامز Fenwick Williamis. (بریتانیا).

4- کولۆنیل دیانیسه (رووسیا) و دواتر قه شه Curzun یش چوه پال نوینه رایه تی به ریتانیا.

⁽²⁾ أ.د. جمیل موسی النجار، المصدر السابق، ص 115

گوتته له يه كه م كۆبوننه وه دا ههركه يه كه م دانىشتنى كۆنفرانسى ئەرزه رۆم كرايه وه ههردوو مهندوبى عوسمانى⁽¹⁾ و ئىترانى⁽²⁾ له سهر پرسى كوشتارگه ي كه ربه لا به تونده ي قسه يان له گه ل يه كتر كرد و خهريك بوو كاره كانى كۆنفرانس بوه سته، به لام ئاماده بووان ئاگاداريان دا له وهى، كه ئهم مه سه له يه په يوه ندى به باب ته يكي ديكه ي زۆر تر سناك هه يه له پرووى سياسيه وه ئه وىش ئه وه يه: ئايا بهرچاوخستنى ئهم پرسه بۆ كۆنفراسيكي وهك ئەرزه رۆم نابيته ده ستپوهردان له كاروبارى ناوخۆى ده ولته ي عوسمانى؟ بۆ ئه وهى خۆيان له و پره نسپه تر سناكه دووربخه نه وه و هه تا كۆنفرانسىش به رده وام بى، پرياردرا لىزنه يه كى سى لايه نى عوسمانى ئىنگليزى پرووسى بۆ لىكۆلنه وه له پرسى كوشتارگه ي كه ربه لا پىكه وه بنریت و راپۆرتيك پيشكه ش بكریت، گه رچى نوينه رى ئىران ناپازى بوو به لام دواچار په زامه ندى نشان دا و كۆنفرانس چوه

(1) وه فدى عوسمانى برىتيوو له ئه نوه ر به گ سه رۆكى وه فدى. به كير پاشا و كاميل ئه فه ندى ره ئيسولكي تاب، روشدى پاشا (وه رگير) و زاعم ئاغا (كىتخداياريده ده رى وه رگير). پروانه: أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 113

(2) وه فدى ئىران پىكه اتبوو له چه ندين ئه ندام له ئىوياندا ژماره يهك نووسيار و وه رگير، هه روا نوخبه يهك له سوپاى ناوچه ي ئازره بايجانى ئىترانى له گه لدا بوو، ژماره ي وه فدى ئىترانى كه گه يشته ئەرزه رۆم دووسه د كه س بوون، ميرزا ته قى خانى وه زير (كه دواتر به ئه مير كه بير ناسرا) سه رۆكى وه فده كه بوو. هه روه ها ئه ندامانى ديكه ي وه فده كه برىتيوون له : ميرزا ئه حمه د خان، ره ئيسولكي تاب و ئه حمه د خان فه ره انى، چيراغ عالى زه نكه نه و جان داود (وه رگير) و ئامير مه دفه عيه ي سوپا. وه فدى ئىترانى له كاتى گه يشته ناو خاكى عوسمانى پيشوازيه كى گه رمى لىكرا و والى ئەرزه رۆم يه كىك له گه وره ئه فسه رانى سوپاى عوسمانى به خۆيى و په نجا سواره وه بۆ پيشوازي وه فدى ئىران نارد بووه سه رسنوور. پروانه: أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق،

سەر پرسەکانی دیکە⁽¹⁾. دواى ئەو یەكسەر هەموو قورسایى گفتوگوى كۆبونەووەكە وەتوبوو سەر پەوشى شارى سلیمانى و هێرشى ئێران و (سوپای مەحمود پاشای بابان) بۆسەر سلیمانى و كۆمیسێرى عوسمانى داواى قەرەبووکردنەوێ لەلایەنى ئێرانى كرد. نوێنەرى عوسمانى بەشیوەیەكى لیبراوانە داواى كرد پێویستە ئیدی ئێران هەژموونى خۆى بەسەر سلیمانى نەمێنێت. بەقسەى مەندوبى عوسمانى، سلیمانى هەر لەیەكەم پەیماننامەى ئەرزەرۆمەو (28 ی تەممووزى 1823) لەژێردەستى دەوڵەتى عوسمانى داووه⁽²⁾.

لە دانیشتى چوارەم لە 27 ی تشرینی یەكەمى 1843، كۆمیسێرى ئێران بەگوێرەى پێنۆنسیەكانى وەزیری دەرەوێ ئێران گوتى: "وێرای ئەوێ كە سلیمانى بەشێكە لە خاكى ئێران و ئێران ئامادەى قەرەبووى پەغەبە عوسمانیەكان بكاتەو، كە لە ئەنجامى هێرشەكانى مەحمود پاشا زیانیان پێكەوتوو، بەلام بەمەرجێك توركیا ئەو قەبوول بكات كە قەرەبووى ئەو تالان و برۆیە بكاتەو كە چەتەكان كردوویانە سەر ئوردووى والى سنە. دواتر كۆمیسێرى عوسمانى بۆ ئەوێ بیسەلمێنى كە سلیمانى شارێكى عوسمانیە، لە دانیشتى پێنجەمدا كۆبى نامەى كى حاجى میرزا ئاقاسى، وەزیری دەرەوێ ئێرانى نشان دا كە داوا لە دەسەلاتكارانى عوسمانى دەكات ئەحمەد پاشا لە پۆستى حاكمێرانى سلیمانى لابەن⁽³⁾. هەر لە یەكەمین

(1) الدكتور عبدالعزيز سليمان نوار، العلاقات العراقية-الإيرانية: دراسة في دبلوماسية المؤتمرات (مؤتمر أرضروم 1843-1844، دار الفكر العربي، القاهرة، 1974، ص 79

(2) نجاه عبدالله (د)، الامبراطوريات، الحدود والقبائل الكردية، كردستان ونزاع الحدود التركي-الایراني (١٨٤٣-١٩٣٢)، بنكهی ژین، طهران، 2020، 302

(3) Public Record Office, FO: 424/7B (confidentiel10024), (Extracts from correspondence relative....op.cit., Enclosure 1 in N° 10, Protocol of Fifth conference.

کۆبوونه‌وه‌کانی کۆمسیۆن خواستی هەردوولا و گفتوگۆکان زۆر لەیه‌که‌وه دووربوون بۆیه به‌هیچ ئەنجامێکی وا نه‌گەشتن. چەند کاریک هاتنه‌ پێشه‌وه، که‌ خەریک بوو ناگری جه‌نگ له‌نیوان هەردوولا هەلب‌گیرسیێته‌وه.

کۆشتاری ژماره‌گه‌لیکی زۆر شیعه له‌ که‌ربه‌لا (13 ی کانوونی دووه‌می 1843) به‌ده‌ستی والی به‌غدا⁽¹⁾ په‌یوه‌ندیه‌کانی ئێرانی قاجاری به‌ته‌واوی شیواند⁽²⁾. به‌هه‌مانشیوه باری شله‌زاویی هەردوو ناوچه‌کانی کوردستان و موحه‌مه‌ده‌ی عه‌ره‌بی له‌و هۆیانه‌ بوون، که‌ کاره‌کانی لیژنه‌که‌یان به‌ره‌و بیهیوایی برد و له‌م سۆنگه‌یه‌وه کۆبوونه‌وه‌کانیان دواخست و تێروانی هەردوولا زۆر له‌گه‌ڵ یه‌ک ناکۆک بوون. به‌گشتی له‌م قۆناغه‌ هه‌ر ته‌نیا سێ کۆبوونه‌وه ئەنجام دران له‌ پۆژه‌کانی: 15 و 19 و 24 ی ئایاری 1843، به‌لام هەرزوو ده‌رکه‌وت ده‌سه‌لاته‌کانی هەردوو وه‌فدی گفتوگۆکار زۆر به‌رته‌سکن⁽³⁾ و دواجار له‌ دواي سیه‌مین دانیشن، کرده‌ی لیژنه‌که‌ بۆ پینج مانگ پچرا⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ سه‌رچاوه‌کان ژماره‌ی جیاواز جیاواز به‌ده‌سته‌وه ده‌ده‌ن، س. ژ. ئەدمۆندز (22000) کۆژراو ده‌نوسێ پڕوانه EDMONDS, op. cit., p. 131، د. عبدالعزیز نوار به‌گوێره‌ی پاپۆرتیکی فارین ژماره‌ی هه‌ره‌ زۆری پینج هه‌زار (5000) کۆژراو ده‌نوسێ، پڕوانه: عبدالعزیز نوار، تاریخ العراق الحديث، ص 92، سه‌رچاوه‌ په‌سمیه‌کانی عوسمانی ته‌نیا (350) کۆژراو ده‌نوسن که‌ هه‌موویان ئێرانین و ژماره‌ی زیانه‌کانی سوپای تورکی به‌ (400) کۆژراو و دووسه‌د بریندار داده‌نێ، پڕوانه: حسن الدجیلی، المصدر السابق، ص 158، هه‌رچی سه‌رچاوه‌ په‌سمیه‌کانی ئێرانه‌ ژماره‌ی کۆژراوه‌کان به‌ (9000) کۆژراو ده‌نوسن، پڕوانه: گزیده اسناد سیاسی ایران وعثمانی، ج (أول)، ص 31.

⁽²⁾ بۆ زانیاری زیاده‌تر له‌م باره‌یه‌وه پڕوانه: جمیل موسی النجار، المصدر السابق، صص 100-55

⁽³⁾ Public Record Office, F. O. 371, 18971., Perso- Iraqi frontier disputes: proces- verbaux of the conference of Erzurum, London.

⁽⁴⁾ EDMONDS, C. J., Kurds Turks and Arads, travel and research in North- Eastern Iraq 1919- 1025, London, Oxford university press, 1957, p. 131

قوناغی دووه: 8 ی تشرینی دووه می 1843 تا
2 ی ئاداری 1844

لەم قوناغە لیژنە پریاریدا دەکۆمیتتەکانی تایبەت بە سنووری ئێرانی-عوسمانی کۆیکاتەوه، بەلام کیشەکان و پرووداوە ناوخۆییەکان زیاتر بەرهو گرژی و ئالۆزی دەچوون. داواکانی دەولەتی قاجار دەرەق بە کیشەکانی هەوار گۆڕینی عەشایرەکانی سنوور بوو لەم دیو سنوورەوه بۆ ئەم دیو، هەرچی سەبارەت بە کوردستان و باسەکی ئێمەوێه دەتوانین لەم چەند خالانەی خوارەوه کورتیان بکەینەوه:

1- پریاردان لەسەر ئەوێ که (شای ئێران لەگەڵ سولتانی عوسمانی هەقی بەشداریکردنی هەبێ لە دامەزراندنی حاکمەکانی سلێمانیدا.

2- بژاردنەوێ زیانی هێرشەکانی محەممەد پاشای میری پرواندوز بۆ سەر ناوچە سنووریەکانی ئێران و نەخوازەش ئەو زەرەر و زیانانەی لە ناوچە مەرگەوەر کەوتوون.

هەرچی داواکانی لایەنی عوسمانی بوون سەبارەت بە باسەکی ئێمەوێ دەتوانین لەم چەند خالانەی خوارەوه کورتیان بکەینەوه:

1- کشانەوێ ئێران لەناوچە زەهاو.

2- لەبەرچاوگرنتی پەیماننامە زەهاوی 1639، پەیماننامە کوردانی 1746 و پەیماننامە ئەرزەپۆمی یەکەم 1823.

3- دیاریکردنی عەشیرەتەکانی نزیک بە سنوور و گەپانەوێ ئەو عەشیرەتانەی چوونەتە ناو خاکی ئێران و ئاشکراکردنی تەبەعیەتی ئەم عەشیرەتە کوردانە کە دەچنە ناو خاکی عوسمانیەوه: سەنجابی، هەورامان، کەلهوڕ، جاف و مەنگوڕ.

4- بۆزاردنەوہی زیانی ھیزەکانی عوسمانی لە ناوچە ی سلیمانی سالی 1840⁽¹⁾.

بەم شتوہیە دەبینن زۆربە ی داواکانی ئیمپراتوریای عوسمانی تایبەت بوون بە کوردستان یان پەیوەند بوون پێیەوہ. لە گفتوگۆی وەفدی ئینگلیزەوہ ئەوہ زۆر بە پروونی دیاربوو، کە دەیانەوئ بۆ پێکەوتنی ھەردوو لا سازش بە خاک بکەن وەک ئەمرازیک بۆ گەشتن بە پێککەوتن.

قۇناغی سییەم (ئەوروپا): ئاداری 1844 تا 31 ئایاری 1847

لە داوی دانیشتی 2ی ئاداری 1844ەوہ، لە سۆنگە ی ھەلە یەکی گەمزانە ی کۆمسیری عوسمانی، ئەنوەر بەگ کۆبوونەوہکانی لیژنە بەرەو بنەست بوون چوون کاتیک ھاوتا ئێراننەکە ی، میرزا تەقیخان داوی کرد حوسەینیەک بۆ شیعیەکان لە تورکیا درووست بکەیت⁽²⁾ و داواکە پەتکرایەوہ. کارەکانی کۆمسیۆن وەستا و دواجار کاروبارەکانی کۆمسیۆن گەیشتە ئەوروپا. لەم ماوەیەدا کیشەکان ئالۆزتر بوون و ھەردوو دەوڵەت لەناو جەنگیکە ی ھەمیشەیی جار نە دراودا دەژیان. تالان و برۆیی ھۆزەکانی کورد، کە زۆربە ی جار بە پێچەوانە ی پەیماننامە مۆرکراوەکان سنووریان دەبۆنە چاوگە ی پرۆتستۆ و نکولیکردن. ھۆزە کوردەکانی جاف لە پشدەر لەمیرگەکانی ھەردوو دیوی سنوورەوہ دەسووپانەوہ. ھەمەوہندەکان لە کەرکووکەوہ تا ھەمەدان ھەلیان دە کوتایە سەر سنوور و تالان و برۆیان دە کرد⁽³⁾. شایانی ئاماژە پێدانە، کە جینگۆکی و ھەوارگۆرینی عەشیرەتەکانی کورد ھەمیشە ھۆیەک

⁽¹⁾ عبدالعزیز سلیمان نوار، تاریخ العراق الحديث...، ص 339.

⁽²⁾ LORIMER, op. cit, p. 1357.

⁽³⁾ LONGRIG, op. cit, p. 278.

بووه بۆ نانهوهی پشێویهکانی سنوور و ناکوکی نێوان هەردوو دەرۆلەتی عوسمانی و ئێرانی. راپۆرتە بەریتانیەکان ئاماژە بەو دەرۆلەکانی بەغدا نەجیب پاشا بە مێجەر فارانت، کە وەک مەندوبی تایبەتی بەریتانیا لە بەغدا بۆ چاودێریکردنی کاروبارەکانی سنوور دەستیشان کرا بوو پراگەیانداوە، کە وێرای ئەو هەنگاوانە ی کە گێراوەتە بەر بۆ قەدەغەکردنی دەستدرێژیەکانی عەشاییری "بەلام بەشیک لە ھۆزی گەورە جاف کە لە سلیمانی نیشتەجێن کتوپر بەلاماریان بردۆتە ناو خاکی ئێران و ھۆزەکانی ئەویان پرووت کردوونەتەو". ھەرۆھا ئەو ھەشی پێراگەیانداوە کە ئەو بۆخۆی نامەی بۆ حاکمی سلیمانی نووسیوە و داوای لێ کردووە پێکاری پێوست بگرێتە بەر بۆ پێگەگرتن لە کاری لەو جۆرە. فارانت بە حوکمی سروشتی وەزیفەکەی کە بۆی دەستیشانکراو، لە پێگەی کونسولگەری ئێران لە بەغدا نامەی بۆ ھەریەکە لە حاکمی سلیمانی و حاکمی شاری سنە ئێران نووسیوە و "ئارەزووی خۆی دەربەرێوە بۆیان بەو ھە دەخوای پەغیەتە کوردەکان پارێزگاری لە ئەمن و ئاسایش بکەن، بەلام ئەم ھەولدا ناھێچ سوودیکی نەبوو" (1).

دوایار دانێشتەکانی کۆنفرانسی ئەرزەرۆم ساردیان تیکەوت و پراوەستان و ھەردوولا شەریان بەیەکتەر دەفرۆشت. کێشەکانی سنوور ھێندە ئالۆز بوو بوون، کە ئەندامەکانی لیژنە داوای چوار سالی پێیان وابوو باشترین پێگە بۆ تێپەراندنی ئاستەنگەکان و گەرەنتی بۆ لیکتیگەبەستن، تەنیا بەستن و مۆرکردنی پەیماننامەیەکی سەرلەبەرە بۆ چارەسەرکردنی ھێندیک کێشە سەرەکی و پەوانەکردنی کێشەکانی دیكە کە سروشتی تەکنیکی وردیان ھەیە بۆ لیژنە ی تەکنیکی بۆ بەجێھێنان (2). دوایار ھەردوو حوکومەتی بەریتانی و پرووسی

(1) أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 124

(2) حسن الدجيلي، المصدر السابق، ص 164.

بەتوندی فشاری زۆریان خسته سەر هەردوو دەولەت بۆ مۆرکردنی پەیماننامەى دووهمى ئەرزه پۆم. بەم شێوەیە لە 31 ئایارى 1847دا دووهمین پەیماننامەى ئەرزه پۆم بە چاودێرى بەریتانیا و پرووسیا مۆرکرا.

بە گۆڕەى ئەم پەیماننامەى دەولەتى عوسمانى و ئێران سازشیکیان لە سەر خاکی کوردستان کرد و جارىکی دیکەش کوردستانیان لە ئێوان خۆیاندا دابەش کردەو. لە ماددەى دووهمى پەیماننامە کەدا هاتوو: (حوکومەتى ئێران بە لێن دەدات کە دەست لە هەموو زەویە دەشتایەکان، واتە زەویەکانى بەشى پۆژئاوای ناوچەى زەهاو بۆ دەولەتى عوسمانى هەلگیریت. دەولەتى عوسمانیش لە لایەن خۆیەو بە لێن دەدات دەست لە بەشى پۆژه لاتی ناوچەى زەهاو، واتە هەموو زەویە شاخاویەکانى ناوچەى زەهاو لە گەڵ شیوى کەرەند بۆ حوکومەتى ئێران هەلگیریت. حوکومەتى ئێران بە گەرمى پەیمان دەدات واز لە هەموو خواستەکانى خۆى بهێتێ لە بەرامبەر شار و ناوچەى سلیمانى و هیچ کاتیک دەست وەر نەداتە ناو سەر وەرێتى حوکومەتى عوسمانى کە لە ناوچەى ناوبراودا هەیه تى (ماددەى دووهم)⁽¹⁾.

مانگیگ بەر لە گەشتن بە مۆرکردنی پەیماننامە کە، نوێنەرى دەولەتى عوسمانى لە 11 ی نیسانى 1847دا یادداشتنامەى کى دەربارەى چەند خالیگ داو بە بالێۆزەکانى بەریتانیا و پرووسیا لە ئیستەنبوول، لە یادداشتنامە کەدا هاتوو: (بابیعالی داوا دەکات لەوێ کە لە برگەى بەشیکی ماددەى دووهمدا هاتوو، ئایا مەبەست لەوێ ئەو هۆزانەن کە بەتەواوى سەر بە تەبەعیەتى ئێران، بەلام دابەشبوون و بەشیکیان لە سەر خاکی عوسمانین و بەشى دیکەیان لە سەر خاکی ئێران نیشتەجیوون. ئایا ئەو بەشەى کە لە ناو تورکیادایە ئەوانیش دەبن بە

⁽¹⁾ I.E.R.D.M.A., Le conflit Irako- Iranien, Editions du Monde Arabe, Paris, 1982, pp. 185- 186

یهک نیشتمانی خۆیان دهزانی. کۆنسۆلی ئینگلیز له پۆژههلاتی دهولهتی عوسمانی، تایلۆر نووسیویه: (هاونیشتمانیی دووانه و ونبوونی ئاسایش لهسهر سنوور، گیتچهل و ناکۆکی زۆری لهنیوان حوکومهتی ئێران و تورکیادا دروستکردوه. کوردهکان له ههردوو ولاتدا ههستدهکهن له نیشتمانی خۆیاندا، ههرکاتیک بیانیهی و ههرکاتیک بهرژهوهندیان بخوازی له سنوور دهپهزنهوه)⁽¹⁾. نوینهری حوکومهتی عوسمانی تهلهسید موحهمد تهمین عالی له 15ی ئایاری 1847دا وهلامی یادداشتنامهکی ههردوو بالیۆزهکانی دایهوه و دلیایان دهکاتهوه که تهو لهسهر "یادداشتنامه پروونکردهویهیهکه" پازیه و ئامادهیه پهیماننامهکه مۆریکات⁽²⁾. دواجار له 16 ی جمادی ئهلاخیره 1263 ک/ 31 ی مایس/ ئایاری 1847 پهیماننامهکه لهلایه ئهوه بهگ، سهروکی وهفدی عوسمانی و میرزا تهقی خان سهروکی وهفدی ئێرانی مۆرکرا، ههروهها لهلایه ههردوو وهفدی بهریتانی و رووسی بۆ مفاوهزات بهسيفهتی شاهد لهسهر پهیماننامهکه و چاودێر لهسهر جیبهجیکردنی مادههکانی پهیماننامهکه مۆرکران بهو مهرجهی نوسخهکانی پهیماننامهکه بهرزبکریتهوه بۆ تهسدیق کردنیان لهلایه سولتانی عوسمانی عهبدولمهجید و شای ئێران محهمهد شا. بهلام پرۆسی تهسدیق کردنهکه و گۆرینهوهی نوسخهکان لهنیوان دهولهتی عوسمانی و ئێران نزیکهی (ده) مانگی خایاند لهجیاتی (دوو) مانگ ههروهک لهپهیماننامهکدا هاتوه⁽³⁾. بهگۆیرهی پهیماننامهی دووهمی ئهززهپۆم،

⁽¹⁾ ن.أ. خالفین، الصراع على كردستان، المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: الدكتور احمد عثمان أبو بكر، بغداد، 1968 ص 16.

⁽²⁾ Public Record Office, F.O. 371.18970 Annex.V., Replay of the ottoman government to the British and Russian ambassadors at Constantinople.

⁽³⁾ أ.د. جميل موسى النجار، المصدر السابق، ص 132

راستکردنه و هیهک له هیللی سنووری په یماننامه ی زه هاوی 1639 هـ و ه کړا، که به قازانجی ئیران بوو، ته ویش ته و ه بوو ناوچه ی زه هاو له جیاتی ته و ه ی تا سه ریڼلی زه هاو بو ده ولته تی عوسمانی جیهیلدری، له م په یماننامه یه دا به هیلکی نوی دابه شکرا که ته و او به ره و پوژئاوا لار ده بوو⁽¹⁾.

سه باره ت به گوړینه و ه ی نوسخه ی په یماننامه که و ئیمزاکردنی کوتایی له لایه ن هه ردوو ده ولته و ه، ده ولته تی ئیران تیینی له سه ر "یادداشتنامه پروونکرده و ه یه که" هه بوو به لام دواچار له 31 ی کانوونی دووهمی 1848 دا میرزا محه مده عه لیخان وه لامی هه ردوو بالیوزه کانی پرووسیا و به ریتانیای دایه و ه، که ته و له سه ر هه موو بریاره کان رازییه بو گوړینه و ه ی ده کویمتنه کانی په یماننامه که و مؤرکردنی⁽²⁾. نوسخه کانی په یماننامه ی دووهمی ته رزه روم له ئیسته نبوول پوژی 21 ی ئاداری 1848 دوا ی موساده قه کردنی سولتانی عوسمانی له سه ریا ئالوگوړ کران. میرزا محه مده عه لیخان، که قه رار بوو بجته پاریس وه کو سه فیری ولاته که ی له فهره نسا، له ئیسته نبوول وه به هو ی مردنی محه مده شا گه راپه و ه بو ئیران و نوسخه یه کی له په یماننامه که که سولتان عه بدولمه جید ئیمزای له سه ر کردبوو له گه ل یادداشتنامه ی پروونکرده و ه یی که هه ردوو سه فیرانی به ریتانی و رووسی له ئیسته نبوول بو بابیعالی به رزیان کردبوو و میرزا محه مده عه لیخان به نامه ی 31 ی کانوونی دووهمی 1848 ره زامه ندی له سه ر ده ربرېوو. له کاتی گه یشته و ه ی بو تاران له لایه ن حوکومه ته که یه و ه لیکولینه و ه ی له گه ل کړا چونکه ته و پښه درابوو به و ه ی یادداشتنامه پروونکرده و ه یه که مؤر بکات. حوکومه تی ئیران ته نیا ده قی په یماننامه که ی

⁽¹⁾ EDMONDS, op. cit, p. 131.

⁽²⁾ Public Record Office, London, F.O. 371. 18970 Annex VI., Note from Mirza Mohammed Ali Khan to the Russian and British ambassadors, dated January 14 th/ 31 st, 18, 1848.

نیمزا کرد، که له شاری ئه رزه رۆم ئیمزا کرابوو، ئهمه به قسه ی میژوونووس
 جه میل موسی ئه لنه جار که شوه وایه کی گونجاوی خسته پروو بۆ به رده وامبوونی
 بربتک له پشجوی له پتوه ندیه کانی عوسمانی ئیرانی بۆ نیو سه ده دواتری دوا ی
 مۆرکردنی په یماننامه ی دووه می ئه رزه رۆم، ئه گه رچی ئهم په یماننامه یه زۆر
 پشجویی وه لانا⁽¹⁾.

به گوێره ی برگی سییه می په یماننامه که پتویسته دهسته یه ک له
 ته کنیکاران و ئه ندازیاران بۆه یلکیشانی سنوور دابنرین که پیکهاتبوون له:
 کۆلۆنیل و ليامز (به ریتانیا)، میرزا جه عفه رخا (ئیران)، ده رویش پاشا (ده وله تی
 عوسمانی) و کۆلۆنیل چیرکۆف (پرووسیا). کاری دهسته ی ته کنیکی هه ر له
 پیش دانیشته وه هه ره شه ی ترسناکی لپوه کرا. یه که مین کیشه ش له سه ر
 دابه شکردنی خاکی کوردستان بوو. ده رویش پاشای نوینه ری ده وله تی
 عوسمانی له بری ئه وه ی که ده بوو له ئیسته نبووله وه بچی بۆ به غدا، که بریاربوو
 دهسته ی ته کنیکی سا لی 1849 له به غدا کۆبینه وه، به شدار ی نه کرد و به هیز یکی
 چه کداره وه هیز شی کرده سه ر قووتوور و ئیداره ی ئیرانی تیدا ده رکرد و
 ئۆردوویه ک سو پای نیزامی عوسمانی لپوه دانا و نیشانه ی سنووری بۆ ماوه ی 6
 تا 7 میل له دووری شاری (خوی) یه وه دانا و له سه ری نووسی، که له م میژووه
 به دوا وه ئهم ناوچانه به ده وله تی عوسمانیه وه به ندن. ئهمه سه ره تای زنجیره یه ک
 له "هه ره شه و گو ره شه ی ناپه سه ندی گۆشه گیرانه" بوون، که نوینه ری ده وله تی
 عوسمانی به در یژایی چه ندین سالان له کاتی راپه راندنی په یامه کهیدا
 ده یکردن⁽²⁾.

(1) أ.د. جمیل موسی النجار، المصدر السابق، صص 134-135

(2) Ibid., p. 124.

دهرویش پاشا نهک به ته‌نیا به خۆیی و سوپاوه کانتۆنی قووتووری داگیرکرد، به‌لکو ئه‌و له یادداشتنامه‌یه‌کی نه‌تییدا (که سالی 1849 و 1903 له ئیسته‌نبوڵ چاپکراوه) ئه‌م تیزه‌ی په‌ره‌پیداوه که تورکیا هه‌قی خاوه‌نداریتی به‌سه‌ر ته‌واوی کانتۆنه‌ کوردیه‌کانی باشوور تا پوژئاوا‌ی گۆلی ورمی وه‌هه‌یه⁽¹⁾. کار و کرده‌وه‌کانی نوینه‌ری عوسمانی، ده‌رویش پاشا په‌وشی هه‌نوکه‌یی سنووری ئێرانی عوسمانیان به‌شێوه‌یه‌کی ته‌ماوی هه‌شته‌وه، که‌چی له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌شدا فه‌رمانکاره‌کانی به‌ریتانی له‌کاری پێوان و وردبوونه‌وه‌ی درێژه‌ی سنوور به‌رده‌وام بوون، هه‌رچی له‌ مۆسکۆ بوو پووسه‌کان خه‌ریکی سازکردنی نه‌خشه‌ بوون. ئه‌م حاله‌ته‌ تا هه‌لگیرسانی جه‌نگی قه‌رم 1853-1856 درێژه‌ی کیشا⁽²⁾.

جه‌نگ و کیشه‌کانی سنوور وێرای ئیمزاکردنی په‌یماننامه‌ی دووه‌می ئه‌رزه‌پۆم (31 ی ئایاری 1847) که‌چی هه‌ر درێژه‌یان هه‌بوو و تا دوا‌جار به‌ریتانیا و پروسیا هه‌ره‌شه‌یان له‌و لایه‌نه‌ کرد که حورمه‌تی سنوور ده‌شکێتی. به‌شێوه‌یه‌ک هه‌رلایه‌ک حورمه‌تی سنووری لای دیکه‌ بشکێتی، ئه‌وا به‌ریتانیا و پروسیا ده‌ده‌نه‌ پال لایه‌نه‌که‌ی دیکه‌ و هه‌موو یارمه‌تی و کۆمه‌گیه‌کی پێده‌که‌ن⁽³⁾.

سنووری ئێرانی عوسمانی ماوه‌ی چوار سه‌ده‌ هه‌ر به‌ ناکۆکی مایه‌وه، ئه‌وه ته‌نیا یه‌ک هه‌تلی سنوور نه‌بوو که له‌سه‌ری پێک نه‌ده‌هاتن، به‌لکو ئه‌وه چه‌ندین ناوچه‌ی ته‌واوی سه‌رله‌به‌ر بوو که ناکۆکی له‌نێوان هه‌ردوو ولاتی

⁽¹⁾Encyclopedie de l'Islam, editions E. J. BRILL, Paris, 1986, p. 464.

Statu quo

⁽²⁾LONGRIG, op. cit, p. 279.

⁽³⁾Rahmatollah, A,A, Le conflit de frontière irako-iranien, Paris, 1936, p. 31.

هاوسیدا درووست کردبوو و بوو بوو بههۆی چەندین جەنگی خویناوی، که
 ھەمیشە ئاشوویی سیاسی- ئایینی چەندین بیانووی زۆریان بۆ جەنگ
 بەدەستەو دەدا⁽¹⁾. ھەروەھا پێکەوتنامەی دووھەمی ئەرژەپۆم 1847 کۆتایی
 بەدەسەڵانداریتی ناوخۆیی کورد ھێنا و لە ساڵی 1849 بەدواوە ناوچەی
 شارەزوور راستەوخۆ بەسترایەو بە ئیستەنبوولەو و دوا یەکەم جەنگی
 جیھانیش تا ئەرپۆ وەکو میراتیکی ناپەوا بۆ دەولەتی نەتەوہپرستی عێراق تا
 ئەرپۆ ماوہتەوہ.

پرسیار ئەوہیە ئایا بۆچی کورد لە ھاوکیشە ی ناوہند/ پەرەوێزدا ھەمیشە لە
 پەرەوێزدا ژیاوہ؟ بۆچی کورد نەیتوانی سنووری تاییەت بەخۆی ھەبێ
 لەکاتیکیدا ھەموو نەتەوہکانی دیکە ی ناوچەکە لەمەدا سەرکەوتن؟ ئایا ئەم
 ھەموو ھەرەس و تیکشکانە تەنیا بەھۆی ھێزەکانی داگیرکارانەوہ بوو یان
 کوردیش خۆی تێیدا گوناھبارە و دەکەوێتە ژێر بەرپرسیارەتیەوہ؟ دواین
 پرسیاری سەرەکی کە وەک ھەمیشە خۆی زەق دەکاتەوہ ئەوہیە: بۆچی کورد
 ھەمیشە لەناو یەک بازنی بۆشدا خولاوہتەوہ و میژووہ کەیشی تەنیا میژووہ کە
 لە خوین، لە تراژیدی، لە قەڵاچۆکردن و پاککردنەوہی ئیتنیکی و کارەساتەکان
 وەک خۆیان ھەمیشە دووبارە و چەند بارە دەبنەوہ؟

⁽¹⁾ Ibid, p. 31.

کۆبه‌ند: روانین و مه‌سه‌له

کوردستان ولاتیکی شاخاوی داخراوه، به‌حوکمی شوینه جوگرافیه‌که‌یه‌وه هیچ کاتیک یه‌ک ده‌سه‌لاتی سیاسی حوکمی تیدانه‌گیراوه. میکانیزمی ده‌سه‌لات له کوردستان پیویستی به‌یه‌ک ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی سه‌رتاپاگیر نه‌بووه. ئەم واقیعه جوگرافیایه‌ بوخۆی کۆمه‌لێک میرنشین و بنه‌ماله‌ی ده‌سه‌لاتداری ناوخۆیی لیوه‌ په‌یدا‌بوو، که تا کوتایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م لی‌ره و له‌وێ حوکمرانی به‌شێکی زۆری ناوچه‌کانی کوردستان بوون. شوینی جوگرافیایی کوردستان وای کردووه کوردستان هه‌میشه‌ به‌رده‌بازیکی یێ بو‌هێزه‌ گه‌وره‌کانی ناوچه‌که و هه‌روه‌ها وه‌ک هه‌میشه‌ش ناوچه‌یه‌کی تامپۆنی و جیاکه‌ره‌وه‌ بێ بو‌پاراستنی سنووره‌کانی هه‌ردوو ده‌وله‌تی عوسمانی و ئێران. ده‌وله‌تانی عوسمانی و ئێران که له‌سه‌ر بنه‌مای ناوه‌ندی‌تی ده‌سه‌لات ده‌وله‌تی خۆیان چه‌سپاند بوو، جگه‌ له‌مه‌ نه‌وان خاوه‌نی شارستانییه‌تیکێ گه‌وره و کولتووریکێ به‌رزتر بوون له‌ کورد. هه‌روه‌ک به‌هه‌مانشیوه‌ سروشتی جوگرافیایی کوردستان و نه‌بوونی هیچ رێگه‌یه‌کی به‌یه‌ک‌گه‌یشتی ئاسان له‌نیوان به‌شه‌کانی کوردستاندا، ئەم ولاته‌ی دابه‌ش کرد بو‌ سه‌ر چه‌ندین میرنیشینی ناوچه‌یی چکۆله‌ که ئەم میرنیشانه‌ بو‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆیان ده‌بوا‌یه‌ یان گوێرا‌یه‌لی سولتانی عوسمانی بن، یان گوێرا‌یه‌لی (شا)کانی ده‌وله‌تی ئێران بین و له‌جه‌نگه‌کانیشیاندا به‌شداری بکه‌ن. ئەمه وایکرد کوردستان هه‌ر به‌پاستی بیته‌ سنووری سروشتی بو‌ ئەم هێزه‌ هاوسییانه‌.

له لایه کی دیکه وه ونبوونی پیکه وه به ندیی ئابووری ریگی بۆ
 به کنه خستنی کوردستان خوش کرد و دواتر دابه شبوونی ئەم میرنشینه ناوخویانه
 له نێوان هەردوو دەولەتی عوسمانی و ئێران بوو بە جۆره دیفاکتۆیه ک.
 دابه شبوونی کوردستان به سه هه چهند میرنشینی بچووک بچووک ناوخویی و
 ونبوونی یه ک دهسه لاتی سیاسی کوردیی، مه سه له ی کوردی به درێژایی
 چوار سه ده زیاتر خسته ناو په راویزی سیاسی ئەم دوو دهوله ته وه. دوا ی
 داگیرکردنی کوردستان له لایه ن دهوله تی عوسمانیه وه، به شی زۆری کوردستان
 به په سمی سه ر به ویلایه تی شاره زوور بوو، به لام ئەم ویلایه ته هێنده درێژه ی
 نه کیشا، زۆری میرنشین و خانه واده ی بچووک بچووک، عوسمانیه کان وایان
 پێ باشت بوو که کوردستان به پارچه پارچه یی له ژێر دهستی چهند میر و
 به گیکی کوردا بمیشتیه وه، ئەو میر و به گانه له کاروباره کانی ناوخویی خۆیاندا
 ئازادبن، به لام به مه رجیک هاوسۆزی و هاوپه یمانی خۆیان بۆ سولتانی
 عوسمانی رابگه یه نن و بینه شووره یه ک بۆ پاراستنی سنووری دهوله تی
 عوسمانی. ئەمه جۆره دهسه لاتیکی تاییه تی له کوردستاندا دروست کرد که
 له هه یج ویلایه تیکی دیکه ی عوسمانیدا به دی نه ده کرا جگه له کوردستان و
 لوبنان. له م هه لکه وه ته دا میر و به گه کورده کان به دوا ی به رژه وه ندی Privilege
 تاییه تی خۆیاندا ده گه ران و خوشیان هه ر بۆ به رژه وه ندی خۆیان بۆ ئەم مه به سه
 جه نگیان بۆ ئەم و ئەو ده کرد. لۆجیکی ئەم جه نگانه زیاتر پاراستنی ناوچه کانی
 ژێر دهسه لاتی خۆیان بوو له و کانتۆنه بچووکانه ی که دهوله تی عوسمانی
 ریگی پێدا بوون میرابه تی تێدا بکه ن.

کورد وه کو گه لیکی ئازا و سوارچاک، له جه نگه کانی دهوله تی عوسمانی
 و ئێرانیدا نه خشیکی دیاری بووه، به لام ده بی ئەوه بلتین که سوپای کورد
 هه رگیز سوپایه کی نیزامی نه بووه و هیزی چه کداری کورد هه میشه غه یره نیزامی

جەنگاوه. تا سەرەتای سەدەى ئۆز دەھەمیش کورد بە زەبرى شمشیری خۆیەوه توانیویەتی تاي هاوکیشەى (بى ولاتی) خۆی لەگەڵ دراوسێکانیدا پاستبکاتەوه. لەوه بەدوا پەرەسەندنى چەک و چۆل و سوپای مۆدیرینی هەردوو دەولەت شویتیکیان لەم هاوکیشەیدا بو کورد نەهێشتەوه. بەلکیشانی دەولەتە کۆلۆنیالەکان بەسەر دەولەتى عوسمانى و قاجاریدا، کە سوپای ئەم دوو ولاتەیان مۆدیرنیزە و پرچەک کرد، بەشیوەیەک جیاوازییەکی یەكجار گەورە کەوتە نێوان هێزى سوپایى هەردوو دەولەت و هێزى خێلەکی کورد، بۆیە ئەمە سەرەتای کۆتایی پۆلى جەنگاوەریی کورد بوو لە ناوچەکە.

تۆلیرانسی کاتیى عوسمانى لە بەرامبەر میر و بەگە کوردهکان تا سەرەتاکانى سەدەى ئۆز دەھەم درێژەى کیشا. لە چارەگى دووھەمى سەدەى ئۆز دەھەمەوه، ئیمپراتۆریای عوسمانى کەوتە هەولێ بێهەریکردنى میر و بەگە کوردهکان. ئەمە ئەوه لێکدەداتەوه بۆچى تەنیا لەسەرەتای ئەم سەدەى بوو کە راپەرینه فێودالییەکانى کورد کە میر و بەگە کوردهکان راپەریتیان دەکرد تەقینەوه و بۆچى دژ بە دەولەتى عوسمانى راپەرین؟. بێگومان پرووداوەکانى ناوچەکە: راپەرینی والى محەممەد عەلى پاشا لە میسر، جەنگى ئازادى یۆنان 1820، بزووتنەوهى پان سلاڤیزم، جەنگى پرووسیا-تورکيا 1828-1829 و هەروەها خزینى مسیۆنێر و پیاوه سیاسییەکانى ئاوروپایى، کەمێک شوورەى داخراوى کۆمەلى کوردیان تیکشکاند.

لە سەریکی دیکەوه چ دەولەتى عوسمانى و چ دەولەتى قاجارى هەم لە پرووى سیاسى و هەم لە پرووى ئابوورییەوه بوو بوون بە نیمچە کۆلۆنیەکی ئاوروپایى. دەولەتى عوسمانى لە دەورانێکی بێهێزدا بوو و لەبەرامبەر بالادەستى هێزى مۆدیرینی ئاوروپاییدا پتویستى بە نوێکردنەوهى دەسەلات و ریفۆرمى زۆر هەبوو. ئەم ریفۆرمانە پتویستیان بە ناوەندیکردنى* ویلايەتەکانى عوسمانى

*Centralisation

هه‌بووه. به‌م شیوه‌یه ئهم ریفۆرمانه به توندی کوردستانیان به‌ده‌سه‌لاتی ناوه‌نده‌وه ده‌به‌سته‌وه. بۆیه هه‌رزوو ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ره‌و رووی به‌ره‌له‌ستی میر و به‌گه کورده‌کان بۆوه و چه‌ندین پاپه‌رین و شۆرشی چه‌کداریی ده‌ره‌به‌گایه‌تی هه‌موو نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌میان گرته‌وه. به‌لام یارمه‌تی سوپایی و لۆجستیک‌کی ئاو‌روپایی بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی، بالاده‌ستی هه‌یزه‌ نیزامیه‌کانی عوسمانی له‌ به‌رامبه‌ر هه‌یزی غه‌یره‌ نیزامی کوردا، جگه‌ له‌وه‌ش کیشه‌کانی ناوخۆ و خیانه‌تی ناو مائی کورد- خۆی، هه‌موو ئهم پاپه‌رینه‌ی له‌ناو گۆمی خۆیندا هه‌لکیشا.

دیاریکردنی سنووری نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت، به‌ واته‌ی سه‌قامگیرکردنی دابه‌شدان و یه‌ک نه‌گرتنه‌وه‌ی کوردستان بوو. دابه‌شبوونی کورد له‌ هه‌ردوو دیوی سنووری هه‌ردوو ده‌وله‌ت، جی‌گۆرک‌کی و هه‌وار گۆرینی هۆزه‌ کورده‌کان له‌م دیو سنووره‌وه بۆ ئهم دیوی سنوور، گه‌یچه‌لی زۆری بۆ هه‌ردوو ده‌وله‌ت ده‌نایه‌وه و زۆرینه‌ی کیشه‌کانی سنووری ئێرانی-عوسمانی له‌و بنه‌وانه‌وه سه‌رچاوه‌ی ده‌گرت. کورد سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو له‌وه‌ی ئهم سنوورانه‌ په‌شکاته‌وه که به‌ناو دلی ولاته‌که‌یدا ده‌رۆشت.

دیاره‌ له‌مه‌دا ده‌بێ هه‌ردوو هۆکاری ده‌ره‌کی و ناوه‌کی له‌به‌رچاوبه‌گیرین. گه‌شه‌سەندنی سه‌رمایه‌داری پتووستی به‌ پاگرتنی هه‌یمنی و ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی هه‌ردوو ده‌وله‌ت هه‌بوو. بۆیه هه‌ردوو ده‌وله‌تی کۆلۆنیالی به‌ریتانیا و پرووسیا زۆر به‌گه‌رمی له‌په‌تناو به‌رژه‌وه‌ندییه‌ سیاس‌ی ئابوورییه‌کانی خۆیان هاتنه‌ ناو بازنه‌ی کیشه‌ی سنووری ئێرانی-عوسمانی که ئهمه‌ به‌هیچ شیوه‌یه‌ک به‌قازانجی پرس‌ی کورد نه‌شکایه‌وه. کۆلۆنیالیزمی ئاو‌روپایی له‌ لووتکه‌ی هه‌یزو گه‌شه‌کردنی خۆیدا بوو و به‌ته‌واوی ده‌ستی به‌سه‌ر هه‌ردوو ده‌وله‌تدا گرتبوو. ئهمه‌ له‌گه‌ڵ خۆیدا پرس‌ی کوردیشی پابه‌ندکرد به‌سیاسه‌تی کۆلۆنیالیزمی ئه‌وروپاییه‌وه. له‌ پێودانگی ئهم پرس‌گه‌روه‌ ده‌بینین به‌م چه‌شنه‌ به‌دریژیی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م و

سەرەتای سەدەى ییستەم پرسی کورد، مەسەلەى گرهوى سیاسەتى بەریتانیا و پرووسیا بوو. پەیماننامەى یەكەم (28 ی تەمموزى 1823) و دووهمى ئەرزەرۆم (31 ی ئایارى 1847) بەرەنجامى سیاسەتى دەولەتە ئاوروپایەکان بوو و لە ئەنجامدا بوو بە ھۆى بە عوسمانیکردن و بە ئێرانیکردنى پرسی کورد کە ئەمە بەتوندى مەسەلەى کوردى لە ناوچەکەدا بە سیاسەتى کوردیى بەریتانیەو بەستەو.

ھەرۆھا لە ھۆکارەکانى ناوہوہدا نابێ ھۆکارە ناوہکیەکانى ناو کۆمەلگەى کورد- خۆى لەبیربکەین: بەھا خێلەکیەکان، کۆچەرى و ترانس ھیومان، پروپووجى ئایینى و ناکۆكى نێوان میرنشینە کوردەکان کە لەو ھۆکارە بابەتییانە بوون کە لە دایکبوونى ھۆشیارى نەتەوايەتى کوردیان ئیفلج کرد.

پەیماننامەى دووہمى ئەرزەرۆم، بەیەكجارەكى مەسەلەى سیاسى کوردستانى خستە ناو پەرراویزى دەولەتى عوسمانیەو. دەستھەلگرتنى ئێران لە پشتگیریکردنى میرەکانى بابان (بەپێى پرگەى دووہمى پەیماننامەکە)، پێگەى بۆ ئیمپراتۆریای عوسمانى خوشکرد تا دەسەلاتى ناوخۆى کورد، بەدەسەلاتى راستەوخۆى ناوہندیەو بەستتەو، بەم شێوہیە مەسەلەى کورد کەوتە ناو بازنەى بەعوسمانیکردن و بەئێرانیکردن و لەھاوکیشەى ناوہند/پەرراویزدا، کوردستان شوێنى پەرراویزى وەرگرت.

دەولەتە گەرەکان پێیان وابوو کوردستان بەو دابەشبوونە پر لە خێلەکیەى بۆ چەند کانتۆنى بچووک بچووکى ناوخۆیى، دەشى ئارامى ناوچەکەى زیاتر بشلەقینى، لە کاتیکیدا کۆلۆنیالیزمى ئاوروپایى و نەخوازەش بەریتانیایى لە ھەموو کاتیک زیاتر ئارامى و ھێمنى ناوچەکیان دەویست. بۆ ئەوان پاراستنى ستاتووى ھەردوو دەولەت بەلاوازییەو زیاتر خزمەتى پرۆژە ئابوورى- سیاسییەکانى ئەوانى دەکرد تا کوردستانیکى پر لە دابەشبوونى خێلەکی. دواتر

گۆرپینی نه خشه‌ی سیاسی ناوچه که ههرگیز به قازانجی بهر ژه وه ندیه ئابووری و سیاسیه‌کانی ئه‌وان نه ده شکایه وه. ئه‌مه ئه‌وه لیکه دهاته وه بۆچی ده‌وله‌ته ئاوڕوپایه‌کان به تایه‌ت ئینگلیز و فهره‌نسا پالېستی هه‌ردوو ده‌وله‌ت بوون له لێدانی که مینه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان، گروپه ئیتنیکیه موسلمانه‌کان و سه‌رکو‌تکردنی راه‌په‌رینه میلییه‌کان، که له زۆریه‌ی جاردا به هاریکاری لۆجستیکه‌ی و سه‌ربازی ئه‌وان داده‌مرکایه وه.

به‌پروویکی گشتی له‌گه‌ڵ کۆتایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، مه‌سه‌له‌ی کورد به‌ته‌واوی بوو به‌گه‌مه‌ی سیاسه‌تی کوردیه‌ی به‌ریتانیای مه‌زن له‌ناوچه‌که. کیشه‌کانی سنووری ئێرانی-عوسمانی وێرای په‌یماننامه‌ی دووه‌می ئه‌رزه‌رۆم که‌چی هه‌ر به‌زیندوویی وه‌کو خۆیان مانه‌وه. کۆمسیۆنی چوارینه‌ی هاوبه‌ش که‌ بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان هه‌ردوولا ده‌ستیشان کرا بوو تا سه‌ره‌تای جه‌نگی قه‌م 1853-1856 هه‌ر خه‌ریکی توێژینه‌وه و نه‌خشه‌بوون بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت. دیاریکردنی سنووری نێوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت، تاوه‌کو کۆتایی یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی (نه‌ته‌وه‌ی کوردی کرد به‌ دوو پارچه، له‌سه‌ره‌تای نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه‌وه تا هه‌شتایه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م کوردستان هه‌یج راه‌په‌رینه‌یه‌کی گه‌وره‌ی به‌خۆیه‌وه نه‌بینی. راه‌په‌رین و ناره‌زایی خه‌ڵ و تیره‌کان دژ به‌ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی زۆر به‌ئاسانی داده‌مرکانه‌وه. هۆزی هه‌مه‌وه‌ند له‌ شیشه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م دژ به‌ده‌سه‌لاتی عوسمانی راه‌په‌رین، لێژنه‌ی نێونه‌ته‌وه‌یه‌ی کۆبوونه‌وه و به‌ریاریاندا هه‌ندیک له‌ سه‌رکرده و خانه‌واده‌کانیان بۆ رۆمی‌لی لیبیا راه‌گۆژنه‌وه. له‌م کاته‌وه سیاسه‌تی به‌ریتانیا له‌ ناوچه‌که بریتیبوو له‌ یاریکردن به‌مه‌سه‌له‌ی کورد و ڕینگه‌گرتن له‌ هه‌موو هه‌ولدا نێکی نه‌ته‌وه‌یه‌ی کورد بۆ ئازادی. به‌م جۆره ستاتووی سنووری ئێرانی-عوسمانی له‌ژێر هه‌ره‌شه‌ی به‌ریتانیا و پرووسیا راه‌وستا

بوو دواچار ئەم دوو دەولەتە پۆلیکی گەورەیان بینی لە دەستبەسەرداگرتنی مەسەلە ی کورد بۆ ناو بۆتە عوسمانچیتى و ئێرانچیتى. بەمەدا مەسەلە ی کورد چوو ناو کە شوھەوايە کى نێودەولەتى و زیاتر پەھەندیکی سیاسى بەخۆیەوه گرت کە ئینگلیز دەوریکی بالایان بینی لە دەستبەسەرداگرتنی پرسى کورد. بۆیە دەکری بوتریت مەسەلە ی کورد لە پرووی جیھانییەوه دوو پەھەندی سەرەکی بەخۆیەوه گرت:

یەكەمیان: پەھەندی ناوچەیی بە عوسمانیکردن و بە ئێرانیکردنی مەسەلە کە.

دووهمیان: پەھەندی نێونەتەوہیی، واتە دەستبەسەرداگرتنی ناراستەوخۆی مەسەلە کە لەلایەن ھێزە کۆلۆنیالەکانەوه بۆ فشار و گوشارى سیاسى بۆسەر ھەردوو دەولەت. ھەموو میژووی سیاسى کوردستان لەسەدە ی نۆزدەھەمەوه تا کۆتایی جەنگی یەكەمی جیھانی ش لەم دوو خالە کۆدەبیتەوه. بگرە ئەم پەھەندە ی دواى، دواى دابەشبوونی دەولەتى عوسمانیش ھێزی خۆی لەدەست نەدا و ھەر بەزیندوویى پرسى کوردی لە بوارە نێودەولەتیدا ھێشتەوه.

فەرھەنگۆک

ئاغا: ئاسناوئىكە بۇ گەورە ئەفسەرانى سوپاي عوسمانى بەلام لە سىستىمى خىلەكى كوردىدا، ئاغا سەرۆك يان بەرزىرىن بەرپرسى خىل يان ھۆزە.
ئاقچە: پارەيەكى بچووكى زيوى عوسمانى بوو لە سەردەمى ئورخان لى دراوہ، يەكەى دراوى سەرەكى بوو لە دەولەتى عوسمانى (لە 1325 تا 1828ز) و ھەرسى ئاقچە دەيكرە يەك پارە.

ئاق قوينلو: (خاوەن مەرى سې) ھۆزىكى توركمانى گەورە بوون و لە توركمانىستانەوہ ھاتبوون بۇ ئازەربايجان و پاشان بۇ دياربەكر و دواتر لەنيوان ئامەد و موسل جىگىر بوون و دەولەتتىكىان پىكھىتا لە 1403 تا 1508 ھوكمرانى عىراق و ئىرانىان كەرد.

ئىرادە: فەرمانىك بە ئىمزاى سولتان بۇ كاروبارىك كە گرىنگى كەمتر بى لە خەتى شەرىف يان خەتى ھومايۇن.

ئەيالەت: گەورەترىن يەكەى پىكخستى لوجستىكى دەسەلات بوو لە دەولەتى عوسمانى و لەژىر ھوكمرانى (پىنگلەريەگ) پىكدا بەرپۆەدەچوو. ئەم زاراوہ يە بەشپۆەيەكى رەسمىى دواى سالى 1591 ھوہ بەكارھىتاروہ و تا سالى 1864 بە رەسمىى بەكاردەھات و دواى ئەوہ پاش ئەوہى سىتمى ويلايات خرايەكار، ناوى (ويلايەت) شويىنى (ئەيالەت) ي گرتەوہ

ئەلمەغاسى عەرەبى: شىخ راشد ئەلمەغاسى مەنەتفېكى، شىخى ھۆزى مەنەتفېكى عەرەبى بوو و بەناوى دەولەتى عوسمانىيەو وەك يەكەم بەگلەربەگ بەناوى دەولەتى عوسمانى لە 1538 تا 1546 ھۆكۈمرانى شارى بەسرەي كىردوۋە.

ئىنكشارى: وشەيەكى تۈركىيە و ماناى (سەربازانى نوئ) دەگەيەنى و بەو گرو سەربازە پىادەيە نىزامىيانە دەگوترا، كە ھەر لە سەدەي چواردەھەمىنەو گەرەتەين بەشى سوپاي عوسمانى بوون بۆ داگىركردن و لەشكركىشى. بەگلەربەگ: ھاوواتاي وشەي ئەيالەت يان ويلايەتە، گەرەتەين يەكەي كارگىزى بوو كە بەگلەربەگىك ھۆكۈمرانى دەكرد. بەگلەربەگى: بەگى بەگەوات، مىرى مىران.

بايىعالى: بارەگەي سەرۆك وەزىران يا بارەگەي ھۆكۈمرانى دەولەتى عوسمانى بوو.

دەفتەردار: سەرۆكى كارمەندانى داھاتى دارايى جا چ لە پايتەخت بويى يان لە ويلايەتەكاندا.

بەگ: ئەفسەرى بالآ لە سوپاي عوسمانى يا لە ئىدارەي عوسمانى و پلەكەي لە پاشا خوارتر بوو.

پادشاھ: ناسناوئىكى شەرەفبى لەلايەن سولتانى عوسمانى بۆ ھاكىمانى دىكە بەكار دەھات.

دۆقىيە: پارەيەك بوو لە فېنېسيا لى دەدرا و كېشەكەي لەنئوان دە بۆ دوانزە فرانك بوو.

تىمار: سىستەمىكى زەويدارىيە بە كەسانئىك دەدرا لە بەرانبەر خزمەتى ەسكەرى يان وردتر جۆرئىك لە دەرەبەگايەتى عوسمانى بوو، كە خاوەنەكەي ناچار دەبوو خويى و چەند سەبازئىك كە لەگەل داھاتەكەي

دهگونجا له کاتی جهنگ ناماده بن بۆ بهره کانی جهنگ و ئیلتیزامیکه
نرخه که ی نابیی له بیست هزار ئاقچه که متر بیست.

که هیه: له وشه ی (کتخدا) ی ئیرانیه وه هاتووه، واتهی وه زیری به کهم له
حوکوومه تی ویلایه ت ده گه یه نی، که پاشایه ک له پاشاکان به رتیه ی
ده بن. به رپرسی ئاسایش و دوا ی والی دووه مین به رپرسیاری ویلایه ت
بوو.

مه مالیک (کۆی مه ملوکی عه ره بیی):

1- جۆره کۆیله یه ک بوون له په گه زی تورک، چه رکه س و مه غۆل، ئه یوبیه کان
بۆ خزمه تی سه ربازی هیتابوویان، دوا یی توانیان له سه ر که لاوه ی
ده ولته تی ئه یوبیه ده ولته تیک ی ئیسلامی به ناوی به ناوی ده ولته تی
مه ملوکی، ده سه لات ی مه ملوکی یا ده ولته تی مه مالیک له میسر درووست
بکه ن و پاشان شام و حیجازیشی گرتوه (1250-1517 ز).

2- به و کۆیله سیپانه ده گوترا که له لایه ن والیه کانی به غداوه بۆ خزمه تکردنی
سو پای عوسمانی ده کردران. سالی 1749 له گه ل ده سه لات
به ده سترتنی سلیمان پاشا (ئه بولیه) وه کو والی به غدا ده وری مه مالیک
ده ست پی ده کات تا روخانی ده سه لات ی داود پاشا له سالی 1831
دریژه ی کیشا.

موتسه لیم: جیگری حاکم له سنجا ق یان له ویلایه ت کاتیک چه ند
ویلایه تیک له لایه ن یه ک پاشا ئیداره بکری.

موتسه ریف: حاکمیک که حوکی سنجا قیک یا لیوایه ک بکات.

رۆملی: ئه و ناوه گشتیه بوو که به سه ر خاکی ده ولته تی عوسمانی ده بردرا که
ده که وتنه ئه وروپا.

خه له ت: جلی شه ره ف، جلی شه ره فه مه ندی

میهدار: بهرپرسی مۆره لگری والی له ویلایه تدا.

موته سه ریف: حاکی لیوا یان سنجاق.

سنجاق: دووه مین دابه شبوونی لۆجستیکیی بوو دوای ئە یالەت لە ژێر حوکمرانی
موتە سه ریفێک دا بوو و هەر ئە یالەتێک بۆ چەند سنجاقێک دابه ش
کرا بوو.

سەر عەسکەر: سەرکرده ی گشتی هێزه کانی عوسمانی و وهزیری حەربیه له
دهوله تی عوسمانیدا.

سەدری ئە عزم: وهزیری یه کهم، وه کیلی سولتان، سه روکی حوکومه تی
سولتان له دهوله تی عوسمانی (سه روک وهزیران) بهر زترین ده سه لات بوو
دوای سولتان.

سوباشی: له کارگیری ئیداره ی هه ریمه عوسمانیه کاندا واته ی سەرکرده ی له
سو پای تیمار ده گه یاند و پله که ی له سوباهی بهر زتر و نزمتر بوو له پله ی
سنجاق به گی.

فه ر سه خ: یه که یه کی پێوانه یه به رانبه ر به سی میل ده وه ستی.
فه رمان: مه رسوومی سولتانی، ئیراده ی مه له کی له لایه ن سولتانه وه ده رده چوو بۆ
دامه زراندن یان پێدانی شتێک به که سێک.

قزلباش: وشه به وشه واتای (کلاوسور) ده گه یه نیت و ده ربیرینی که تایبه ت بوو
به سه ربازه تورکمانه کان که کلاوی سووریان له سه رده نا له ئەماره ته کانی
ئه نادۆل. ههروه ها قزلباش ئەندامانی تایه فه یه ک بوو له ناوه راستی و
پۆژه لاتێ ئە نادۆل، به شی زۆری ئەم تایه فه یه له ب نه چه ی تورکمان و
په ی ره وکارانی باوه ری شیعه مه زه ب بوون و زۆربه ی جار یاخی بوون له
سیاسه تی سونه گه رای ناوه ندیی ده وله تی عوسمانی. ئەم کاروکرده وه یه
گه شته ئێرانییه کان و زا راوه ی قزلباش به و سه ربازه ئێرانیانه ده و ترا، که له

دەورانى سەفەويەدە (1501-1736) بەو سەربازە ئێرانىيانە دەوترا كە
كلای سووریان لەسەر دەنا.

قایمقام: حاکمی قەزا و سەرۆکی یەكەى کارگێرى لە قەزا.
قەرەقۆینلو: (خاوەنى مەپە پەش) ھۆزىكى تورکمانى بوون، کونفیدراسیۆنىكى
خێلەكى بە بنچینە تورکمانن و لە ناوچەکانى: ئەنادۆلى پۆژھەلات،
ئەرمینیا، ئازەربایجان، ئازەربایجانى ئێران، عێراق، ئیلام، خوزستان و
باکوورى کویت لە 1375 تا 1469 حوکمرانیان کردووہ.
والى: حاکمی گشتى ویلايەت.

بیلیوگرافیا

یه کهم: سه رچاوه یه که مینه کان
1- به لگه نامه و ده ستووس:

-Public Record Office, London

- F.O. 371, 18970., *Perso- Iraqi frontier disputes: proces- verbaux of the conference of Erzurum.*-
- F.O. 371, 18970, *The (explantorey note) and the ratification of the treaty of Erzerum.*
- F.O. 371. 18970 Annex. V., *Replay of the ottoman gouvernement to the British and Russian ambassadors at Constantinople.*
- F.O. 371. 18970 Annex VI., *Note from Mirza Mohammed Ali Khan to the Russian and British ambasadors, dated January 14 th/ 31 st, 18, 184..*
- FO.881/10024, *Enclosure 1 in n° 10, In(Extracts from correspondence relative to the Turco-Persian boundary negotiations) part I, 1843-184, p. 57.*
- FO.881/10024, *Enclosure 2 in N° 10. (Extract from Note from Persian Prime Minister to Grand Vizier relative to Suleimanieh, dated July 20 (about), 1841.*

- خسرو بن محمد منوچهر: لب التواریخ، ده ستخته تی کتییخانه ی نیشتمانی پاریس به ناوی: (میژووی هۆزه کورده کانی به نی ئه رده لآن)⁽¹⁾ له (107)

⁽¹⁾ Histoire de la tribu Kurde des Beni Ardelan.

په‌ره‌دا.

- محمد رضا نصیری (دکتر)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، انتشارات کیهان، تهران. (4) جلد (1366-1368).
- محمدمهد حه‌مه باقی، میرنشینی ئه‌رده‌لان - بابان - سوران له به‌لگه‌نامه‌ی قاجاریدا 1799-1847، ده‌زگای ئاراس، هه‌ولێر، 2002.
- وزارت أمور خارجه: گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه، (6) جلد، تهران، 1369.

2- سه‌رچاوه‌ی کوردی:

- شه‌ره‌فخانی به‌دلیسی: شه‌ره‌فنامه، وه‌رگێرانی هه‌زار، له چاپکراوه‌کانی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا، 1971.
- مه‌ستووره‌ی کوردستانی: میژووی ئه‌رده‌لان، وه‌رگێرانی، د. حه‌سه‌ن جاف و شکور مسته‌فا. ده‌زگای بلاوکردنه‌وه‌ی روشنییری کوردی، به‌غدا، 1989.

3- سه‌رچاوه‌ی عوسمانی:

- اسماعیل عاصم کوچک چلبی زاده، تاریخ چلبی زاده، مطبعة عامره، استانبول 1282هـ.
- هامهر، دولت عثمانیه تاریخی، مترجمی: محمد عطا، ج 9، اوقاف اسلامیه مطبعه سی، استانبول 1335.

4- سه‌رچاوه‌ی عه‌ره‌بی:

- حسن الدجیلی، العلاقات العراقية الفارسیة خلال خمسة قرون، دار الهدی، بیروت، لبنان، الطبعة الثالثة، 1991.
- درویش باشا: تقرير درویش باشا، رئیس لجنة تحديد الحدود الفارسیة

العثمانية، بغداد، مطبعة الحكومة، ترجمة وزارة الخارجية العراقية، بغداد، 1953.

- رسول الكركوكلي (الشيخ)، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ترجمة: موسي كاظم نورس، بيروت، دار الكاتب العربي، 1963.
- سليمان فائق: تاريخ بغداد، نقله إلى اللغة العربية: موسي كاظم نورس، مطبعة المعارف، بغداد 1961.
- سليمان فائق: كتاب حروب الإيرانيين في العراق، تعريب محمد خلوصي بن محمد سعيد الناصري التكريتي، مجلة "آفاق عربية" بغداد (3-4)، 1980.
- عثمان سند البصري (الشيخ)، خمسة وخمسون عاما من تاريخ العراق 1188هـ-1242هـ، القاهرة، المطبعة السلفية، 1952.
- مرتضي أفندي نظمي زاده: گلشن خلفاء، ترجمة عن التركية: موسي كاظم نورس، النجف، 1971.
- مذكرات مأمون بگ بن بيگه بگ: ترجمة محمد جميل الروزياني وشكور مصطفى، مطبوعات المجمع العلمي العراقي-الهيئة كردية-بغداد، 1982.
- محمد بن السيد احمد الحسيني البغدادي: رحلة المنشيء البغدادي، ترجمه عن الفارسية: عباس الغزاوي، بغداد، 1948.
- مجموعة محاضر جلسات قوميون تحديد الحدود التركية-الفارسية للسنة 1913-1914، بغداد، 1948.
- ياسين العمري، غرائب الأثر في حوادث ربع القرن الثالث عشر، نشرة محمد صديق الجليلي، الموصل، 1940.
- ياسين العمري، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد دارالسلام، بغداد، 1968.
- ياسين العمري، زبدة الآثار الجلية في الحوادث الارضية، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، النجف، 1974.

5- سه‌رچاوه‌ی فارسی:

- جان مالکم، تاریخ ایران، ت: علی رضا شیرازی، هندستان 1323ه.
- حسن بیگ روملو، أحسن التواریخ، تصحیح: د. عبدالحسین نوائی، ج 2، انتشارات أساطیر، چ 1، تهران 1384 ه. ش.
- عبدالرزاق مفتون دنبلی: مآثر سلطانیة، تاریخ جنگهای ایران و روس، انتشارات ابن سینا، تهران، 1351.
- مستوره: تاریخ اردلان، بامقدمة و تصحیح تحشیه ناصر نازاد پور، چاپخانه بهرامی، 1946.
- مشیر الدولة: رسالة تحقیقات سرحدیة، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1348.
- میرزا محمد تقی لسان الملک سبهر: ناسخ التواریخ دورة کامل تاریخ قاجاریة، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1337.

6- سه‌رچاوه‌ی ٲینگلیزی:

- C, J RICH., *Narrative of a residence in koordistan and the site of ancient Nineveh*, t I & II London. 1836.
- FRAISER, J, B., *Travels in Koordstan, Mesopotamia, including an account of parts of those contries and manners of the Koordistan and arab tribes*, t I&II, London, 1840.
- HUREWITZ, J C., *Diplomacy in the near and Middle east, a documentary record 1535-1956*.t I, London, Oxford, Edition Archive, 1987.
- Köhbach, M, "AMASYA, PEACE OF". *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, Fasc. 9, 1989.
- LORIMER, J, G., *Gazettier of the Persian golf, Oman, and central arabia*, England, lth edition Calcutta, 1915,, Historical, part I B, reprinted, London, 1984.

7- سه‌رچاوه‌ی فهره‌نسی:

- ALFRED DE GARDANE., *Mission du general Gardane en Perse sous le Premier empire*. Documents, historiques. Paris, 1865.
- F. Colombari, Organisation actuelle de l'armée Persane (quelques détails sur l'Etat des frontières turco-persane) in *Le Spectateur militaire*, 15 février 1854.
- HAMMER, DE., *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, traduite de l'allemande sur la deuxième édition, Paris, t II, 1844.
- Hammer-Purgstall J, *Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours*. Tome 4, traduit de l'allemand par J.-J. Hellert, Paris, ed :1835-1843.
- J-L Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins: Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Édit: Peeters, 1987.
- Rahmatollah, A,A, *Le conflit de frontière irako-iranien*, Paris, 1936.

دووهم: ژێدهر

1- کتیی کوردی:

- بوار نوره‌دین، میر عه‌بدال خانی بدلیس بلیمه‌تیککی فهرامۆشکراو له‌مێژووی کورددا 1587-1680، چاپی دووهم، سلێمانی، 2008.
- سālح محمد ئەمین: کورد و عه‌جه‌م، مێژووی سیاسی کورده‌کانی ئێران، کوردستان، هه‌ولێر، 1992.
- سه‌عدی عوسمان هه‌روتی (پ. د) ، چهند لایه‌نێکی مێژووی پامیاری و کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری کوردستان له‌سه‌رده‌می عوسمانیدا، هه‌ولێر 2013.
- شه‌مسی موحه‌مه‌د ئیسکه‌نده‌ر (د)، مێژووی کورد له‌ سه‌ده‌ی 16 هه‌مه‌دا،

- وه رگێرانی له ئازهریهوه: شوکر مستهفا، ههولێر، 1988.
- کهمال مهزههر ئهحمده (د)، مێژوو، بهغدا 1983.
- نهوشیروان مستهفا ئهمین، میرایهتیی بابان له نێوان بهرداشی رۆم عهجهمل، چاپی دووهم، کوردستان، سلیمانی، 1998.
- نهوشیروان مستهفا ئهمین، بهدهم پێگهوه گولچنن، مێژووی سیاسی، کتیی سێ یه، بهرگی یه کهم، الدار العربیه للعلوم ناشرون، بیروت، 2014

2- کتیی عهزهبی و بهعهزهبیکراو:

- احمد محمود الخلیل (د)، تاریخ الکرده فی العهود الاسلامیه، منشورات دار ثاراس و دار الساقی، بیروت، 2013.
- إبراهیم خلیل أحمد (د)، و خلیل علی مراد (د)، ایران و ترکیا: دراسة فی التاريخ الحديث والمعاصر، مرکز الدراسات التركیه، جامعة الموصل، 1982
- إبراهیم الداقوقی (د)، أکراد ترکیا، دار ثاراس، ط2، أبريل، 2008.
- ایناس سعدي عبدالله (د)، تاریخ العراق الحديث 1258-1918، دار عدنان، بغداد، 2014.
- بروس ماسترز، عرب الامبراطوریه العثمانیه تاریخ ثقافي واجتماعي 1516-1918، ترجمه: عبدالحکیم یاسین، دار الرافیدین، 2018
- بوکریمه ساره وبن رابح لامیه، الدوله الصفویه (906هـ/1500 م-982/1576 هزم)، جامعة الجیلالی بونعامه خمیس، 2017.
- جابر الراوی (د)، الحدود الدولیه ومشکله الحدود العراقیه الفارسیه، بغداد، 1975.
- توفیق حسن فوزی، رؤیه الوثائق والمصادر التركیه للصراع العثماني والصفوي ومقدماته فی عهدی بایزید الثاني وسلیم الاول، رساله ماجستير فی الآداب من قسم اللغة التركیه، جامعة عين الشمس، 1986.

- خليل اينجاليك، تاريخ الدولة العثمانية من النشوء الى الانحدار، ترجمه: د.محمد الارناؤوط، دار المدار الاسلاميه، بيروت، 2002
- جميل موسي النجار (أ.د.)، العلاقات العثمانية الإيرانية: تطوراتها وتأثير العراق العثماني فيها وانعكاسها عليه 1823-1875، بيروت، 2016.
- روبرت مانتران، تاريخ الدولة العثمانية، ترجمة: بشير السباعي، دار الفكر للدراسات والنشر والتوزيع، القاهرة، ج 1، 1993
- سعدي عثمان حسين، إمارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر، مؤسسة موكراني، اربيل 2000.
- س. س. موستراس، المعجم الجغرافي للامبراطورية العثمانية، ترجمة وتعليق: عصام محمد الشحادات، دار ابن حزم، بيروت، 2000.
- سعدي عثمان حسين (د)، كردستان الجنوبية في القرنين السابع عشر والثامن عشر، اربيل 2006.
- سعدي عثمان هروتي (د)، كردستان والامبراطورية العثمانية. دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كردستان 1514-1851، مؤسسة موكراني، دهوك 2008.
- ثريا فاروقي، الدولة العثمانية والعالم المحيط بها، دار المدار الاسلامي، 2008.
- سيار الجميل، حصار الموصل، الصراع الاقليمي واندحار نادر شا، صفحة لامعة في تكوين العراق الحديث، الموصل، 1990.
- شاكر خصباك (الدكتور)، الكرد والمسألة الكردية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الثانية، بيروت، 1989.
- شاكر صابر الضابط، العلاقات الدولية ومعاهدات الحدود بين العراق وإيران، بغداد، 1966.

- شوقي ابوخليل (د)، تشالديران، سليم الاول العثماني و اسماعيل الصفوي، دار الفكر، دمشق، 2005،
- طالب محييس حسن الوائلي (د)، الصفويون. من الطريقة الصوفية حتى تاسيس الدولة، دار تموز، ط 2، دمشق، 2011.
- عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، الجزء الخامس والجزء السادس، بغداد، 1954.
- عباس العزاوي: عشائر العراق، الجزء الثاني، العشائر الكردية، بغداد، 1974.
- عباس اسماعيل صباغ (د)، تاريخ العلاقات العثمانية الإيرانية، الحرب والسلام بين العثمانيين والصفويين، منشورات، دار النفاس، الطبعة الثانية، بيروت، 2011
- عباس حسن الموسوي (كمال السيد)، نشوء وسقوط الدولة الصفوية (دراسة تحليلية)، ايران، قم، 2005
- عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم داود باشا إلى نهاية حكم مدحت باشا، منشورات دار الكاتب العربي، القاهرة، 1968.
- عبدالعزيز سليمان نوار، العلاقات العراقية-الإيرانية: دراسة في دبلوماسية المؤتمرات (مؤتمر أرضروم 1843-1844، دار الفكر العربي، القاهرة، 1974
- عبدالعزيز سليمان نوار، داود باشا، والي بغداد، منشورات دار الكاتب العربي، القاهرة، بغداد، 1976.
- عبد ربه إبراهيم الوائلي، تاريخ الإمارة البابانية 1784-1851، دار الزمان، دمشق، 2008.
- عبد الودود واد الشيخ، القبيلة والدولة في افريقيا، ترجمة: محمد بابا ولد أشفخ، منشورات الدار للعلوم والناشرين ومركز الجزيرة للدراسات، بيروت، 2013

- علاء نورس، حكم المماليك في العراق 1750-1831، بغداد، 1975.
- علاء نورس، العراق في العهد العثماني، دراسة في العلاقات السياسية 1700-1800م، بغداد 1979.
- علي شاکر علي، تاريخ العراق في العهد العثماني، دراسة في أحواله السياسية 1638-1750، الطبعة الأولى، نينوى، العراق، 1985.
- علي شاکر علي (أ.د.)، ولاية الموصل العثمانية في القرن السادس عشر، دراسة سياسية-إدارية-اقتصادية، منشورات دار غيداء للنشر والتوزيع، عمان، ط 1، 2011.
- علي الوردی: لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الأول، بغداد، 1969.
- عماد عبدالسلام رؤوف (أ.د.)، عادله خاتون صفحه من تاريخ العراق، ط 1، بغداد، 1997.
- فالح عبدالجبار، القومية مرض العصر أم خلاصه؟ منشورات دار الساقی، لندن، 1995.
- فاضل بیات (د.)، الدولة العثمانية في المجال العربي : دراسة تاريخية في الاوضاع الادارية في ضوء المصادر العثمانية حصرا (مطلع العصر العثماني-اواسط القرن التاسع عشر) مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 2007.
- کامیران عبدالصمد الدوسکی، کردستان فی العهد العثماني، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 2006.
- محمد أمين زكي، تاريخ السليمانيه وانحائها، ترجمة: محمد جميل الروذیانی، بغداد، 1951.
- المقدم الشيخ عبدالواحد، الأكراد وبلادهم (تاريخ الشعب الكردي من أقدم العصور إلى العصر الحاضر)، المكتبة العلمية، ليك الاهور، باكستان، الطبعة الثانية، 1970.
- محمد أمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وکردستان منذ اقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة: محمد علي عوني، الجزء الأول، الطبعة الرابعة، بيروت، 1966.

- محمد عبدالطيف هريدي، الحروب العثمانية الفارسية واثرها في انحسار المد الاسلامي عن اوروبا، دار الصحوة للنشر والتوزيع، القاهرة، 1987.
- محمد جمال باروت، الصراع العثماني-الصفوي وأثاره في الشيعة في شمال بلاد الشام، المركز العربي للابحاث ودراسة السياسات، بيروت، ط 1، 2018.
- محمد فريد، تاريخ الدولة العلية، منشورات مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، 2014
- محمد سهيل طقوش، تاريخ الدولة الصفوية (في ايران) 907-1148 هـ/1501-1736م، ط 1، بيروت، دار النفائس، 2009.
- محمود شاكر، التاريخ الاسلامي (العهد العثماني)، ج 8، ط 4، بيروت، 2000.
- مينورسكي، مختصر تاريخ نادر شاه، ترجمه الى العربية: نظام عزالدين محمد علي، بلا
- مهدي جواد حبيب (الدكتور)، "الصراع العثماني-الفارسي واثرة في العراق حتى أواخر القرن التاسع عشر"، في كتاب (الحدود الشرقية للوطن العربي)، بغداد، دار الحرية للطباعة، 1981.
- موسى بن محمد آل هجاء الزهراي (الدكتور)، الدولة الصفوية إلاثني عشرية: النشأة، والآثار، وعوامل الانهيار، مركز العصر للدراسات الاستراتيجية والمستقبلية - لندن، 2016.
- ن. آ. خالفين، الصراع على كردستان، المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة الدكتور أحمد عثمان أبو بكر، بغداد، 1968.
- نجاة عبدالله (د)، الامبراطوريات، الحدود والقبائل الكردية، كردستان ونزاع الحدود التركي-الایراني (1843-1932)، بنكهی ژین، طهران، 2020.

- وجيه كوثراني، الفقيه والسلطان: جدلية الدين والسياسة في تجربتين تاريخيتين العثمانية والصفوية-القاجارية، مركز العربي للابحاث ودراسة السياسات، بيروت، ط 4، 2015.
- يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية، ترجمة: عدنان محمد سلمان، ج 1، منشورات مؤسسه فيصل للتمويل، تركيا، اسطنبول، 1988
- يوسف عزالدين (د) ، داود باشا ونهاية مماليك في العراق، منشورات دار البصري، بغداد، 1967.

3- توثيقه و لىكولنه و به زمانى عهده بى:

- أنستاس الكرمللي (الأب)، /اليزيدية، مجلة المشرق، المجلد الثاني، بيروت، 1899.
- أبو وردة عبدالوهاب عطية السعدني، الصراع العثماني الصفوي نتائجه السياسية والعسكرية، في مجلة كلية اللغة العربية باسيوط (جامعة الازهر)، مصر، 1993.
- عبدالعزيز سليمان نوار (الدكتور)، "دور العراق العثماني في حرب القرم"، *المجلة التاريخية المصرية*، المجلد الثالث عشر، القاهرة، 1968.
- عبدالفتاح علي بوتاني، (ادريس البدليسي، دوره واثره في التاريخ الكوردي)، مجلة كاروان، العدد (24)، اربيل، ايلول 1984.
- علي شاكرك علي (أ.د)، الاصول التاريخية للكيانات السياسية في الشرق الادنى الحديث (دولة الاق قوينلي (الخروف الابيض) في الاناضول والعراق 1378-1508م/780-914 هـ، مجلة جامعة كركوك للدراسات الانسانية، المجلد 7، العدد 3، لسنة 2012
- طه ثلجي الطراونة، النزاع الصفوي العثماني حول العراق، في حوليات آداب

- عین شمس، مصر، المجلد 31 (یولیه-سپتمبر 2003)،
- ی.ا.فاسیلیفا (الکتاب الضائع عن تاریخ الکردی)، ترجمه کاروان کادانی، مجله (کولان العربی)، العدد (58)، اریل، اذار 2001.

4- کتبی فارسی:

- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1364.
- غلامرضا ورهرا (دکتر)، تاریخ سیاسی و سازمانهای اجتماعی ایران در عصر قاجار، انتشارات معین، تهران، 1369.
- غلامرضا طباطبائی مجد، معاهدات و قرار دادهای تاریخی در دوره قاجاریه، تهران، 1373.
- فریدون ادمیت، امیر کبیر و ایران، شرکت سهامی انتشار، چاپ پنجم، تهران 1956/2535.
- فیروز منصوری، استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ اول، 1376.
- فیروز منصوری، "تاریخ از تهاجم و همسایه‌های ازاری عثمانیان سخن می‌گوید"، (ایران و قفقاز)، نوشته، گردآوری و تنظیم: دکتر پرویز ورجاوند، چاپ اول، تهران، 1999/1378.
- محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم، چاپ پنجم، تهران، ج (1)، انتشارات اقبال، 1362.
- لارنس لاکهارت، انقراض سلسله صفویه، ت: اسماعیل دولتشاهی، ج 2، تهران 1380.

- نصرالله صالحی، اسناد از روند انعقاد عهدنامه دوم آرزنة الروم (1258-1268ه ق)، انتشارات وزرات امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، تهران، 1998/1337.
- هاشم حجازی فر، شاه اسماعیل اول و جنگ چالدران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، ج اول، تهران، 1995/1374.

5- کتبی ٲینکلیزی:

- Benedict Anderson, *L'imaginaire national, réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, traduit de l'anglais par Pierre-Emmanuel Dauza, éditions la Découverte, Paris, 1996.
- BRUINESSON, M, V, *Aga, Shaikh and State, The social and political structures of Kurdistan*, Editions Zed Books Lid, London, 1992.
- Creasy, Edeard S., *History of the ottoman Turks*, London 1878, new published (Khayats Beirut 1961).
- EDMONDS J, C, , *Kurds Turks and Arabs, travel and research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, London, Oxford University Press, 1957.
- Jackson, Peter and Laurence Lockhart, *the Cambridge History of Iran: The Timur and Safavid Periods*, Vol.6, Cambridge University Press, 1986.
- LONGRIG, S, H, *Four centuries of modern Iraq*, Oxford, London, 1925.
- MARK SYKES, « The kurdish tribes of the Ottoman empire », In *(The journal of the Royal anthropological institute*, vol XXXVIII, JULY TO DECEMBRE 1908.
- Michael J. McCaffrey;" ČĀLDERĀN ", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 6, 1990.

6- کتبی فره‌نسی:

- AFCHAR, *La politique europeen en Perse ?Quelques - Pages de l'histoire diplomatique*, paris, 1921.
- Anne-Marie Hattingois-Former, Jean Hubac et Nadine Viver, *Le Moyen Orient de 1876 à 1980*, Amphi Histoire, Bréal, 2016.

- Benedict Anderson, *L'imaginaire national, réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*, traduit de l'anglais par Pierre-Emmanuel Dauza, éditions la Découverte, Paris, 1996
- Hamit Bozarslan, (Diyarbakir), In : François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein Dictionnaire de l'Empire Ottoman - XVe-XXe siècle, Paris, 2015.
- *Encyclopedie de l'islam*, éditions E. J. BRILL, Paris, 1983.
- Francis Richard, *Le siècle d'Ispahan*, Gallimard, Paris, 2007
- Chagnollaud, Jean-Paul et Souiah, Sid-Ahmed, *Les frontières au Moyen-Orient*, Ed. L'Harmattan, Paris, 2004
- Ernst Gellner, *Nation et nationalisme*, traduit de l'anglais par Bénédicte Pineau, Ed. Payot, Paris, 1994
- GUICHONNET, P & RAFFESTIN, C., *Geographie des frontieres*, PUF, paris, 1974.
- Jean-Paul Roux, *Histoires des Turcs : deux : milles ans du Pacifique a la Meediterane*, Ed. Fayard, Paris, 1984
- Jean-Paul Roux, *Histoire de l'Iran et des Iraniens: Des origines à nos jours*, Fayard, Prais, 2006.
- LE, R.D.M.A., *Le conflit Irake Iranien*, Editions du monde Arabe, Pais, 1982.
- Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *Histoire de l'Iran contemporain*, Ed. La Découverte. Paris, 2010.
- Michel Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris : Fayard, 1988.
- *Nation et nationalisme, les dossiers de l'Etat du monde* éditions, Ed. la Decouverte, paris, 1995.
- Pierre-Charles Pupion, Stéphane Trébucq, *La question des frontières : un enjeu majeur pour les managers publics et le management public*, In *Gestion et management public* 2019/2 (Volume 7), n° 4.

- RAHMATOLLA, A, A, *Le conflit de frontiere irako-iranien*, Paris, 1936.
- Riccardo Bocco, Daniel Meier, Penser la notion de frontière au Moyen-Orient, in *A contrario* 2005/2 (Vol. 3)
- Soheila Ghaderi Mameli, *Quelles frontières pour le Moyen-Orient ? Les frontières des États nés de la partie asiatique de l'Empire Ottoman 1913-1939*. Thèse de Doctorat sous la dir. de Jacques Thobie, Université de Paris I Panthéon Sorbonne, Paris, 1996.

7- کتبی تورکی:

- Bekir Kütükoglu, *Osmanli-Iran siyasi münâsebetleri*, I (1578-1590), Istanbul, 1962.
- Azmi Özcan, Nâdir Sah, In *Islam Ansklopedis*, 32, 2008.

پاشکو

پاشکۆکانی کتیبه که

- پاشکۆی (1):
دابه‌شدانی کوردستان له‌نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ئێران به‌گوێره‌ی
337 په‌یماننامه‌کانی: زه‌هاو 1639، کوردان 1476، ئه‌رزهرۆمی دووهم 1847.....
- پاشکۆی (2):
338 دابه‌شکردنی کوردستان به‌گوێره‌ی په‌یماننامه‌ی زه‌هاو 1639.....
- پاشکۆی (3):
339 میرنشینه کوردیه‌کان له‌سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌م تا ساڵی 1860.....
- پاشکۆی (4):
کۆپی نوسخه‌ی ئه‌سڵی په‌یماننامه‌ی زه‌هاو (قه‌سری شیرین) به‌زمانی
340 تورکی عوسمانی (17 ی ئایاری 1639).....
- پاشکۆی (5):
341 وه‌رگێراوی کوردیی په‌یماننامه‌ی زه‌هاو (قه‌سری شیرین) 17 ی ئایاری 1639.
- پاشکۆی (6):
346 رێککه‌و‌ننامه‌ی روسی - عوسمانی (11 ی حوزه‌یرانی 1724).....
- پاشکۆی (7):
350 وه‌رگێراوی کوردیی په‌یماننامه‌ی کوردان (4 ی ئه‌یلوولی 1746).....
- پاشکۆی (8):
353 سه‌ربازیکی سه‌فه‌وی.....
- پاشکۆی (9):
354 سه‌ربازیکی عوسمانی.....

- پاشکۆی (10) :
- 355 وینه‌ی نادر شای ئە فشار
- پاشکۆی (11) :
- 356 وینه‌ی فەتەحەلی شا (1797-1834)
- پاشکۆی (12) :
- 357 وینه‌ی عەبدولرەحمان پاشای بابان
- پاشکۆی (13) :
- 358 وینه‌ی شاهزاده عەبیاس میرزا-1821
- پاشکۆی (14) :
- 359 دوو سەربازی کورد لە هەورەمان
- پاشکۆی (15) :
- 360 پیاویکی هۆزی جاف
- پاشکۆی (16) :
- 361 فرمانبەرێکی پاشای سلیمانی
- پاشکۆی (17) :
- دەقی دەستخەتی فەتەحەلی شاه بۆ والی بەغدا (1806) لەبارەى
- 362 گەرانەنەوێ عەبدولرەحمان پاشای بابان
- پاشکۆی (18) :
- 363 وەرگیراوی کوردیی پەیماننامەى یەكەمى ئەرزەرۆم (28ى ئەمموزی 1823)..
- پاشکۆی (19) :
- فاکسمیلی نوسخەى تەسدیقراوی پەیماننامەى دووهمى ئەرزەرۆم (31ى
- 371 ئایاری 1847) ، کە لە 9(21) ى ئاداری 1848 لە ئەستەنبول تەسدیق کرا.....
- پاشکۆی (20) :
- 375 نامەى وهزیر موختاری بەریتانی بۆ وهزیری دەرەوێ ئێران.....

- پاشکوی (21):
- کۆنوووسی کۆبوونه‌وه‌ی پێنجه‌می گفتوگۆکانی ئه‌رزه‌رۆم (14 ی تشرینی
 376 دووه‌می 1843 ئه‌رزه‌رۆم).....
- پاشکوی (22):
- رێنۆینییه‌ نه‌تییه‌ کانێ محهمه‌د شاه‌ بۆ کۆمیسێری ئێرانی له‌ ئه‌رزه‌رۆم.....
- 380 پاشکوی (23):
- تێبینیه‌ کانێ سه‌رۆک وه‌زیری ئێران بۆ سه‌دری ئه‌عه‌زه‌می عوسمانی له‌بابه‌ت
 381 کاروباری سلێمانی.....
- پاشکوی (24):
- وه‌رگیراوی کوردیی په‌یماننامه‌ی دووه‌می ئه‌رزه‌رۆم (31 ی ئایاری 1847)..
- 382 پاشکوی (25):
- لیستی پادشاکانی سه‌ره‌زه‌مینێ ئێران: دیاره‌که‌ر، فارس، ئازهره‌بایجان (1375-
 386 1925).....
- پاشکوی (26):
- لیستی سوڵتانه‌کانی عوسمانی (1299-1924).....
- 391

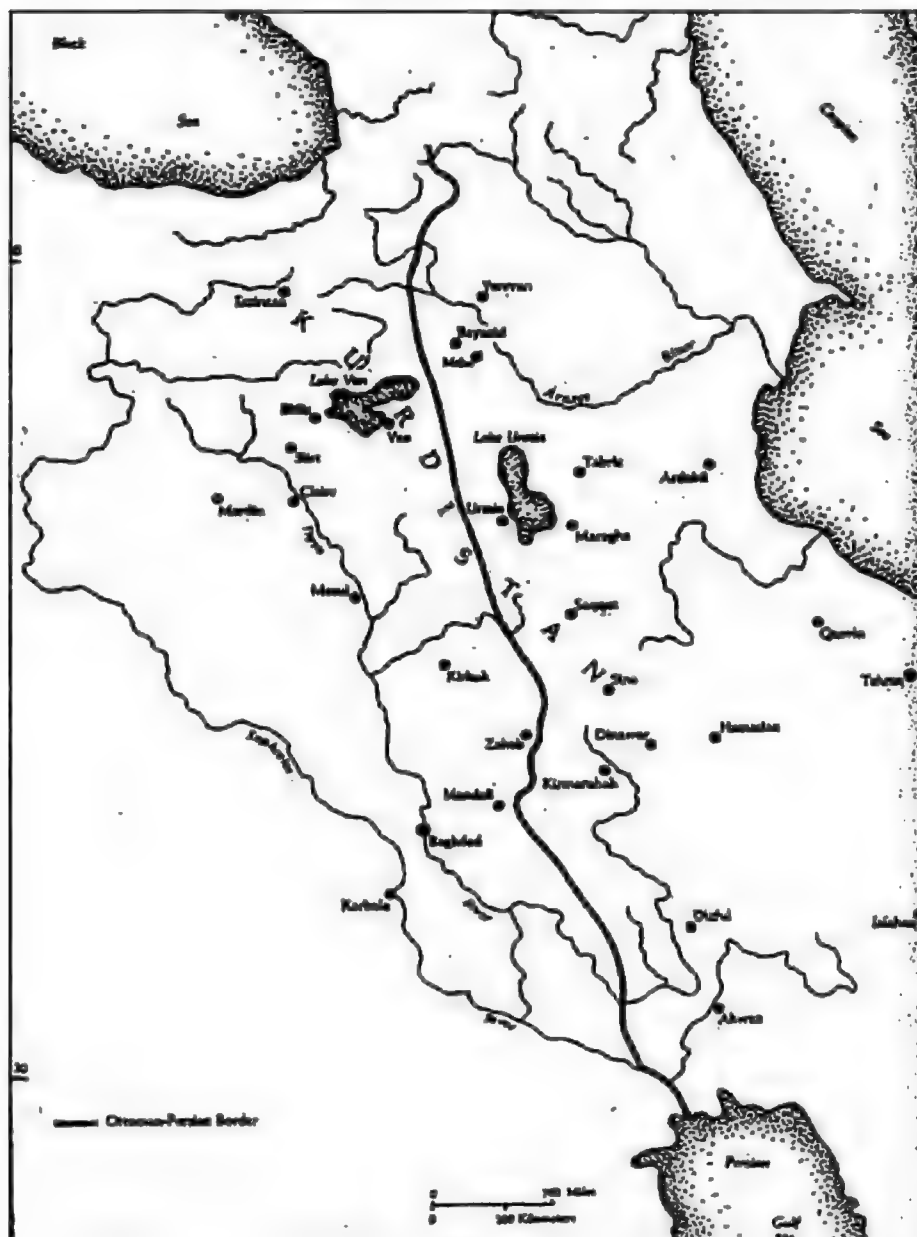
پاشکوی (1):

دابه‌شدانی کوردستان له‌نیوان ده‌وله‌تی عوسمانی و ئیران به‌گویره‌ی
په‌یمان‌نامه‌کانی: زه‌هاو 1639، کوردان 1476، ئه‌رزه‌رومی دووهم 1847.

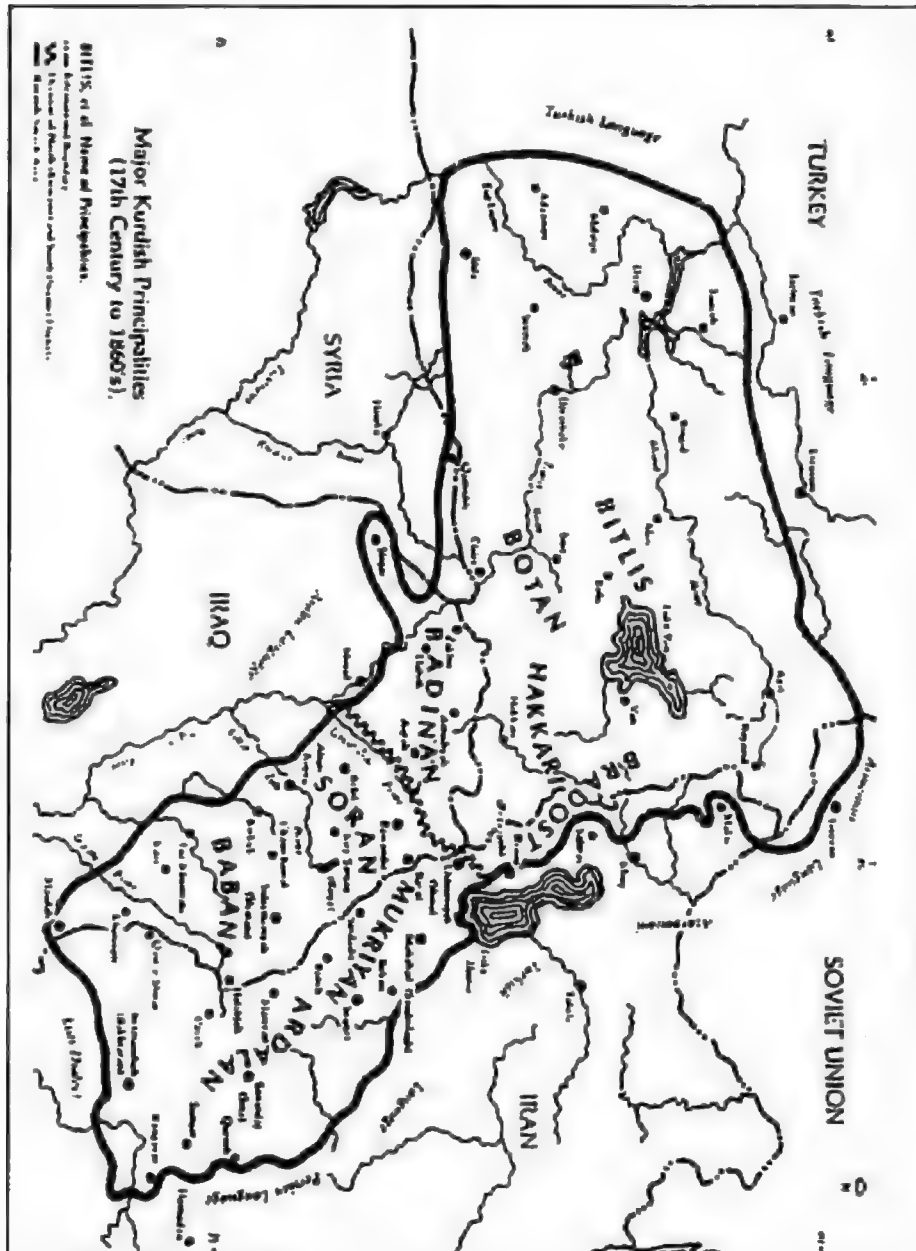
پاشکوی (2):

دابه‌شکردنی کوردستان به‌گویره‌ی پهیمانامه‌ی زه‌هاو 1639.

پاشکوی (3):

میرنشینه کوردیه کان له سه دهی چه فده ههم تا سالی 1860.

پاشکۆی (5):

وه رگیتراوی کوردیی پهیماننامهی زه‌هاو (قه‌سری شیرین) 17 ی ئایاری 1639.

بسم الله الرحمن الرحيم
لا حول و لا قوة الا بالله

له پاشان:

له بهر ئه‌وه‌ی به مه‌شیئه‌تی جه‌نابی ذو العرش المجید و ئیراده‌ی چه‌زهره‌تی
فعالی ما‌یرید، ئینتیزامی ئه‌سبابی عاله‌م و رتق و فتقی ئوموری به‌نی ئاده‌م، به‌ند
و به‌ستراوه به ته‌وافوق و ئولفه‌تی سولتانه‌کانی روی زه‌مین و خاقانه‌کانی
هیدایه‌ت قه‌رینه‌وه، که مه‌زه‌ری ئایه‌تی که‌ریمی "الذین جاهدوا" و می‌صدافی
"والموفون بعهدهم اذا عاهدوا" ن.

له ژێر بآلی حیمایه‌تی ئه‌وان دا مه‌مالیکی ئیسلامیه له شه‌روشه‌پور مه‌ئمون و
مه‌مالیکی موئمین به که‌مالی ئه‌من و سه‌لامه‌ت مه‌رهونه، به تایبه‌تی به
مه‌دلولی "انا جعلناك خليفه في الارض" پله‌ی به‌رزى سه‌لته‌نه‌تی کو‌برا و پایه‌ی
بڵندی خه‌لافه‌تی عولای ئیمه‌ی مونته‌ه‌الغایاتی هه‌مو ته‌به‌قه‌کان فه‌رموه، به
خۆشی خزمه‌ت کردنی حرمین الشریفین "شرفها الله تعالى" ذاتی قودسی
صیفاتى ئیمه‌ی شه‌ره‌ف و عیزه‌ت و، به موتابه‌عه‌تی سوننه‌تی سونیه‌ی
چه‌زهره‌تی رسول الثقلین "صلی الله تعالى علیه و سلم" دا‌یره‌ی ده‌وله‌ت و
سه‌لته‌نه‌تی ئیمه‌ی فراوان و به‌رین کردوه، ده‌رونی صه‌فا مه‌شحو‌نی ئیمه‌ی به
ئه‌نوارى مو‌حیه‌تی ئال و ئه‌صحاب مو‌حه‌للا و مو‌صه‌فه‌ی پێ‌ره‌وی پێ‌ی پر
توفیقی ئه‌وانی کردۆته‌ هۆی پزگاری پۆژی جه‌زا.

ئیمه‌ی به‌فه‌حوای "فاحکم بین الناس بالعدل" مالیکی مه‌مالیکی عه‌دل و داد و به‌ئه‌مری لازمولئیمتیسالی "جاهدوا فی الله حق جهاده" سالیکی مه‌سالیکی غه‌زا و جیهاد فه‌رموه و، فه‌حوای شه‌ریفی "ان تنصرو الله ینصرکم" به‌رده‌وام له‌بیری ئیمه‌ی دایه و بزوتن به‌یی‌ی لوتفی خوداوه‌ندی هه‌میشه‌کار و پیشه‌ی ئیمه‌بوه، شمشیری زه‌فه‌رقه‌ربینی ئیمه‌ی بۆ ده‌فعی کافران و موشریکان کردۆته دیواری ئاسنین و له‌ده‌وری سنوری مه‌مالیکی موسلیمین دا کردۆته قه‌لای پته‌و، پۆزانی ده‌وله‌تی روزنه‌فزوننی ئیمه‌ی سه‌بات و ده‌وام و، سیلسیله‌ی سه‌لته‌نه‌تی هومایونی ئیمه‌ی ئه‌به‌دولده‌هر ئیستیقرار و ئیستیحکام دا "جل مالا بعد نعمائه، قدمت ذاته و اسمائه" پاش پیشکه‌ش کردنی ته‌سلیماتی وافیات و ئه‌تحافی ده‌عه‌واتی صافیات به‌حزوری - موصافات زوهوری عالی حه‌زره‌ت، مه‌عالی مه‌نقه‌به‌ت، سامی روتبه‌ت، گیرامی مه‌نزیه‌ت، مه‌سند نشینی ئیقلمی ئیران، حامی فارس و مازنده‌ران، فه‌رمانده‌ی مولکی عه‌جه‌م (شاه‌صه‌فی) - دام منظورا بعنایت ربه‌الوفی، انه‌اء مسالمت انت‌ها - که:

نامه‌ی خلت خیتامه‌ی ئیوه‌ی به‌هۆی عه‌ینولته‌عیان موحه‌مه‌د قولی - رزقت سلامته - گه‌یشه‌ته‌به‌ی عه‌لییه‌ی گه‌ردون و یقار و سده‌ی سونیه‌ی عاله‌مه‌داری ئیمه‌، خولاصه‌ی فه‌حوای به‌لاغه‌ت ئیحتیوای ئه‌و ئایه‌تی ئولفه‌ت عینوان "وجعل بینکم موده" ی ته‌فسیر و به‌یان کریمه‌ی مه‌رامه‌ت نیشانی "و القیت علیک محبه" ی ته‌قریر و عه‌یان کردوه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌سیراتی موسته‌قیمی موصافات موهته‌دی و به‌شیمه‌ی که‌ریمه‌ی قودده‌ما موته‌دی و تالیبی صولح و سه‌لاح و راغیبی فه‌وز و فه‌لاح بوی، عومده‌تولخه‌واص وه‌لموقه‌پره‌بین صارو - زید رشده‌تان وه‌کیلی خۆتان نارد بو له‌گه‌ل - ده‌ستوری ئه‌که‌رم، موشری ئه‌فه‌خم، نیزامولعالیم، نازیمو مه‌نازیولئومه‌م - موسته‌فا پاشا - ادام الله‌اجلاله - که‌وه‌زیری ئه‌عه‌زمی جه‌لیلولمیق‌داری ئیمه‌

و سەردار و سەپاسالاری پۆژھەڵاتە، لە زەھاو یەکتریان بینی و، لە بارەری
رێکخستنی کاروباری صولح و عھودی جێبەجێ کردنی کێشەکانی سنور دوان
و، برباریان دا:

لە سنوری لای بەغداد و ئازەربایجان دو شوێن بە ناوی جەھان و بەدرە
ھی ئیمە بن، قەصبەبەیی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری
کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئیمە بێ، شاخەکە ی نزیکی بۆ ئەولا بێ، میلباشی
بۆتە سنور، دەرەتەنگ و دەرەنە هی ئیمەن. ھۆزەکانی زیادین و ھارونی لە ئیلی
جاف هی ئەعلا حەزرتی ھومايونی ئیمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکە ی
تر ماوەتەو. قەلای زنجیرە کە بە لوتکە ی شاخەوہیە وێران بکری، ئەو
گوندانەش کەوتونەتە پۆژئاوای قەلای وێرانکراوی ناوبرا بۆ ئیمە ئەمیتتەو و
ئەو گوندانەش ئەکەونە پۆژھەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن. لە نزیکی شارەزور ئەو
کێوہی کەوتوتە ئەولای زەلم ھەرشوێنکی پروانی بە سەر قەلای ناوبراودا لە
لایەنی ھومايونی ئیمەوہ زەوت کراوە، قەلای ھەورامان لە گەڵ گوندەکانی
دەوروہەری بۆ لایەنەکە ی تر، گەردنە ی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور.
قزنجە و دەوروہەری هی ئیمەن و مەریوان و دەوروہەری هی لایەنەکە ی تر.

ھەردولا برباریان داوە قەلای قوتور و ماکو لە سەر سنوری وان و، قەلای
مغازبەرد لە لای قارس کاوڵ بکەن. لەبەر ئەوہی لەو نامە یەدا پەزامەندی خۆتان
بە قەول و قەراری باس کراو، بەو جۆرە ی پون کراوەتەوہ، پراگەیاندا بو وە
بەلێنت داو بە دواوہ ئەم مەراسیمی موعاھدە و موصافاتە پریعایەت و مواسات
و موالاتی لازم صیانەت بکە ی و، بە ئیمانی خۆت وەفا ئەکەیت و لە کەسر و
خەلەفی خۆت لا ئەدەیت. وە داوات کرد بو کە بەلگە ی مۆرکراوی گەیشتوی
ئێوہ، لە لایەنی ھومايونی ئیمەوہ قوبول بکری، جا لە بەر ئەوہی "انجاز الوعد
من دلائل المجد" لە پیتاوی ئاسایشی خەلایەق و عیباد و ئارامی مەمالیک و

بیلا دادا، ئەم صولجی موقەپرە و صەلاح شمولە قوبول کرا بەو مەرجهی تائیفە ی قزلباش دەس هەلبەگرن لەو مەحەل و شوێن و دەشت و ئەرزانە ی که بەشیکی مەمالیک و بیلا دێ ئەرژمێردری که لە ناو سنوری دیاریکراوی ئەعلا حەزرەتی ئیمە دان و لە ژێر سایە ی عەدالەتی پایە بەرزی ئیمە دان. بە پێ ی "الش ی اذا ثبت ثبت بلوازمه" ئەو ئەرزانە ئیتر چ ئاوە دان بن یا چۆلەوانی لە گەل تەوا بیع و لەوا حیقی دا لە دەستی تەصەرو فی موە ککیلاتی بارە گای بەرز و مو تە عە هیدانی دەرگای بێندی ئیمە دان.

سەرەپای ئەوانەش که ناویران، ئەبێ ئەوان دەستدریژی نەکەنە سەر قیلاع و بیقاع و نەوا حی و صەحاری و بەراری و تیلال و جیبالێ که لە ناو سنوری ئاخسقه، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەصرا دان.

بەپێ ی شەر تە مو عتە بەرە صەریحە کانی ئەو پەیماننامە ی لە زەمانی سە عادەت ئیق تیرانی ئەجدادی عیزامی ئیمە دا - انار الله تعالی برا هینهم - بۆ ئە سلافی ئیو ه نێردراو ه، وە بە مە دلولی قسە ی: "الدینە النصیحە" ئە سافیل و ئە دانی که لە ژێر دەستی حکومەتی ئیو ه دان ئەبێ رینگە نەدرین. دەمدریژی بکەنە سەر شە یخەینی زولنورەین هاوسەری پاکیزە ی رسول الثقلین و گشت ئە صحابی هەلبژاردە و ئیمامە مو جتە هیدە کان - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - حاشا، دیسان حاشا، رینگە ی دەمدریژی نەدرین و، لییان قەدەغە بکری و، بە هیچ جۆری پێ نەدرین بۆ ئەو ه ی ئەم صولجە موقەپرە، الی انتهاء القرون، ساییت و بەرقەرار بمینی.

مادەم لە لایەن ئیو ه و پێچەوانە ی عەهد و میساق جولانی ناشایستە پرو نەدا، لە قەرینولشەرە فی پادشاهانە ی ئیمە شەو ه، بە شیو ه ی باسکراو، شروت و قیود بەو جۆرە ی نو سراون پێرەوی ئە کری. پەلاماری پە عیەت و مەملە کەتی ئیو ه نادری. لە بەرامبەر ئەو بە ئیننامە یە ی ناردراوی ئیو ه دا، ئەم نامە هوما یونیه پر

له راستگوييه نوسرا، كه دوژمنايه تي له ناوا نه ميټي و، له جاران زياتر پريعايه تي مه راسيمي ټولف هت موافقه ت بكري.

سه فيري مه ټموري شه رهي ماچكردني بيستي عيزه ت ټينبيستي شاهانه ي ټيمه ي موخته خير بو، دواي ټه وه ي ټادابي پريساله تي - كما هو حقه - به جي هينا، به ټيجازه ي شاهانه ي ټيمه پيگه درا بگه پريته وه لاتان، هاوري له گه ل ټيفتيخارولته ماجيد وه لته كاريم موحه مه د، دامه مه جدوهو، كه له خزمه تگوزاراني ده رگا و مه ټموري ته بليغي نامه ي هومايوني ټيمه يه، په وانه كران.

صه لاح ټه نديشاني دين و ده ولت هه رده م مه زه هري ټيحساني ملكي مه ننان بن، برب العباد و بالنبي واله الاماجد.
له سه ره تاي مانگي شه والي سالي هه زارو چل و نوي هي جري (كانوني دوه مي 1639) دا نوسرا.

سه رچاوه: مشير الدوله، ميرزا سيد جعفر مهندس باشي: "رساله تحقيقات سرحديه"، به اهتمام محمد مشيري، انتشارات بنياد فرهنگ ايران، (تهران 1348 ش)، 74 - 81.

پاشکوی (6):

پیککه و ننامه ی روسی - عوسمانی
(11 ی حوزه یرانی 1724)

پیشه کی:

له بهر نه وه ی مه حمود نه صفه هانی داگیر کرده، شای هاویشته زیندانه وه،
گیروگرتی گه وره له ئیران پوی داوه، تورکیا ناچار بوه هیژی بنیری بۆ دهس به
سه راگرتنی نهو شارانه ی گرتنیانی به پتویست نه زانی. قه یسه ر، دۆستی بابی
عالی، دهر به ند و باکی و چهند شاریکی گرتوه. نهو مه سه له ی سپاردنی نه م
شارانه و ولایه ته کانی گه یلان و مازنده ران و ئوسترابادی به پی ی پیککه و تنی
له گه ل ته هماسب ته ئمین کرده. قه یسه ر و پاپ پیتوشویتیکیان داناوه که
یارمه تی ته هماسب بدری، وه نهو تا دلنیا نه بی له وه ی که ته هماسب، نهو
شارانه ی تورکیا داوایان نه کا بهو ده و له ته نه سپیری، له ته قه لا باشه کانی خوی
دریخی ناکا.

مارکی دوبنناک له لایه ن روسیا و تورکیا وه بۆ کاری ناویری هه لبرێردراوه.

ماده ی یه که م:

سنوری روسیا و تورکیا نه بی لهو شوینه وه دهس پی بکا به ماوه ی 22
سه عات سواره پی له دهر به ند وه بۆ ناوه وه ی وشکایی. سنوره که نه بی لهو
کیلوه که له م شوینه دا دانه ری تا کیلنکی تر که نه که ویته سییه کی پیگه ی
شه ماخی بۆ ده ریای خه زه ر دریژ ته بیته وه. له شوینی دوه مه وه نه بی هیلنکی
راست تا دواوانی پویه کانی کورا و ئاراس بکیشری. روسیا و تورکیا،
هه ردوکیان له نزیکایی نه م شوینه ی دوایه انه وه مافی دروستکردنی قه لایان

ههيه، به لām جیگه کانیاڼ ته بې 3 مه نزل له سنوره وه دور بې. کار بې سپېردراواني ههردو لایه نې په یمانکار، له گه ل کار بې سپېردراویکی که ټیمپراتوری فهرانسه دای ته نې ټهرکی دیاری کردنی سنور هه ل ټه گرن. ههردو لای په یمانکار ته توانن له ناوچه کانی خویان دا قایمکاری بکه ن و بنکه ی لې دابمه زریتن، به لām نابې ټهم قایمکاریانه ماوه ی 3 ساعات سواره پې له سنور نزیکتر بن.

ماده ی دوهم:

شه ماخی که ټه بې باره گای خان یا حاکمیکی سهر به شیروان بې، به هی تورکیا ته ناسرې، به لām نابې قایمکاری لې بکری یا بنکه ی تورکی لې دابری. له کاتی رودانی ناژاوه دا ټه شې سپای تورکی بو بنیږدرې.

مادده ی سیهم:

سنوری تورکیا و ټیران ټه بې له شوینی ته واو بونی سنوری روسیا و تورکیا، واته له دواوانی روباره کانی کورا و ټاراسه وه دهس بې بکا. ټه بې له م شوینه وه هیلې تا شوینیکیتر که ماوه ی 1 ساعات سواره پې که وتوته پوژئاوای شاری ټه رده بیله وه بکیشرې، هه مو ټه و ټه رزانه ی ټه که ونه پوژئاوای ټهم هیله وه، ټه که ونه ژیر دهسه لاتی تورکیا وه. له م شوینه وه که دوراییه که ی تا پوژئاوای ټه رده بیل 1 ساعات سواره پې یه، ټه بې هیلیکی راست بو هه مه دان و له ویشه وه بو کرماشان بکیشرې.

ماده ی چواره م:

قه یسه ر به بې ی ټه و پیککه وتنه ی له گه ل ته هماسب کردویه تی به لین ټه دا تا دلنیا ټه بې له سپاردنی هه مو شاره کانی، که له ماده ی سیهم دا ناوبراوه، به بابی

عالی، ته قه لای باش ئەدا. بە لām ئە گەر ته هەماسب نە چووە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو پێککەوتنەو، پوسیا و تورکیا هەردو بە جوتە بۆ گرتنی هەمو ئەو ئەرزانی که هی ئەوانە پێکەووە هەنگاو ئەنێن. دو دەولەتی گۆرین، پاشماوێ ئێران دواى ئەوێ ئاسایشی تی گەراپەووە، بە کەسیکی ئێرانی ئەسپێرن، که زۆرتر شایستەیی فەرمانرەوایی هەبێ. ئەو کەسە خواوێ سەلتەنەتی تەواو ئەبێ و سەر بەخۆ ئەبێ.

ماددەى پینجەم:

ئە گەر ته هەماسب، لە ئەنجامی ناوێزی قەیسەردا، بە ئارەزووی خۆی ئەو شارانی لە مادەى سییەم دا ناو براون بە تورکیا بسپێرێ، تورکیاش ئەو بە شای ئێران ئەناسێ و، هەمو جۆرە یاریدەیه کێ ئەکا. قەیسەر بە پێی رێککەوتنە کەى خۆی لە گەڵ ته هەماسب، یاریدەى کاریگەرى ئەکا و هەمو گفەتەکانی خۆی بەرامبەر ئەو جێبەجێ ئەکات، تا ئەو بە عینوانی واریسی قانونی بتوانی ئیمپراتۆریی ئێران و ئەصفەهان لە دەستی مەحمودی داگیرکەر پرزگار بکا. ئە گەر مەحمود، لەم بارەدا، هێرش بیاتە سەر تورکیا، پوسیاش ئەکەوێتە کار بۆ یارمەتی دانی تا ئەو لە ئێران دەر بکری. تورکیا و پوسیا بە پێی ئەم پێکھاتنە بۆ دانانی ته هەماسب لە سەر تەختی ئێران پێکەووە هەنگاو ئەنێن.

مادەى شەشەم:

ئە گەر ته هەماسب لە سپاردنی ئەو شارانی تورکیا داوایان ئەکات خۆی بوارد، ئەو ولاتە و روسیا لە پیشەووە ئەکەوێتە گرتنی بەشەکانی خۆیان، وە کاتی لەو ولاتەدا ئارامی و ئاسایشیان دامەزران، فەرمانرەواییە کەى بە کەسیکی ئێرانی ئەسپێرن، که بە تەواوی سەر بەخۆ بێ. ئەو کەسە شیش لە لایەن دو دەولەتی

ناوبراوه وه له سهر ته خت دانه نرئ و، گوئ نادرېته هېچ نوښته ريكي مه حمود و، هېچ جوړه پښكها تنيكي له گه ل ناكري. نه بيئ هم ريكيكه وتنه به بي هېچ لي ده رچونئ پيره وي بكرئ بو نه وه ي ناشتي هه ميشه يي دا بين بكرئ و، بهم جوړه نه و شارانه ي دراوڼ به توركي و روسيا به يه كجاري تا هه تايه له ده ستي نه وان دا بمينيته وه و، ئيراني له نوئ دامه زريناو، به هيز بيئ. سولتان هم پښكها تنه، پاش نه وه ي له لايه ن قه يسه ره وه په سهند كرا، نه وي شپه سهندي نه دا.

سهرچاوه: لگهارت، لارنس: "انقراض سلسله صفويه"، ترجمه: مصطفى قلى عماد، انتشارات مرواريد، (تهران 1364 ه ش)، 269 - 270.

پاشکۆی (7) :

وه رگترای کوردیی په یماننامه ی کوردان (4 ی ئه یلوولی 1746).

رښککه و تننامه ی کردان

له نیوان نادر شاه و سولتان مه حمود خانی به کهم

به هو ی:

وه کیلی ئیران حه سه ن عه لی خان

ر سپر دراوی عوسمانی والی به غداد ئه حمده پاشا

له مانگی شه عبانی 1159ك (1746ز) دا به ستراره

پیشه کی: دیاری کردنی سنوری هه ردو مه مله کهت.

فه سل ی به کهم: ده باره ی حاجیان.

فه سل ی دوه م: دانانی نوینه رانی هه ردو ده و له ت له ده بار ی به کتری دا.

فه سل ی سییه م: دیله کانی هه ردو ده و له ت.

فه سل ی پاشکۆ: ده باره ی سنوری هه ردو مه مله کهت و هه ندی مه رج له

باره ی دین. چه ن مه رجی ده باره ی زائیران و په عیه ته کانی ئیران له عوسمانی دا

- دانه وه ی هه لاتوان.

بنچینه:

ئه و رښککه و تنه ی له سه رده می سولتان موردا خانی چواره م دا له نیوان هه ردو

ده و له ت دا کراوه پیره وی ئه کړی و، ئه و سنورانه ی له رښککه و تنی گورین دا

دیاری کراون بی هیچ ده سکاری و گورینی وه کو خویان ئه میتن.

مه رج:

لیره به دواوه ئه بی فیتنه خه وتو بیت و تیغی دوژمنایه تی له کیلان دا بی،

ئەو ەى شايەنى شانى ەردولا و چاكە و خىرى ەردو دەولەت بى. لە ەمو
بوارىك دا جىبەجى بىرى و، ەردولا خويان لەو كارانە بىرىن كە ئەبنە ەوى
ناخوشى و، پىچەوانەى تەبايى و ەوگرىن.
فەسلى يەكەم:

حاجيانى ئىرانى كە لە رى بەغداد و شامەو ئەچن بۆ بيت الله الحرام،
ئەو والى و حاكم و ئەمىر حەجانەى لە سەر رىگەيان دان. ئەبى ئەوانە بە ئەمىنى
و سەلامەتى لە شۆيىنكەو بەگەبەننە شۆيىنكى تر، صيانەتى حال و رىعايەتى
ئەحوالىان بە لازم بزەن.
فەسلى دوەم:

بۆ بەهيز كەردنى دۆستايەتى و زىاد كەردنى يەكيتى لە نىوانى ەردو
دەولەت دا، ەەر سى سالى ئەبى يەكىك لە لايەن دەولەتى ئىرانەو لە عوسمانى
و يەكىك لە لايەنى عوسمانىيەو لە ئىران بى، مەسەفى ئەوانەش لە سەر
ەردولا بى.
فەسلى سىيەم:

دىلەكانى ەردولا بەربەرىن، كرىن و فروشتىيان رەوانىيە، ەەر كەسىكىان
ويستى بەرپىتەو و لاتى خوى رىگەى لى نەگىرى.
فەسلى پاشكو:

ئەو سنورەى لە سەردەمى سولتان موراخاندا ديارى كراو جىبەجى
بىرى. دەسەلاتدارانى سنورەكان كارىك نەكەن پىچەوانەى دۆستى ەردولا
بى. سەرەراى ئەمانە، لەبەر ئەو ەى خەلكى ئىران وازيان ەيتاوە لەو ئەحوالە
ناشاىستەيەى، لە سەردەمى صەفەويەت دا، دايان ەيتا بو، وە لە ئوصولى
عەقائىدا چوئەتە سەر رىگەى ئەهلى سوننەت، بۆيە خولەفاى راشىدىن بە
خەبرى مەرزى ئەبى ياد بىكەن و، لىرە بە دواو لە گەل خەلكى ئىران كە

هاتوچۆی که عبهی موکه پهمه و مه دینهی مونه وه ره و سه رانسه ری ولاتانی ئیسلام نه کهن، ئه بی هه مان په فتاریان له گه ل بکری له گه ل حاجیان و زائیرانی پۆم و ولاتانی ئیسلامی تر نه کری، وه به ناوی دورومه یا به ناویکی تره وه که خیلافی شهرع و قانون بی هیچیان لی نه سینی.

ههروه ها ئه و زائیرانه ی ئه چن بو عه ته باتی عالیات، ماده م مالولیتجاره یان بی نه بی حاکم و موباشیرانی به غداد داوای باجیان لی نه کهن و، هه ر که سی مالولیتجاره ی بی بو به بی قاعیده و عاده تی دیرینه گومرگ بدا و له وه زیاتری لی داوا نه کری. له ولاش له گه ل تاجیر و ئه هالی پۆم به هه مان شیوه په فتار بکری.

له داوای تاریخی ئه م په یماننامه یه وه ئه گه ر له خه لکی ئیران بو پۆم و له خه لکی پۆم بو ئیران هه لاتن دالده نه درین و، ئه گه ر داوا کرانه وه بدرینه وه ده ست وه کیله کانی هه ردولا.

سه رچاوه: نوائی، دکتر عبدالحسین: "نادر شاه و بازماندگانش"، انتشارات زرین، (تهران 1368 ش)، 373 - 383

پاشکوی (8):
سربازیکی سهفهوی

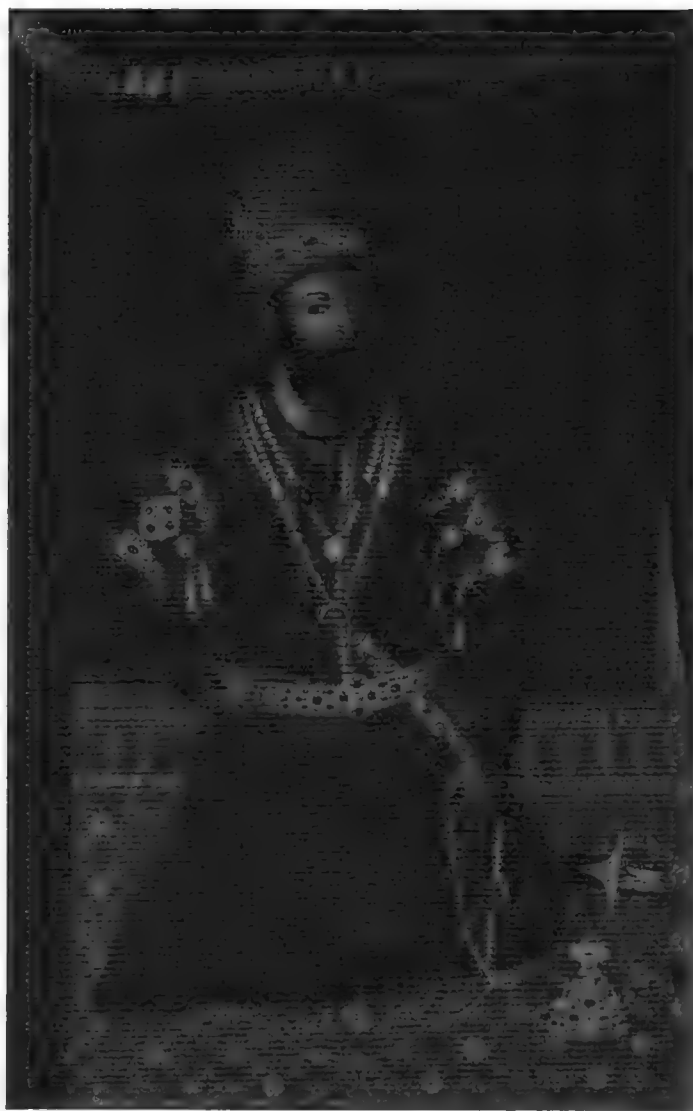

پاشکوی (9):
سەربازێکی عوسمانی

پاشکوی (10):

نادر شای نه فشار

پاشکوی (11):
فته‌تجه‌لی شا (1797-1834).

پاشکوی (12):
ویندی عبدالرہمان پاشای بابان

پاشکوی (13):

شاهزاده عه بیاس میرزا-1821

پاشکوی (14):
دوو سهربازی کورد له هه وره مان

پاشکوی (15):
پیاویکی هۆزی جاف

پاشکوی (16):
فہرمانبہرئکی پاشای سلیمانی

AN OFFICER OF THE PASHA OF SELIMANIA.

Published by Dineen International Inc.

پاشکوی (17):

ده فی دستخه تی فتهحه لی شاه بو والی به غدا (1806) له باره ی
گه راننده وه ی عه بدولره حمان پاشای بابان.

۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

پاشکۆی (18):

وه رگيړاوی کوردی پهیماننامه یی که می ئه رزه رۆم (28 ی ته مموزی 1823).

مه به ست له نویسی ئه م نامه ناوازه به له م چهند ساله دا به هوی پرودانی هندی عه واریزه له ئیوان هردو دهوله تی به رزی ئیسلام دا پیوه ندیه کانی صولح و صه فوه ت و زه وایتی دۆستی و ئولفه تی دیرین گورا به نیقار و خصومه ت و بو به هوی جهنگ و کدوره ت. به موقته زای جیهه تی جامیه ی ئیسلام و رازی نه بونی هه ردولا به پزانی خوین و پرودانی نه و جوړه قه و ماو و غه و غایه ، هه ردو دهوله تی گه وړه ئاره زو و موافقه تیان ده رپریوه بو گيړانه وه ی ناشتی و مه وده ت و نوی کردنه وه ی دۆستی و مه حبه ت.

به یی فەرمانی هومایونی "ئه علاحه زره ت، که یهان حیشمه ت، مولک به خش، مولک گیر، ئارایشی تاج و سه ریر، خدیوی زه مین و زه مان، جه مالی ئیسلام و موسلیمین، جه لالی دنیا و دین، غیاسی حق و یه قین، قاره مانى ئاو و گل، سیبه ری خوی پراکیشراو به سه ر هه ردو ئه رزدا، حافزی هه وزه ی موسلمانى، باسیتی ییساتی جیهانبانى، داوه ری جه مشید جاه، سوله یمان ده ستگاه، ئه نجوم سپا، ئیسلام په نا، زینه ت به خشى ته ختی که یان، مه لیکی ملوکی جیهان، تاج به خشى کامه ران، شاهنشاهی مه مالیکی ئیران، خاقان کوپری خاقان، غازی: فتحه لى شا، خلد الله ملکه و اقباله، وه حوکمی مه ئموریه تنامه ی رفیعیه ی غوره ی غه پای ده و له ت و شه هریاری، ده وحه ی عولیای شه وکه ت و جیهاندارى، مالیکی رپیقاب، گه ردون جه ناب، که یوان هیمه ت، جه رجیس فیتنه ت، مولک فه زای، مولک ستای، پوکنی په کین جه لال،

غوصنی پەرتیب ئیقبال، شازادەى ئازادە، وەلیعەھدى دەولەتى عەلیەى ئىران
عەباس میرزا، عز نصرە، ئەم عەبدە مەملوک و چاکیرە جان نىسارەى بە
وہ کالەتنامە موباهى و، مەخصوص کردوہ.

لە لایەن دەولەتى بەرزى عوسمانییشەوہ، نامە و فەرمانى، ئەعلا
حەزەرەت، کەیوان مەنزىلەت، خۆرى فەلەکی شەھریارى، مانگی ئاسۆى
تاجدارى، پادشاهى ئىسلام پەنا، سولتانی ھەردو ئەرز و ھەردو، خادیمى
حەرەمەینى شەریفەین، خاوەن شەوکەت و شەھامەت، سولتانی کورپى سولتان،
غازى: مەحمود خان، ابد اللہ ملکہ و اقبالە، نامە بە جەنابى "عیزەت نىصاب،
نەبالەت ئىتتىساب، جەلالەت ئىکتىساب، تەواوکەرى ئومورى جەمھور بە بیرى
تیز، تەختکەرى قەواعیدى ئومور بە پەئى پاست، صەدرى ئەسبەقى ئەکرەم،
والى و لاىەتى ئەرزەنەى پۆم، سەرەسکەرى لای پۆژھەلات: موحەممەد
ئەمین پەئوف پاشا، دامە مەجدوھو، عەتا و عینایەت کراوہ.

ئەم عەبدە مەملوکە لە شارى ناوبراو لەگەڵ سەرەسکەرى ناوبراو، پاش
ئالوگۆرى وە کالەتنامە پیرۆزەکانیان بۆ ئەنجومەنى گفتوگۆ پێک ھاتن،
موصالەھى پیرۆز بەم ئاینە تەرتیب و تەعیین کرا.

بەچینە:

پەیمانى ئاشتى کە لە 1159 دا بەستراوہ، دەربارەى سنورەکانى کۆن و،
مەرچەکانى پێشو سەبارەت بە حاجیان و بازرگانان و گێرانیوہى پاکردوان و
بەردانى دیلەکان و دانىشتنى کەسێکى دیارىکراو لە دەربارەکانى ھەردو
دەولەت دا بە تەواوى ھەموى وەکو خۆیان ماون و کاریگەر و نرخداران و بە
ھیچ کلۆجى خەلەلى تێ نەکەوتوہ و، لە نێوان ھەردو دەولەتى بڵندا مەرچەکانى
دۆستایەتى و پێوستیەکانى تەبایى و خوشەویستى ھەمیشە ئەبى کارى پێ
بکری.

مەرج: شمشیری ئاژاوه و دوژمنایەتی لە کێلان دا ئەبێ، لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزدا کاریی کە بێتە ھۆی ناخۆشی و ساردی و، پێچەوانەی ئاشتی و ئاسایش بێ پرو نەدات و، ئەو شوێنەکانی لە ناو سنوری کۆنی دەولەتی عوسمانی دا بون و لە کاتی جەنگ و بەر لەو، کەوتونەتە دەس دەولەتی مەزنی ئێران، لەوانە قەلا و زەوی و قەزا و قەصەبە و گوند، لە پوژی ئیمزا کردنی ئەم پێککەوتننامە خێرەو تا شەست پوژی تر، بە تەواوی ئەدرینەو دەولەتی عوسمانی.

بۆ پێز لێنانی ئەم پێککەوتنە خێرە گیراوەکانی هەردو لا، بێ ونکردن و شاردنەو بەر بدرێن و، پێویستییەکانی پێگەیان وەکو خواردەمەنی و شتی تر بۆ داوین بکری و، بگەیه نرێنەو سەر سنورەکانی هەردو دەولەت.

ماددە یە کەم:

هەردو دەولەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کاروباری ناوخوای یە کتیریەو. لێرە بە دواوە خو تێهەلقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەو نەشیاو، لەوانە مەلەبەندەکانی سەر بە سەنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانه و لە هیچ رویەکەو دەولەتی بەرزنی ئێران نابێ پێ بە خو تێهەلقورتان و، دەسدریژی و، پەلامار و، دالەدی مۆتەصەریفەکانی پیشو و لە مەودوایان بدات.

لەو شوێنەکاندا ناوبراون، لە بابەت پەسمیی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، ھەر دعوایەکی تر، بۆ ئەوێ نەبێتە ھۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەولەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەھدی دەولەتی ئێران و وەزیری بەغدادەو بە لا دا بخری.

ماددهی دوه م:

له بهر نه وهی ئه م مهسه له یه له مهرجه دیرینه کانه که په فتار له گه ل نه هالی
ئیران، نه وانه ی هاتوچوی که عبه ی موکه په مه و مه دینه ی مونه وهره و گشت
ولاتانی ئیسلامی نه که ن وه کو حاجی و زائر و گشت نه هالی ولاتانی ئیسلامی
په فتار بکړی و، به ناوی دورومه یا به ناویکی تره وه که خیلای قانونی شهرعی
بی شتی داوا نه کړی، هه روه ها له زائیرانی عه ته باتی عالیات ماده م که لوپه لی
فروشته نی یان پی نه بی داوای باج نه کړی و، نه گهر شتی فروشته نی یان پی بی
مافی گومرگی به پی قاعیده ی کاریکراو وهر بگیری وه شتی زیاتر داوا نه کړی
و، له لایه ن ئیرانیسه وه، هه مان په فتار له گه ل بازرگانان و نه هالی عوسمانی
بکړی.

له بهر نه وه لیږه به دواوه له لایه ن وه زیرانی گه وره و، میری حاجی و میری
میرانی به ریز و، هه مو زابتن و حاکمانی عوسمانی بو جیه جی کردنی ئه م
مهرجه کونه دهره قی حاجیان و بازرگانانی ئیران نوسراوه نه بی دیققت و
ریعایه ت بکړی له شامی شهریفه وه تا حهره میه نی موخته ره مه ی ن و له ویوه بو
شامی شهریف.

له لایه ن ئه مین صوره (پریاسکه دار: بهرپرسی کاروباری دارایی) ی
هومایونیه وه چاودیری بکړی که پیچه وانه ی مهرجه کان هیچیان لی وهرنه گیری
و، پشتیوانی ناوبراوان بکړی و، نه گهر له ناو نه وانه دا ناکوکی روی دا له ژیر
چاودیری امین صره ی هومایون و ناویژی باوه پ پیکراویکی نه وان لی ی
بکولیتته وه و، ژنانی حهره می شاهنشاه و حهره مه کانی شازاده مه زنه کان و هه مو
گه وره کانی ده ولته تی ئیران که نه چن بو حه جی شهریف و عه ته باتی عالیات
به پی ی مهرته به ی خویان حورمه ت و ریزیان لی بگیری.

ههروهه ده‌رباره‌ی مافی گومرگی بازرگانانی ئی‌یران به هه‌مان بریار په‌فتار بکری که له گه‌ل بازرگانه‌کانی ئیسلامی ته‌به‌عه‌ی عوسمانی په‌فتار نه‌کری و، له که‌لوپه‌لی بازرگانی نه‌وانه ته‌نیا به‌کجار 4 قروش له 100 قروش گومرگ وه‌ربگیری، به پیچه‌وانه‌ی وه‌سلێ که پی‌یان نه‌دری و ماده‌م که‌لوپه‌لی بازرگانی نه‌چوته ده‌ستیکی تر له جینگه‌یه‌کی تر سهر له نوێ حقوقی گومرگی داوا نه‌کری و، بازرگانه‌کانی ئی‌یران که چوپوقی شیراز - جورێکه له ته‌خته - بو دارولسه‌عاده - مه‌به‌ستی ئیسلامبو له - نه‌هیتن، کرین و فروشتنی پاوان نه‌کری، به ههر که‌سیک که بیانه‌وی بی‌فروشن. وه له گه‌ل بازرگان و نه‌هالی هه‌ردو ده‌وله‌ت که بو مه‌مله‌که‌تی به‌کتری هاموشو نه‌که‌ن، به‌بی‌ی پی‌ویسته‌کانی جامیعه‌ی ئیسلامیه په‌فتاری دۆستانه بکری و له هه‌مو زه‌ره‌ر و نازاری پارێزراو بن.

ماده‌ی سییه‌م:

نه‌وه‌ی له ئیله‌کانی حه‌یده‌رانلو و سیپکی که هه‌ردو ده‌وله‌ت له سه‌ری ناکۆک بون، وه نه‌مرو له خاکی ده‌وله‌تی عوسمانی دا دانیشتون، ماده‌م له لای نه‌وان، نه‌گه‌ر ده‌ستدریژیان کرده سهر ولاتی ئی‌یران زه‌ره‌ریان دا، سنورداران نه‌بی له پێ نه‌دان و ته‌می کردنیان دا دیق‌قه‌ت بکه‌ن. وه نه‌گه‌ر ده‌ستیان هه‌له‌گرت له ده‌ستدریژی و زیانی و کاربه‌ده‌ستانی سنور پینگه‌یان لی نه‌گرتن، نه‌بی ده‌وله‌تی به‌رزی عوسمانی واز له دالده‌دانیان به‌یتی.

وه نه‌گه‌ر نه‌وانه به‌ ئاره‌زو و ویستی خویان بگه‌رێنه‌وه بو ئی‌یران، ده‌وله‌تی عوسمانی دالده‌یان نه‌دا و پینگه‌یان لی نه‌گری، پاش نه‌وه‌ی که گه‌رانه‌وه بو ناو ده‌وله‌تی به‌هییه‌ی ئی‌یران و، دوایی یته‌وه بو ناو خاکی عوسمانی به‌ هیچ جور نابێ دالده‌ بدرین و، وه‌ربگیری.

له حاله‌تیک دا که نه‌وانه بگه‌رێنه‌وه ناو ئی‌یران و نه‌و کاته له سنوری

دهوله‌تی عوسمانی ته‌جاوه‌ز بکه‌ن، زیان بگه‌یه‌نن، سنورداران‌ی دهوله‌تی به‌هییه‌ی ئیران له‌ پڕی‌گرتن و ده‌ستدریژیان دیق‌قه‌ت نه‌نوینن.

مادده‌ی چواره‌م:

به‌پیی‌ی مه‌رجه‌کانی دیرین، نابیی‌ی هه‌لاتوانی یه‌کتری دالده‌ بدرین و له‌وانه‌ عه‌شایه‌ر و ئیلات، هه‌ر که‌سیکیان دوا‌ی ته‌مه‌، له‌ دهوله‌تی به‌رزی عوسمانیه‌وه‌ بۆ دهوله‌تی گه‌وره‌ی ئیران و، له‌ دهوله‌تی به‌هییه‌ی ئیرانه‌وه‌ بۆ دهوله‌تی به‌رزی عوسمانی ب‌پۆن، ته‌بیی‌ی ته‌و تیپه‌پ‌یوانه‌ دالده‌ نه‌درین.

مادده‌ی پینجه‌م:

ته‌و که‌لوپه‌لی بازرگانیانه‌ی ئیران که‌ له‌ دارولسه‌لته‌نه‌ و گشت ولایه‌ته‌کانی دهوله‌تی به‌رزی عوسمانی دا، به‌ ئاگاداری شه‌رع و ده‌فته‌ر، به‌ هه‌لگیراوی گل دراوه‌ته‌وه‌، له‌ پ‌وژی ته‌م به‌لگه‌یه‌وه‌ تا ماوه‌ی شه‌ست پ‌وژ، له‌ هه‌ر جیه‌ک بیی، به‌پیی‌ی ته‌و ده‌فته‌ره‌ نوسراوانه‌ و، به‌ ئاگاداری شه‌رع و باوه‌رپ‌یکراوی دهوله‌تی ئیران، به‌ خاوه‌نه‌کانی بدریته‌وه‌، جگه‌ له‌ که‌لوپه‌لی هه‌لگیراو، ته‌وه‌ی له‌ کاتی پ‌ودانی دوژمنایه‌تی دا له‌ حاجیان و بازرگانان و خه‌لکی تری ئیران که‌ له‌ ولاتی عوسمانی دا بون، له‌ لایه‌ن هه‌ندی وه‌زیر و کاربه‌ده‌سته‌وه‌ به‌ زۆر سه‌ندراوه‌، پاش ئیفاده‌ و ئیزه‌اری دهوله‌تی گه‌وره‌ی ئیران و فه‌رمانی له‌ دهوله‌تی به‌رزی عوسمانیه‌وه‌ به‌ عۆده‌ی وه‌کیلی ته‌وان له‌ هه‌ر جیه‌ک، ده‌ربجیی، پاش ئیسپاتی شه‌رعی، وه‌ربگیریه‌وه‌ و بدریته‌وه‌.

مادده‌ی شه‌شه‌م:

له‌ مه‌مالیکی دهوله‌تی به‌رزی عوسمانی دا له‌ خه‌لکی ولاتانی هه‌ردولا که‌ ته‌مرن، ته‌گه‌ر واریس و وه‌صی شه‌رعیان نه‌بو، مه‌ئموarani به‌یتولمال، به‌ ئاگاداری شه‌رع ده‌فته‌ری که‌لوپه‌لی کابرای مردو بگیری و، له‌ سجلی شه‌رع دا

تەسجىل بىكرى و، ھەمو ئەو كەلۈپەلە ۋەكو خۆى لە جىڭگەيەكى ئەمىن، تا ماۋەى سالىك ھەل بىگرى تا وارىس و ۋەكىلى شەرىى مردوۋە كە دى، بەپىى تەسجىللى سىجللە شەرىىيە كە كەلەپورەكانى بدرىتى و، پىسومى ئاساىى و كرىى شوپىنى ھەلگرتنى ئەو شتانه، لە ماۋەى باسكراۋدا سوتا يا لە ناو چو داۋاى نەكرى.

ئەگەر لە ماۋەى باسكراۋدا وارىس و ۋەسى نەگەشتن، مەئموۋەكانى بەيتولمال كەلۈپەلى ھەلگىراۋ بە ئاگادارى باۋەپىكراۋى دەۋلەتى بەرزى ئىران ئەفرۇشى، نرخەكەى ھەلئەگرى.

ماددەى ھەوتەم:

بەپىى مەرجەكانى پىشو، بۆ پىشتىۋانى لە دۆستايەتى و خۆشەويستى، ھەر 3 سال يەك كەس (ھەرىەكەى لە دەۋلەتتەكەۋە) لە ھەردولاي بەرز جىڭىر ئەپى، ۋە لە ھاۋولائىانى ھەردو دەۋلەتەۋە، كە لە كاتى جەنگ دا بۆ ھەردولا چون، بەرامبەر بەوان، بۆ رېزىلىتانى ئەم پىكھاتنە خىرە، سزا نەدرى.

دوايى:

ئەۋەى لە بنچىنەۋ مەرجەكان و ماددەكانى سەرودا باس كران، بەۋپىيەى نوسراۋە كە بە گفتوگو لە سەرى پىك ھاتون، لە ھەردولايە قوبول كراۋە، دەربارەى ئىدىعەى كەلۈپەلى تالانى و شتى فەۋتاۋ و داينىكرىنى خەرجى جەنگ ھەردولا "ئەۋەى پۆيى پۆيى: مۇسى ما مۇسى" يان لە سەر وتوۋە و چاۋپۆشىيان لى كىردوۋە.

ۋە لە لاىەنى ھەردو دەۋلەتەۋە بەپىى عادەت تەسدىقنامەكانىان بگۆرپنەۋە و بە ھۆى سەفىرى ۋەسەت لە پۆزى ئەم بەلگەيەۋە تا ماۋەى شەست پۆز لە سەر سنورى ھەردو دەۋلەت يەكترى ئەپىنن و، ئەنئىردى بۆ ئاستانەى ھەردولا.

بەم پێیە بەستن و نوێ کردنەوهی ئەم موصالەحە خەیرییە لە پۆزی بەستنیەوه پێرهویکراو و کاریگەر ئەبێ و لە هەمو لایەکەوه ئاگری ناخۆشی و دوژمنایەتی نامێتی، هیچ لایەکیان دۆخ و جولانی بە شیاو نەزانن کە پێچهوانەی دوستی و پێچهوانەی ئەم مەرج و بەلێتانه بێ.

و لە لایەن وهکیلی موشار ئیلەیهی سەبارەت بە پێپێدانی تەواوی لە لایەن دەولەتی عوسمانیەوه لە پۆزی یەکشەمە 19 هەمی مانگی زیلقەعیدە ی شەریفە ی سالی 1238 (28 ی تەموزی 1823ز) دا بەلگە ی ئەم موصالەحە یە مۆر و ئیمزا کرا.

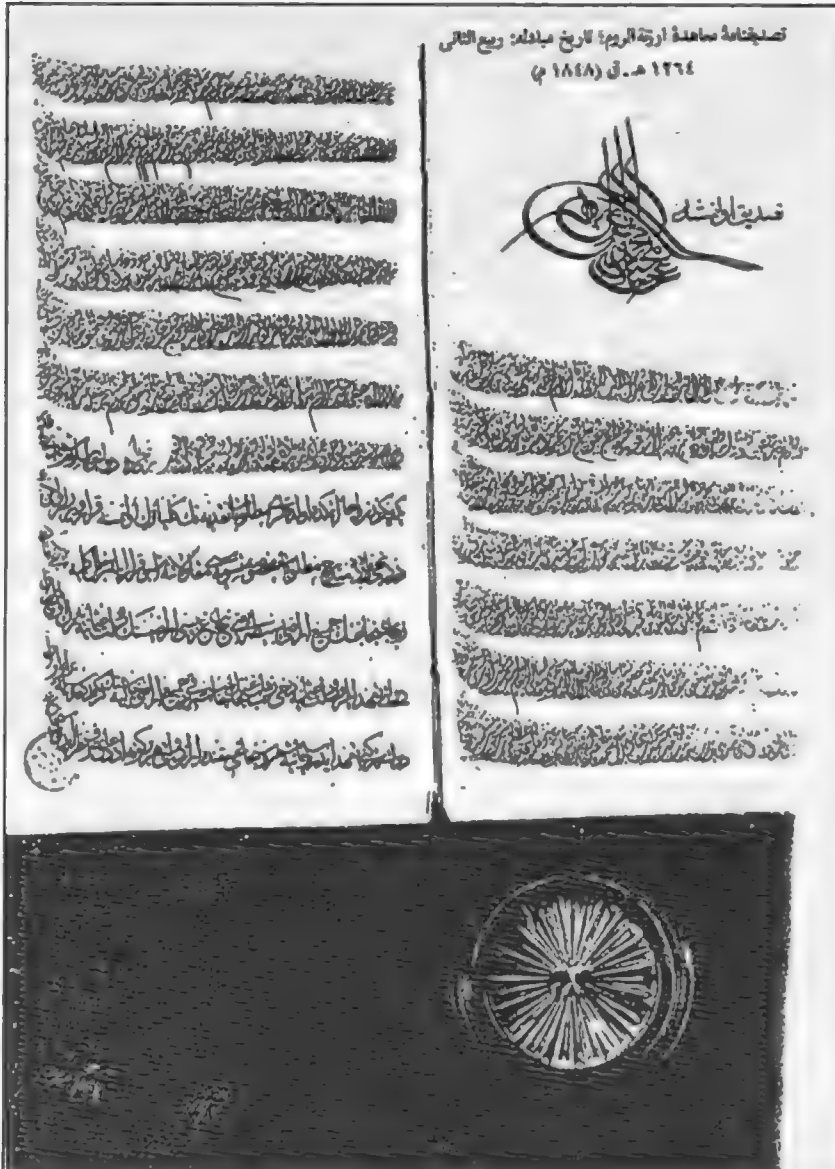
لەم لایەنەشەوه ئەم عەبدی مەملوکی دەولەتی بەرزی ئێرانە بەپێی پێپێدانی تەواوی خۆی بنچینه و مەرج و ماددەکانی گۆرینی وهکو باس کراوه قوبول کرد و، ئەم بەلگە یە نوسراو لە گەڵ وهکیلی دەسەڵاتداری مشار الیه دا ئالوگۆر کرا.

بالخیر والسعاده واليمن والبرکة والحمد لله اولاً و آخراً وظاهراً وباطناً.

سەرچاوه: مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رساله تحقیقات سرحدیه"، به اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران 1348 ش)، 18-22.

پاشکوی (19):

فاکسمیلی نوسخی ته‌سدیق‌کراوی په‌یماننامه‌ی دووه‌می نهرزه‌روم
(31‌ی‌نایاری 1847)، که له (21) ی‌ناداری 1848 له ته‌سته‌نبول ته‌سدیق‌کرا.

پاشکوی (21):

کونووسی کزبونه‌وی پیته‌می گفتوگوانی نهرزهرۆم (14 ی تشرینی دووهمی 1843 نهرزهرۆم).

57

Enclosure 1 in No. 10.

Protocol of Fifth Conference.

Procès-verbal de la Cinquième Conférence, qui eut lieu le 14 novembre, 1843, à Erzeroum, pour la discussion des différends turco-persane.

A L'OUVERTURE de la séance son Excellence le plénipotentiaire ottoman s'adressa ainsi qu'il suit à son collègue de Perse:—

“ Dans la conférence précédente, désirant prouver que Souleimanliéh appartient à votre Gouvernement, vous avez avancé qu'Abderrahman Pacha, Abdullah Pacha et Souleimanliéh Pacha avaient été institués par la Perse à la gestion de cette province. Cela n'est pas exact. Les gouverneurs en question avaient tous été nommés par les Pachas de Bagdad, de qui Souleimanliéh relève. La seule désignation de pacha suffirait pour le prouver; car, c'est un titre ottoman, comme celui de 'lord' est anglais, celui de 'comte' français, celui de 'graf' russe; vous prétendez du plus que Mahmoud Pacha est sujet persan. Comment se fait-il donc que votre Gouvernement ne l'ait pas réclamé lors du long séjour qu'il fit à Constantinople, à l'époque où la clause de la reddition des transfuges était dans toute sa vigueur. Pour prouver que Souleimanliéh appartient à la Porte, je vais produire un argument encore plus valide. Dans une conférence que, dans le courant de l'année 1257 (1841), Mirza Djasfer Khan, un Ambassadeur de Perse, eut, en présence de M. de Nitow, Ministre actuel de Russie et alors chargé d'affaires, avec Hâssan Pacha, alors et actuellement Ministre des Affaires Étrangères, il produisit une note du Premier Ministre de Perse à la Porte. La voici en original. * Reconnaissez-vous le cachet du son Excellence Hadji Mirza Aghasi? ”

Mirza Takkî constata le cachet, et Inverî Bifandi poursuivit en ces termes:—

“ Cette note demande, entre autres choses, la destitution du Gouverneur de Souleimanliéh Ahmed Pacha; la Perse l'avait d'abord demandé au Pacha de Bagdad, mais ne l'ayant obtenu, elle s'adressait directement à la Porte. Une telle démarche, ne prouve-t-elle pas que la Perse admet que Souleimanliéh appartient à la Turquie? ”

Sur cela, le plénipotentiaire persan, ayant lu et considéré le paragraphe de la note du Hadji répliqua ainsi qu'il suit:—

“ Vous venez de produire plusieurs questions dont chacune exige une réponse. Pour ce qui est du titre de pacha, j'observerai que Souleimanliéh est une province kurde, qui a appartenu tantôt à la Perse, tantôt à la Turquie, mais dont les gouverneurs ont toujours été choisis parmi les chefs indigènes. Ce titre, qui s'est conservé dans la conversation, de même que celui de khan existe encore dans les provinces que la Russie a conquises sur la Perse, ne prouve rien; car dans les actes du Gouvernement, comme dans les firmans Roynaux, les gouverneurs de Souleimanliéh sont désignés sous le nom de hakim, et pas sous celui de pacha. D'ailleurs, les troubles qui n'ont jamais cessé d'agiter ces contrées prouvent que cette partie des frontières des deux Empires n'a jamais été déterminée. ”

Inverî Bifandi: “ Les frontières ont été fixées par les traités. l'ordon de l'interruption. ”

Mirza Takkî: “ Quant à la non-réclamation par la Perse de Mahmoud Pacha, j'observerai que des princes et des tribus entières ont passé en Turquie, et que mon Gouvernement les a réclamés, sans en avoir obtenu la reddition. Mahmoud Pacha n'est qu'un simple sujet; s'il l'était de la Porte, pourquoi ne l'a-t-elle pas réclamé de la Perse, durant la période de trente à quarante ans que cet individu a passé, soit à Tabriz, soit à Kermanschah, soit à Soussoulak? La note du Premier Ministre de Perse n'est, non plus, une preuve; et n'a certainement pas été écrite pour admettre que Souleimanliéh appartient à la Turquie. Si je ne craignais de trop prolonger la discussion, je me serais appuyé de cette même note, en l'analysant article par article, pour prouver que Souleimanliéh appartient à la Perse de génération en génération. ”

* Enclosure 2, p. 51.

Ici les commissaires demandaient si la question pendante était le droit de possession territoriale de Souleimanieh.

Enviri Effendi, prenant la parole, dit à Mirza Takki :—

"Il y a dans la note en question trois passages que je signale à votre attention :

"1. La Perse s'adresse à la Porte pour en obtenir la destitution d'Ahmed Pacha, et l'ordre à celui-ci d'indemniser ses sujets persans qui avaient souffert du chef de ses incursions.

"2. La Perse réclame de la Porte le paiement de certains droits de pâturage pour les tribus de Souleimanieh qui vont habituellement, tous les ans, faire paître leurs troupeaux sur les territoires du Schah.

"3. La Perse observe que ses sujets n'ont point fait de représailles pour les incursions d'Ahmed Pacha, par la raison qu'elle avait donné à ses autorités frontières l'ordre de ne point transgresser les limites.

"Ces trois passages, ne sont-elles pas autant d'admissions du droit de la Turquie sur Souleimanieh ?"

Mirza Takki : "J'observe là-dessus :

"1. La question de Souleimanieh est, depuis dix ans, en discussion entre les deux États, tandis que la note de son Excellence le hadji ne date que de deux ans.

"2. Il y a dix ans qu'Ahmed Pacha a trahi la Perse, et s'est constitué *de facto* sujet de la Turquie; en Perse, les revenus des diverses provinces ont de différents noms spéciaux; ceux de Souleimanieh s'appellent 'droits de pâturage' ('yatlikiyah'); la Perse les a revendiqués du Gouvernement turc, par la raison qu'elle ignorait si Ahmed Pacha les avait gardés pour lui, ou les avait payés au Pacha de Bagdad.

"3. Le châtiment d'Ahmed Pacha, peu de choses en lui-même, eût cependant pu devenir une cause de rupture entre les deux États; c'est pour cela que les missions des hautes Puissances médiatrices avaient engagé la Perse à ne pas l'entreprendre d'elle-même, la demande de son Excellence le hadji, en ce qu'elle priait la Porte de contenir son sujet *de facto*, et de l'empêcher de nuire aux Adèles sujets de la Perse, jusqu'à ce que la question des frontières fût réglée, était seulement actuelle.

"4. L'ordre de ne point dépasser les frontières, donné par la Perse à ses gouverneurs, concerne les frontières de leurs gestions respectives, et non pas celles des deux Empires; c'est ce qui a été cause que les gouverneurs des provinces limitrophes de Souleimanieh n'ont pas osé entreprendre la punition de ce gouverneur de Souleimanieh."

Ici les commissaires demandèrent à Mirza Takki s'il revendiquait Souleimanieh pour la Perse. À quoi son Excellence répliqua : "Tout ce que je viens de dire n'a été que réponse aux observations de mon collègue de Turquie; c'est lui qui a mis en avant la question de Souleimanieh. Quant à moi, je demande le redressement des griefs incontestables de la Perse."

Les Commissaires : "Mais dans le nombre de ces griefs réclamez-vous Souleimanieh pour la Perse ?"

Mirza Takki : "Ni dans les trois premières conférences, ni dans la précédente, je n'ai pas entamé la question de Souleimanieh; jusqu'à présent il n'y a eu de demandes que de la part du plénipotentiaire ottoman, et je n'ai fait que répondre à ses interpolations, d'après la lettre de mes instructions. Mais à la fin de chaque conférence je réclamerai les droits incontestables de la Perse."

Les Commissaires : "Nous prions votre Excellence de nous déclarer formellement si la réclamation de Souleimanieh pour la Perse se trouve au nombre de ces droits ?"

Mirza Takki : "Je suis venu ici d'ordre de Sa Majesté le Schah, qui m'a muni de firmans, dont je ne puis m'écarter; ces actes vous sont connus en votre qualité des médiateurs. Pour ce qui regarde Souleimanieh, j'ai déjà répondu par l'article 8 de mon firman. Mais comme je n'ai point encore formulé mes réclamations, je désire produire ou bloquer la liste des *droits incontestables* de la Perse, réservant à mon collègue de Turquie de suivre l'ordre qu'il voudra pour y répondre."

Les Commissaires : "Dans ce cas nous vous prions de produire cette liste, et nous prions Enviri Effendi de commencer par la question du Souleimanieh, afin que les longues discussions des deux dernières conférences produisent quelque fruit."

Enviri Effendi : "Les répliques du plénipotentiaire de Perse à mes observations

sur cette question n'étant pas satisfaisante, je ne crois pas avoir reçu de réponse à ce sujet. Je me suis appuyé de la note du Premier Ministre de Perse en ce qu'elle admet nos droits par le traité"

Mirza Takki: "Où est le traité?"

Enveri Effendi: "Les dénégations verbales ne prouvent rien contre ce qui est écrit. Ce n'est ni en gagnant par des promesses des gouverneurs tels que Mahmoud l'aché, ni en transgressant les frontières contrairement aux traités, ni même en enlevant des gouverneurs par la force, que Souleimanieh deviendra propriété persane. Je n'ai abordé la question territoriale que parce que le firman, dont mon collègue m'a remis copie, confirme l'assertion que Souleimanieh est considéré comme faisant partie des États du Shah. Relativement à cette question, il y a contradiction entre le firman et la note de son Excellence le hadji; je ne prendrai pas sur moi de prononcer de quel côté est l'erreur. Depuis longtemps, la Turquie ne manifeste point le désir d'compléter sur le territoire de ses voisins; mais, aussi, elle n'entend nullement se dessaisir de ce qui lui appartient. Dans ces pourparlers, chaque partie doit prouver son droit; pour mon part, ayant produit la note du Premier Ministre de Perse, comme preuve de notre droit sur Souleimanieh, je laisse à la conscience et à l'équité de prononcer un jugement. Mais si tous les droits incontestables de la Perse sont assimilables à ses prétentions sur Souleimanieh, les réponses en seront faciles. Quand à la demande de Mirza Takki relative au traité, je réponds que celui-ci se trouve enregistré dans les archives de la Porte ainsi que dans les annales de l'Empire. Si, cependant, Souleimanieh appartient à la Perse par un traité, elle n'a qu'à produire le traité qui le lui adjuge."

Mirza Takki: "Voici ce que j'ai à avancer concernant la détermination des frontières. L'an 1237 de l'hégire (a.v. 1822), un traité fut conclu entre la Perse et la Turquie, dans lequel on se rapportait, pour la délimitation, au traité conclu entre le Schah Naïr et le Sultan Mahmoud I, à son tour, ce dernier se référait à celui conclu antérieurement entre le Schah Séfi et le Sultan Murad IV, dans lequel les frontières avaient été désignées. Depuis lors, la Turquie s'est, cependant, emparée, le long des frontières, de beaucoup d'endroits qui appartenaient à la Perse, endroits qui ont été annexés et réclames à plusieurs reprises. La preuve de ce que je dis se trouve dans le livre de géographie de Kiatib Effendi, ouvrage compilé et imprimé à Constantinople sous le règne du Sultan Mustafa et revêtu du sceau de l'Empire ottoman. Le traité du Schah Séfi avec le Sultan Murad y est consigné et les frontières des deux Empires y sont déterminées. Une autre preuve, quoique partielle, existe dans la mention qu'un abrégé de géographie imprimé à Constantinople sous le règne du Sultan Selim fait de quelques-uns des endroits un litige. En parlant de Souleimanieh, j'ai réclamé l'exhibition du traité du Sultan Murad IV, parce que la Perse l'avait perdu lors de l'invasion de son territoire, à l'époque où sa capitale fut occupée et ses archives pillées par l'ennemi. Or, il n'en est pas de même de la Turquie, car sa capitale n'a jamais été occupée par l'ennemi depuis l'époque du traité en question. Comme le plénipotentiaire ottoman n'a pas produit ce traité, et qu'en présence des commissaires il s'est référé à des livres, disant que le traité y est consigné; comme il a dit que de simples paroles ne sont pas suffisantes en pareille matière; et que, d'ailleurs, il n'a pas voulu accepter l'application que je me suis offert de donner sur la note du Premier Ministre; je me prévaux de ces antécédents pour produire ici ce livre, qui a été copié des archives de l'Empire, imprimé dans la capitale de la Turquie, et dont l'authenticité est prouvée par le tambeau du Sultan."

La-dessus le livre de géographie de Kiatib Effendi fut produit; lecture fut faite d'un passage du traité qui fut conclu entre le Sultan Murad IV, et le Schah Séfi, et qui traitait aux frontières des deux Empires.

Les commissaires prièrent le plénipotentiaire de Perse de leur délivrer, ainsi qu'au plénipotentiaire ottoman, copie de ce passage, pour en recueillir des éclaircissements. Mirza Takki promit cette copie aux commissaires, mais la déclina pour son collègue de Turquie.

Les commissaires demandèrent à Enveri Effendi s'il possédait une copie du traité en question. Sur sa réponse affirmative, ils prièrent son Excellence de leur en donner copie, et ainsi qu'au plénipotentiaire de Perse, à quoi Enveri consentit.

Le sésau fut levé. La prochaine conférence fut convoquée pour le 21 novembre. Cette cinquième séance dura cinq heures et quart.

Après la clôture de cette conférence le plénipotentiaire ottoman déclara au congrès que le séraskier, Kiamilli Pachà, allait se rendre à Kara, Hayzid et Van, pour deux motifs:

© Enclosure 2, p. 22.

† Enclosure 3, p. 27.

d'abord pour inspecter la milice, qui vient d'être incorporée dans les troupes régulières ; ensuite, parce que le Prince Hehman Mirza allait se rendre à Khol. Son Excellence conclut que puisque le Gouverneur de Tabriz inspectait ses frontières, il était nécessaire que celui d'Erzeroum en fit autant. Les commissaires répondirent qu'ils y réfléchiraient. Le plénipotentiaire de Perse ne répliqua point.

J. W. REDHOUSE.

Erzeroum, le 16 novembre, 1843.

پاشکوی (23) :

تبيينه کاني سه روک وهزيراني ئيران بو سه دري نه عزمي عوسماني
له بابهت کاروباري سليمان.

Enclosure 2 in No. 10.

*Extract from Note from Persian Prime Minister to Grand Visier relative to
Suleimanieh, dated July 20 (about), 1843.*

[Communicated by the Turkish Plenipotentiary, November 17, 1843.]

(Translation.)

Proposition of the Porte.—The damages caused by Ahmed Pasha and Hussein Pasha Khan to Avraman and Suleimanieh cannot be balanced and set off against each other; the very proposal thereof is somewhat inconsistent with the rights of nations. But the order has been repeated to the said governor not to oppose the perception of pasturage dues from those who pass over into the Persian territory, and to place this matter under such proper regulations as are consistent with the requisitions of neighbourly relations.

Answer by the Prime Minister of Persia.—Ahmed Pasha was the first to begin the quarrel and to pass limits; and on our side it has been attempted to repel him. No State would accept the proposal of balancing the after damage occasioned by the measures adopted for repelling invasion and preventing mischief from happening to its own dominions against the first damage (done by the invader). Moreover, the damage done by Hussein Pasha is not the thousandth part of that done without cause by Ahmed Pasha to the subjects of Persia. Now, then, can a similar transaction be called balancing? No State would admit this proposal either by canon or by civil law. Although Ahmed Pasha has recently again committed fresh damage, spoiled and pillaged Avraman and Kurdistan (Persian), and killed Kandır Bey, a keeper of the marches, and other people, still the keepers of the marches of this side (Persia), not being authorized to quarrel or to repel, have borne withal. These damages caused by the said pasha have been laid in writing before the Governor of Bagdad, and a demand made that the said incendiary be removed far from the frontier, and be caused to indemnify the newly committed damages. The written answer received from the said governor admits and acknowledges the faults of the said pasha, but states that he has not been dismissed from his post, only an assurance is therein given that henceforward he shall do nothing dispensing. This written answer is sent to his Excellency Mirza Janfai Khan, Persian Ambassador at Constantinople, for him to lay before the Porte. Two papers also, sent by the said Ahmed Pasha with a view of exciting rebellion among the chiefs of Avraman, have been gained possession of and sent to be laid before the Porte. If Turkey desires the said frontier to be tranquil and orderly, the said pasha must be altogether removed far from thence, and an Imperial firman addressed to the Pasha of Bagdad, commanding him to demand the damages which he occasioned the first and second time to the subjects of Persia.

The payment of the ordinary pasturage dues are not demandable from the people and tribes, but the governors of the frontier places of the Turkish Empire are bound to pay them; such has been the established rule from of old. Whoever uses or enjoys [possesses himself of] the property of another, it is incumbent on him to pay to the owner of the property his rightful claims. It was thus arranged with the frontier authorities of Turkey, in order that those of Persia should have no ground of complaint or quarrel with the tribes; it is not a new thing, nor is it an innovation, that it should be contrary to the law and to equity.

True translation:

J. W. REYNOLDS.

Erzeroum, November 17, 1843.

پاشکۆی (24):

وه رگیتراوی کوردیی په یماننامه ی دووهمی ئه رزهرۆم (31 ی ئایاری 1847).

مادده ی یه کهم:

هه ردو ده وله تی موسولمان به په سه ندردنی ئه م پیکهاته، چاوپۆشی له هه مو داوا مالیه کانی خۆیان ئه که ن که له یه کتریان هه بو، به لام ئه م پیکه که وته، ئه و مه رجانیه ی له ماده ی چواره مدا بو به لاداخستی کیشه کان دیاریکراوه، ناگورئ.

مادده ی دوهم:

ده وله تی ئیران به لێن ئه دا که ده س له هه مو ئه رزه ده شتایه کانی ولایه تی زه هاو، واته ئه رزه کانی لای پۆژئاوای بۆ ده وله تی عوسمانی هه ل بگرئ، ده وله تی عوسمانیش به لێن ئه دا ده س له لای پۆژه لاتی ویلایه تی زه هاو، واته هه مو ئه رزه شاخاویه کانی ئه وئ له گه ل ده ره ی کړند بۆ ده وله تی عوسمانی هه ل بگرئ. ده وله تی ئیران به توندی به لێن ئه دا که واز له هه مو خواسته کانی خۆی به رامبه ر شار و ویلایه تی سلیمانی به یئ و، هه یج کاتی ده س وه رنه داته مافی خاوه نیته ی ده وله تی عوسمانی که له ویلایه تی ناویراودا هه یه تی.

ده وله تی عوسمانیش، به توندی به لێن ئه دا که شار و به نده ری موچه مه ره و جزیره ی نه لخر و له نگه رگا و ئه رزه کانی لیواری پۆژه لاتی، واته لای چه پی شه توله ره ب که به ده س ئیله ناسراوه کانی ئیرانه وه یه، به مولکایه تی له ده س ده وله تی ئیران دا بئ. سه ره پای ئه وه ش، مافی ئه وه ی ئه بئ که شتی ئیرانی به ئازادی ته واو له و شوینه وه که ئه رژیه ده ریاوه تا شوینی یه کانگیری سنوری هه ردولا له روباری ناویراودا هاتوچۆ بکا.

ماددهی سینه م:

هەردولای پەیمان بەستو، بەلێن ئەدەن کە بەم پیکهاتنە ی ئیستا، هەمو
خواسته کانی پیشویان لەو ئەرزانهی دەستیان لێ هەلگرتون، بە بێ دواکەوتن لە
هەردولاو هەندیس و مەئموڕ دیاری ئەکرتن، بۆ ئەوێ بەبێی مادە ی
پیشو، سنوری نێوان هەردو دەولەت دیاری بکەن.

ماددهی چوارەم:

هەردولا موافقن لە سەر هەلبژاردنی دەسبەجێ نوێنەرانی خۆیان بۆ
لێکۆڵینهوه و بە لاداخستنی عادلانهی ئەو زەرەرانهی کە هەریەک لەم دولایه، لە
زەمانی قبوڵی پیشنباری دۆستانهوه، کە لەرێگه ی دو هتێ زلی ناوبراوهوه،
تۆمار کراون و لە مانگی جیمادی یه کەمی 1261 دا، ئاگادار کراون، هەروەها
لێکۆڵینه و بە لاداخستنی هەمو ئەو کێشانهی پەيوەندیان بە دانی قەرزی
لەوه پگای ئەو سالانهی دوا کەوتون.

ماددهی پێنجەم:

دەولەتی عوسمانی گفـت ئەدا شازادە پەنادراوه کانی ئێران لە بورسە
دابێشن و، پێگه یان ئەدا ئەو شارە بە جێبھێلن یا پەيوەندی نەهێنی لەگەڵ ئێران
بەستن. هەردو دەولەتی مەزن بەلێن ئەدەن بە یه کتری، بەبێی پیکهاتنی
پیشوی ئەرزپۆم، گشت پەنابەرەکانی تەربدەنەوه دەس یه کتری.

ماددهی شەشەم:

بازرگانانی ئێرانی پەسمی گومرگی کەلوپەلی بازرگانی خۆیان بەبێی
نرخ (پۆژ) بە پارە یا بە شت بە جۆرێ کە لە مادە ی شەشەمی پەیماننامە ی
ئەرزپۆمی 1238 دا لە بارە ی بازرگانیه وه نوسراوه، ئەدەن، لەوێ لە مادە ی
ناوبراودا دیاری کراوه نابێ زیاتریان داوا لێ بکری.

ماددهی حه وتهم:

دهولهتی عوسمانی گفته دا، وه کو له پهیماننامهی پيشودا له سهری رېك كهوتون، ئيمتيازاتيک كه پيويست بې بدا به زائيراني ئيراني تا بتوانن به هيمنی تهواوه به بې نهوهی توشي هيچ جوړه نازاري بين زيارهتی پيروزگانانی ناو قهله مړهوی دهولهتی عوسمانی كه نهيهوئ پهيوهندي دوستانه و يه کيټي له نيوان ههر دو دهولهتی موسولمان و هاوولاتيەکانيان دا بههيزو پتهو بې، بهلین نه دا باشرين پيوشوين دابني بو نهوهی زائيراني ئيراني له ههمو ئيمتازاتي كه له ناو مه ماليکي عوسمانی دا هه يانه نهوانيش بههره مهندين و، نه بې بياريزرين له ههمو جوړه زولم و دهستدریژی و سوکايه تیهك چ له کاروباری بازرگانی و چ له کاروباری تر دا.

سهره پای نهوانهش دهولهتی عوسمانی گفته نه دا باليوزی هه لېژېردراوی دهولهتی ئيران له شاره کانی قهله مړهوی عوسمانيدا، جگه له مه که ی موکه پره مه و مهدينه ی مونه وره، لهو شويانه دا كه بونی نهوان پيويسته، هو ی قازانجي بازرگانی يا بو پاراستنی بازرگانان و هاوولاتيانی ئيران به په سمی بناسن و، ههمو نهو ئيمتيازه شهخسيانه ی به کونسولې دهولهتانی دوستی تر دراون، نه بې بهوانيش بدری.

دهولهتی ئيرانيش له لای خو يه وه بهلین نه دا له بهرامبه ر نه مه دا ههمان پهفتار بکا، له باره ی نهو کونسولانه وه كه دهولهتی عوسمانی، لهو شويانه ی ئيران، به هه لسه نگانندی ئيران پيويستن، ههروه ها بهرامبه ر بازرگانانی عوسمانی و گشت هاوولاتيانی - كه سهردانی ئيران نه کهن.

ماددهی هه شتهم:

ههر دو دهولهتی مه زنی موسولمان بهلین به يه کتری نه دهن، بو پي گرتن له دزی و پيشگيري له جهردهیي كه له لايهن هو ز و كهسانی دانيشتوانی

سنوره کانه وه نه کړئ، پړوشوئنی پټوښت دابنټن و جیبه جی ی بکه ن، وه بو نه م مه به سته که سانی نیزامی له شوئنانی موناسیب دابنټن. سهره پای نه وه ش به لټن نه دهن، به رامبه ر هه مو جوړه کاریکی ده سدریژیکه رانه وه کو تالان، چه پاو، کوشتن که له سنوره کانیا ن دا بقه ومی، ثیقدا ماتی جیدی بکه ن.

سه باره ت به و ئیلا نه ی که جیگای ناکوکین و، دیار نیه له ژیر ده سه لاتی کام ده ولت دان، هه ردو ده ولت ی مه زن یه ک جار بو هه میسه نازادی ته واوی هه لټار دنی شوئنی دانیشتیان به خو یان نه دا، تا لیره به دواوه هه میسه له ویدا بژین. نه و ئیلا نه ی تایعیه تیان دیار نیه، ناچار نه کړین که بگه پښه وه قه له مړه وی نه و ده ولت ی که سهر به و بون.

ماده ی تویه م:

هه مو به نده کانی پټکهاته کانی پټشو، به تایبه تی پټکهاتنی 1238 (1823) ی نه رزپوم که له م پټکهاته دا ده سکاری نه کراوه، یا هه لنه وه شپنراوه ته وه لیره دا سهرله نوئ ته واوی هیزی جیبه جی کرانی ناوه پوک که ی دوباره نه کړته وه، وه کو نه وه ی وشه به وشه له م پټکهاته دا گونجینرا بی.

هه ردو ده ولت ی مه زن پټکهاتن له سهر نه وه ی پاش گوپښه وه ی نه م پټکه و تنه، هه ردوکیان قبول و ئیمزای بکه ن و، له ماوه ی دو مانگ دا یا که متر، به لگه په سه ند کراوه کانی بده ن به یه کتری.

16 جیمادی یه که می 1263 (1 ی نسانی 1847 ز).

میرزا ته قی خان

ئیمزا: نه نوهر نه فهن دی

سهرچاوه: مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: "رساله تحقیقات

سرحدیه"، به اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران 1348

ش)، 43-47

پاشکوی (25):

لیستی پادشاکانی سهرزه مینی ئیران: دیار به کر، فارس، نازهر بایجان (1375-1925).

1- حاکمرانانی کونفیدراسۆنی قهره قۆینلوو (1365 ز- 1467 ز).

حاکمران	تییینی	دهورانی حوکمرانی
بهیرام خواجه		1380-1365 ز
قهره محهمهه (نامۆزای بهیرام خواجه)		1389-1380 ز
قهره یوسف (کورپی قهره محهمهه)		1389 ز- 1400 ز
هیرشی تهیموورلنگ (پاکردنی قهره یوسف)	حوکمرانی دهولّتی تهیمووریه کان (شاه مه نسوور، پاتشای به غدا)	1406-1400 ز
قهره یوسف	له میسر وه گه پایه وه حوکمرانی ته بریز	1420-1406 ز
قهره ئهسکهندهر میرزا (کورپی قهره یوسف)		1438-1420 ز
جیهان شا (کورپی قهره یوسف)	داگیرکردنی دیار به کر (1466)	1467-1439
حه سه ن عه لی (کورپی جیهان شا)		1469-1467 ز
ئه بو یوسف (کورپی جیهان شا)	کو تایی قهره قۆینلوو به دهستی حه سه ن ئۆزۆن	1469 ز

2- حاکمرانانی ئاق قۆینلوو (دیاریه کر، ئازهریایجان، فارس و عیراق)

1378 ز- 1504 ز

حاکمران	ناسناو	دهورانی حوکمرانی
قهره یولوک عوسمان به گ (دامه زرتنه ر)	به گ، به هائه ددین	1378-1435 ز
عهلی به گ (کوپری قهره یولوک)	به گ، جه لاله ددین	1435-1438 ز
همزه به گ (کوپری قهره یولوک)	به گ، نوه ره ددین	1438-1444 ز
جههانگیر (کوری عهلی)	به گ، مه عززه ددین	1444-1469 ز
ئوزۆن حه سه ن (کوری عهلی)	به گ، نه بو نه سر	1453-1478 ز
سولتان خه لیل (کوری ئوزۆن)	به گ، نه بوفه تح	1478 ز
سولتان یه عقووب (کوپری ئوزۆن)	به گ، نه مو مه زوفه ر	1478-1490 ز
بای سه نقه ر (کوپری یه عقووب)	به گ، نه بولفه تح	1490-1493 ز
پۆسته م به گ (کوپری مه قصورد)	به گ، نه بولموزه فه ر	1493-1497 ز
ئه حمه د به گ (کوپری ئوغلو محه ممه د)	به گ، نه بولنه سر	1497 ز
محه ممه د (کوپری یوسف)	به گ، نه بولموکه ره م (ئیسفه هان، کرمان و فارس)	1497-1500 ز

1- (1497-1498 ز)	به گ، نه بولموزه فەر	سوئتان مرادی کوری
2- (1501-1508 ز)	(ئیسفه هان، کرمان و فارس)	یه عقوب
1498-1504 ز	به گ، نه بولموزه فەر - (ئازەریایجان و عێراق)	ئه لوه ند کوری یوسف
1503-1478 ز	(دیار به کر)	قاسم به گ (کوری جه هانگیر)
1503-1508 ز	(دیار به کر)	زهینه لعابدینی کوری نه حمەد توغلو

3- دهوهره ی به که می سه فه ویه (1501-1722).

1501-1524 ز	930-907 ک	ئیسماعیلی به که م
1524-1576 ز	984-930 ک	ته هماسپی به که م
1576-1577 ز	984-984 ک	ئیسماعیلی دووهم
1578-1587 ز	995-985 ک	محهمەد خوابه نده
1587-1629 ز	1038-995 ک	عه بیاسی به که م
1629-1642 ز	1052-1038 ک	سه فی به که م
1642-1666 ز	1077-1052 ک	عه بیاسی دووهم
1666-1694 ز	1105-1077 ک	سلیمانی به که م
1694-1722 ز	1135-1105 ک	حوسینی به که م

4- ده‌وره‌ی قوناغی ھۆتکی (داگیرکردنی ئەفغان-1722/10/23-1729).

مه‌حموود ھۆتکی	12 محرم 1135-8 شەعبان 1137 ک	1722/10/23- 1725/4/22 ز
ئەشرەف ھۆتکی	8 شەعبان 1137-1141 ک	1729-1725/4/22 ز

5- ده‌وره‌ی دووھمی سەفەوییە (1736-1729).

تەھماسپی دووھم	1144-1141 ک	1732-1729 ز
عەبباسی سییەم	1147-1144 ک	1736-1732 ز
سلیمانی دووھم	1164-1163 ک	1750-1749 ز
ئیسماعیلی سییەم	1173-1164 ک	1760-1750 ز

6- ده‌وره‌ی ئەفشار (1760-1736).

نادر شا	1160-1149 ک	1747-1736 ز
عادل شا	1161-1160 ک	1748-1747 ز
ئوبراھیم پاشا	1161-1161 ک	1748-1748 ز
شاھروخ میرزا	1173-1161 ک	1760-1748 ز

7- ده‌وره‌ی زەندییە (1794-1750).

کەریم خان	1193-1164 ک	1779-1750 ز
زەکی خان	1193-1193 ک	1779-1779 ز
محەمەد علی خان	1193-1193 ک	1779-1779 ز
ئەبولفەتح خان	1193-1193 ک	1779-1779 ز
سادق خان	1195-1193 ک	1781-1779

1785-1781	1199-1195 ک	عہلی مورد خان
1789-1785	1203-1199 ک	جہ عفر خان
1789-1789	1203-1203 ک	سہید مورد خان
1794-1789	1208-1203 ک	لوتفعہ لی خان

8- دہورہ ی قاجار (1794-1925).

1794 ⁽¹⁾ (1796-1797) ز	1208 (1210-1211) ک	محہمد ناغا خان
1834-1797 ز	1250-1211 ک	فہ تحہ لی شا
1848-1834 ز	1264-1250 ک	محہمد شای قاجار
1896-1848 ز	1313-1264 ک	ناسرہ ددین شا
1907-1896	1324-1313 ک	موزہ فہر ددین شا
1909-1907	1327-1324 ک	محہمد عہلی شا
1925/10/3-1909	15-1324 ربیعی ٹوہلی 1344 ک	ٹہ حمہد شا

⁽¹⁾ راستیہ کہی دہ سہ لاتی قاجارہ کان لہ ژیر سہر کردایہ تیی محہمد ناغا خانی قاجار لہ کوتابی سالی 1794 دہستی پی کرد، بہ لام محہمد ناغا خان لہ 21 ی ناداری سالی 1796 خوی وک شا ناساند و ناجی شایہ تی لہ سہرنا و لہ 18 ی نیاری 1797 تیرو کر.

پاشکوی (26):

لیستی سولتانه کانی عوسمانی (1299-1924)

ز 1326-1299	ک 726-699	عوسمانی یه کهم
ز 1359-1326	ک 761-726	ئورخان، غازی
ز 1389-1359	ک 792-761	مورادی یه کهم، خواداوهندگار
ز 1402-1389	ک 805-792	بایه زیدی یه کهم، یلدرم
ز 1413-1402	ک 816-805	قوناغی ناکوکی نیوان پینج کوره کانی بایه زید
ز 1421-1413	ک 824-816	محهمه دی یه کهم، چهله بی
ز 1451-1421	ک 855-824	مورادی دووهم، خوجا
ز 1481-1451	ک 886-855	محهمه دی دووهم، فاتیح
ز 1512-1481	ک 918-886	بایه زیدی دووهم، وهلی
ز 1520-1512	ک 926-918	سه لیمی یه کهم، یاوز
ز 1566-1520	ک 974-926	سلیمانی یه کهم، قانونی
ز 1574-1566	ک 982-974	سه لیمی دووهم، سه رخوش
ز 1595-1574	ک 1003-982	مورادی سییه م
ز 1603-1595	ک 1012-1003	محهمه دی سییه م، عه دلی
ز 1617-1603	ک 1026-1012	ئه حمه دی یه کهم، به ختی
ز 1618-1617	ک 1027-1026	مسته فای یه کهم، دهلی
ز 1622-1618	ک 1031-1027	عوسمانی دووهم، گهنج
ز 1623-1622	ک 1032-1031	مسته فای یه کهم
ز 1640-1623	ک 1049-1032	مورادی چواره م، غازی
ز 1648-1640	ک 1058-1049	ئیراهیمی یه کهم، دهلی
ز 1687-1648	ک 1099-1058	محهمه دی چواره م، ئوجی

ز 1691-1687	ک 1102-1099	سلیمانی دووہم
ز 1695-1691	ک 1106-1102	نہ حمہ دی دووہم
ز 1703-1695	ک 1115-1106	مستہ فای دووہم، غازی
ز 1730-1703	ک 1143-1115	نہ حمہ دی سیئہم
ز 1754-1730	ک 1168-1143	مہ حموودی یہ کہم، قہ مہوور
ز 1757-1754	ک 1171-1168	عوسمانی سیئہم
ز 1774-1757	ک 1187-1171	مستہ فای سیئہم
ز 1789-1774	ک 1202-1187	عہ بدولحہ میدی یہ کہم
ز 1807-1789	ک 1222-1202	سہ لیمی سیئہم، جیہاندار
ز 1808-1807	ک 1223-1222	مستہ فای چوارہم
ز 1839-1808	ک 1255-1123	مہ حموودی دووہم، عہ دلی
ز 1861-1839	ک 1277-1255	عہ بدولمہ جیدی یہ کہم، غازی
ز 1876-1861	ک 1293-1277	عہ بدولعہ زیز
ز (1876-8/31-5/18)	(23 ربیع الآخر-10 شہ عبانی 1293) ک	محہ مہ د مورادی پینجہم
ز 1909-1876	ک 1327-1293	عہ بدولحہ میدی دووہم
ز 1918-1909	ک 1336-1327	محہ مہ دی پینجہم، رہ شاد
ز 1922-1918	ک 1341-1336	محہ مہ دی شہ شہم، وہ حیدہ ددین
ز 1924-1922	ک 1342-1341	عہ بدولمہ جیدی دووہم (تہ نیا خہ لیفہ)

سەرچاوهی پاشکۆکان

- 1-Robert Olson, The Kurdish Question and Turkish-Iranian Relation from World 1 to 1998, Mazda Publisher, USA, 1998.
- 2-Hassanpour, A, Nationalism and language in Kurdistan 1918-1985, USA, 1992, p.54.
- 3-Ibid, p.51
- 4-Dr.Remzi Kiliç, XVI.Ve XVII. Yüzyillarda Osmanli-Iran Siyasî Antlaşmaları, Ed. TEZ, Istanbul, 2001, p. 234.
- 5- نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، به‌دهم ڕێگه‌وه گۆلچن، میژووی سیاسی، کتیی سێ یه‌م، به‌رگی یه‌که‌م، الدار العربیة للعلوم ناشرون، بیروت، 2014، لا: 223-225
- 6- نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، به‌دهم ڕێگه‌وه گۆلچن، هه‌مان سەرچاوهی پیشوو، لا: 221-223
- 7- نه‌وشیروان مسته‌فا ئەمین، به‌دهم ڕێگه‌وه گۆلچن، هه‌مان سەرچاوهی پیشوو، لا: 225-226
- 8- عباس اسماعیل صباغ (د)، تاریخ العلاقات العثمانية الإيرانية، الحرب والسلام بین العثمانيين والصفویین، منشورات، دار النفاس، الطبعة الثانية، بیروت، 2011، ص 340
- 9- عباس اسماعیل صباغ (د)، تاریخ العلاقات العثمانية الإيرانية، المصدر السابق، ص. 339
- 10- https://de.wikipedia.org/wiki/Nadir_Schah
- 11- محمد رضا نصیری (دکتر)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، انتشارات کیهان، تهران. جلد، اول، (1366-1368).
- 12- گه‌شتی ریج بۆ کوردستان 1820، کلۆدیوس جیمس ریج، محمه‌د حه‌مه باقی، کوردویه کوردی، نه‌وریز، 1992، ل. 117.
- 13- https://es.wikipedia.org/wiki/Abbas_Mirza
- 14- C, J RICH., *Narrative of a residence in koordistan and the site of ancient Nineveh*, t I, London. 1836, p. 66
- 15- Ibid, p.112.

16-Ibid, p.202

17- محمد رضا نصيري (دکتر)، اسناد و مکاتبات تاريخي ايران (قاجاريه)، انتشارات کيهان، تهران. (4) جلد (1366-1368)، ص 307

18- نهوشیروان مستهفا نهمین، به‌دهم ریگه‌وه گولچنین، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، لا: 230-226

19- نصر الله صالحی، اسناد از روند انعقاد عهدنامه دوم ازرنه الروم (1258-1268هـ ق)، انتشارات وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، تهران، 1337/1998، ص 392-395

20- نصر الله صالحی، مصدر پیشین، ص 7-8

21- FO 424/7B: (Confidential-10024) *Extracts from Correspondence relative to the Turco-Persan Boundary negotiations*, Despatches from the British Commissioners, with Protocols and various Documents, relating to the Conference of Erzeroum, 1843-1844, Part I, 1843-1844.

22- نصر الله صالحی، اسناد از روند انعقاد عهدنامه دوم ازرنه الروم (1258-1268هـ ق)، انتشارات وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، تهران، 1337/1998، ص 38-39.

23 - FO 424/7B: (Confidential-10024) *Extracts from Correspondence relative to the Turco Persan Boundary negotiations*, Despatches from the British Commissioners, with Protocols and various Documents, relating to the Conference of Erzeroum, 1843-1844, Part I, 1843-1844.

24- نهوشیروان مستهفا نهمین، به‌دهم ریگه‌وه گولچنین، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو، لا: 232-230

25-Jean-Paul Roux, *Histoires des Turcs : deux : milles ans du Pacifique a la Meediterrane*, Ed. Fayard, Paris, 1984, p.350., وجیه کوثرانی، الفقیه والسُّلطان،

المصدر السابق، صص 213-215، علي إبراهيم درویش، السياسة والدين، المصدر السابق، ص 411، علاء نورس، العراق في العهد العثماني، المصدر السابق، ص 316

26- Histoire de l'Empire ottoman (Fayard, 1989), ouvrage collectif dirigé par Robert Mantran, p.733-734.

ئىندىكىسى ناو و شوئىن

ئەماسىيە (پەيماننامە): 27، 33، 42، 132-136، 142	ئىندىكىسى ناو
ئەرزەرۆم يەكەم و دووھم (پەيماننامە): 44-45، 112، 260، 270، 285، 299	ئارنىست گىللەنەر: 10 ئازەر: 82
ئەندرسون: 10 ئەلفورى (قانصۆ): 35 ئىسماعىلى دووھم 136-140 ئەوليا چەلەبى: 89 ئىران: 7، 16، 17، 19 ئىزىدىيەكان: 212 ئىدرىسى بەدىلىسى: 108، 116-118 ئەمارەتى سوران: 265، 269، 272، 271 ئەمارەتى بابان: 173، 177، 194، 206، 206 ئۆزون حەسەن: 82، 91، 93 ئەلىكساندەرى شەشەم: 57 ئوترخىت (پەيماننامە): 58	ئاورەحمان پاشاى بابان: 233، 235، 236، 238، 242، 243، 244، 245، 246 ئاقچە: 32 ئاق قۆينلو (خىلى): 91-95 ئەحمەد پاشا، حافىز (سەدرى ئەعەزەم): 153-154 ئەحمەد پاشا (والى): 175 ئەحمەد پاشا (پەيماننامە): 199 ئەحمەد پاشاى بابان: 234، 275، 278، 250، 281-282 ئەحمەد خانى ئەردەلان: 155-157 ئەستەنبول (پەيماننامە): 189 ئەشرەفخاننى ئەفغانى: 179 ئەفشار: 20، 32، 179 ئەلسەيىد موخەمەد ئەمىن عالى: 295 ئەلمەغاسى عارەبى: 130 ئەمانوللاخان: 234
بابان (سوپا): 194 يىقلى محەممەد پاشا 121 بۆخارست (پىكەوتتنامە): 243	

- به کر سوباشی: 151-152
 باجه لان: 167، 177
 بهيات: 186
- چيركوف (كولونيل): 297
- ح
- حاله ت نه فهندي: 239
 جه سه ن ئوزون: 291
 جه سه ن به گ: 247-248
 جه سه ن پاشا (والي به غدا): 72173
 جه سه ن خاني فهيلي: 248
 جه يده رانلوو: 252-253
 حاجي ميرزا ئاقاسي: 288
 جه مزه سروغورز: 24
- خ
- خان نه حمه د خان: 155، 157، 173
 خاليد پاشا: 241
 خالد به گي بابان: 177، 209، 212
 خه سره و خان: 216
 خانه موحه مه د پاشاي بابان: 177
 خودزكو: 283، 289
- د
- داود پاشا: 246-257، 271، 275
 دهره به گ: 17، 60، 61، 69
 ده وله تي دهره به گي: 60
 ده وله ت - نه ته وه: 60
 ده روئيش پاشا: 298
 دزه يي: 248
- پ
- پاسكو فيچ: 223
 پيريني (پهيمان نامه ي): 58
 پان - سلافيزم: 303
- ت
- تايلور: 295
 تاران (پهيمان نامه ي): 253
 توپال عوسمان: 187
 تورك (گهلي): 27-28
 تورديسيلاس: 57
 توركمانچاي (پهيمان نامه ي):
 نه يموورله نگ: 69، 91
 تپو عوسمان: 223
- ج
- جاف: 164، 167، 168، 290
 جانبولاد: 145
 جهنگي نازاد يي يونان: 254، 303
 جهنگي عيراق - ئيران: 45
 جه ميل موسا نه ججار: 297
- چ
- چه له بي زاده: 178

- دیهاله (پروویاری): 160، 185
- ر
- راویلسون: 282
- راین: 55
- ره فعت پاشا: 278
- رهشت (پهیمانامه‌ی): 174
- رووسیا - تورکیا (جنگی): 303
- روستم خان: 108
- رومیلی لیبیا: 307
- رومانیا (ده‌وله‌تی): 61
- رومان (نیمپراتوری‌ای):
- ریج: 225، 241، 273
- ز
- زه‌هاو (پهیمانامه‌ی): 151-167، 51
- زه‌نگه‌نه: 177
- زه‌ینه‌ل به‌گ: 141
- س
- سیر جان مالکولم: 224
- سلیمان کوچوک: 225
- سولیمانی قانونی (سولتان): 118، 36، 111، 127
- سولیمان پاشای بابان: 272، 274، 276
- سولیمان پاشا (والی): 212، 239
- سولیمان پاشا: 212
- سلیمان فایه‌ق: 240
- سولیمان پاشای که‌هیه: 235
- سه‌لیم پاشای بابان: 194، 206-207، 210-211
- سیر هارفورد بریدج: 224
- ساسانی (نیمپراتوری‌ای): 69، 81
- ساروخان (ته‌ته‌ری ئیرانی): 161
- سه‌لیمی یه‌که‌م (سولتان): 24، 27، 28، 51، 86، 94-99
- سه‌لیم یاوز: 34، 96، 117، 391
- سپیکانلی، سپیکانلو: 252، 253
- سه‌نجابی: 290
- سه‌راو (پهیمانامه‌ی): 126، 127، 136
- سه‌رتاس: 177
- سولتان مورادی سییه‌م: 85
- سینان پاشا: 202
- سریل نه‌لگورد: 227
- سیر ستاردفورد کانینگ: 280
- ش
- شا ته‌هماسب: 127-130، 135
- شا سه‌فی خان: 160-162
- شیخ سه‌فی دینی نه‌رده‌بیلی: 71-72
- شایه‌عقوب: 93

عەلى رەزا: 275	شا ئىسماعىلى سەفەوى: 22، 24، 28،
عەبدوللا كۆپرلى (سەدرى	36، 69-89، 92، 105
ئەعەزەم): 173-174	شا سەفى بەھادور: 151
عەجەم: 82، 124، 239، 256	شا عەبباسى سەفەوى: 33، 34، 89، 142
عەباس ئەلەعەززاوى: 183	شەرەفخان: 85
عەبدولرەھمان پاشا (موتەسەرىف): 172	شىعە (مەزھەب): 22، 25، 72، 81
عەبدولرەھمان خەزەندەدار: 282	شىعەزىم: 83
غ	شىعەگەرى: 89
غلزائى (ھۆز): 171	شىروان: 30، 77، 79، 92، 142، 143
ڭ	شا قوۋلى: 23، 26
ڧارانى: 292	ژ
ڧرانسىس دېمىيەر: 15	ژاك ئانستىل: 54، 60-61
ڧەرھاد پاشا: 142-143	ژان باكى گراممۆن: (97پ)
ڧەرھاد پاشا (پەيماننامەى): 145	ژان پۇل پۇ: 107
ڧەتھەلى شا: 223، 238	ع
ڧەرەيدون ئادەمىيەت: 43	عەباس مىرزا: 257، 263، 270
ڧرېزەر (دېپلۇمات): (268پ)	عەبدوللا پاشاى بابان: 255، 269، 278
ڧەنكىشتاين: 223-224	عەيناپەتوللا ئاغا: 247
ڧلىكس جۇنز: 276	عەلى مۇرادخان: 214
ڧ	عوسمانچېتى: 307
ڧىەنا (كۆنگرەى): 60	عوبەيدوللا (شىخ): 8
ڧىرساى (پەيماننامە): 61	عەلا ئەلدەولە: 78
ڧرىدرىك پازتل: 60	عەلى خانى كەلھور: 248
ڧەرۇوخ يەسار: 77-78	عەلى پاشا (والى): 232

ق

- قاجار: 123، 225، 232
 قزم (جهنگی): 296، 308
 قهزوين (دهريای): 174
 قهره قۆينلو: 91، 313

ک

- کاتب چه له بی: 155
 که لب علی خان: 248
 که ریم خانی زهند: 206
 کوردان (پهیماننامه ی): 195
 کوریجان: 183
 کفری (جهنگ): 242-244
 کلؤفیس: 16
 که نداوی فارس: 63

گ

- گولشه نی مه عاریف: 178
 گورج: 124
 گلناباد (جهنگی): 171
 گاردان (جهنه پال): 238-239

م

- مازارؤفیتش: 253
 ماکس ویهر: 9-10
 مه نمون بیگه به گ: 88
 محه ممد شیبانی: 98

مارکیزدی بۆناک: 174

- موحه ممد خانی قاجار: 222
 موحه ممد پاشای بابان: 265، 269، 278
 272-273، 278-279، 288
 موحه ممد علی (شازاده): 244-247
 موحه ممد ئەمین پاشا (والی
 نه رزهرۆم): 260
 موحه ممد علی خانی بهیات: 248
 مه حموود پاشای بابان: 246-247
 مه حموود ئەفغانی (میر): 175-177
 مه مالیک: 27، 35، 37
 مونشی به غدادی: 256
 موسته فا پاشا (سهدری ئەعهزه م): 159-
 160
 مه مەش پاشا: 187
 موحبیب علی خان: 250
 مه ولانا خالید نه قشبه نندی: 8
 مه حموود کاشغهری: 50
 میشتیل قۆشیر: 54، 59
 محه ممد خان ئۆستالجو: 79، 103
 محه ممد خدابهنده: 137-138-139
 مه ستوره: 242
 مه نگور: 290
 میهردار عینایه تولّا ئاغا: 246

مەلا سەعدەدەين: 86

مەريوان (جەنگى): 216، 235، 236،

239

وليامز (كۆلونتىل): 297

ورمى (گۆلى): 141، 298

وہايبیہ کان: 232

ن

ناپليۆن بۇناپارت: 222، 224

نادر شای ئەفشار: 181-197، 200، 205

ناسرەدين شا: 227

نەشاتى: 209

نسوح پاشا: 146

نەجيب پاشا: 278، 280

نەعيما: 161

نەجاتى عەبدوللا: 3، 13، 15-18

و

ويستفالى (كونگرەي): 58-59

وہليعەھدى ئيران: 262

ي

ياسين ئەلەمەرى: 152، 214

ھ

ھال: 54

ھاممەر: 108

ھيتىرى ولكيك سىر: 253

ھەمەدان (پەيماننامەي): 174، 199

ھۆراس سىياستىيانى: 225

ھەمەوہند: 291

ئىندىكىسى شوئىن

ئا

ئازەربايجان: 50، 78

ئارارات: 63

ئاسيا: 56، 181

ئاوروپا: 24، 45، 60، 86

ئىريوان: 194

ئەنادۆل: 21، 22، 77، 111، 114، 117

ئالتون كۆپرى: 177، 254

ئاق دەريەند: 187

ئەرزىنجان: 101

ئەرگىش: 254

ئەرزەروم: 21

ئەرمەنىستان: 91، 190

ئەردەلان: 144، 155

ئەسفەهان: 131، 172، 178

ئەستراپاد: 32

ئەقسە: 163

ئەخسەخە: 149، 164

ئىزمىت: 26، 101

ئەجەندە: 176

ئەكاد: 58

ئەماسىيە: 89

ئەستەنبول: 21، 100، 129

ئەدىرنە: 100

ئەنتاكىيە: 154

ب

بارىكە: 255

بازيان: 237

بەھرۆز: 185

باكو: 78

بانە: 274

بايەزىد: 259

بەرىتانيا: 17-18، 33، 38

بىرە: 164

بىرەجەك: 121

بورسا: 31

برادۆست: 141

بىلمان: 55

بەتلىس: 254

بەدرە: 202

بەسرە: 21، 34، 195، 202

بەغدا: 30، 84

بەندەر عەباس: 223

بوشەھر: 221

پ

پارىسى دەيەم (زانكۆي): 43

پشده: 291، 274	حهوئزه: 184
پیرینی: 58، 55	حیجاز: 114
پلنگان: 156	خ
تاران: 16، 222، 264	خارپووت: 79
تفلیس: 183، 189	خالیس: 158
تورکیا: 346، 347	خانه قی: 182
توزخورماتوو: 185، 210	خورهم ئاباد: 80
ته بریز: 21، 29، 31، 108، 146، 184	خوراسان: 142
تاج قشتاله: 57	خوزستان: 144
تورؤس: 79	خوی: 82، 297
توپراق (شار): 254	د
ته وریز (ته بریز): 105، 112	داغستان: 174
ته له عفر: 110	ده رنه: 149، 160
چ	ده ربه ند: (هورمز): 34
جه سسان: 202	ده رته نگ: 149-160
جه زیره ئیین عومهر: 50	ده ریای ناوه راست: 22، 34، 115
جناد: 156	ده لی عه بیاس: 209، 256
جوړجیا: 127	دمورکیو: 156
چالدیران: 26، 28، 36، 41، 67، 91-116،	دیاریه کر: 79، 119، 120
چناری کدوکی: 156	پ
ح	پرووسیا: 17، 27، 52، 94، 98، 172
حه ریر: 156، 157	ز
حه سن کئیف: 118	زانکوی پارسی دهیم: 43
حه له ب: 30، 31، 34، 114، 154	زه لم: 164

زه هاو: 67، 162، 182

زه نځا باد: 255

زه نجير کيو: 163

زمر د: 164

س

سه لماس: 273-274

سريل نه نځورد: 226

سليمانی: 52

سورداش: 187

ش

شام: 114

شاره زوور: 134، 141، 154، 163

شاره بان: 185

شيروان: 78، 174

شنگال: 111

شه مامك: 248

ع

عانه: 116

غ

غازی (قه لای): 156

ه

هه ره نسا: 58

ق

قارس: 138

قزلچه: 163

قه ره باغ: 109، 142

قوتوور: 165

قونیه: 154

قه ره داغ: 214، 247

قه لاچوالان: 211، 214

قه نده هار: 171

قه سری شیرین: 185، 245

قوچ حه سار: 122

ک

کاپی چاک هیوا: 20، 26، 34

کرماشان: 144، 241، 347

کفری: 242، 244

که ربه لا: 84

که رکروک: 153-154

گ

گه نجه: 140

گه یلان: 22، 37، 174

له یلان: 187، 188، 200

لوړستان: 141، 184

م

مازه نده ران: 174، 184

ماکو: 343

مووسل: 21، 22، 30

هاوار (ناوچه): 156	مه رگه وه پ: 374
هه ریر: 260	مه شهه د: 142
هه مه دان: 182، 184	مه ریوان: 216، 235، 236، 239
هه کاری: 141	موحه مه پره: 289
هه زار میتر د: 156	منزل عجزوز: 156
هیت: 116	مدجانییه: 56
هیندستان: 181	میسر: 114
ن	مه روه: 25، 76
نالباریز: 274	مه رج دابق: 37
نه خچه وان: 145	و
نه جه ف: 84	وان: 146، 163
ی	ورمی: 142
یۆنان: 61، 25	ه
	هال: 57

پێرست

7	له بری پێشه کی
15	به رایى پرۆفیسۆر فرانسىس دیمپتر
19	دهروازه یهك بۆ تیگه یشتن له كیشه كانی سنووری ئیرانی عوسمانی: هۆكار و ستراتیژ و فاکتەرە شاراوێه کان

به شی به كه م

39	دهروازه یه کی تیۆریی
41	پیشگوتن
47	دهروازه یه کی میتۆدۆلۆژی
53	له سنووری سروشتیه وه بۆ سنووری دهستکرد
63	حه شارگه یه ک له میژوونووسی کورد

به شی دووه م

67	عوسمانی و سه فه وی: فراوانخوازی و پیکدادان
69	له دایک بوونی دوو بلۆکی دژ به یه ک
91	جهنگی چالديران: هاو په یمانی کورد و عوسمانی
127	له په یماننامه ی نه ماسیه وه 1555- تا په یماننامه ی سه راو 1618
151	په یماننامه ی زه هاو 1639: به که م دابه شیوونی په سمی کوردستان

به شی سێه م

169	ململاتی عوسمانی- ئیرانی له سه ر کوردستان له سه ده ی هه ژده هه مدا
171	ده وڵه تی ئیران له سه رده می داگیرکردنی ئه فغاندا: کورد و ئه فغان
181	کوردستان له نتوان ململاتی نادر شا و عوسمانیدا
199	له په یماننامه ی هه مه دانه وه- 1727 تا په یماننامه ی کوردان 1746

205 له ئازادی نیسییه وه بۆ پاشکویایه تی
	به شی چواره م
219 جیوپۆلیتیکی پرسی کورد له نیوه یه که می سه ده ی تۆزده هه مدا
221 ئینگلیز، پرووس و فه ره نسایی: ململاتی له سه ر پۆژه له لات
231 کورد: خولانه وه له ناو بازنه یه کی بۆشدا
259 په یماننامه ی یه که می ئه رزه رۆم (28 ی ته ممووزی 1823):
267 کوردستان له نێوان هه ردوو په یماننامه ی ئه رزه رۆمدا
285 په یماننامه ی دووه می ئه رزه رۆم (31 ی ئایاری 1847): پاییزی کورد
301 کۆبه ند: پروانین و مه سه له
309 فه ره هه نگۆک
315 بیلێۆگرافیا
331 پاشکۆ
395 ئیندیكسی ناو و شوێن

Publication de l'Académie kurde

Najat ABDULLA

Le Kurdistan et le conflit de frontière irano-ottomanien (1639-1847)

Erbil-Kurdistan

2022

خالتیکی دیکه که زۆر گرینگه لیږدها پتی لهسهه داگیرین
ئهویش ئهوهیه، که کورد ههم لهبرووی زمان، ههم لهبرووی
ئایین و ههم لهبرووی ئیتنیکیشهوه خاوهنی کۆمهلیک ناسنامه
و دابهشبوونی په‌رشوبلاوی مه‌زه‌بی و گروه‌ی‌لی ئیتنیک
زۆره، که ئه‌وه هینده‌ی دیکه کیشی له‌دایکبوونی (نه‌ته‌وه‌ی)
کوردیان وه‌دواخستوه. ئهم هه‌ول‌ه‌ی ئیمه‌ ږنگه هه‌ول‌دانیکی
زۆر بچووک بی بۆ گێرانه‌وه (ریوایه‌ت)یکی میژوویی کوردی بۆ
میژووی کورد له‌ناو گێژنه‌ی پتوهندیه‌ سیاسیه‌کانی ده‌وله‌تی
عوسمانی و ئێران هه‌ر له‌سه‌رده‌تای سه‌ده‌ی شانزه‌هه‌مه‌وه
تاوه‌کوو په‌یماننامه‌ی دوومه‌ی ئه‌زره‌روم (٣١ ی ئایاری ١٨٤٧)،
له‌ نه‌بوونی ئه‌رشیفخانه‌ی کوردی و نه‌بوونی سه‌رچاوه‌ی
نووسراوی کوردیدا، ږنگه ئهم هه‌ول‌ه‌ی ئیمه‌ ته‌نیا هه‌ول‌دانیکی
په‌رشوبلاوبی بۆ ئه‌وه‌ی له‌ په‌راوێزی سه‌رچاوه‌گه‌لی جیاواز
جیاواز و زمانه‌ی‌لی جیاوازی ږژه‌لاتی و ږژئاوایی به‌دوای
بارچه‌ شکاوه‌کانی میژووی کورددا بگه‌رین.

له بـلاوكر او هـكـانـي نه گـاډـيـمـيـاي كـورـدي

٢٠٢٢ هـ و ليبر

چاپخانه‌ی زانکوی سه‌لاحه‌دین ههولیر